

1998

ItK

ItK

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

A TARTALOMBÓL

Szabados György: A krónikáktól a Gestáig (Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században)

Bartók István: Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica (Sylvester János és Marcus Crodelius)

Margócsy István: Szigvárt apológiája

Takáts József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején (A keret)

*

Bitskey István: Retorika és etika Pázmány Péter prédikációiban

Hartvig Gabriella: „Legyen a mi levelezésünk szívből, nem szívért.”

(A *Yorick és Eliza levelei* körül zajló fordítási vita)

*

Rákai Orsolya: A magyar nyelv ünnepe? (Tiszteletadás a magyar literatúrának – a Marczibányi-jutalom első két kiosztása)

*

Tverdota György: *Nagyon fáj*

*

Adattár

*

Szemle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1998. CII. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Dávidházi Péter

Erdődy Edit

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Vizkelety András

*

Császtvay Tünde
technikai szerkesztő

Szabados György: A krónikáktól a Gestáig (Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században) 615

Bartók István: Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica (Sylvester János és Marcus Crodelius) 642

Margócsy István: Szigvárt apológiája 655

Takáts József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején (A keret) 668

Kisebbségi közlemények

Bitskey István: Retorika és etika Pázmány Péter prédikációiban 687

Hartvig Gabriella: „Legyen a mi levelezésünk szívből, nem szívért.” (A *Yorick és Eliza levelei* körül zajló fordítási vita) 696

Ferenczi László: Szana Tamás 705

Műhely

Rákai Orsolya: A magyar nyelv ünnepe? (Tiszteletadás a magyar literatúrának – a Marczibányi-jutalom első két kiosztása) 708

Műelemzés

Tverdota György: *Nagyon fáj* 729

Adattár

Szabó Péter: Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé 744

Horn Ildikó: Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból 760

H. Kakucska Mária: Orczy Lőrinc versei a Magyar Országos Levéltárban 773

Kerényi Ferenc: Ismeretlen Vörösmarty-kéziratok 777

Berényi Zsuzsanna Agnes: A szabadkőműves Kosztolányi Dezső 787

Szemle

Lőkös István: Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei (*Bori Imre*) 797

Eisemann György: Szimbólum és metafizikum Komjáthy Jenő költészetében (*Széles Klára*) 802

Vajda Gábor: A magyar irodalom a délvídeken Trianontól napjainkig (*Gerold László*) 807

Déry Tibor: Lia (Korai elbeszélések 1915–1920) (*Egri Péter*) 810

Kabdebó Lóránt: Vers és próza a modernség második hullámában (*Szabó Gábor*) 813

Bevezetés a modern irodalomelméletbe (Összehasonlító áttekintés), szerk. Ann Jefferson, David Robey (*Fried István*) 820

Krónika

Beszámoló az MTA Textológiai Bizottságának 1998. évi üléseiről (*Kelevész Agnes*) 823

A Martinkó András-díj 1998. évi odaítéléséről (*S. Varga Pál*) 825

Pázmány Péter és kora (*Hargittay Emil*) 829

Intézeti hírek (1998. január 1.–december 31.) 830

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Internet címünk:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Elektronikus levélcímünk:

itk@iti.mta.hu

SZABADOS GYÖRGY

A KRÓNIKÁKTÓL A GESTÁIG

Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században

Árpád fejedelem és a magyarok bejövetelének képét a Névtelen Jegyző írta történelmi köztudatunkba. A diadalmas országvívás és a szeri gyűlés a megszakítatlan magyar ittlét nyitányaként általa ismeretes. Századok hosszú során keresztül ez nem így volt. A kezdetek hagyománya olyannyira eltért a részletek hangsúlyozásában, hogy a honfoglalásnak végső soron kettős hazai változata maradt reánk. Az egyiket a magyar középkort átfogó krónikás történetírás folyamatosan tartotta életben, névtelen és neves szerzők és szerkesztők által, míg a másikat egyedül Anonymus *Gesta Hungarorum*a vallotta. Ez utóbbi az 1700-as évek közepéig titkon lappangott, de amikor napvilágra jutott, fél évszázad leforgása alatt alapjaiban formálta át az előidőkről megfogalmazott vélekedéseket. Ám addig kizárólag a külföldi forrásokkal fokozatosan kiegészülő krónikairódomra kellett hagyatkozni.

1488 folyamán a *Chronica Hungarorum*, Thuróczy János ítélmester alkotása közel egy időben hagyta el Brünn és Augsburg nyomdáját.¹ Figyelemre méltó tény, hogy az új eljárással az újonnan írott nemzeti históriát mindjárt kettős kiadásban és szépműves kiállításban bocsátották közre; ez mindenképpen a mű korabeli értékére vall. A nyomtatással ugyanis nem csupán elődei sorsát kerülte el a *magyarok krónikája*, amelyek kézíratos kódexekben eltemetve várták a feltámadást, hanem a közülük egyedülként Hess András sajtója alá jutott *Budai Krónika* (1473)² – ez szintén a *Chronica Hungarorum* címet viseli – épp Thuróczy János bővebb összefoglalása által vált hamar elavulttá. Az 1488-ban kiadott könyv legnagyobb jelentősége mégis abban rejlik, hogy ez lett újkori történelmi műveltségünk bibliájává.

Jelkép értékű, hogy a legteljesebb középkori históriánkon nyugodott az elkövetkező nemzedékek tudása, hiszen a Thuróczy-krónika maga is több évszázadon keresztül folytatott építkezés eredménye. Az alapokat még a 11. századi *Ősgesta* szerzője rakta le,³

¹ MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai*, MKsz, 1967, 1–10.

² DOMANOVSKY Sándor, *A Budai Krónika, Száz*, 1902 (a továbbiakban: DOMANOVSKY 1902), 615–626.

³ A hazai történetírás kezdeteiről szóló újabb tételek máig nem jutottak megegyezésre abban, vajon a 11. vagy a 12. századból származik-e az *Ősgesta* avagy az *Őskrónika*. A magyar történelmi irodalom nyitányát az I. András országlására helyező vélemény: DOMANOVSKY Sándor, *Kézai Simon mester krónikája*, Bp., 1906 (a továbbiakban: DOMANOVSKY 1906), 129–130; HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., 1953, 305–315. Salamonhoz GERICS József, *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*, Bp., 1961 (a továbbiakban: GERICS 1961), 46–84; Uő., *Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője* = G. J., *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Bp., 1995 (a továbbiakban: GERICS 1995), 8–22; CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XV. században*, Bp., 1967, 363. Szent László idejére lásd HÓMAN Bálint, *A Szent*

erre emeltek egymásra omló falakat a Kálmán-ág és az Álmos-ág királyainak kegyét kereső klerikusok.⁴ Első, névről bizonyosan ismert szerzőnk Kézai Simon, akitől a legkorábbi önálló formában fennmaradt összegzés származik.⁵ IV. (Kun) László (1272–1290) hű papja a királyának kedves hun történet megalkotásával és beillesztésével az előidőket újra az érdeklődés homlokterébe állította. Jóllehet a Kézai-féle *Gesta Hungarorum* elkészülte (1282 körül)⁶ és kiadása (1782)⁷ között félezer esztendő telt el, az Anjou-kori kéziratok krónikairódalom nagy becsben tartotta: a hun–magyar kettős honfoglalás szerkezetének érintetlenül hagyásában a 13. századi íróelőd tekintélye ismerszik meg. Minthogy Thuróczy elmondása szerint Károly (1301–1342) és Lajos (1342–1382) király korabeli munkákból dolgozott, ezért az írói szándékok összehasonlításául a 14. századi krónikaszerkesztmény állítandó, amelynek bővebb változatát, a *Képes Krónika* elveszett ötét 1358 májusában kezdte pergamenre vetni Kálta Márk.⁸

A krónikás hagyomány Kézai óta nyomon követhető alapítója a hunok, azaz a magyarok Szkítiából való kétszeri kijövele, vezéreszméje a folytonosság volt, amelynek zálogát a hun és a magyar uralkodók Noétól való származása jelentette.⁹ A Szkítia leírásával kezdődő előadás egybefüggő történetet tartalmaz, csakhogy ennek ellentmond az a törésvonal, amely a Hun Birodalom bukása és a magyarok visszaérkezése között több évszázadon keresztül húzódik.¹⁰ Ezt ellensúlyozandó a két nép közti folytonosságra valló jegyek elrendezése az összetartozás érzetét erősíti, mint például a székelyek külön hun hagyománya is.¹¹ Nem véletlen, de nagyon is célzatos az uralkodói családja beültetése a második bejövettel előadó 26. fejezetbe: ott ugyanis a Noétól Álmosig – majd Álmostól

László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói, Bp., 1925 (a továbbiakban: HÓMAN 1925a), 93–107. Könyves Kálmán uralkodására GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet: Régi kérdések – új válaszok*, Bp., 1993 (a továbbiakban: GYÖRFFY 1993), 184–188; KRISTÓ Gyula, *A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig*, Bp., 1994, 117. Kristó az Ösgesta (az általa javasolt kifejezéssel élve Öskrónika) keletkezésére kevéssel előbb még II. István korát is megengedi: *uo.*, 114.

⁴ A 12. századi krónikafolytatások sem kevésbé izgalmas és vitatott kérdései történetírásunknak. GERICS 1961, 84–112; KRISTÓ Gyula, *Legitimitás és idoneitás*, Száz, 1974, 585–619; GERICS József, *A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban* = GERICS 1995, 165–173.

⁵ Hóman Bálint a későbbi krónikaszerkesztések közös forrásaként méltatja Kézai gestáját: HÓMAN 1925a, 64; KRISTÓ Gyula, *A Képes Krónika szerzője és szövege* = *Képes Krónika*, ford. BELLUS Ibolya, Bp., 1986 (a továbbiakban: KRISTÓ 1986), 498.

⁶ DOMANOVSKY 1906, 142; HÓMAN 1925a, 62.

⁷ DOMANOVSKY 1906, 8.

⁸ Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, ed. GALÁNTAI Erzsébet, KRISTÓ Gyula, Bp., 1985 (a továbbiakban: *Chron. Hung.* I.), 17; Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum*, II, *Commentarii*, I, *Ab initiis usque ad annum 1301*, ed. MÁLYUSZ Elemér, KRISTÓ Gyula, Bp., 1988 (a továbbiakban: *Chron. Hung.* II/1.), 41; KRISTÓ 1986, 459–465.

⁹ A hun és a magyar történetet bevezető genealógiák szövegpárhuzamait lásd HÓMAN 1925a, 50–55.

¹⁰ DOMANOVSKY 1906, 75–77. A törésvonal kronológiai áthidalásának kísérleteit ugyancsak ő ismertette: DOMANOVSKY Sándor, *Attilától Árpádig* = *Melich-émlékkönyv*, Bp., 1942 (a továbbiakban: DOMANOVSKY 1942), 55–62.

¹¹ *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, ed. SZENTPÉTERY Imre, Bp., 1937 (a továbbiakban: SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I.); HÓMAN Bálint, *A magyar hun-hagyomány és hun-monda*, Bp., 1925 (a továbbiakban: HÓMAN 1925b), 56–61.

Taksonyig – vezetett leszármazás az események tárgyalása előtt visszatekintőleg foglal helyet,¹² ezáltal a biblikus ősidőkben gyökerező múlt a másodszori országvívás jelenébe vezet. Ezt Kálti Márk a 677. évben jelöli meg, olyannyira hangsúlyosan, hogy egy fejezeten belül két ízben is szerepel a dátum.¹³ Igaz, a szerző a valódinál sokkal korábbra keltezte a magyarok hódítását, ám ez az időpont annál közelebb esik a hun foglaláshoz: a törésvonal így jó két évszázadot vékonyodott.¹⁴

A második bejövetelet egy pogány monda, a „sólyomforma” madár képét öltő isteni jelenés vezet be,¹⁵ csak hogy ez sem Árpádhoz, hanem atyjához, Álmoshoz fűződik, az ő születésének csodás előzményeit meséli el. Az Álmost övező mitikus tisztelet, amely e rövidre fogott előadásból kiérzik, nem jutott ki a fiának: Árpád megjelenítése a honviszszafoglaló hadvezér alakjában ki is merült, aki származásával, gazdagságával és hatalmával mint az első kapitány emelkedik ki hat társa, Szabolcs, Gyula, Kündü, Lél, Vérbulcsú és Örs közül. A 14. századi krónikaszerkesztmény 28. fejezete ugyan megemlékezik Álmos erőszakos haláláról is, ám a fejedelem megöletését indokló „nem mehetett be ugyanis Pannóniába” ítélet végzetszerű fogalmazása a természetfeletti árnyalatot éppen hogy nem halványítja, de tömörségével még hatásosabbá teszi.¹⁶ A krónikás emlékezet Erdélyen keresztül vezet be a magyarokat, onnan érkeznek a Dunához, ott Szvatopluktól veszik meg fehér lovon, féken és nyergen az országot: mindez egyedül a 28. fejezet fő – de még így is elnagyolt vonásokkal vázolt – témája.¹⁷ A folytonosság gondolat két hirtelen villanással tűnik fel, ám ez a két rövid utalás szervesen, ráadásul egymástól eltérő tanulsággal áll a történetmondás sodrában: az egyik Árpád fejedelem országfoglalását az örökjoggal magyarázza, a másik szerint az „Úr adta vissza a magyaroknak Pannóniát”.¹⁸ Az előidők 14. századra rögzült arányai feltűnően egyenlőtlenek. Amíg a hunok és Attila király (434–453) cselekedeteit tizennyolc fejezet tárgyalja (7–24), addig Árpád csak háromot kap (26–28), és ez utóbbiak hivatottak még az eseménymenetet is előadni, mivel a többi kapitányról emlékező sorok (29–34. fejezet) kizárólag megtelepedésükre és a tőlük származó nemzetségek említésére szorítkoznak.¹⁹

A hangsúlyeltolódást Thuróczy tovább növelte a hun idő javára. Már műve előszavában célul tűzte ki Attila méltatlanul elmaradt dicsőítését,²⁰ sőt későbbi írónkkal ő ismertette meg az elhíresült „Isten ostora”-jellemzést (17–18. fejezet),²¹ mert hiába előzte meg Anonymus, Kézai Simon és Kálti Márk a jogtudó historikust a „flagellum Dei”-kitétel

¹² SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 284–285; HÓMAN 1925a, 50.

¹³ SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 284, 285; DOMANOVSKY 1906, 76–77.

¹⁴ DOMANOVSKY 1942, 61–62; HÓMAN 1925b, 26.

¹⁵ SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 284.

¹⁶ A kérdés monografikus feldolgozása is kinőtte magát: DÜMMERTH Dezső, *Álmos, az áldozat*, Bp., 1986 (a továbbiakban: DÜMMERTH 1986).

¹⁷ SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 287–290; VESZPRÉMY László, *A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban*, *Hadtörténeti Közlemények*, 1990/2, 1–20.

¹⁸ SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 289.

¹⁹ SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 290–292.

²⁰ *Chron. Hung.* I, 15–16.

²¹ *Chron. Hung.* I, 42, 45.

meghonosításában, ha újításuk a külvilág számára sokáig elzárva maradt.²² Thuróczy elődeit messze felülmúló igyekezettel fáradozott a hun király megkedveltetésén. Jól látható írói törekvése, amellyel Attilát győzedelmes uralkodója, az attilai képességekkel rendelkező Hunyadi Mátyás király (1458–1490) előképéül állította: ezzel szinte megelevenítette a világ pörölyét.²³ Attila és Mátyás egy évezreden átívelő párhuzama további magyarázat arra, hogy Thuróczy miért elégedett meg a közbülső események, így a második honfoglalás fejezeteinek pusztá, majdnem szó szerinti átvételével.²⁴ Egyetlen lényeges mozzanat a visszatérés ideje, amelyben a *Chronica Hungarorum* szerzője mindkét megnevezett forrásától eltér. Sem a *Képes Krónika* családja által képviselt 677-et, sem a *Budai Krónika* és a vele rokon kódexek megközelítőleg pontos 888-át nem fogadta el, hanem új dátumot vezetett be: az Úr megtestesülésétől számított 744. esztendő.²⁵ *A magyarok krónikája* ezzel gyorsan és alapjaiban írta át az árpádi bejövétel időrendjét: a 16–17. századi szerzők közül csak kevesen ismerték és fogadták el a két korábbi változatot. A kétszáz éven át vezető tétút nyomvonala még a magyar középkor végén kezdett el szélesedni. Thuróczy János két, Itáliából érkezett kortársa, Petrus Ransanus és Antonius Bonfini – eltérő műveltségük ellenére – ezen az ösvényen találkozott.

Ransanus rövid magyar históriája először 1558-ban jelent meg a kiadói munkásságával is elévülhetetlen érdemeket szerző tudós magyar humanista, Zsámboky (Sambucus) János gondozásában.²⁶ Az *Epitome rerum Ungaricarum* a felismerhetetlenségig átírta az országvívás eseménymenetét, amelyből az évszámot leszámítva semmi sem emlékeztet Thuróczy krónikájára. Ransanus szerint 744-ben a szarmaták jöttek ki szülőföldjükről, miután egy Hungar nevű vezér élükre állt.²⁷ A valóságtól messzire elrugaskodó fejezet nem tudott a honi közgondolkodásban meggyökeresedni, ennél fogva nem lelt kiteljesítőre egy igen figyelemreméltó megjegyzése sem, amellyel Taksonyt Árpád nemzetségéből származtatta.²⁸ Petrus Ransanus első magyarországi szerzőként választotta az uralkodóház névadó őseül Árpádot, ám újításának a korabeli forrásismereteket tekintve akkor sem lett volna hatása, ha a hazai hagyományban elfoglalt jelentőségét, a magyarok másodszori bevezetését meghagyta volna Árpád érdeméül. Ezzel szemben épp ő volt az, aki Álmos és Árpád alakját – a honfoglalás eseményeitől elszigetelten – a pusztá leszármasításig csupaszítva állította olvasója elé. Csak annyira méltatta őket, hogy nagy királyok ősei lettek. Érdekes ellentmondása korabeli történetírásunknak: az a szerző állítja a legtiszteletreméltóbb helyre Árpádot, aki a legkevésbé ismeri el tetteit; mindebből Ransanus eljárásának esetlegessége világlik ki.

²² SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I, 61, 151, 261.

²³ Az „Isten ostora”-jellemzés Viterbói Godofrédon keresztül a kora középkorba, a 6. századi Jordanesig mutat vissza. DOMANOVSKY 1906, 51–52. A „flagellum Dei” meghonosodásáról HÓMAN 1925b, 80–81.

²⁴ *Chron. Hung.* I, 59–64. Vö. SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I, 287–290.

²⁵ *Chron. Hung.* I, 60, II/1, 148–149.

²⁶ *Epitome rerum Ungaricarum velut per indices descripta autore Petro RANZANO, Vindobonae, 1558.*

²⁷ Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum Ungaricarum*, ed. KULCSÁR Péter, Bp., 1977 (a továbbiakban: ERH), 92–97.

²⁸ ERH 95–96.

Zsámboky János az *Epitome* megjelentetése után tíz évvel állt elő az első teljes Bonfini-kiadással.²⁹ Igaz, a *Rerum Ungaricarum Decades* jelentősége az előző munkáéhoz hasonlóan nem a korai históriát taglaló részekben rejlik, ám a Ransanus-műnél jóval nagyobb hatású utóélet eredője, Antonius Bonfini alaposabb felkészültsége itt is megmutatkozik. Először az ő *Tizedeiben* található meg a pannóniai avarok históriája. Ennek beemelése a több évszázad alatt rögzült magyar krónikás hagyomány legfontosabb jellemvonásának, az előidők két részre tagolásának mondhatott volna ellent, ám az avarok ittlétét megőrkítő előadás nem nötte ki magát közbülső, harmadik fejezetté. Mindez a mégoly művelt Bonfini tudásának hiányaira vall. Hiába gazdagította ugyanis a tudást azzal, hogy hazánkban addig ismeretlen 10. századi írókhoz fordult, s közülük Liutprandot meg is nevezte,³⁰ az időrendet nem tudta a nyugati források és a *Chronica Hungarorum* ellentmondásából kiszabadítani. Így állt elő az a furcsa végeredmény, amely a 744. esztendő tekintélyétől vezérelve a magyarok visszatértét harminckét évvel az itáliai longobárd uralom megdőlté elé helyezi,³¹ nála Árpád fejedelem korábbi történelmi személy, mint Nagy Károly frank uralkodó (768–814, 800-tól császár). A honfoglalás éve legfőbb tanújele annak, hogy Bonfini Thuróczy *Chronica Hungarorum*-át tartotta egyetlen mérvadó magyar forrásának: a *Budai Krónika* mellőzésével ugyanis igen kedvező lehetőséget hagyott kihasználatlanul. Ez abban állt, hogy a két krónikacsalád közül annak a képviselője jutott el 1473-ban Hess András nyomdájába, amelyikben az eredeti évszám, 888 maradt fenn.³² Bonfini másutt sokkal nagyobb kritikai eréllyel járt el. A bibliai ősök sorait rendezvén Thuróczy – Kálti Márk ellenében vallott – kámita hagyományát³³ ő sem fogadta el, hanem visszatért a Jáfetita eredeztetéshez. Mivel az itáliai író nem jeleskedett a magyarországi kéziratok krónikairódomal ismeretében, feltehetjük, hogy e kétféle vélekedést is egyedül Thuróczynál olvasta. Hanem ezt az ellentmondást példátlan módon oldotta fel: Kámot nemes egyszerűséggel megtette Jáfet fiának, s alkotta meg a Noé, Jáfet, Kám, Kus, Nimród leszármazásrendet.³⁴ Bonfini ezzel átírta az Ótestamentum elejét! Különösen érdemes erre utalnunk, mivel másutt más mitológia szereplőivel találkozunk. Kevéssel alább Árpád fejedelem Marshoz és Herkuleshez fordul égi segítségért.³⁵ Bonfini hatásának tudható be, hogy a humanizmus megidézte antik elemek a valótlanság dacára a 18. századig kísértettek (főleg az irodalomban),³⁶ bár

²⁹ Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum Decades quattuor cum dimidia. Cum appendicibus aliquot*, ed. Johannes SAMBUCUS, Basiliae, 1568 (a továbbiakban: SAMBUCUS 1568).

³⁰ Antonius de BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades*, 1, ed. FÖGEL József, IVÁNYI Béla, JUHÁSZ László, Lipsiae, 1936 (a továbbiakban: RUD I.), 183.

³¹ RUD I, 178–179; KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történelmének forrásai és keletkezése*, Bp., 1973 (a továbbiakban: KULCSÁR 1973), 50.

³² DOMANOVSKY 1942, 61.

³³ *Chron. Hung.* I, 17–20; SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 247–250.

³⁴ RUD I, 180. Vö. Ter 10, 1–10. Ezen eljárását Kulcsár joggal minősíti igazi baklövésnek. KULCSÁR 1973, 50.

³⁵ RUD I, 181.

³⁶ SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták*, Bp., 1993, 54–122.

tudósi tekintélyének köszönhető az is, hogy a szarmaták és a magyarok Ransanustól megfogalmazott azonosítása hamar kikopott historiográfiánkból.

Az 1568-ban napvilágot látott Zsámboky János-kiadvány jelentősége nem merül ki a *Decades* közrebocsátásában. A Bonfini-műhöz csatolt terjedelmes *Appendix* egyik darabja, a *Chronologia Pannoniae* elé Joannes Herold írt rövid szerzői ajánlást. Pannónia kortanában öltött testet először Bonfini őstörténeti nézeteinek továbbgondolása. A hunok és a magyarok közé 567. évi bejövételükkel ékelődő avarok végre elkülönülten foglaltak helyet; 744 immár kimondottan a harmadik hun beözönlés dátumává lett,³⁷ amelynek vezérlő fejedelmeként az író Álmost tüntette fel. De a *Chronologia Pannoniae* meglepetései nem itt végződnek. Az Álmos (!) után (!) következő frank uralom megdőltével a hunok 999-ben, Taksony és Géza idején (!) már negyedszerre (!) uralkodnak Pannónia felett.³⁸ A 744. esztendőől kijelölt csapáson Joannes Herold botlott legnagyobbat. Kronológiája ilyenformán nem válhatott a hun–avar–magyar tanítás közvetlen előzményévé. A háromosztatú előidő tételét nagyobb forrásalapozással majd a 17–18. századi magyar történettudomány felkészültebb írói dolgozzák ki.

Az *Appendix* – érdekes módon – Pannónia kortanán kívül még egy időrendet tartalmaz; sőt a Baksay Ábrahámtól származó *Chronologia de regibus Hungaricis* tartósabban függeszkedett a *Tizedeken*, ugyanis még egy 1744-ből származó Bonfini-kiadáshoz csatolva is megjelent.³⁹ Herold és Baksay együttes időrendjében a kiforratlan műveltség kavarog. Már a Baksay-féle királykronológia alcíme is ellenkezik az előzővel, minthogy 744 kapcsán a magyarok második bejövételéről beszél. A „Secundus ingressus Hunnorum in Pannoniam” a magyar középkor szemléletét tükrözi, de egy mozzanata még azok régiességén is túlesz: Krisztus születésének 744. és Attila halálának 301. éve előtt megjelöli a Világteremtés 4706. esztendejét is.⁴⁰ Ezzel a világkrónikát idéző betoldással ki is merült Baksay Ábrahám újjító kedve: a továbbiakban a hét kapitány vétetik számba, akik közül Árpád előkelő, Attiláig visszavezetett származásával tűnik ki. Végeredményben kilenc krónikafejezet tovább nem rövidíthető tartalma sűrűsödött e munka soraiban. A 16. század latin nyelvű történetírása Zsámboky körén kívül is mutatott fel kronológiákat. Siegler Mihály a *Képes Krónika* családja által képviselt 677. évben jelölte meg a hunok második kijövetelét, míg Gregoriancz Pál újszerűen 767-et írt.⁴¹ Siegler és Gregoriancz nagyjából egy időben alkotott, nem sokkal Zsámboky János Bonfini-kiadása előtt, ám e két szerző műve még majdnem kétszáz évig kiadatlanul pihent.

Bencédi Székely István műve csupán egy esztendőt várt a sajtó alá kerülésig: 1559-ben, Zsámboky János munkálkodása idején látott napvilágot. A *Krónika ez világnak jeles dolgairól* a régi szellem és a 16. századi törekvések sajátos vegyítése: ízig-vérig középkorias műfajú könyve, a világkrónika a buzgó hitújító harcosságával értékelté át a törté-

³⁷ SAMBUCUS 1568, 837–838.

³⁸ SAMBUCUS 1568, 839.

³⁹ Antonii BONFINII civis Asculani *Rerum Hungaricarum Decades IV. cum dimidia. Adjungitur Chronologia* Abrahami BAKSCHAY, Posonii, 1744, 578.

⁴⁰ SAMBUCUS 1568, 902.

⁴¹ BÉL Mátyás, *Adparatus ad historiam Hungariae*, Posonii, I, 1735, 46; II, 1746, 87.

nelmet a reformáció jegyében. (S e műfaj hiányzott a magyar középkorból!) Az első magyarul megszólaló história egyetemes történetet mondott. A könyv hun és magyar fejezetei a krónikás forrásokat kivonatolják. Jóllehet a tisztán kámita leszármazásrend közlése Thuróczy tekintélyéről tanúskodik,⁴² a visszatérés évszámában nem Mátyás király ítélőmesterét követte Székely. A két nemzet viselt dolgai között mélyülő időárok ismét négyszáz évesre tágult: „A Magyaroknak második bejövetelek Pannóniába Scitiából” újra a *Budai Krónika* 888. éve alatt szerepel.⁴³ A nagyjából helyes dátum helyreállításához mégis erőtlennek bizonyult a könyv, pedig ez volt az az egyetlen mozzanat, amely messze kiemelte Székely Istvánt a 15–17. század időrendben tévelygő írói közül. A krónikafejezetek tömör magyarítását kevesebb körültekintéssel végezte. Így lett Álmos anyjából, Eunodilia lányából „az Eleudnak felesége az Enodbilia asszony”.⁴⁴ A bencédi reformátornál még egy érdekesség található. A második kijövetel legfőbb indító okául Csaba végrendeletét említi, amely szerint Attila fia Damasek isten nevére megeskette népét: ha megsokasodnak, menjenek Pannónia földjére. Ez a pogány isten végképp nem ismeretes egyetlen hazai forrásból sem. Székely István leleménye mindenestre oly nagy tekintélyre tett szert írásműve lapjain, hogy még az őseredeti turulmondát is a második helyre kárhoztatta a visszatérés magyarázatakor!⁴⁵ A tudományos kritika még két évszázadot engedélyezett Damaseknek, aki azon nyomban meg is kezdte hódítását.

Heltai Gáspár, a szász gyökerű erdélyi nyomdász a legkorábbi magyar nyelvű magyar történet szerzőjeként előkelő helyet foglal el historiográfiánkban. Kolozsvári műhelye a 16. század egyik szellemi központja volt; a már elárvult nyomdából 1575-ben került ki utószülött műve, a *Krónika az Magyaroknak dolgairól*. Mindennél beszédesebb a cím vége, amelyben a forrásokra is utal: „Heltai Gáspár Meg irta Magyar nyelven és ez rendre hozta az Bonfinius Antalnak nagy könyvéből és egyéb Historiás könyvekből, nem kicsin munkával.” Bonfini legfőbb, ámde nem egyedüli kútfeje volt Heltainak. Magyar krónikájának lapjain a 744-es évszám – valamint Mars és Herkules – mellett jól megfért Székely István Damasek istene és Enodbil asszonya is.⁴⁶ A hazai história szakaszolása hasonlóképpen a középkori magyar hagyománytól ihletett Székelyt idézi. Heltai szintén „Az Magyaroknak második ki jövetelökről” szól: az avar fejezetnek semmi nyoma.

Thuróczy utáni történetírásunk első képviselői minden sajátosságuk ellenére sem tudták feledtetni azt, hogy valamennyien a középkor szellemi hagyatékától függnek. Bonfini volt az, aki a krónikairódalom feldolgozói közül leginkább kitért széles körű forrásisme-

⁴² SZÉKELY István, *Krónika ez világnak jeles dolgairól*, Krakkó, 1559 (a továbbiakban: SZÉKELY 1559), 150r. Bartoniek Emma szerint a világkrónika magyar részci Bonfinit követik, ám a fentiek alapján helyesebb az 1473-as és az 1488-as *Chronica Hungarorum*okat tekintenünk Székely István magyar történeti forrásainak. BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVIII. századi magyar történetírás történetéből*, Bp., 1975 (a továbbiakban: BARTONIEK 1975), 104.

⁴³ SZÉKELY 1559, 149r.

⁴⁴ SZÉKELY 1559, 149v.

⁴⁵ SZÉKELY 1559, 149r–v. Bírálata: CORNIDES Dániel, *Commentatio de religione veterum Hungarorum*, Viennae, 1791, 21–22.

⁴⁶ HELTAI Gáspár, *Krónika az Magyaroknak dolgairól*, Kolozsvár, 1575 (a továbbiakban: HELTAI 1575), 21v.

retével, csakhogy az időrend útvesztőiben végül ő is eltévedt. A munkák sorát tekintve szembevetendő, hogy e szűkös irodalmi termés mennyire nem egységes. A változatosság írói szándékban és műveltségbeli különbözőzésben egyaránt jelen van. Ami mégis összefoglalja valamennyit, az egyszersmind a legfőbb tanulság: a Thuróczy János nevével jelképezhető krónikás hagyományt az újkor első évtizedeiben nem sikerült meghaladni.

A 17. század „két pogány közt” őrlődő Magyarországon tovább merevedett a középkori alapozottságú ismeretanyag: az újító kedv csak nyomokban mutatkozott, amúgy pedig maradt az ollózás. A mozzanatlan minőség a mennyiségre is bénítólag hatott. Az 1600-as évek első felében két nemes, Révay Péter és Gersei Pethő Gergely mutatott írói érdeklődést a régi magyar múlt iránt.

Révay Péter (1568–1622) a Szent Korona-kutatás megalapítójaként vált jelentékeny szerzőnké.⁴⁷ A *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem* bevezető fejezetében a hunok visszatéréséről is szól. A koronaőr történelemismerete mélyen gyökerezik a középkori hagyományban. Egyedülálló időrendi változtatása is archaikus gondolatainak szüleménye. A magyarok „a második kijövetelkor, hét kapitány alatt, száz évvel Attila halála után, Iustinianus idején Pannóniában szövetségre léptek, s a pannóniai hunok csatlakoztával Erdélyben hét várat építettek.”⁴⁸ Révay régisége választott forrásából fakad: az Attila halála utáni száz esztendő ugyanis kizárólag a *Képes Krónika* családjából ismeretes! A tudós koronaőr azonban nem elégedett meg a 26. krónikafejezet pusztá átvételével, hanem kritikával hasznosította azt. Észrevette, hogy az Attila óta eltelt idő ellentmondásban áll a neki megféleltetett 677-es dátummal, ezért az egyiket elvetette. Révay Péter az egyetlen írónk, aki a hun király halálát követő századik esztendőre helyezte a magyarok második kijövetelét, s ezen évszám értelmezéséhez I. Iustinianus bizánci császárt (527–565) nevezte meg. Az I. Lajos-korabeli kéziratos krónikairodalom ismerete mindenképp feltűnő és elismerésre méltó, hiszen ezzel is egyedül áll 17. századi szerzőink között. Páratlan eredménye, amellyel a két honfoglalás közötti törésvonalat a legvékonyabbá tette, sajátos tükörképe historiográfiánk korabeli állapotának: a valós dátumtól legmesszebb esett időponthoz Révayt világos, jobb sorsra érdemes kritikai érzéke vezette!

A második bejövétel Révay-féle datálása Árpádot is visszасasodorta a 6. századba, ámde ott a magyar királyok ősatyjaként Attila emlékezetét szorította háttérbe. Az első keresztény térítő fejedelem eredetére utaló rövid megjegyzése tanúskodik erről: „Géza, aki a hét kapitány egyikétől, Árpádtól származott”.⁴⁹ Révay másutt is a *Képes Krónika* alapján ítélte: a Thuróczytól ismert kámita őshagyományt is Kálti Márk, illetve a Szentírás

⁴⁷ BARTONIEK 1975, 390.

⁴⁸ „Quo secundo egressu, sub septem Capitaneis, post centum ab Attilae morte annos, Iustiniani tempore, in Pannonia confederunt; ac adjuncti Hunnis Pannonicis, in Transylvania septem castra posuerunt”. RÉVAY Péter, *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem*, Francofurti, 1659 (a továbbiakban: RÉVAY 1659), I. Vö. SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 284.

⁴⁹ „Geiza primum, ex Arpad, uno ex septem Capitaneis, oriundus”. RÉVAY 1659, 2.

tanulmányozása után vetette el, s foglalt állást Jáfet mellett.⁵⁰ A magyar uralkodóház biblikus eredeztetése ezután kikopott történeti irodalmunkból, bár halványult nyomai még az 1700-as években is mutatkoztak. Az utolsó 17. századi mű viszont, amelyben megtalálható az Ószövetségig vezetett családfa, nem önálló kutatói tevékenység szülötte, hanem a középkori alapozottságú történelemszemlélet összegző képviselője.

A Gersei Pethő Gergely (1570–1629) tollából való *Rövid magyar krónika* nem hozta az ismeretek megújítását; az 1572-ig terjedő rész pusztán kompiláció, méghozzá nem is túl gondosan készült. Másként nem magyarázható, hogy lakozhat együtt a Szentírás Marssal, Herkulesselel és a pogány magyar istennel, aki itt Damases néven bukkant fel.⁵¹ A magyarok második bejövetele még érzékletesebben szemlélteti, miként vonultatott fel Pethő több évszázad íróitól egy-egy mutatványt. Először Thuróczy János mint a krónikák képviselője tűnik fel a hun–magyar kettősségben; a honfoglalás elsődleges indító okát a Székelytől eredt, de Heltainál is fellelhető Damases névére tett esküben jelöli meg; a 744. esztendő Thuróczytól, Bonfinitól egyaránt vehette; a leszármazásrend egyértelműen ez utóbbira vall; végül Árpád megjelenítése mindezek ösztövére foglalata: „Vala pedig e’ hét Kapitány közzül egy Árpád nevű, ez a többinél gazdagabb és Nemesebb vala, ki az Atila nemzetéből való vala...”⁵² Pethő Gergelynek mindazonáltal van egy máig használatos újítása: a *Rövid magyar krónika* legfőbb jelentősége a magyar történelem korszakhatárainak kijelölésében áll. Igaz, műve 373-tól tart 1626-ig, hanem a közbülső határok megvonásakor nem választja el a két országvívást, mint elődei: „E Magyar krónikának első része, Melly magában foglallya, a’ Magyaroknak Első és Második Scitiából–való kijöveleket Pannoniába, A’ Királyoknak egymás után–való következését, a’ Harmadik András Királyig, Kit Velencei Andrásnak hinak. Ugymint kiben a’ régi Sz. Királyoknak magvok szakadott, és azoknak idejekben történt fő dolgokat.”⁵³ Az első határ nála így 1301, a második szakasz, a különféle idegen királyok kora 1526-ig tart, ezt a „bécsországiak” uralma követi.

A *Rövid magyar krónika*, az addigi legnagyobb magyar nyelvű teljes nemzeti história a katolikus olvasóközönség hosszú évtizedeken keresztül forgatott könyve lett; erről több későbbi, 18. századi kiadója gondoskodott, sőt két jezsuita, Spangár András és Kovács János még meg is toldotta.⁵⁴ Fontos rámutatnunk arra, mily népszerű volt a horvátországi magyar nemes munkája a Jézus Társaság 17–18. századbeli művelődésében. Így érthető igazán, hogy a Magyar Királyság életének korszakolása miatt ama szellemi körben kitél-

⁵⁰ RÉVAY 1659, 144–145. Vö. *Chron. Hung.* I, 24. Feltűnő, hogy az újabb szerzők csak Thuróczyt és Bonfinit jelölik meg Révay őstörténeti forrásául; a *Képes Krónika* méltatlanul mellőztetik, holott ismerete a koronaőr műveltségét dicséri. BARTONIEK 1975, 390–394; BÓNIS György, *Révay Péter*, Bp., 1981, 52, 62, 69. Általánosan említi a krónikákat Eckhardt Sándor a kámita eredeztetés cáfolatára, jóllehet a jáfetita ősváltalás hazánkban csak Káltitól maradt fenn. ECKHARDT Sándor, *Révay Péter a magyar őshazáról*, Magyar Nyelv, 1943, 342.

⁵¹ PETHŐ Gergely, *Rövid magyar krónika*, Bécs, 1660 (a továbbiakban: PETHŐ 1660), B₃v.

⁵² PETHŐ 1660, B₃r–B₄v.

⁵³ PETHŐ 1660, A₃r.

⁵⁴ MORVAI István, *Gersei Pethő Gergely élete és krónikája*, Bp., 1912 (a továbbiakban: MORVAI 1912), 34; BARTONIEK 1975, 413.

jesedve jutott – máig ható érvénnyel – a tudományba. Pethő Gergely utóélete ezen túlmenően érdekes párhuzamban áll Thuróczy Jánoséval: mindketten évszázadok termését gyűjtötték egybe, s tették közismertté.

Pethő Gergely – Heltaihoz hasonlóan – nem érthette meg könyve kinyomtatását. Műve először 1660-ban jelent meg. E bécsi kiadás gondozója nem kisebb személyiség volt, mint Zrínyi Miklós.⁵⁵ A kor kiemelkedő alakjában egyesek a *Rövid magyar krónika* álnéven alkotó szerzőjét látták,⁵⁶ csak hogy Zrínyi Miklós tartalmas életének alig 44 esztendejéből nem futotta a teljes nemzeti múlt írói összefoglalására. Gondolatai mégis legalább oly híven tükrözik historiográfiánk 17. század közepi állását, mint Pethő krónikája. Az 1656/57 telén papírra vetett *Mátyás király életéről való elmélkedések* annak tanúi, mint tartja fogva akár a legélesebb elmét is kora történeti műveltsége: „Sándor kevés esztendők alatt világi monarchává lett, Julius császár kicsiny ideig világbiró rómaiakat maga alá hajtá, Atila kevés esztendeig világ egyik végéről a másikig győzedelmessen jára, sok nemzeteket elronta, magának s nemzetének Pannoniában királyságot építe, aki mai napig is vagyon. És noha Sándor ennél több dolgokat vive véghez... De Atilának fáradsága hasznosabb vala, mert amannak az ő győzedelmei, országlásai holta után mind füstben menének, ez maradandó és örökös királyságot csinála magyarnak, ha mi is úgy continuálnánk, mint a régi jó magyarok kezdték.”⁵⁷ Látható, az *Elméledések*ben oly messzire ment, ahová még a 17. század szunnyadó tudományossága sem mutatott. Zrínyi Attilája a magyar történelemnek egy olyan hatalmas kezdőalakja, akinek „alkotóelemeiből” a világverő hun király mellett a foglaló Árpád és az alapító Szent István bontakozik ki.

Bár az előrelépés igénye – és ezt legjobban Zrínyi Miklós életműve példázza – jelen volt a kor magyar gondolkodásában, történettudományunk megelégedésére még sokáig kellett várni. A régi hazai források már elégtelennek bizonyultak az egyre nagyobb tudás-szomj oltására; azt kielégíteni csak egyféleképpen lehetett: a külhoni feljegyzések felkutatásával és közzétételével. Az előidők újdonságként ható írott kútfői azonban az ismeretek gyarapodásán túl az egyes korszakok hangsúlyozottságát is átrendezték.

Nadányi János (1643–1707) *Florus Hungaricus* (1663) a 17. századi összegzések közül minden tekintetben a közbülső helyen áll: forrásismeretében, következtetéseiben a fejlődés átmeneti állapotát tükrözi. Bizonytalan tudását leginkább a hun–avar–magyar szerkezet kezdetleges kidolgozottsága érzékelteti: amíg Baján kagán 568 körüli pannóniai hódítását a „hunok második, avar néven ismeretes beköltözése” címmel látta el,⁵⁸

⁵⁵ MORVAI 1912, 32–36.

⁵⁶ Ennek cáfolata: SZÁSZ Béla, *Pethő Gergely krónikájának kiadója*, MKsz, 1912, 219–223.

⁵⁷ Gróf ZRÍNYI Miklós, *Mátyás király életéről való elmélkedések*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., 1990, 30–31.

⁵⁸ „Secunda Hunnorum migratio Avarum nomine notorum”. NADÁNYI János, *Florus Hungaricus sive Rerum Hungaricarum... compendium*. Amstelodami, 1663 (a továbbiakban: NADÁNYI 1663), 36. A *Magyar Florus* antik gyökereiről lásd HAVAS László, *A honfoglalás és államalapítás Nadányi János organikus történelemfelfogásában = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 153–162.

addig a 744-re datált foglalást a „magyarok második beérkezte” alatt tárgyalja.⁵⁹ A fiatal író nem nagyon tudott mit kezdeni bővülő forráskörével, ám az tény, hogy több, külső kútfő beemelése Nadányi érdeme. A Bonfini óta nem idézett Liutprand mellé először itt sorakozik fel a *Fuldai Évkönyv* és Aventinus, de még a bizánci Georgios Kedrenos és Ioannes Zonaras adatai is fellelhetők. Mindezek mégis csupán egy-egy elszórt adalékot nyújtanak a régi magyar múlthoz; azok rendszerezését egy harminc évvel később alkotó és sokkal nagyobb hatású történetbúvár kísérelte meg elsőként.

Otrokocsi Fóris Ferenc (1648–1718), a 350 esztendeje született hitvalló református pap-tudós franekeri tartózkodása végén, 1693-ban jelentette meg a magyarok eredetéről írott könyvét. Az *Origines Hungaricae*, amely a 17. századbeli Nyugat-Európában kiadott nemzeti históriák sorát zárja, az addigi legjobb magyar őstörténet. A hun, avar és magyar fejezetekre osztott munka végre megszilárdult hármason nyugszik, s a kerektek bő forrásadatok gazdag tartalmával telítődtek. Újult ismeretei révén a szerző az 5–6. századi hun–törk törzsszövetségek neveit idézte fel, mint például Prokopiostól az utrigurokat és a kutrigurokat, illetve a korai avarok vár–hun megjelölését. E népek rokonsági rendszerbe foglalásával is nála találkozunk először: „a magyarok a régi unogurok utódai a hunok törzséből, azon felül az avarok vérrokonai is.”⁶⁰ „A magyaroknak nevezett hunok harmadszori Pannóniába jöveteléről” szólván⁶¹ pedig két évszázados kronológiai tévelygésnek vetett véget. A honfoglalás idejét 744-ről 888/889-re és a rá következő esztendőkre toltta.⁶² Csakhogy Thuróczy tanítását nem a *Budai Krónika* alapján bírálta felül, mint tette azt Székely István: az ismerős évszám mellett feltűnő új dátum egy eladrig ismeretlen külhoni író, Regino sugallatára kapott helyet. Otrokocsi Fóris Ferenc jó érzékkel mérte fel a prümi apát–krónikás munkájának jelentőségét: hosszas idézet és éber kritikai figyelem jutott a magyar hódítást megért, 906-ig alkotó egyházi író osztályrészéül. Hanem amennyire elfogadta időrendjét, olyannyira elvetette az általa megjelölt indokot: „Előhoztam már a történetírók tanúságait; az előbb említettek közül Regino prümi apátról (aki a sorban az első volt) megjegyzem, hogy amidőn a magyarok bejövetelének okát a besenyők (azaz dákok) támadásában jelöli meg, úgy abban, mint ahogy sok másban, erősen téved (hacsak nem a Donon túli másik részüket támadta meg egy másik türk avagy kazár hatalom); arról az elűzetésről ugyanis más régi históriák, mind görögök, mind latinok teljességgel hallgatnak.”⁶³ *A magyarok eredete* ezzel az egy mon-

⁵⁹ „Migratio secunda Hungarorum”. NADÁNYI 1663, 40.

⁶⁰ „Hungari sunt posteri veterum Unogurorum stirpis Hunniacae, atque etiam Abarum consanguinei.” OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Origines Hungaricae*, I, Franekerae, 1693 (a továbbiakban: OTROKOCSI FÓRIS 1693), 240.

⁶¹ „Cap VI. In quo, de tertio Hunnorum, qui Hungari Dicti sunt, in Pannoniam adventu, agitur.” OTROKOCSI FÓRIS 1693, 240.

⁶² OTROKOCSI FÓRIS 1693, 240–246. A 744. esztendő ellen érvelve a dátum hazai regnálását is áttekintette.

⁶³ „Testimonia jam Historicorum producenda sunt; quae antequam producam, moneo, de Rheginone Abbate Prumiensi (qui primus in ordine erit) quod dum causam adventus Ungarorum assignat, pulsonem a Patzinacis (h. e. Dacis) in eo, quoad multitudinem illam, valde fallitur (nisi forte pars aliqua eorum ultra Tanaim, ab aliqua Turcica sive Chazarica potentia fuerit infestata;) de tali enim pulsione eorum, alii Historici

datával a 9. századi történelmünk szempontjából legfontosabb két török népet hozta vissza a kései magyarok emlékezetébe! Otrókoci Főrís Ferenc még egy szemléletes példáját mutatta a nemzet keletkezése iránti érdeklődésének, kitűnő tudósi érzékének: a magyarság kialakulását nem a hármas előidők végét jelentő honfoglalással zárta, hanem a rokon kultúrájú kunok 13. századi beköltözésével. Ennek előadásakor Rogerius, a tatárjárást megélt nagyváradi kanonok *Siralmas énekére* hagyatkozott a szerző, ily módon a *Carmen miserabile* első érdemi kiaknázójává is vált.⁶⁴

Az *Origines Hungaricae* által mérhető leginkább, hogy a túlerőre kapott külhoni kútfők mily nagy erővel rendezték át az előidők súlypontjait. Otrókoci Főrís a *Fuldai Évkönyvek*, Regino, Liutprand, Aventinus, illetve Kedrenos és Zonaras adatait olvasván szinte teljesen hiábavalónak érezte a *Chronica Hungarorum*ot forgatni: Thuróczykritikája a méltán bírált 744-es évszám cáfolatában ki is merült. A könyvében egyeduralkodó néptörténelmet csak az Aventinus munkájából kiolvasott Kusál király említése töri meg; ez viszont annál feltűnőbbé teszi a krónikás hagyománybeli fejedelmi személyek hiányát. Mégsem a források megbolydult egyensúlya volt az, ami históriájának korszakos újításait nem engedte átütő erejű tanítássá összpontosulni: éppen újításainak egyike zilálta össze *A magyarok eredete* – egyébként áttekinthető vázra aggatott – mondanivalóját. Otrókoci Főrís Ferenc a nép gyökerein túlmenően a nyelv eredetét is kutatta, és ez utóbbit az Ótestamentum forrásvidékén vélte felfedezni. Csakhogy a magyar szavak héber és káld gyökeinek szentelt hosszabb értekezések az eseménymondást minduntalan kizökkentették kerékvágásából. Az áttekinthetetlenséget csak fokozták a nyelvtörténettől is tovacsapongó gondolatok, amint azt az „Isten” szó fejtése is példázza. „A név káldeus és szír eredetűnek mutatkozik, Esta, ti. tűz; ami a vele egyjelentésű héber Es-tőből származik.”⁶⁵ Ezután a perzsa–hun–türk tűzkultuszt a régiek szimbolikus gondolkodásával magyarázza: ők a Tűz képében annak örök forrását, a Napot, azon keresztül pedig Istent tisztelték.⁶⁶ E figyelemre méltó meglátásában a kritikai vallástörténet csírázott, ám a kifejlésre Cornides Dániel felléptéig, a 18. század második feléig kellett várni. Mindebből kitetszik, hogy az egymásba gabalyodott tudományágakból, burjánzó gondolatokból csak nehezen bonthatók ki az *Origines Hungaricae* értékei. Szerencsére a szerző életpályája oly fordulatot vett, hogy műve nem kárhozott hosszú feledésre. Az egykor gályarabságot szenvedett református prédikátor 1694-ben katolikus hitre tért. Élete végén a jezsuita művelődés fellegvárában tanított és kutatott. A nagyszombati évek magyarázzák azt, hogy időtálló eredményei először itt bukkantak fel. Ez nem csupán kiemelkedő tárgyi tudására, de írói magatartására is érvényes: Otrókoci Főrísnél mutatható ki legkorábban az a törekvés, amellyel az egyazon eseményről tudósító források szó szerinti idézetét kritikai megjegyzéseivel fűzi össze. Az új anyagkezelés, valamint a folyamatosan épülő-

veteres, sive Graeci, sive Latini, penitus tacent.” OTROKOCSI FŐRIS 1693, 247–248. A besenyő–dák azonosításkor a Suidae (Sudas) lexikonra hivatkozott.

⁶⁴ OTROKOCSI FŐRIS 1693, 275–280.

⁶⁵ „Sed vera nominis origo illico aperitur ex Chaldaico et Syriac. (Esta) hoc est, Ignis; quod descendit ab Hebraeo (Es) idem significante.” OTROKOCSI FŐRIS 1693, 286.

⁶⁶ OTROKOCSI FŐRIS 1693, 288–292.

bővülő kútfoalap a következő század legjobb tudósai révén a nemzeti historiográfia páratlan ütemű fejlődését eredményezte. Az üdvös előmenetelt mindezekon felül a tudományszervezés is segítette.

Kishevenes Hevenes Gábor (1656–1715) 1694–95 táján közzétett felhívása, amellyel a magyar egyháztörténeti források összegyűjtésére buzdított,⁶⁷ önmagát meghaladva a történelmi tudomány minden ágát serkentő programnyilatkozattá nemesedett. Oly nagy szellemi energiák szabadultak ugyanis fel, amelyek hamar átszakították a felhívásban foglalt gátakat, így hatásuk általánossá vált, s ez a régmúlt kutatásában is hamar megmutatkozott. A hazai történetírás 18. századi megelégedése – csakúgy, mint 11. századi megszületése – ekképp az egyházi férfiak érdeme. Az időközben több felekezetre bomlott magyar kereszténység a vallási belvillongások elültével ekkorra jutott el odáig, hogy az ellentétek a tudományosság nemes versengésévé szelídültek, amit tovább színesített a katolikus (elsősorban a piarista és a jezsuita) rendek egymás közti rivalizálása. Legsúlyosabbnak és legeredményesebbnek a Jézus Társaság tagjai bizonyultak: a több évtizedes verseny az ő győzelmükkel zárult, de már az 1700-as évek elején is közülük kerültek ki a megéledő tudomány első képviselői.

A sort Földvári Mihály (1672–1746) nyitotta meg 1712-ben kiadott kis terjedelmű könyvével. A *Quaestiones Historicae de rebus Hunnicis, Avaricis, et Hungaricis* a hármas őstörténet tíz kérdésére jelölte ki a válaszadás irányait. Értekezései azonban többet árultak el szerzőjük műtszemléletéről, mint a régi időről. Földvári gondolataiban a naprakész tudás együtt kavargó a középkori hagyománnyal: a hun–avar–magyar egyezés, a magyar–török–tatár rokonság új tételeitől⁶⁸ visszatérve az utolsó fejezetben a biblikuskrónikás ősatyákat, Nemrod, Jáfet, Hunor, Magor alakját vette sorra.⁶⁹ A *Quaestiones Historicae* jelentősége mégsem lebecsülendő: legfontosabb állásfoglalása, a hunok és az avarok, majd a hunok, hun-avarok („Hunno-Avares”) és a magyarok azonosságára adott igenlő felelete⁷⁰ a 18. század első felének vezető gondolatává lett. Hasonlóképpen fontos a mű megjelenési ideje, ami arról tanúskodik, hogy Otrokocsi Fóris tanítása igen rövid időn belül bejutott a jezsuita szellemi műhely véráramába. A tételek kimunkálása azonban a nagynevű utódokra maradt.

Timon Sámuel (1675–1736) 1733-ban állt elő *Imago antiquae Hungariae* című összefoglalásával. A nagyszombati áldozópap-tanár e kései művében a régi Magyarország földjét, valamint hun, avar és magyar fejezetekre tagolt őstörténelmét mutatta be. Az *Imago* kereteit újult tartalommal töltötte ki, s magas színvonalon űzött anyagkezeléséből a hármas előidők történelméje immár letisztult változatában bontakozott ki. Otrokocsi Fóris

⁶⁷ HÓMAN Bálint, *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon* = H. B. Munkái, II, *Történetírás és forráskritika*, Bp., 1938 (a továbbiakban: HÓMAN 1938), 393; VÁSÁRY István, *A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés = Középkori kútfoink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János, SZÉKELY György, Bp., 1974 (a továbbiakban: VÁSÁRY 1974), 267.

⁶⁸ FÖLDVÁRI Mihály, *Quaestiones Historicae de rebus Hunnicis, Avaricis, et Hungaricis*, Tynaviae, 1712 (a továbbiakban: FÖLDVÁRI 1712), 63–71.

⁶⁹ FÖLDVÁRI 1712, 71–81.

⁷⁰ FÖLDVÁRI 1712, 23–37, 47–54 (5. és 7. kérdés).

Ferenc legjobb hagyományait, a kútfőidézetek ütköztetését továbbfejlesztve, valamint a forráskört tágítva az *Origines Hungaricae* meghaladó munkájával az immár hazaérkezett nemzeti történetírás első kritikai alkotását hívta életre. Timon legfőbb érdeme a nyugati kútfők kiaknázásában mutatkozik: a hazai krónika Árpád bejövetelét elregélő rövid fejezetei Regino, Liutprand, Theotmar, Aventinus, valamint a *Fuldai Évkönyvek* feljegyzéseivel részletesebb hadi tudósítássá bővültek. Mindemellett a Nadányi illetve Otrókocsi Fóris által megismertetett bizánci értesülésekre is figyelt. Ezt az eljárását jól tükrözi az avar továbbélés melletti érvelése. Aventinusnak az avarok kipusztulásáról vallott nézeteit a görög feljegyzések hallgatása, illetve a *Fuldai Évkönyv* alapján veti el, hangsúlyozván azt, hogy ez utóbbi „írója a magyarok bejövetelkor élt”.⁷¹ Fontos észrevételeznünk a jezsuita tudós érvelésében az eseményekkel korosztályos emlékezések tiszteletét, hiszen ez a jelenkori történetkutatásunkat vezérlő elv hazai régiségére mutat rá. Timon Sámuel még abban is az *Origines Hungaricae* szerzőjét követi, hogy a vezérek személyes tettei helyett általános történelmet írt. Forrásadottságát tekintve ez érthető, hiszen szinte kizárólag nyugati feljegyzésekre támaszkodott, amelyek a harcias magyarok dúlásain keseregve meglehetősen távolságtartással nyilatkoztak 9–10. századi eleinkről.

Az *Imago* magyar fejezetén uralkodó külhoni források elvonták Timon figyelmét attól, hogy a vélemények ütköztetésébe krónikás irodalmunkat is bevonja. Noha akkora mellőzöttség nem jutott Thuróczy osztályrészéül, mint amekkorát Otrókocsi Fóristól kellett elszenvednie, itt is feltűnő a kritika belterjessége, amely csak a nyugati kútfőket vette számba. Az általánosító szemlélet az egyes szereplőkben bosszulta meg magát. Timon bírálati figyelme ugyanis nem irányult a nyugati és a hazai címhasználat különbözőségére, így az Aventinustól idézett „Cussal rex”⁷² és a krónikás hagyományból jól ismert „Arpadus dux”⁷³ méltóságának összehasonlítása is elmaradt. Az *Imago* szerzőjének amúgy sem volt szerencséje a magyar krónikával: a hét vezér nevének magyarázatakor Vérbulcsú nevét Verböczre torzította.⁷⁴ E munkájával mindenesetre korszakot indított. A magyar kijövetel időpontját immár kizárólag Reginóra hagyatkozva a 889. esztendőben jelölte meg,⁷⁵ és ez az állásfoglalás tudósi tekintélyének következtében a következő nemzedékekre is kötelező érvénnyel hatott. Hatása jó emberöltővel később a jezsuita tudományosságot betetőző két írónál, Pray Györgynél és Katona Istvánnál mutatkozik meg kifejezett állapotában. Mindemellett Timon a Lajtán túli feljegyzések további kiaknázását kínálta. Az ismeretkört viszont már nem ő, hanem egy sokoldalú rendtársa bővítette tovább.

⁷¹ „De excidio denique Hunnorum et Avarum tacent Graeci, homines et viciniores Daciae... Aperte enim id tradunt Annales Fuldenses; quorum scriptor sub adventum Hungarorum vixerit.” TIMON Sámuel, *Imago antiquae Hungariae, Cassoviae, 1733* (a továbbiakban: TIMON 1733), 320. „Hunnoavares non sunt ab Hungaris deleti.” Margójevyzet, uo.

⁷² TIMON 1733, 319.

⁷³ TIMON 1733, 342. A terminológiai zavarra mutat az Árpád és a vezérek osztozásakor használt „jussu Regis Arpadus dux” kitétel is.

⁷⁴ TIMON 1733, 342.

⁷⁵ TIMON 1733, 316.

Kéri Borgia Ferenc (1702–1768) a 18. századi tudományos élet egyik legszínesebb alakja volt. A természettannal, csillagászzal is foglalkozó bölcseleti és teológiai doktor még nagyszombati rektorsága előtt állt elő Bizánc történetének rövid foglalatával. Az 1738-tól folyamatosan közreadott *Epitome Historiae Byzantinae* harmadik, 1740-ben megjelent kötete a keleti császárság 829 és 975 közötti időszakát tekinti át.⁷⁶ A bizánci történeti irodalom ez idő tájt teljesnek tudott természet első magyarként Kéri aratta le, ily módon az *Epitome* tárházát Leo Grammaticus, Kedrenos, Zonaras, Symeon Logotheta, Georgius Monachus, Theophanes Continuator, Arethas adatai gazdagították. Gyűjteménye legbecselesebb darabjának mégis VII. Konstantin császár (913–959) azon műve bizonyult, amelyet első kiadója a *De administrando imperio* (DAI) címmel látott el, s Kéri Borgia is így idézi, mit írt a „Bíborbanszületett Császár a Birodalom Kormányzásáról feljegyzetekben”.⁷⁷

A jezsuita tudós rendjéhez méltó alaposággal látott neki az újonnan nyert adatok kiértékeléséhez: a görög kútfőkön túl a magyar és a nyugati krónikákra is tekintett. Lelkiismeretes forráselemzésének azonban gátat szabott választott témája, amelyet műve címében vállalt: Bizánc történelmének kivonata. Ám így is többet s alaposabbat nyújt a 9–10. századi magyarságról, mint az egy rövidsége törekvő egyetemes jellegű összefoglalástól elvárható lenne. Nemzeti érdeklődése az idegen tárgy kereteit minduntalan szétfeszítette, és ezáltal a magyar történet kutatását több egyéni meglátásával gazdagította. Elsőként ismertetően a DAI-ban fennmaradt Árpád-családfát elégedetten nyugtázta, hogy Zoltán és Taksony nem csak itt, de a hazai krónikákban is szerepel.⁷⁸ Legfontosabb „kitérőjének” a honfoglalás közép-európai háttéréről írott vázlata mondható. Amíg Timon – aki „szemmel láthatólag nem ismerte a Bíborbanszületett feljegyzéseit”⁷⁹ – Kedrenos alapján csak egyetlen hadtörténeti szeletet tált olvasója elé, addig Kéri teljes képet festett a kor összefüggő hadműveleteiről. A magyar–bolgár háborúkat Theophanes Continuatus és Ioannes Zonaras művei alapján adja elő a 890. évnél,⁸⁰ de a harci krónikán túl a szövetségi rendszerek tárgyalásakor több forrásból merít. Érinti az Arnulf frank uralkodó (887–899, 896-tól császár) és Szvatopluk morva fejedelem (870–894) küzdelmében vállalt magyar részvételt – itt Aventinusra hagyatkozik⁸¹ –, és ezzel, tudniillik a hadak Pannóniába távoztával magyarázza immár Konstantin alapján a besenyőktől elszenvedett vereséget.⁸² A Bizáncrea összpontosító szemlélet a honfoglalást így a keleti birodalom és a bolgárok közötti háborúskodás szűrőjén keresztül látatta. Kéri Borgia Ferenc emlékezete

⁷⁶ KÉRI BORGIA Ferenc, *Epitome Historiae Byzantinae, e compluribus maximi Graecis scriptoribus cinnata. A Theophilo Imperatore ad Basilium Iunioem*. Tynaviae, 1740 (a továbbiakban: KÉRI 1740), VIII, 30.

⁷⁷ „Imperator Porphyrogenitus in Commentario de Administrando Imperio”. KÉRI 1740, 55. A szerző közvetlenül latin változatban említette a görög írók nevét. A DAI kiadásairól lásd MORAVCSIK Gyula, *A magyar történet bizánci forrásai*, Bp., 1934, 160.

⁷⁸ KÉRI 1740, 87.

⁷⁹ „R. P. Samuel Timon S. J. praeclare de Ungaria nova, et vetere meritis non videtur ad manum habuisse Porphyrogeniti commentarios”. KÉRI 1740, 87.

⁸⁰ KÉRI 1740, 82–83.

⁸¹ KÉRI 1740, 84, a) lábjegyzet.

⁸² KÉRI 1740, 85.

méltatlanul halványult el, holott ő volt az első és azóta is egyedüli magyar, aki önálló munkájában megírta a Kelet-Római Császárság történelmét, s vált ezáltal a honi bizantinológia megalapítójává.⁸³ A középgörög adatok legnagyobb hányadát az *Epitome* 230 éve halott írója közölte a hazai kutatásban.

Timon Sámuel és Kéri Borgia Ferenc együttes munkássága a régmúltra vonatkozó európai feljegyzések ismeretét kiegyenlítettette. A két jezsuita az Otrókocsi Fóris Ferencnél felöltő forráskritikai gyakorlatot is továbbfejlesztett szinten űzte. Mindezen eredményeik mégsem tartósultak a „hálátlan utókor” emlékezetében. Az elfeledettség kiváltó oka a történetírást, de az egész nemzeti művelődést alapjaiban megrengető felfedezés volt, egy tudós evangélikus lelkész örök érdeme.

1744 karácsonya közelgett, amidőn Bél Mátyás (1684–1749) egy kis, 24 lap terjedelmű pergamenkódex sajtó alá rendezésével foglalkozott. Ekkorra már több évtizedes szerteágazó alkotói-forráskiadói tevékenység állt mögötte, amit sikeres tanári pályafutása is gazdagított.⁸⁴ Nem meglepő tehát, hogy 1744. december 10-én egykori kedves tanítványához, a műveltségpártoló Radvánszky Lászlóhoz fordult e szavakkal: „Úgy vélem, érdemes beszámolnom Méltóságodnak az új, egy 1358-ból származó kéziratos kódexszel összevetett Thuróczy-kiadásról, amelyhez egy I. Béla idejéből, a Jegyzője által írott, ám mindezidáig senkitől sem látott, a hét vezérről szóló történetet csatolok a bécsi könyvtárból való pergamenről, amelyet az igen tudós bécsi társaságtól szereztem és ami elé barátaim megbízásából bevezetőt írok.”⁸⁵

A levél historiográfiai értékét már a *Bécsi Képes Krónika* első említése is nagyra tette; felbecsülhetetlené mégis a „VII. Ducum Historia” címmel illetett *Gesta Hungarorum* révén vált. Bél Mátyás tudósításában a kézirat napvilágra jutása előtti utolsó állomásra vetül fény. Az évszázadokon át bolyongó kis kódex 1610 és 1636 között érkezett a bécsi könyvtárba, ismeretlen szerzője ott kapta 1692-ben a mindennél találóbb Anonymus nevet,⁸⁶ ám a szigorúan őrzött udvari könyvtár sötétjéből Bél Mátyás segítette napvilágra a hét vezér viselt dolgait megőrkítő művet.

Anonymus históriája először Johann Georg Schwandtner forráskiadványában jelent meg 1746 folyamán. A *Scriptores Rerum Hungaricarum* a legnagyobb hatású magyar történeti tárrá lett: azzá tette első, csupán harmincnycolc oldalra rúgó tétele. Bél Mátyás latin nyelven írott bevezető tanulmányában a gyakorlott forrásközlő magabiztosságával

⁸³ SZABADOS György, *Bizantinológiánk jezsuita kezdetei*, Acta Historica, CVII, Szeged, 1998, 56.

⁸⁴ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I. Bp., 1891, 781–783.

⁸⁵ „Quin et hoc perscribendum Spectabili Dominationi TVAE putai, nouam Thuroczii editionem, cum manuscripto codice anni MCCCLVIII. collatam, atque Belae I. temporibus, ab eius Notario conscripta VII. Ducum Historia numquam hactenus visa, ex membranis Viennensis Bibliothecae auctam, a doctissima Vindebonensii societate parari: in quam, praefandi prouincia ab amicis mihi demandata est.” Bél Mátyás levele Radvánszky Lászlónak, Pozsony, 1744. XII. 10. BÉL Mátyás *Levelezése*, kiad. SZELESTEI N. László, Bp., 1993, 526 (874. sz. levél).

⁸⁶ JAKUBOVICH Emil, *P. mester = Klebelsberg-émlékkönyv*, Bp., 1925, 169; Uő., *Az ambrasi gyűjteményből való-e Béla király névtelen jegyzőjének kódexe?*, MKsz, 1927, 91. Újabbán lásd Joseph STUMMVOLL, *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*, Erster Teil, *Die Hofbibliothek*, Wien, 1968. E könyvről Papp Sándortól értesültem. Szives tájékoztatását ezúton is köszönöm.

mérte fel a gesta méltó helyét: „A gyűjtemény elejére Béla Király Névtelen Jegyzőjének Magyarország Hét Vezéréről való Magyar Históriaja kívánkozik.”⁸⁷ Hanem ez a magabiztosság gyorsan elpárolgott az előszó soraiból, hogy azon nyomban helyére költözzék az azóta már több mint negyed évezredes bizonytalanság: „A Kódex szerzőjéről nem könnyű valamit is állítani, mivel mind a kor homályba vész, mind a név elfeledett, de még a társadalmi állás sem ismert.”⁸⁸ Bél volt tehát a megfogalmazója az Anonymus-kérdés két fő pontjának, a személy és az idő talányának – másfél év sem kellett hozzá, hogy a levelében említett I. Béla-kor (1060–1063) bizonyossága eltűnjék –, és ehhez hamar társult a hitelesség felett vívott tollharc.⁸⁹

A magyarok viselt dolgait taglaló nótárius titokzatos személye 1746, vagy inkább 1744 óta állja sikerrel a megfejtésére irányuló lankadatlan ostromot. A Legismeretlenebb Író, akinek a nevetlenség adott nevet, mindettől függetlenül elemi erővel formázta át az előidőkről vallott nézeteket, s tette kemény próbára az őstörténelmi gondolkodást. Az „Anonymus utáni” műveltség legnagyobb kérdésévé vált, hogy a *Hét Vezér Históriaja* beilleszthető-e a hun–avar–magyar hármasság rendszerébe, avagy azon túlnöve maga alá temeti-e az alig félszáz éve megszilárdult szerkezetet. A választ Pray György és Katona István együtt szemlélt életműve adja meg, de a kiinduláshoz nélkülözhetetlen a Névtelen Jegyző sarkalatos „újításait” megidéznünk.

„Az elébb mondott [Bél Mátyás *Pdictus*-feloldása] mester, a jó emlékezetű, dicsőséges Béla király jegyzője”, ugyancsak ismeretlen barátja, N. felkérésére írta meg „Magyarország királyainak és nemeseinek származását.”⁹⁰ A krónikairódom és a *Gesta Hungarorum* pusztán az őshagyomány szerkezetének lecsupaszított elemeiben egyezik; a súlypontosítás gyökeresen eltér. A Szkítiából történt kétszeri kijövetel, az ősként vállalt Attila pannóniai uralma Anonymusnál sem hiányzik, csak hogy az a visszatérés kényszerű előtörténetévé kicsinyedik, amelyen a „minek többet?” felkiáltással suhan keresztül a szerző. Művének tárgya az ország megvívása és ennek epikus igényű megörökítésével a 9. századi honfoglalásmondák legbővebb tárházába vezette az olvasót. Ezek közül a legismertebbeket, a hét fejedelmi személy vérszerződését és esküjét (5–6. fejezet),⁹¹ a szeri gyűlés emlékezetét (40. fejezet)⁹² is egyedül a Névtelen Mester hagyományozta reánk. A bő folyamú előadásában megelevenedett vezérek közül a két honfoglaló fejedelem, Álmos és Árpád emelkedik ki. Egyikük Attila helyébe lépve majd a nemzeti história ősalakjává lesz.

⁸⁷ „Primo Collectionis offert se, Anonymi Belae Regis Notarii, Historia Hungarica, de Septem Ducibus Hungariae.” BÉL Mátyás, *Praefatio ad lectorem* (a továbbiakban: BÉL, *Praefatio*) = Johann Georg SCHWANDTNER, *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, I, Vindobonae, 1746 (a továbbiakban: SCHWANDTNER, *SS. Rer. Hung.*), VI.

⁸⁸ „De auctore Codicis non est facile statuere. Nam, et aetas in obscuro posita est, et nomen oblitteratum, neque expedite muneris rationes.” BÉL, *Praefatio* = SCHWANDTNER, *SS. Rer. Hung.* I, VII.

⁸⁹ SZILÁGYI Loránd, *A 200 éves Anonymus-kérdés*, MKsz, 1946 (a továbbiakban: SZILÁGYI 1946), 7.

⁹⁰ SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 33.

⁹¹ SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 39–41.

⁹² SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 83.

Álmos vagy Árpád? Anonymus a gesta előbeszédében igéri annak kifejtését, „mint született Álmos vezér és miért lett Álmos a neve Magyarország első fejedelmének, akitől a magyarok királyai veszik eredetüket”.⁹³ A Mester e szavaival már döntött is, hiszen kimondva-kimondatlanul az „Álmos-ház” fogalmát alkotta meg. Sőt a mű 3. fejezete, Emese csodás álma, a turulmadár kinyilatkoztatásának bővebb változatban fennmaradt mondája⁹⁴ Álmost a magyar történelem (újra)kezdő alakjává magasztosította, és oly mitikus tisztelettel övezte, amit mindenki mástól, így Árpádtól is megtagadott. Az már a Pray György és Katona István nevével jelképezhető fordulat páratlan érdekessége lesz, hogy mégsem a Névtelen Jegyző-sugallta „Álmos-ház”-gondolat jutott diadalra.

A *Hét Vezér Historiája* által kiváltott óriási érdeklődésre jellemző, hogy 1747-ben kettős újrakiadásban hagyta el Kassa és Kolozsvár sajtóját, s 1772-ig még négy alkalommal jelent meg.⁹⁵ Ugyanekkor, 1772-ben készült „A Régi Magyarország földrajzi térképe Béla király Névtelen Jegyzőjének Historiája alapján Hell Miksa által”.⁹⁶ A szélesebb olvasóközönség pedig 1790-től Lethenyi János magyartításában olvashatta a „Béla Királynak nevetlen Író Deákja” tollából fakadt gestát.⁹⁷ A 18. század közepén eluralkodott szellemi éhség kiérzik már az „Anonymus utáni” első összefoglalásból is, csak hogy ennek nyomai ez idáig kívül estek a kutató figyelem látókörén.

A legjelentősebb piarista történettudós, Desericzky József Ince (1702–1763) a Julianus barát útjáról beszámoló Ricardus-jelentés első közreadójaként (1748) ismeretes,⁹⁸ hatalmas műve azonban legalább oly fajsúlyos tanulságokat hordoz Anonymusszal kapcsolatosan is. A *De Initiis ac Majoribus Hungarorum*⁹⁹ bevezetőjét 1746. február 1-jén vetette papírra, s a hozzá csatolt függelékben az idézett kútfők között említette „Béla Király Névtelen Jegyzőjének kéziratát, amely a Felsőleges Bécsi Könyvtárban őriztetik.”¹⁰⁰ Eszerint Desericzky József Ince még a kiadás előtt ismerte Anonymus kódexét. Íróink közül ő az egyetlen, aki ebbéli tájékozottságáról magyar historiájában adott számot, s anyagkezelését, valamint forrásfeltárói érzékenységét tekintve okkal feltételezhető, hogy Bél Mátyás szorgos munkálódása híján is lett volna 18. század közepi kiadója a *Gesta Hungarorum*-nak. Hanem erről az elsőségről Desericzky lemaradt, így az Anony-

⁹³ „qualiter sit generatus dux Almus aut quare vocatur Almus primus dux Hungariae, a quo reges Hungarorum originem duxerunt.” SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 33.

⁹⁴ SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 38. A vélemények megoszlanak arról, vajon a gesta vagy a krónika szövege őrzi-e az archaikusabb mondaváltozatot. Az előbbi nézetet Györffy György, az utóbbit Dümmerth Dezső vallja. GYÖRFFY 1993, 44; DÜMMERTH 1986, 34–46.

⁹⁵ Az 1747 és 1772 közötti negyedszázad hat utánközlésének bibliográfiai adatait lásd SZILÁGYI 1946, 6.

⁹⁶ *Tabula geographica Ungariae veteris ex historia Anonymi Belae regis notarii a Maximiliano HELL = CORNIDES Dániel, Vindiciae Anonymi Belae Regis Notarii*, Budae, 1802.

⁹⁷ ANONYMUS, az az: Béla királynak nevetlen Író Deákja a' ki ama Hét-Magyaroknak Szittyából Álmos Hertzeg vezérlése alatt lőtt ki-jövetelöket meg-írta. Most peniglen Deák nyelvből magyarra fordította és a' Nemes Magyar Nemzetnek fel-ajánlotta LETHENYEI János, Pest, 1790.

⁹⁸ VÁSÁRY 1974, 261.

⁹⁹ DESERICZKY József Ince, *De Initiis ac Majoribus Hungarorum Commentaria*, I–V, Budae–Pestini, 1748–1760 (a továbbiakban: DESERICZKY).

¹⁰⁰ „Manuscriptum Anonymi Belae Regis Notarii, quod in Augusta Vindobonensi Bibliotheca asservatur.” DESERICZKY I, 1748, XIII.

mus-ismeret bővülését már csak *A magyarok eleiről és nagyjairól* folyamatos megjelenítése közben követte nyomon: míg az első kötetben csupán a gesta fejezeteire utal, öt évvel később már a kiadásra is hivatkozik.¹⁰¹

Desericzky József Ince monumentális vállalkozásában eladdig nem látott bőséggel adja elő a szkíták, hunok, avarok, magyarok történelmét, részletezve Attila király életét, kitérve a rovásírásra is. Hatalmas anyagismeretét és írói magatartását tekintve nem meglepő, ha a 9. századi magyar honfoglalás emlékkövét szinte elsodorja elbeszélésének hőmpölygő árja. Rendkívüli felkészültsége elsősorban forrásainak bemutatására, azok terjedelmes idézetére ösztönözte, így az elemző tevékenység háttérbe szorult, s nem mindig a helyes eredményre vezetett, mint ahogy Álmost is tévesen azonosította az Aventinusnál előforduló Kusállal.¹⁰² Anonymusról nem sok mondanivalója akadt, Anonymustól viszont annál több. A Névtelen Jegyzőt hamar elkönyvelte I. Béla írója-ul,¹⁰³ hogy aztán figyelmét forrásának szentelhesse. Árpád bejövetelét előadván oly hosszan követi szó szerint a Mester művét, hogy eljárását szemelvényes szövegkiadásnak sem túlzás tartani.

Mindazonáltal történeti kritikája jóval sikerültebb, alapjaiban véve máig helytálló következtetésekre is vezetett. A Thuróczy 744-es dátuma ellen – természetesen Regino 889-ét tekintve – felszólamló Desericzky József Ince lehetetlennek tartotta, hogy Árpád bejövetelétől Szent István születéséig (nála 984 szerepel) 240 év telt el, holott kettejük között csak Zsolt, Taksony és Géza alkotja a családfa törzsét.¹⁰⁴ Ennél is találóbb a krónika és a gesta kettős vezérnévsorának elemzése: „Úgy gondolom, az elbeszélések különbségei az okból keletkeztek, hogy a későbbi korok írói, miután az első hét vezér közül több elagott s meghalt, fiaikkal vagy unokáikkal helyettesítették őket, akik a vezéri méltóságban utánuk következtek.”¹⁰⁵ A két változat közül Anonymusét tartotta eredetibbnek. Az idézett gondolat ékes tanújele Desericzky elvitathatatlan elsőségének, ami abban áll, hogy a *kettős hazai hagyományt* ő vezette be a már bírált külső források közé: a régi magyar históriák emlékezései végre nem elkülönülten, hanem az előbbiekkal összekapaszkodva képezték az eseménymondás vázát. A kegyesrendi szerzetes 1760-ra az elődök legjelentősebb tudója lett. Méltán kivívott primátusától azonban már a következő esztendőben megfosztotta egy nála nemzedéknyivel fiatalabb történetíró.

A Bél Mátyás és Desericzky József Ince által elbirtokolt vezéri pálcát Pray György (1723–1801) ragadta újra a Jézus Társaság kezébe. Az *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (1761) csupán egy évvel követte a *De Initiis* utolsó köteteinek megjelentét, a két mű mégis ennél sokkal nagyobb szellemi távolságra van egymástól. A *Régi évkönyvek* forrásalapozottsága meghaladja az amúgy nem lebecsülendő Dese-

¹⁰¹ DESERICZKY I, 1748, 200; illetve II, 1753, 140.

¹⁰² DESERICZKY II, 1753, 120; IV, 1760, 147.

¹⁰³ DESERICZKY II, 1753, 140.

¹⁰⁴ DESERICZKY IV, 1760, 138.

¹⁰⁵ „Diversae Narrationis eam invenisse caussam arbitror, quod Scriptores posteriores aevi, emortuis nonnullis vetulis c primis VII. Ducibus, substituerint in Numero Ducum, Filios, aut Nepotes eorum, qui eis ipsis in Ducum munere successerant.” DESERICZKY IV, 1760, 146–147.

riczky-opusét, míg a rövidebb terjedelem Pray érettebb anyagkezeléséből ered. Mindez a hasonló, hun–avar–magyar hármas alapon nyugvó szerkezetet tekintve különösen feltűnő. Bizton állítható, hogy a 18. század közepére fellelt írásos kútfők egyike sem került el kutató tekintetét. A maguk teljességében felsorakozott görög és latin nyelvű emlékezéseken túl éber figyelme még az addig megjelent *Gesta Hungarorum*-kiadványok összevetésére is kiterjedt.¹⁰⁶ „Kritikai történetírásunk megalapítója”¹⁰⁷ kormeghatározásán túl forrásértékét is kutatta. A mérce legtöbbször Thuróczy János, valamint Biborbanszületett Konstantin már korábban ismert munkássága volt. Az adatok kiértékelésében megvillanó kritikai él következetes szigorral fordult Anonymus felé, amit nem enyhített az elsőség elismerése sem: „úgy vélem, Béla Király Névtelen Jegyzője legrégebbi hazai írónk”.¹⁰⁸ A *Gesta Hungarorum* és a *DAI* egybevetésekor pedig egy olyan ellentmondást fedezett fel, amely a *Hunok, Avarok és Magyarok régi évkönyveiben* a 9. századi magyar történelem alapkérdésévé vált.

Álmos vagy Árpád? Ki volt a magyarok első fejedelme? Pray koponyájában Anonymus birokra kelt a Biborbanszületettel. A valóságban soha le nem folytatott vitájukat a jezsuita szenvedélyes tudósi természete hívta életre. Bíráló alkata egyértelműsége törekedett, és ehhez az út a források szakadatlan ütközésén keresztül vezetett. A gesta írója felett érdes szavakkal ítél: „Béla Jegyzője pedig abban, hogy Álmost első fejedelemnek állítja, akinek vezérletével a magyarok kijöttek Szkítiából, erősen téved a Biborbanszületett tanúságához képest, öszerinte ugyanis a türkök felett egyetlen más fejedelem sem gyakorolt hatalmat Árpád előtt”.¹⁰⁹

A *DAI* 38. fejezetéből vett kitétel a nagy tekintélyű *Annales veteres* sarkalatos tanává, vissza-visszatérő állásfoglalásává merevedett. Hanem másutt Konstantinnak is kijutott a bírálatból. A császár alább (40. fejezet) úgy emlékezett, hogy a bolgár háború idején Levente állt a magyarok élén, azt sugallva ezzel, hogy Árpád ekkor már nem élt: Pray ezt György Barát Folytatója alapján utasította el.¹¹⁰ Ez utóbbi szerző Kusánját könnyen azonosította Aventinus Kusáljával,¹¹¹ akinek a méltóságok közötti helyét kijelölő foglalta rendszerbe a 9. századi magyarság főhatalmi viszonyait. Véggkövetkeztetése szerint Árpád társa a legfőbb hadvezér, esetleg karcha lehetett.¹¹² Pray a kijövetel datálásában viszont nyugatra tekintett. Regino 889-e és epés megjegyzése a mindenkinél vadabb magyar népről nála sem maradt idézetlen, csakhogy nem a prümi apátot jelölte meg a tudósítás eredőjéül, hanem a *Metzi Évkönyvek* íróját.¹¹³ Igaz, az *Annales Mettenses* a

¹⁰⁶ PRAY György, *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobonae, 1761 (a továbbiakban: PRAY 1761), 306, 311.

¹⁰⁷ HÓMAN 1938, 407.

¹⁰⁸ „Anonymus Belae regis Notarius vetustissimus, ut puto, scriptorum domesticorum”. PRAY 1761, 310.

¹⁰⁹ „Belae vero Notarius, in eo, quod Almum primum ducem ponit, cujus auspicio Hungari ex Scythia egressi sint, vehementer lapsus est teste Porphyrogenita, qui Turcis nullum ducem suprema potestate praedictum ante Arpadum fuisse”. PRAY 1761, 310.

¹¹⁰ PRAY 1761, 326.

¹¹¹ PRAY 1761, 328.

¹¹² PRAY 1761, 343.

¹¹³ PRAY 1761, 323.

858 és 903 közötti időszakhoz egészen Regino *Chronicon*jára hagyatkozik,¹¹⁴ de ebből is kitetszik, hogy az Otrókocsi Fóris óta szokásos forrásmegjelöléshez képest még e finom részletkérdésben is tudott újat mondani Pray György.

A *Régi évkönyvekhez* fűzött *Történetkritikai értekezések*ben a fent tapasztalt érzékeny figyelem a hazai krónikákra irányulván a forráskutatás új fejezetének méltatlanul elfeledett beköszöntőjét írta meg. Nemzeti művelődésünk Thuróczy Jánostól Pray György felléptéig terjedő időszakában az említettek közül csak Székely István, Siegler Mihály, Révay Péter és Bél Mátyás tanúskodott az 1488 előtti krónikairodalom bármely szülöttének ismeretéről. Fontos tehát megjegyeznünk, hogy Thuróczy Jánost követően Pray György volt az első tró, aki mind a két 14. századi krónikacsáladból ismert kódexeket. A *Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (1774) lapjain viszont nem csupán a *Budai* és a *Képes Krónika* együttes előfordulása tapasztalható, hanem olyan régi magyar történetekre is hivatkozott, amelyek emlékezete már a *Chronica Hungarorum* megírását sem érte meg. Baskíria nevét négy alakváltozatból bontotta ki: a négy megjelölt forrás Thuróczy János, Kézai Simon (!), a „Budai Kéziratok Krónika” (e megnevezésből következően nem Hess András nyomtatványa! – talán a Sambucus-kódex) és a *Képes Krónika*.¹¹⁵ A 14. századi szerkesztések szellemi atyja, Kézai Simon ily módon *Gesta Hungarorum*ának megjelenése előtt nyolc évvel, az *Értekezések* révén a történelmi nyilvánosság elé jutott.¹¹⁶ Pray ebbéli újítása Desericzky példájával rokonítható: amint a *De Initiis* szerzője Anonymust, úgy a *Dissertationes* írója a három krónikát ismerte és említette még a kiadást megelőző kézirat formában. Sőt kevéssel alább Pray gyűjteményébe egy negyedik kódex is felvétellett.

A 14. századi krónikaszerkesztmény 35. fejezetében a hét kapitány hagyományával perlekedő vélemény áll. Szerzője, Ákos mester, az V. István király (1270–1272) korában működő gestairó¹¹⁷ bosszúsán kérdezi: „honnan ered tehát Ákos, Bor, Aba és a magyarok más nemes nemzetsége, hogyha egyikük sem jövevény, hanem mind Szkítiából származik?”¹¹⁸ Csakhogy e kitévelt sokkalta bővebb változatban idézi Pray, mint ahogy az akár az Anjou-kori históriákban, akár Thuróczynál¹¹⁹ található. A felvonultatott többi nemzetséggő, Pray György olvasatában Ugud, Ed, Chaba, Torta, Kadicha, Berend, Bilchu, Zumbur, Leventa, Ompud, Mika, Chanad, Bunker, Othman, Kevi, Kelad¹²⁰ név-

¹¹⁴ *Monumenta Germaniae Historia. Scriptorum Tomus I*, ed. Georg Heinrich PERTZ, Hannoverae, 1826, 336, 541.

¹¹⁵ PRAY György, *Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobonae, 1774 (a továbbiakban: PRAY 1774).

¹¹⁶ Nem véletlenül azon szerzőnél bukkan fel Kézai, aki maga is a kézirat egyik másolója volt. DOMANOVSKY 1906, 9–16. A Pray előtti Kézai-émlítések valójában a Sambucus-kódexet jelölik. DOMANOVSKY 1902, 616–617.

¹¹⁷ GYÖRFFY 1993, 171–179, 188–201.

¹¹⁸ „unde ergo venit generatio Akus, Bor, Abe aliorumque nobilium Hungarorum, cum omnes isti non hospites, sed de Scythia descenderunt?” SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 292–293. A fejezet eszmetörténeti hátteréről MÁLYUSZ Elemér, *Az V. István-kori gesta*, Bp., 1971, 53–83; GYÖRFFY 1993, 196–197.

¹¹⁹ *Chron. Hung.* I, 64; II/1, 166–167.

¹²⁰ PRAY 1774, 81.

sora kizárólag a *Pozsonyi Krónika* kódexéből¹²¹ juthatott az *Értekezések*be! Érdekes, hogy Pray nem találta fontosnak megjelölni újonnan felfedezett forrását, mint tette azt Kézai esetében; jobban érdekelte, miként jutottak a nevek a krónikába. „Ed, akinek Béla Jegyzője a kun vezérek közötti első helyet ítélte, itt, amint az látszik, a másodikat foglalta el: Aba Obával, Kadicha Cadusával, Zumbur Zomborral, avagy Zuborral, Bunker Bungerrel, Othman Ogmanddal, Bilchu pedig úgyszintén a Jegyző Bulcsújával mutat erős egyezést.”¹²² A krónikairodalom és a gesta kapcsolatának ily alapos elemzése Pray György kifinomult tudósi érzékenységét dicséri, ám azon túlmenően szemléletes pillanatsfelvétel az őstörténeti irodalom fejlődéséről. A krónikás és a gestás hagyomány 1774-re a magyar história teljes jogú forráscsoportjává nőtte ki magát: Desericzky jó irányban kezdett kutatásait Pray mélyítette igazán el. A 9. századi magyar történelem felértékelődése a Névtelen napvilágra jutásával indult, s az eltelt negyedszázad alatt a honfoglalás becsülete páratlan gyorsasággal járta be felfelé ívelő pályáját. Mégsem ez a jelenség volt a *Dissertationes historico-criticae* megírásának fő kiváltó oka.

A tanulmánygyűjtemény több évtizedes tollharc közepette született. Ezt Desericzky József Incével, majd annak korai halála után a szintén piarista Cetto Benedekkel vívta a jezsuita Pray György.¹²³ Vetekedésük a hazai tudomány első nagy vitája volt, amely azonban nem pusztán arról folyt, vajon Berossos Mezopotámia-történelme, a *Khaldaika* (Desericzky forrásjegyzékének nyitó tétele) vagy a Joseph de Guignes francia keletkutató által közvetített *Kínai Évkönyvek* (Pray kedvelt kútfői) a szkíta és a hun előidők hitelesebb előadói: az ősnyelvek és az őshazák kérdése a hagyományos jezsuita–piarista ellentétet szellemi hadviselésé fokozta, s alkalmat teremtett arra, hogy a két rend tudós képviselői – a történetírás feletti elsőségért mérközve – a maguk közösségének tekintélyét öregbítsék. Ennek a háborúságnak volt egyik legjelentősebb fegyverténye a *Dissertationes* kiadása, amelyben Pray az *Annales veteres* megjelente óta elért eredményeit foglalta össze.¹²⁴ A *Történetkritikai értekezések* a védekezés és a támadás érveinek nagyobb nyomatókat adtak, mint a korábban Desericzkynek és Cettónak küldött *Válaszlevelek*.¹²⁵ E nagy horderejű munka tehát egyszerre volt a *Régi évkönyvek*hez fűzött pótlék és a kegyesrendi ellenfelekkel folytatott küzdelem fegyvere. Minthogy a vita tárgya a szkíták, a hunok s így a magyarok eredete, vagyis az előidők korai szakasza volt, az őstörténetet

¹²¹ SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* II. Bp., 1938, 34.

¹²² „Ed, cui Belae Notarius primum inter Cumanorum Duces locum tribuit, hic secundum, ut liquet, occupat: Aba cum Oba, Kadicha cum Cadusa, Zumbur cum Zombor, vel Zubor, Bunker cum Bunger, Othman cum Ogmand, Bilchu cum Bulchuu Notarii non male consentiunt”. PRAY 1774, 81. Különös, hogy a *Pozsonyi Krónika* magyar történetírásbeli helyét megállapító Domanovszky nem ismerte Pray ezen okfejtését, így a névsor lehetséges eredőjét kizárólag krónikáinkban kereste. DOMANOVSKY Sándor, *A Pozsonyi Krónika és kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések*, Száz, 1905, 416–418.

¹²³ VÁSÁRY István, *Az őstörténet Pray*, ItK, 1979, 288–290. Legújabb és legrészletesebb tárgyalás: SZÖRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban*, ItK, 1997 (a továbbiakban: SZÖRÉNYI 1997), 18–23.

¹²⁴ A *Dissertationes* tételeinek átfogó ismertetése: SZÖRÉNYI 1997, 19–21.

¹²⁵ PRAY György, *Epistola responsoria ad Dissertationem apologeticam Josephi Innocentii Desericii*, Tyrnaviae, 1762; *Epistola responsoria ad partem primam Dissertationem Benedicti Cettonis*, uo., 1768.

lezáró 9. századig már nem hatolt el a harci zaj: annak legfőbb hírmondója, Anonymus a szakadatlan pengeváltástól nem háborítottan fejtette ki alapos műveltségformáló hatását.

Az Otrókoci Fóris Ferencnél szárbá szökött hármás őstörténelem-gondolat az 1700-as esztendőök második harmadában, a *Hunok, avarok és magyarok régi évkönyveiben* élte teljes virágzását. Ezután hamar hervadni kezdett. A változás a 18. század utolsó évtizedei során beérett történetírói termésben követhető nyomon.

Palma Károly Ferenc (1735–1787) összefoglalása a legszemléletesebb példa arra, mint viaskodik Otrókoci, Földvári, Timon, Desericzky és Pray hun–avar–magyar szerkesztménye Anonymus tanításával. A *Notitia rerum Hungaricarum* jezsuita szerzője nem sok alkotói önállósággal büszkélkedhetett: a munka első kiadásában jóformán Pray György *Annales veteres*-ét kivonatolta,¹²⁶ annál fogva – Pethő Gergelyhez hasonlatosan – nem a megnövekedett tudásanyag, hanem a könyvében érvényesített korszakolás révén alkotott említésre méltót. Munkája elején még ott található a hármás ősmúlt kivonata, de a hangsúly már a 9. századtól nyomon követhető folyamatos magyar történelmen nyugszik, s ehhez kapcsolódik legfontosabb újítása is. Erre természetesen Pray vezette azzal a sarkalatos tanával, amellyel az Árpád fejedelmi elsőségét hirdető 38. *DAI*-fejezetbeli kitélt tekintélyre juttatta. Palma e tanítást gondolta tovább, amidőn az „Árpád-kor” és az „Árpád-ház” fogalmát vezette be a magyar történeti irodalomba.¹²⁷

E fogalompar kezdeménye már ott rejtett Petrus Ransanus, Révay Péter, Pethő Gergely és Pray György egy-egy meglátásában, mégis csak Palma Károly Ferenc 1770-es könyvében nevesült. Elterjedése mégsem innen számítandó. Palma túlon túl erős Pray-függése a történeti kritika hiányát eredményezte: ugyanott, ahol az Árpád-házról ír, a Névtelen gestájából minden megjegyzés nélkül idézi a vérszerződés azon pontját, amely szerint „a fejedelmek mindig Álmos ivadékából legyenek”.¹²⁸ (Itt még Pray Anonymus-bírálatára is támaszkodhatott volna!¹²⁹) Nem véletlen, hogy a *Notitia* nem tudta széles körben elfogadtatni az általa felkínált lehetőségeket, sőt e tudásbeli bizonytalanság mássutt is felütötte a fejét. Egy hat évvel később kiadott könyv címe, *Az első magyar uralkodóház királynéi* mindennél beszédesebben hallgat a dinasztia nevééről.¹³⁰ Az „Árpád-ház” elméletét s vele a *Gesta Hungarorum*-ra alapozott őstörténelmi műveltséget a Jézus Társaság egy másik tagja alkotta meg.

Katona István (1732–1811) roppant életműve minőségben Pray Györgyéhez fogható, mennyiségben még azon is tútesz. Negyvenkét kötet terjedelmű *Kritikai történelme*¹³¹ a magyar történetírás legnagyobb egyéni teljesítménye. A *Historia critica primorum Hungariae Ducum* (1778) a Magyar Királyság 9–10. századi előzményeit tárgyalja. Szerke-

¹²⁶ Az őstörténet folytatása: PRAY György, *Annales Regum Hungariae*, I–V, Vindobonae, 1763–1770.

¹²⁷ PALMA Károly Ferenc, *Notitia rerum Hungaricarum*, I, Tyrnaviae, 1770 (a továbbiakban: PALMA 1770). „Regum Hungariae primae, sive Arpadianae Periodi series”, XIV; „Arpadianae stirpi”, 31.

¹²⁸ „semper Ducum haberent de progenie Almi Ducis”. PALMA 1770, 31.

¹²⁹ PRAY 1761, 310. Palma szellemi függését jellemzi a *Notitia* harmadik, átdolgozott kiadása is (Tyrnaviae, 1785). Itt már Katona hatása is megismerszik, és a hun–avar részek önálló fejezetüket veszelve, két oldalnyira zsugorodtak (2–4).

¹³⁰ SCHIER Xystus, *Reginae Hungariae primae stirpis*, Vindobonae, 1776.

¹³¹ KATONA István, *Historia critica*. I–XLII, Pestini–Posonii–Cassoviae–Budae, 1778–1817.

zeti újítása egyértelműen a *Gesta Hungarorum* beépítéséből ered. Amint Anonymus is a megszakítatlan magyar megtelepedést adja elő, úgy Katona sem ír hun–avar–magyar hármaskönyvet. Álmos attilai eredeztetése szintén csak rövid említésben áll,¹³² az arányokban a Névtelen tanítása ismerzik meg. Ami Praytól eredeztethető, az a *DAI* megbecsülése: a köztörténet elé írott *Prolegomenon* a kötet három legfontosabbnak ítélt forrását mutatja be.¹³³ Így került az előszóba Béla király jegyzője és Mátyás király ítélőmestere elé férközve az egyedüli idegen szerző, a Bíborbanszületett császár. Az írókra fordított terjedelem aránya viszont ismét Katonára vall: Anonymus bemutatása messze a legrészletesebb. Ebben újszerűen nyelvtani érvekkel, a gestában magyarul álló részeshatározói esettel, másutt közszavakkal, tulajdonnevekkel bizonyítja a Mester magyar voltát.¹³⁴ A fejedelmi elsőség kérdése sem sokáig várattott magára.

Álmos vagy Árpád? Már a *Historia critica primorum Hungariae Ducum* fejezetcímei, „Álmos, I. fejedelem”, „Árpád II. fejedelem”¹³⁵ is egyértelművé teszik, hogy a császár és a jegyző újabb ütköztetéséből ezúttal a magyar író került ki győztesen. Az Álmos megválasztását értékelő rész egyenesen Pray tételének tagadása: „Anonymus ezen bizonyosságát addig nem szabad elvetnünk, amíg egy másik, nála régebbi szerző az ő tekintélyét szét nem zúzza.”¹³⁶ Mindezek után mi sem lenne természetesebb, mint hogy a magyar fejedelmek sorát nyitó Álmosról nevezze el a fiágon 1301-ig uralkodó családot. Hanem az anonymusi ihletettségű jezsuita történetíró nem hagyta a *Gesta Hungarorum* előbeszédében foglalt ősmegjelölést érvényesülni. Az „Álmos-ház” várható fogalmának bevezetése helyett az „Árpád-ház” máig ható tételét dolgozta ki és tette közzé 1779-ben.

A *Historia critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae* bemutatkozó kötetének elején maga teszi fel a kérdést: „miért neveztetik az első uralkodóház Árpádról?” A válasz, a korai magyar történelem szakaszolásának immár kimunkált elmélete: „Amint az első frank királyi nemzetséget Merovingnak, a másodikat Karolingnak nevezik az írók, noha Meroveust is atyja, Clodius, Károlyt is atyja, Pipin előzte az országlásban; minthogy a fiak atyáiknál híresebbek, a nemzetségek úgy vélték, méltóságukat tartósabban örökítik utódaikra: ekképp Magyarország első, Árpádtól származó uralkodóháza lépten-nyomon hallotta, hogy noha Álmos előbb állt a magyar nemzet élén, mint Árpád; mégis mivel Árpád hatalma nagyobb és híresebb volt, mint Álmosé, az egész nemzet úgy ítélte, azt emennél az elsőségre érdemesebbnek tartja.”¹³⁷

¹³² KATONA István, *Historia critica primorum Hungariae Ducum*, Pestini, 1778 (a továbbiakban: KATONA 1778), 40–42.

¹³³ KATONA 1778, 1–33.

¹³⁴ KATONA 1778, 19, 34–35.

¹³⁵ KATONA 1778. „Almus, Dux I.”, 34–107; „Arpadus, Dux II.”, 107–268.

¹³⁶ „Hoc Anonymi testimonium tammdiu reiiciendum non est, quamdiu vetustior aliquis scriptor eius auctoritatem non eliserit.” KATONA 1778, 35.

¹³⁷ „Cur prima stirps Arpadiana vocatur? Quemadmodum primam Francicorum regum prosapiam Merovingicam, alteram Carolingicam scriptores appellant, licet et Meroveum Clodius, et Carolum M. Pipinus pater in regno praecesserint; quia scilicet filii, praec patribus illustres, assertam stirpi suae dignitatem magis stabilitam ad posteris transmiserunt: ita prima regum Hungariae stirps Arpadiana passim audit, licet Almus prius, quam Arpadus, genti Hungaricae praefuerit; quia scilicet et amplior Arpadi, quam Almi, potestas, et

E sorokban érhető tetten Pray György és Katona István eltérő szellemisége: az előbbi egy másik kútfő által szabályozta Anonymust, s úgy jutott el annak az útnak a feléig, amelyet az utóbbi csupán a *Gesta Hungarorum*mal a tarsolyában járt végig. Katona eljárása meglepő, ám ebbéli tudatossága vitathatatlan. Döntése valójában a Jegyző legfontosabb mondanivalóját tükrözi. Az ő múlhatatlan érdeme az a felismerés, amely az alábbi kettősségben fogalmazódott meg: Álmost már a turulmonda – és a korai fejezetek tartalma is – nemzeti históriánk mitikus eredetű kezdőalakjává magasztosítja, ezért helyénvaló őt első fejedelemként tisztelni; ám a honfoglalás nagy művének beteljesítője Árpád, aki Attila örökét diadalmasan elfoglalva szerét ejtette az ország dolgának, s vált ezáltal a megszakíthatlan Kárpát-medencei magyar uralom kezdetének méltó jelképévé, a magjából fakadt királyok névadó ősatyjává.

Jóllehet Katona István a *Gesta Hungarorum* íróját tekintette legnagyobb tekintélyű mesterének, kritikai történetét nem kisebb forrásalapozottsággal írta, mint Pray György. A honi és a külföldi feljegyzések csoportjait nagyrabecsült elődjéhez hasonló magabiztossággal kezelte és rendezte el saját elképzelése szerint. Ahol a *Hét Vezér Históriája* hallgatott, ott sem akadt meg Katona eseménymondása. Legfontosabb eredménye, amelyre kizárólag külhoni feljegyzések alapján jutott, a honfoglalás hadtörténeti szakaszolása. Felismerte, hogy a prümi apát 889-ével indult szkítiai kijövetel¹³⁸ a pannóniai országvisvának csak a kezdete és nem egyedüli mozzanata: ekképp őt dicséri az a máig ható meglátás, amely a magyar megtelepedést hét esztendőre rúgó, több szakaszra bontható folyamatként értékeli. (Érdemeit nem kisebbítheti az sem, hogy ezt a hét évet a jelenkori tudomány nem 889 és 895 között, hanem 895-től számolja.) Kéri Borgia Ferencre emlékeztet az az alaposság, amellyel a középgörög kútfőket aknázza ki, ám a Bizánc kivonatos történelmét író rendtársára érvényes tárgyi kötöttségek őt nem korlátozták, s ez a szabadság az addigi legrészletesebb előadást eredményezte. 889-et követően a görög–bolgár háborút 893-ra, a magyaroknak a bolgárok felett aratott győzelmét 894-re, a bolgár–besenyő támadást pedig 895-re időzítette.¹³⁹ Az új haza meghódításához szerinte a Szvatopluk halála (894) utáni testvérháború nyújtott kedvező alkalmat.¹⁴⁰ A hét esztendő hadi krónikáját a külső írók közül Bíborbanszületett Konstantin, Symeon Logotheta, Georgios Monachos és Theophanes Folytatói, illetve Regino (és az őt másoló *Metzi Évkönyvek*), a *Fuldai Évkönyvek*, a *Salzburgi Krónika* szerzői, valamint Aventinus alapján állította össze.¹⁴¹

Mindezekon túlmenően a 9–10. század történelmi személyiségeiről is fogalmazott meg olyan, ma is köztudott megállapításokat, amelyekről már nem ismeretes, hogy tőle erednek. Árpád vezértársa az ő hatására vált Kurszánna: a Kusál, Kusán névalakokat természetesen a Névtelen Nótárius kedvéért szorította háttérbe. Először a jezsuita pendítette

illustriora filii, quam patris, in universam gentem promerita, hanc illi prae isto praerogativam conciliarunt.” KATONA István, *Historia critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae*, I, Pestini, 1779, 1.

¹³⁸ KATONA 1778, 61.

¹³⁹ KATONA 1778, 158.

¹⁴⁰ KATONA 1778, 186.

¹⁴¹ KATONA 1778, 61–186.

meg Előd és Levedi azonosságát.¹⁴² Hasonlóképpen Katona István volt az első, aki az egyik Árpád-sarj kétnevűségét feltételezte. Igaz, a *DAI* 40. fejezetében található ellentmondásra Pray György irányította figyelmét,¹⁴³ akitől a Konstantin tévedéseire vonatkozó bírálatot át is vette, ám Árpád első fiát nem a csatamezőn halva, hanem a családfán rejtőzve vélte felfedezni: „nem azért hallgatta el amott Levente nevét, mert amidőn ő otthon vitézkedett, meghalt, hanem mert Jeলেখ, vagy egy másik Árpád-fi neve alatt lap-pangott, avagy kétnevű volt és a Levente, azaz bajvivó megszólítást előnévként vette fel.”¹⁴⁴ A fentiekből jól látszik, hogy a két jezsuita tudós közötti nézetkülönbségek – ezek legjelentősebb példája az első fejedelem személye – voltaképp egy le nem folytatott nagy történelmi vita csíráit hordozták magukban.

Katona István jó érzékkel mérte fel, hogy eredményei könnyebben jutnak el a művelt olvasóhoz, ha monumentális *Kritikai történetének* tartalmát rövidített változatban is közreadja. E célt szolgálta két kivonatos munkája, a *Historia pragmatica Hungariae* (1782),¹⁴⁵ valamint az *Epitome chronologica rerum Hungaricarum* (1796).¹⁴⁶ Ezek a könyvek is döntő szerepet játszottak a gesta hagyatékára épített őstörténelem megszilárdításában és elterjesztésében. Kortani foglalatának elején megismételte 1779-ben közrebocsátott elméletét, amellyel megindokolta, hogy miért Árpádot választotta Álmos ellenében az első magyar királyi ház megnevezőjéül.¹⁴⁷ Legnagyobb hatású gondolati szüleményét másodsor is hangsúlyos helyre állította, és így alakította az utódok történelmi felfogását és alakítja mind a mai napig.

A *Gesta Hungarorum* által kiváltott történetírói érdeklődés Katona István életművével érett meg arra, hogy a magyar honfoglalásról alkotott több százados kép alapjaiban formálódjék át. Attila háttérbe szorult; az uralkodóház tragikus sorsú mondai ősvévé vált. A megszakítatlan magyar megtelepedést vezérlő két fejedelem közül hiába füződött Álmoshoz a mitikus születés regéje, hiába hallgatta el Anonymus az apafejedelem krónikákból ismert gyászos végét, nemzeti történelmünk új kezdőalakja Árpád lett. Igaz, ezt a végeredményt már a krónikák is előlegezték, ámde a hunok (magyarok) második kijöveteléről emlékező rövid fejezetek hatásukban nem vehették fel a versenyt Attila színes történetével. A Kézaitól számított kettős országfoglalás közé a 17–18. században az avar história ékelődött; az ekkor egymás után beérkezett külhoni források a hun–avar–magyar hármas őstörténelem hangsúlyából egyre kevesebbet juttattak a 9. századnak. Anonymus felfedezése kellett ahhoz, hogy Álmos és Árpád műve, a magyarok kijövetele és végső honra találása végre jelentőségéhez méltó súllyal hasson a köztudatban. Az újkori nemzeti művelődésünkben lezajló folyamat kezdetét a Kézai Simon és Kálti Márk szerkesztői

¹⁴² KATONA 1778, 114.

¹⁴³ KATONA 1778, 159–160. Vö. PRAY 1761, 343.

¹⁴⁴ „Non igitur ea de causa Liunticam ibi non nominat, quod, dum rem fortiter domi gerit, mortem oppetierit; sed vel quia sub Ielechi vel alterius alicuius Arpadí filii nomine latuerit, vel binomius fuerit, ac appellativum Leventae, seu pugilis, agnomem adsciverit.” KATONA 1778, 160.

¹⁴⁵ KATONA István, *Historia pragmatica Hungariae*, I, Budae, 1782.

¹⁴⁶ KATONA István, *Epitome chronologica rerum Hungaricarum*, Pars I, *Periodus Arpadiana*, Budae, 1796 (a továbbiakban: KATONA 1796), 5.

¹⁴⁷ KATONA 1796, 5–6.

örökébe lépett Thuróczy János, végállomását a Névtelen Jegyző szavára hallgató Katona István jelentette: a közöttük bejárt három évszázados út vezetett a krónikáktól a gestaig.

György Szabados

DES CHRONIQUES A LA GESTA

C'est grâce au notaire anonyme du roi Béla que les combats victorieux du duc Árpád ainsi que la présence continue des Hongrois dans le bassin des Carpathes sont présents dans la pensée historique de nos jours. Dans les sources hongroises on trouve deux variantes de la conquête de la patrie hongroise. L'une des deux, vivante, faisait toujours partie de la connaissance historique, tandis que l'autre, la *Gesta Hungarorum* d'Anonymus ne fut publiée qu'en 1746 pour bousculer les conceptions concernant la période précédant la conquête de la patrie hongroise.

Grand synthétiseur des chroniques médiévales, János Thuróczy publia son œuvre en 1488. La conception concernant l'histoire primitive de la Hongrie fut rédigée par Simon Kézai vers 1282 et fut complétée par Márk Kálti en 1358. Ce fut l'histoire des deux sorties de la Scythie et la double conquête hunnique-hongroise de la patrie. La différence déjà existante fut accentuée par Thuróczy qui, pour favoriser Attila le représentait comme un modèle de Mátyás Hunyadi. Thuróczy ne faisait que copier les contes écrits par ses prédécesseurs, ceux du retour (touroul, cheval blanc). En leur donnant une date incorrecte (744) il sema un trouble qui aura duré deux cent années.

Le vide qui se situe entre les Huns et les Hongrois fut rempli par l'histoire des Avars: dans la période durant du XVIe au XVIIIe siècle plusieurs livres historiques traitèrent de l'histoire des Avars. Le passé hunnique-avare-hongroise dans lequel auparavant les sources étrangères eurent une place, donna moins d'importance à la conquête de la patrie et à Árpád. Soudainement, en 1746; date de la publication de la *Gesta* d'Anonymus, cette trichotomie fut contestée. La gesta datant du XIIe et du XIIIe siècle avait remplacé Attila par Árpád et Álmos. Le jésuite György Pray insérait les données de l'œuvre d'Anonymus dans les cadres de la conception historique: hunnique-avare-hongroise et comme accomplissant ce processus, István Katona suivit déjà les intentions de l'auteur en créant la théorie de la « dynastie d'Árpád »; exerçant une grande influence jusqu'à nos jours. Le processus avait commencé avec János Thuróczy (successeur de Simon Kézai et Márk Kálti) et se termina avec István Katona, héritier spirituel d'Anonymus. Le chemin parcouru en 300 ans mena des chroniques à la *Gesta*.

GRAMMATICA HUNGAROLATINA – GRAMMATICA LATINOGERMANICA
Sylvester János és Marcus Crodelius

Mint ismeretes, Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájának*¹ kinyomtatása Sárvár-Újszigeten sok nehézségbe ütközött. Így a szerző különösen boldog lehetett, amikor munkáját végre könyv formában láthatta.² Annál szomorúbb, hogy bár a mű nagy nehezen elkészült, példányai nem jutottak el az értő közönséghez. Sylvester egy leveléből tudjuk, a sárvári udvarban a bors lefedésére használták őket.³ Ezért nem csodálkozhatunk rajta, hogy a későbbi hazai grammatikáírók nem tudhattak e munkáról. Egyetlen ismert példányának hollétét „valóságos detektívmunkával” kellett kinyomoznia Kazinczy Ferencnek, Weszprémi István híradása nyomán.⁴ Úgy tűnik tehát, hogy a *Grammatica Hungarolatina* a mostoha körülmények folytán évszázadokig hatástalan maradt, és csak a késői utókor tanulhatta meg értékelni érényeit. Vajon valóban ez a helyzet?

A művet a korabeli német grammatikai irodalommal összehasonlítva érdekes párhuzamokra találhatunk. Dolgozatomban néhány olyan adatra szeretném felhívni a figyelmet, amellyel az eddigi kutatás nem foglalkozott. Ezek túlságosan is szerény adalékok ahhoz, hogy bármit is egyértelműen bizonyíthatnának; bizonyos feltételezéseket azonban mindenképpen indokolttá tesznek. Szeretnék tehát – legalább hipotézisként – néhány újabb lehetőséget felvetni a *Grammatica Hungarolatinának* mind a forrásaival, mind a korabeli fogadtatásával kapcsolatban.

Mielőtt belemerülnék a grammatikai fejtegetésekbe, előrebocsátok egy kis történetet. Valamikor az 1500-as évek első felében, egy Elba-parti városkában nagy eseményre készültek: hercegi személyek, Georg és Heinrich von Sachsen megtisztelő látogatását várták. Az előkészületek híre a közeli Wittenbergbe is eljutott. Az egyetem hallgatóinak egy csoportja szerette volna megcsodálni az ilyenkor szokásos parádés látványosságokat. Az érdeklődő fiatalok Melanchthonhoz fordultak segítségért. A „praeceptor” levélben kérte a városka iskolájának egyik tanárát, hogy vegye pártfogásába a levelet átnyújtó kiváló ifjakat: gondoskodjon szállásukról, ellátásukról és arról, hogy zavartalanul végignézhessék az ünnepséget. A történetnek vannak olyan részletei, amelyek számunkra igen fontosak lehetnek. Ezekre később még visszatérek.

¹ RMNy 39. Áttekintés a műről és tudományos feldolgozásának történetéről: SZÖRÉNYI László, *Sylvester János: Grammatica Hungarolatina, Sárvár, 1539, kíséző tanulmány a hasonmás kiadáshoz*, Bp., 1989 (BHA, 22).

² A nyomtatás körüli problémákról: BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 160–164.

³ BALÁZS 1958, 180.

⁴ SZÖRÉNYI 1989, 7.

A német grammatikatörténeti kutatások homlokterében régebben is, újabban is a nemzeti nyelvvel nemzeti nyelven foglalkozó munkák álltak és állnak. A német grammatikai irodalom legújabb bibliográfiájába csak azokat a műveket vették fel, amelyek németül, kizárólag a német nyelv kérdéseivel kapcsolódnak: a műfaj legkorábbi termékei közül az írás és olvasás megtanítását célzó kézikönyveket, a hangjelölés vagy az interpunkció kérdéseit taglaló helyesírási útmutatókat, formuláriumokat. Nem tekintették viszont a tárgyhoz tartozónak azokat a munkákat, amelyekben a német csak magyarázatként fordul elő, hogy segítségével egy másik nyelvet, például a latint könnyebben meg lehessen érteni. Az e megfontolásból fel nem vett tételek jellemző példájaként említik a szerkesztők a Donatus-hagyomány dokumentumait.⁵

Kétségtelen, hogy a 16. század első évtizedeiben, a *Grammatica Hungarolatina* megszületése előtti német munkák elsősorban az ortográfia kérdéseivel kapcsolódnak, még nem tekinthetők anyanyelvi grammatikáknak. Mint Balázs János megállapítja: „Sylvester a nemzeti nyelvtan megalkotására német földön nem igen nyerhetett ösztönzést.”⁶

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy Sylvester munkájának mibenléte nem könnyen határozható meg, a téma kutatása során különféle nézeteket fogalmaztak meg.⁷ Akár a latin, akár a magyar grammatikai részeket tekintjük is fontosabbnak vagy érdekesebbnek, semmiképpen nem téveszthetjük szem elől a két nyelv párhuzamos tárgyalását. Ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a külföldi munkákat, amelyek hasonló módszerrel, egy idegen nyelv (jellemzően a latin) és az anyanyelv (jelen vizsgálódásunk esetében a német) együttes szerepeltetésével kívánták megvalósítani elképzeléseiket. Hogy ezekkel a párhuzamos grammatikákkal szerzőik milyen célokat szerettek volna elérni, arra nézve legalábbis kétféle felfogást lehet körvonalazni.

A célok meghatározása előtt érdemes néhány pillantást vetni a grammatikai kommentárok kialakulására, módszertanára. A latin és a nemzeti nyelv szerepét vizsgálva a középkori német oktatásban Ulrike Bodemann a magyarázatok öt fajtáját különbözteti meg.⁸

Az első három csoportba azokat az eseteket sorolja, amikor a szerző a latin anyagot latin magyarázatokkal próbálja megvilágítani.

1. A folyamatosan haladó szövegmagyarázat lépésről lépésre követi az előadottakat, az egymást követő szakaszokat kibővítve, körülírva magyarázza, általában újabb kérdéseket is feltesz.

2. A szöveg elemző megvilágítása során a szerző részekre osztja az anyagot, azaz a témát altémákra bontja, és azokat egyenként magyarázza.

⁵ Claudia MOULIN-FANKHÄNEL, *Bibliographie der deutschen Grammatiken und Orthographienlehren*, I, *Von den Anfängen der Überlieferung zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Heidelberg, 1994, 22.

⁶ BALÁZS 1958, 122.

⁷ Utalás a vita legfontosabb dokumentumaira: SZÖRÉNYI 1989, 12.

⁸ Ulrike BODEMANN, *Latein und Volkssprache im Bereich vom Schule und Trivialunterricht: Zur Arbeit an spätmittelalterlichen Grammatiken = Latein und Volkssprache im Deutschen Mittelalter 1100–1500*, Hrsg. Nikolaus HENKEL, Nigel F. PALMER, Tübingen, 1992, 351–359.

3. A szöveg értelmének bizonyításokkal alátámasztott feltárása a skolasztikus *quaestiók* segítségével történik. A szerző az adott szövegből következő kérdéseket tesz fel, és a válaszok ezekre az érvek és az ellenérvek ütköztetése folytán lesznek világosak.

4. Témánk szempontjából különösen fontos a kommentárok negyedik csoportja, a magyarázó kiegészítések. Ezek elsősorban a metrikus szövegekre jellemzők. A szerzők gyakran közbeszúrnak egy-egy *expone, construe* vagy *littera* megjegyzést, és ez után a magyarázandó szöveghelyet prózában ismétlik meg. Az eredeti szöveg kérdéses szavát, különösen, ha az főnév, *id est*-szerű bevezetéssel valamilyen rokonértelmű kifejezéssel világítják meg. A szinonimák közé alkalomadtán bekerülhet egy-egy szónak a német fordítása is.

A tisztázandó fogalom megvilágításának ez a módja megteremti a feltételét a vegyes, latin–német kommentár létrejöttének. Megnyílik az út a nemzeti nyelvű magyarázó kiegészítés számára, amelynek során szóról szóra vagy mondatrészről mondatrészre a latin szöveget németre fordítják. Ez már nem egyszerű kommentár. A határ ott húzódik, ahol a német magyarázat több, mint véletlenszerű vagy önkényes változata vagy kiegészítése a latin szinonimáknak. Ezt a határt a grammatikai kommentárok területén – állapítja meg Bodemann – a Donatus-magyarázatok minden kétséget kizáróan elérték.

5. Az ötödik csoport a szótárszerű kiegészítés, azaz a szövegben előforduló fogalmak definíciószerű, grammatikai-etimológiai magyarázata. Nem a különösen nehéz szavak, mint például a grammatikai szakkifejezések megvilágítására használták, hanem az általános szókincs magyarázatához, mert ennek a fajta kiegészítésnek a célja ezek begyakorlása volt. A latin grammatikák kommentárjaiban ezzel a módszerrel arra törekedtek, hogy a nemzeti nyelv segédeszközüül szolgáljon a latin szavak vagy szókapcsolatok megértéséhez. A szótárszerű kiegészítések csak mint alárendelt alkotóelemek jelentek meg egy-egy magyarázó folyamat végén. A kommentált műben teljes mértékben elkülönültek a többi résztől, önálló szótárszerűséget alkottak, és a mű szokásos grammatikai rendeltetése mellett a szövegben előforduló szavak megértését célozták.

Körülbelül a 16. század első évtizedeire tehát kialakultak annak módszerei, hogyan lehet az anyanyelvet a latin jobb megértésének szolgálatába állítani. Árnyaltabb képet kaphatunk a korabeli német elképzelésekről Helmut Puff monográfiájának segítségével, amely a német nyelv szerepét vizsgálja a latin grammatika oktatásában.⁹

A német nyelv felhasználásáról a latin tanításában kétféle nézet uralkodott. Az egyik az imént ismertetett folyamat végeredménye, azaz hogy a német alkalmas segédeszköz lehet a latin elsajátításához – de semmi több. A grammatikusok egyik csoportjánál – ide tartozik például Agricola (1520) vagy Melanchthon (1525) – a nemzeti nyelv egységes, következetes felhasználása csak kevés területen jelent meg: a paradigmásorokban, a főnév és a melléknév megkülönböztetésénél, vagy teljesen esetlegesen.

Melanchthon nem véletlenül csak a legszükségesebb esetekben folyamodott a német párhuzamokhoz. Nem zárkózott el attól, hogy a nemzeti nyelvet felhasználják a latin

⁹ Helmut PUFF, „*Von dem schlüssel aller Künsten/ nemblich der Grammatica*”: *Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560*, Tübingen–Basel, 1995.

oktatásában, de úgy vélte, hogy ennek a nyomtatott könyvekben nincs helye. A cél felé vezető úton kezdetben ugyan megengedhető, mert hasznos, de a cél az, hogy a latin mint a kommunikáció nyelve, minél előbb meghatározóvá váljék az oktatásban is. A későbbiekben részletesebben tárgyalandó, úgynevezett *Torgau Donatus* előszavában kifejti, hogy a tanulóknak mielőbb meg kell szokniuk a latin beszédet.¹⁰

A másik vonulat hívei az oktatásban az anyanyelvnek ennél több szerepet szántak. Ide tartoznak a már többször említett Donatus-feldolgozások is. E törekvések első jelentősebb képviselői között Puff Ortolphus Fuchspertger és Critolaus Lasotanust említi.¹¹ Fuchspertger neve azért is érdekes ebben az összefüggésben, mert német helyesírási munkájának (*Leeskonst*, 1542) köszönhetően elsősorban a német grammatikai irodalom úttörői között tartják számon; a nyolc beszédrészről szóló korábbi munkája révén azonban a latin Donatus-hagyományt a nemzeti nyelvvel ötvöző módszer jelentős szerzőjeként is tisztelhetjük.

Az anyanyelv alkalmazásának nagyobb szerepet tulajdonító irányzat legfontosabb alakjának Puff Marcus Crodeliust tartja. Ő az, aki betetőzi elődei munkásságát, és megteremti a későbbi párhuzamos latin–német grammatikák létrejöttének feltételeit.¹²

Crodelius személyéről azon kívül nem sokat tudni, hogy Torgau városában tanított. Két fontos grammatikai művet írt vagy szerkesztett, a későbbi alapján lehet azonosítani a korábbi. A későbbi munkának két változatát ismerjük, ezek két egymást követő évben, 1540-ben és 1541-ben jelentek meg Bázalban.¹³ Szövegük megegyezik, csak címlapjuk tér el; ez a csekély eltérés szempontunkból jelentős lehet, a maga helyén visszatérek rá. Mindkét bázeli kiadás élén az 1537-ben, Torgauban kelt előszó áll, amelyet a helyi iskola segédtanítói (Hypodidascali Torgenses) írtak alá.

¹⁰ „Philippus Melanthon Georgio Rhav, Georgii Filio, indolis cgregiac puero, S. D.

[...] Ita hic libellus continet Etymologia principia, quibus praeceptis, non solum reliquam Grammaticae partem facilius discas, sed etiam loqui latine incipies. Ad hunc usum interpretationes Germanice additae sunt, & ut discant pueri propriae casus et tempora interpretari, & ut statim loqui latine assuescant. Praecipue enim opera tibi danda est, statim ut assuefacias te ad latine loquendum. Lumen enim praeceptorum est haec consuetudo loquendi, praeterea format os, & efficit sonum elegantiore. Qui enim sero incipiunt latine loqui, neque perfectam doctrinam consequentur unquam, & perpetuo horridum quiddam stridunt. Quare, summo studio assuefacias te a prima pueritia, & ad latinum sermonem, & ad prononciationis venustatem.”

Aelii DONATI *Methodus. seu declinandi. coniugandique prima elementa. pro pueris Alphabetariis rerum grammaticarum prorsus ignaris, diligentiori cura nunc primum concinnata. cum Epistola Philip. Melanch.*, Magdeburg, 1579. Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben: Alv. Ca 140 (1), A3v. Ugyanennek a szövegnek egy rövidebb részletét idézi PUFF 1995, 298.

¹¹ *Simplicissima puerulorum legere callentium in octo partes orationis tabularis introductio, incorruptissimo viro Leonardo Vinomaro Vtiniensium Decano per Ortolphum FUCHSPERTGER Ditmoningium nuncupatim dedicata.* Landshut, 1525, PUFF 1995, 357; *Scholia Critolai LASOTANI in Libellum Donati De octo partibus*, Wittenberg, 1534, PUFF 1995, 366.

¹² PUFF 1995, 289–303.

¹³ *Grammatices Latinae Etymologia, hoc est. Absolutissime declinandi coniugandique formulae. cum Generibus Nominum, Praeteritis item & Supinis uerborum adiecta uocabulorum pene omnium interpretatione germanica, quorum usus est apud uulgatos grammaticos, quotquot in hunc diem extare tradentur. Cvm Praefatione Philippi Melanthonis, et Vocabulario Latino Germanico*, Basel, 1540, PUFF 1995, 349.

Az 1540-es redakció névtelenül jelent meg, az 1541-es egy szerző, Marcus Crodelius nevén. Puff egyik feltételezése szerint Crodelius az előbbi sikere nyomán lépett ki a névtelenségből. Egy másik lehetőség: a bázeli nyomdász másodszorra azt a szokást követte, hogy a könyvet egy olyan személy neve alatt adta ki, aki egymagában képviselte a szerzőgárdát, az adott esetben a torgauai tanárokat.

A műnek egy korábbi, valószínűleg szászországi kiadását sem zárhatjuk ki a szerzők 1537-es előszava alapján. Mindkét bázeli kiadás említi Melanchthon előszavát. Ez 1539-ben kelt. Bizonyára azt a célt szolgálta, hogy a Bazelban ismeretlen, a messi Torgauból származó szerző írását kelendővé tegye.

A torgauai segédtanítók bevezetője azért is fontos, mert elmondják magukról, hogy csaknem tíz éve tanítanak, 1533-ban már a nyilvánosság elé léptek egy latin–német Donatus-feldolgozásukkal.¹⁴ E munka azonosításával kapcsolatban Puff rámutat a Balázs János által is hivatkozott Erika Ising munkáinak hiányosságára. Ising az 1533-as kiadványt felveszi műveibe¹⁵ mint *Torgau Donatust*; jóllehet vizsgálja a torgauai alapfokú grammatikát, és forrásjegyzékében szerepel Crodelius mindkét fentebb említett műve is, mégsem tesz említést a szerző azonosságáról.

Puff megállapítja, hogy Crodelius munkásságával a német nyelv arra a fokra emelkedett, amelyik már alkalmas a latin nyelvtan leírására. Hamarosan megjelent Johannes Rivius kétnyelvű latin grammatikája, nem sokkal később Johannes Mercurius *Institutiója*.¹⁶ Puff leszögezi, hogy Crodelius grammatikája elérte azt a legmagasabb fokot, amelyet a térségben a nemzeti nyelv a latin nyelvtanokban be tudott tölteni:

- csaknem az összes példának és paradigmának megvan a fordítása;
- a sarkalatos szabályok, definíciók többsége két nyelven szerepel; az alakokban minden esetben, a szintaxisnál azonban nem;
- a latin leírásokat a német szöveg szintaktikailag teljes mondatokban adja vissza;
- a nemzeti nyelv széles körű alkalmazása a szótanban (példák, szójegyzékek).

Mindez már a nemzeti nyelv magas fokú, szisztematikus alkalmazását jelenti. A német szövegrészeket a tördelés segítségével grafikusán, vizuálisan is következetesen elválasztják a latin részekről. A görög, a latin és a német marginális jegyzetek megkönnyítik a tájékozódást.

A Melanchthon-féle felfogással szemben Crodeliusnál a két nyelv arányának a módosításos kialakítása oda vezet, hogy a latin anyag és az anyanyelvű fordítás egyenértékűvé

¹⁴ Aelius DONATI *Methodvs sev declinandt coniugandiqve prima elementa, pro pueris alphabetarijs, rerum grammaticarum prorsus ignaris. Cvm epistola Phil. Melanth.*, Wittenberg, 1533, PUFF 1995, 394.

¹⁵ Erika ISING, *Die Anfänge der Volkssprachlichen Grammatik in Deutschland und Böhmen, dargestellt am Einfluss der Schrift des Aelius Donatus De octo partibus orationis ars minor*, I, Quellen, Berlin, 1966; Uö., *Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, 1970. Az utóbbira hivatkozik BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvbölcselet alapkérdései*, Bp., 1987, 273–276.

¹⁶ Ioan. RIVII Atthendoriensis *De iis disciplinis, quae de sermone agunt, ut sunt Grammatica, Dialectica, Rhetorica, Libri XVIII.*, Lipsiae, 1543, PUFF 1995, 387; *Institvntionis puerilis Rudimenta Grammatices, Ex Donati methodo, et alijs Elementalibus libellis, sparsim adiecta Germanica explicatione sententiae potissimum praeceptorum, pro primo incipientibus pueris*, tradita a Ioanne MERCURIO Morsheymero, Francofurti, 1556, PUFF 1995, 375.

válik. A párhuzamosság azt jelenti, hogy a német még nem tud függetlenedni a latintól, önmagában nem állja meg a helyét. Crodelius újra meg újra visszatérő megfigyelése, hogy a német nem mindig alkalmas az eredeti visszaadására, különösen a terminus technicusokat illetően, mert bizonyos kifejezéseknek egyszerűen nincs megfelelőjük anyanyelvében. Crodelius néha kísérletezik német szakkifejezések megalkotásával, például a mássalhangzókat *mitlaufende buchstaben*nek nevezi. Az esetek többségében azonban nem sikerül a latin szakszöveget lefordítani. A tartalom minél pontosabb visszaadását Crodelius gyakran körülírásokkal próbálja megoldani. Így a német szöveg csak a latinnal együtt igazán érthető.

Crodelius maga is tudta, hogy eltért a Melanchthon-féle felfogástól. Igyekszik azonban megvédeni eljárását. Mentegetőzik, hogy fordításai talán néha furcsának hatnak.¹⁷

Ugyanakkor azzal is tisztában van, hogy az egyik oldalról elítélt eljárását a másik oldalról az itáliai grammatikus, Aldus Manutius gyakorlatával igazolhatja, aki a latin ragozás tanítása során a nemzeti nyelvet is felhasználta.¹⁸

Az 1500-as évek elejétől az itáliai grammatikusok munkái már az Alpoktól északra is megjelentek nyomtatásban, és a német szerzők a század folyamán hivatkoztak is Manutius mellett Guarino Guarini, Nicolaus Perotti, Mancinellus és Pylades munkáira.¹⁹

Azért ismertettem meglehetősen részletességgel Crodelius munkásságának jellemzőit, hogy világossá váljanak a párhuzamok Sylvester János törekvéseivel. A *Grammatica Hungarolatina* és a rá vonatkozó szakirodalom ismeretében nem szükséges különösebben hangsúlyozni azokat a feltűnő hasonlóságokat, amelyek már az általános jellemzés során is szembeötlenek.

Sylvester ajánlólevelének arra vonatkozó fejtegetései, hogy a grammatika elsajátítása során „mennyire hasznos az idegen nyelvet anyanyelvünkkel egybevetni”,²⁰ a fentiek

¹⁷ „[...] tanta cura et labore, Donati totam methodum hactenus [u]im is neglectam in hoc opere germanica interpretatione fortasse superstitiosus nonnunquam, inuulgauerimus.” Idézi PUFF 1995, 298.

¹⁸ „[...] eas Declinandi formulas summa diligentia ita docere, ut non tantum ordine unumquodque paradigma memoriter una cum interpretatione Germanica recensere quaeant, uerumetiam singulos casus, modos, tempora et personas, ita probe meditados in promptu habeant, ut quoties Germanica tantum lingua, de persona qualibet aut casu interrogati, etiamsi retrogrado ordine rem tentaueris, ilico eam latine, (modo propositae dictionis significatum teneant) proferre possint. Quod exercitationis Aldus Manutius genus in suis Grammaticis olim diligenter praescripsit.” Idézi PUFF 1995, 298.

¹⁹ PUFF 1995, 169, 273–276.

²⁰ „Sylvester ezután arról beszél, hogy némelyek megvetik ezeket [a gyermeki tanulmányokat], mivel »még nem látják eléggé, milyen fontos a tanulmányoknak ez a neme az igaz tudományok (*recta studia*) szempontjából, s mennyire hasznos az idegen nyelvet anyanyelvünkkel egybevetni (*ex naturali sermone peregrinum comparare*)«.” BALÁZS 1958, 187.

„[...] nem látják át eléggé azt, hogy ennek a tudománynak milyen jelentősége van az összes többi szempontjából, és mennyit számít az anyanyelvből kiindulva tanulni az idegen nyelvet. Még ha ez a művem mások számára jelentéktelennek, sőt megvetendőnek tűnik is, neked, fiam, nagyra kell tartanod mindazt, ami atyád forró érzéséből születik. Lehet, hogy bolondságot cselekszem, de csak annyira, mint a többi nemzet, és csak azért, hogy neked és társaidnak valamiképpen hasznára legyenek. A többi nemzet is, az elemi szabályokat ilyenképpen a saját nyelvén bemutatta lépésről lépésre vezet a zsenge ifjúságot a magasabb tudományok felé, és mintegy előre megrágot táplálékot nyújt neki. Nem tűri, hogy feljebb lépjen, míg tisztességesen el nem sajátí-

alapján talán nem is elsősorban Melanchthonnak, hanem sokkal inkább Crodeliusnak és társainak az elképzeléseivel rokoníthatók.

Mindezek alapján érdemesnek tűnik magukat a műveket is összehasonlítani. A *Grammatica Hungarolatina* 1539-ben jelent meg, ajánlása 1536-ban kelt, így Crodelius két munkája közül esetleges forrásként az 1533-as *Torgau Donatus* jöhet szóba. Ebből a kiadásból példány nem ismeretes; sikerült azonban egy 1579-es magdeburgi redakcióhoz hozzájutnom.²¹ Olvasható benne a torgauai segédtanítók 1533-as előszava.²² Nincs okunk feltételezni, hogy a kötet szerkezetén, szövegén változtattak volna. A kiadvány felépítése több ponton megfeleltethető a *Grammatica Hungarolatina*-éénak; az alábbiakban ezeket a párhuzamokat emelem ki.

Torgau Donatus

A kiadó verse fiához: *Ad filium Georgium*

Az új könyvet fiának ajánlja. A könyv hasznának méltatása mellett figyelmeztet, hogy a tanulást az alapoknál kell kezdeni. Előreutal arra az időre, amikor a fiú Krisz-

Grammatica Hungarolatina

A szerző verse fiához: *Ad Theodorum filium*

Az új könyvet fiának ajánlja. A könyv hasznának méltatása mellett figyelmeztet, hogy a tanulást az alapoknál kell kezdeni. Előreutal arra az időre, amikor a fiú Krisz-

totta mindazt, amit alapfokon kell megtanulnia." *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*, fordította C. VLADÁR Zsuzsa, Bp., 1989 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 185), 14.

Balázs János idézett szövege megbízhatóbb, mint C. Vladár Zsuzsa fordítása. Nemcsak azért, mert egyes kifejezések jelentését pontosabban adja vissza, hanem azért is, mert Toldy Ferenc egyébként gyakran hivatkozott kiadása (*Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae*, Pest, 1866) helyett itt az 1539-es nyomtatvány szövegét veszi figyelembe: „[...] hi nondum satis intelligunt quantum hoc studiorum genus, rectis studijs momenti praebeat quantumque referat ex naturali sermone peregrinum comparare. Et quamquam haec alijs parua nimis ac contemnenda uideatur, tibi tamen fili mi magnum debet uideri quidquid a parente tuo singulari proficiscitur affectu. Insaniam sane ego cum caeteris nationibus, modo cum tuo ac tui similibus commodo qualiscunque. Ad hunc enim modum et reliquae nationes, tenuibus in suis ipsorum linguis, propositis praecceptis, teneram aetatem sensim ad altiora prouehunt studia, et quasi praemansum illis praebent, nec patiuntur prius, ad summa gradum facere, quam quae primo discenda erat probe tenerint.” SYLVESTER 1539, a második, ívszámozás nélküli lap eleje.

A „nyelvek egybevetéséről”: HEGEDŰS József, *Sylvester Jánosról, az összehasonlító nyelvészről*, Magyar Nyelv, 1993, 280–288.

²¹ Címleírása a 10. jegyzetben.

²² „Hypodidascali Torgenses, solerti et erudito Viro, Georgio Rhau, Typographo Vvitebergensi, S. D. [...] Bene vale in Domino, Torga ex Phronstisterio nostro, Calend. Septembr. Anno ab incarnato Salvatore, 1533.”

tus hívására magasabb fokon foglalkozik majd a tudományokkal.²³

Ad pueros

A tanulást a tudományok alapjainál kell kezdeni.²⁵

Melanchthon ajánlása a kiadó fiához: *Philippus Melanthon Georgio Rhav, Georgii Filio, indolis egregiae puero, S. D.*

tus seregében magasabb fokon foglalkozik majd a tudományokkal.²⁴

Tetrastichon ad pueros

A tanulást a tudományok alapjainál kell kezdeni.²⁶

A szerző ajánlása fiához: *Epistola nuncupatoria ad Theodorum filium*

Egyebek között harmadszor is visszatér az a megállapítás, mely szerint a gyerekeknek gyerekekhez illő dolgokat kell tanulniuk; a megfogalmazás feltűnően hasonlít a *Torgaui Donatus* ajánló verséhez.²⁷

Sylvester munkájának bevezető részeit ismertette Balázs János figyelmeztet, hogy „az effélék emlegetése az elemi fokú nyelvtankönyvek elején a humanizmus korában köz-

²³ „Ad Filium Georgium

En dilecte nouum dono tibi nate libellum,
Qui poterit studiis utilis esse tuis.
Hunc tu, si qua manet chari tibi cura parentis,
Perlege sollicita nocte diemque manu.
Inuenies illic, quod te didicisse iuvabit
Olim ubi iam firmo corpore maior eris,
Nec te poeniteat pueriles discere formas,
Quas pueris scriptas continet iste liber.
Nam quia tu puer es, puerilia discere debes,
Quae non sunt annis inferiora tuis.
Inde ubi te Christus studia ad maiora vocabit,
Ingenii pueris qui dator esse solet:
Maiores disces cura maiores libellos,
Maiorique tuus pulvere curret equus.
Interea haec discas primis rudimenta sub annis:
Consultum studiis si cupis esse tuis.
Vive, valeque diu, coeptoque incumbere labori,
Sic puer aeterno nomine clarus erit.”

²⁵ „Ad Pueros

Discite Grammaticam pueri, qui caetera vultis,
Discere, namque viam prima elementa dabunt.”

²⁷ *Torgaui Donatus*: „Nam quia tu puer es, puerilia discere debes”.
Grammatica Hungarolatina: „puerilia pueros maxime decent”.

²⁴ „Ad THEODORVM filium
Carmen Endecasyllabum.

Sub luna genito noua, nouum nunc
Nato, prodit opus nouo, nouum sit
Vt munus pueris, nouo sub anno
Qui formam studij nouam sequuntur.
Vt dictat schola quam nouam, nouellis
Erexit pueris, in urbe noster
Princeps, noua dicta quod sit inter
Curuos, Insula, fluminum recessus.
Quin tu nate, nouum, precamur, ut sis
In Christi populo nouo, per orbem,
Caccas, pellere quod queat: tenebras
Astrorumque ducem pijs, oriri
Curet pectoribus, tenelle, sydus.”

²⁶ „Tetrastichon ad pueros.

Prima, puer primis, discas, rudimenta, sub annis
Imis contemptis, nec cito summa petas.
Icarus et Phaëton exemplo sint tibi, quorum
Interitum fluiuis sensit, et unda maris.”

helyszámba ment.”²⁸ Erről bárki könnyen meggyőződhet, aki a korabeli grammatikai irodalmat tanulmányozza. Az idézett gondolatok egyike-másika itt is, ott is elő-előfordul. Az azonban erősen meggondolandó, hogy ha két kötet *egyszerre* tartalmaz ennyi párhuzamos helyet, akkor az vajon pusztán a véletlen műve-e.

A *Grammatica Hungarolatina* jellemzőihez hasonló elképzeléseket, megoldásokat találhatunk a kor más német kézikönyveiben is. Sylvester ajánlólevelének az a gondolata, hogy nálunk a tanulók „az elemi tudnivalókat lenézve, mindjárt a legmagasabb fokra akarnak eljutni”,²⁹ olvasható annak a Critolaus Lasotanusnak az előszavában is, akit Helmut Puff a Crodélius-féle vonulat fontos képviselőjének tart. Lasotanus a megoldást Donatus kompendiumának magyarázatában és megjelentetésében látja. Akár ez is igazolhatta Sylvester számára, hogy „a többi nemzetek” lépésről lépésre haladva érnek el szép eredményeket.³⁰

Balázs János mutatott rá, hogy a grammatika Sylvester-féle meghatározása mennyire hasonlít Guarino da Veronáéhoz.

Guarino: „Grammatica est ars recte loquendi recteque scribendi, scriptorum et poetarum lectionibus observata.”

Sylvester: „Grammatica est ars recte loquendi et scribendi autoritate optimorum poetarum et oratorum constans.”

²⁸ BALÁZS 1958, 186.

²⁹ BALÁZS 1958, 187.

„[...] a mi ifjúságunk egészen ritkán, vagy sohasem jut el a jó gyümölcsökhöz. Kétségkívül azért történik így, mert nem veszi tekintetbe a tanulmányok helyes sorrendjét, és rögtön azok csúcára tör elhanyagolva, sőt megvetve a grammatika elemi szabályait. Eme csúcsok pedig (amint azt Fabius helyesen jegyzi meg) az alapszabályok fundamentuma nélkül meg nem állhatnak. Ámbár a mi ifjúságunk sokat fárad, mégis, ahogy mondani szokták, egy helyben állni látszik. Megcsodálhatod hát, micsoda fontossága van minden dologban a helyes sorrendnek. Ezt a munkámat ezért, a többi nemzet példáját követve, elemi iskolás fiúk számára írom, akiket nyilvánosan tanítok, hogy ők a jelenben használhassák, te pedig, fiam, a jövőben.” C. VLADÁR 1989, 14.

„[...] nostra iuuentus aut raro admodum aut nunquam ad bonam peruenit frugem. Id quod haud dubie euenire solet atque studiorum uerum negligat ordinem, statimque ad summa illa, neglectis aut etiam contemptis, humilibus rei Grammaticae praeceptis, prosiliat. Summa enim illa (ut uere Fabius sensit) sine horum tenuium praeceptorum fundamentis stare nequeunt. Et quamuis multum laboret, eodem tamen iuxta Proverbium in statu semper esse deprehenditur, ut mirari possis quanta rebus in omnibus recti ordinis sit uis. Scribimus enim haec ad reliquarum nationum exemplum in usum Elementariorum puerorum quos publice docemus, illorum quidem praesentem, tuum uero fili mi futurum.” SYLVESTER 1539, a második, ívszámozás nélküli lap eleje és hátoldala.

³⁰ „Sunt enim qui Grammatices praeceptionibus opus esse negent, & quotidiana scriptorum praelectione vim & proprietatem uocum cognosci posse dicant. Alios pudet operam sumere in re, quae nullam ingenii laudem meretur, atque isti nullis iactis fundamentis. Quintilianum pueris proponunt & Livium. Postremo qui optimi perhiberi cupiunt, adigunt iuuentutem ad iustum Grammatices volumen, neglecta interim Donati methodo, quae prima tradi debebat. Hanc ob causam opere precium facturum me putavi, si compendium Donati una cum Scholiis, quae & locis obscuris lucem aliquam adferant & technicorum uocabulorum vim & causas explicent, ederem, ut & alios officii sui admonerem, & pueri mei haberent, quo in discendo adiuuarentur.” *Scholiae Critolae LASOTANI, i. m., Wolfenbüttel, HAB: H. P 712 8r Helmst. (1), Aiiiv.*

A szoros értelemben vett definíció után álló „két kiegészítés lényegbeli egyezése vitathatatlan – hangsúlyozza Balázs János. – Nem ismerünk grammatika-meghatározást, mely jobban egybevágna Sylvesterével, mint Guarinóé. Ennek igen egyszerű magyarázatát adhatjuk. Guarino a nagy humanista grammatikusok első nemzedékéhez tartozott. Tanítványa volt a mi Janus Pannoniusunk is. Éppen ezért nem lehetetlen, hogy latin grammatikáját a magyar humanisták is jól ismerték. Lehetséges, hogy Sylvester is már idehaza forgatta Guarino nyelvtanát.”³¹

Ha tovább vizsgáljuk, milyen nyelvtanokat forgathatott még Sylvester, például német szerzőkét a *Grammatica Hungarolatina* keletkezését megelőző években, a számításba vehető esetleges minták közül különös figyelmet érdemel Sigismundus Lupulus munkája. A *Rudimenta Grammatices*nek egy 1535-ös redakciójához jutottam hozzá. Ennek a címe utal rá, hogy ez már egy átdolgozott kiadás. Az előszó kelte 1531. Szempontunkból különösen érdekes a diszciplína meghatározása:

„Grammatica est ars & professio, quae usu, ratione, atque autoritate constat. Vel breuius. Grammatica est certa loquendi & scribendi ratio. [...]

Quid est usus? Est doctorum loquendi et scribendi consuetudo.

Quid est ratio? Est regulae vel scribendi, vel loquendi, vel construendi, quae ad eundem modum plurima fiunt.

Quid est autoritas? Est praecipuorum autorum usurpatio.”³²

Sylvester meghatározásának „lényegbeli egyezése” Guarinóéval valóban vitathatatlan, de ami a megfogalmazást illeti, mindössze a „poeta” szó azonos a két definícióban. Lupulus szövegezése bonyolultabb Guarinóénál is, Sylvesterénél is, viszont megtalálható benne az „authoritas” és a „constare” szó is.

Lupulus munkásságában további egyezések is találhatók a *Grammatica Hungarolatina*val. A *Rudimentánál* alacsonyabb fokú *Erotemata* éppen a *Torgau* Donatus megjelenésének évében, 1533-ban látott napvilágot. Felosztása szerint a grammatika részei: Litera, Syllaba, Dictio et Oratio.³³ Az utóbbi a Donatus-féle nyolc részből áll.

Mint ismeretes, Sylvester a nyolc beszédrészt ugyancsak a Melanchthon által felelevenített négyes felosztásba (orthographia, prosodia, etymologia, syntaxis) illesztette. Ha ismerte Lupulus műveit, közvetlen mintáért nem kellett Diomedészig, de még Melanchthonig sem visszanyúlnia.

Talán nem véletlen, hogy az ismertetett párhuzamok éppen az 1530-as évek első felében, Wittenbergben jelent meg vagy ott is könnyen elérhető kézikönyvekkel fedezhetők fel. Ez erősíti annak a feltételezésnek a valószínűségét, hogy Sylvester János 1534 második felétől 1536 elejéig másodszor is Wittenbergben tanult.

³¹ BALÁZS 1958, 195.

³² *Rudimenta Grammatices* Sigismundi LUPULI, *Ab autore nuper revisa, magnaue accessione aucta*, Lipsiae, 1535, Wolfenbüttel, HAB: P 899 8r Helmst. (4), A2r.

³³ „Quot sunt partes Grammaticae? Quatuor. Litera, Syllaba, Dictio et Oratio.” *Erotemata octo partium orationis ad Tyronum literariorum usum comportata, concinnataque*. Sigismundo LUPULO collectore, Lipsiae, 1533, Wolfenbüttel, HAB: J 161 8r Helmst. (4), A2r.

1534. szeptember 19-én az egyetem anyakönyvébe bejegyezték Lucas Sylvestris nevét. Ha a „Lucas” elírás a „Johannes” helyett, az adat igazolhatná „a mi Sylvesterünk” ottani tartózkodását. „Id. Révész Imre utalt arra, hogy az egyetemi *Albumba* nem maguk a tanulók, hanem az egyetemi írnokok szokták bejegyezni a neveket, mégpedig, a magyar nevek gyakori téves írásából ítélve, rendszerint diktálás után. Lehetséges, hogy Sylvester keresztnéve is emiatt került bele hibásan az anyakönyvbe.”³⁴ Ha már úgyszólván csak feltételezésekre vagyunk kénytelenek szorítkozni, fűzzük tovább a gondolatot! Johannes helyett Lucast érteni bizony elég nehezen elképzelhető. De mi van akkor, ha az írnok figyelmét egy-két pillanatra valami elvonta, és amikor visszatért munkájához, csak annyi rémlett neki, hogy az asztalánál álló hallgató valamelyik evangélista nevét viseli?

Ez persze csak játék a nevekkal; komolyabban mérlegelendő azonban az a tény, hogy „1535-ben Dévai Bíró Mátyás is Sárvára került. [...] Lehetséges, hogy Nádasdy Sylvester helyettesítésére hívta Sárvára. S valóban, itt csak addig maradt, amíg barátjának állítólagos második németországi tanulmányútja véget ért. 1536 őszén ugyanis Nádasdy tudtával Németországba utazott.”³⁵

Újabbban sem kerültek elő olyan adatok, amelyek egyértelműen bizonyíthatnák Sylvester 1534–36-os wittenbergi tartózkodását. Péter Katalin ezzel kapcsolatban „az irodalomtörténet régi feltevéséről” ír. Ugyanakkor több olyan körülményt is említ, amelyek a feltételezés mellett szólnak.³⁶

Itt az ideje visszatérni a dolgozatom elején röviden előadott történetre, a wittenbergi diákok részvételére a szász hercegek fogadására rendezett ünnepségen. Az eddigiek alapján most már talán világos lesz, miért fontosak a további részletek. A látogatás színhelye: Torgau. A tanár, akihez Melanchthon küldte hallgatóit: Marcus Crodelius. Melanchthon levelének kelte: 1534. augusztus 8.³⁷

³⁴ BALÁZS 1958, 155.

³⁵ BALÁZS 1958, 156.

³⁶ *Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről* = PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995, 56–65; 58–59.

³⁷ „Marco Crodelio, gubernanti Scholam Torgae S. D.

Hi adolescentes, quibus hanc ad te epistolam dedi, scholastici sunt Academiae nostrae, vel praecipue studiosi, et sunt honestissimorum et ornattissimorum hominum liberi. Quare mihi non minus quam mea vita cari sunt. Cum autem videre principum pompam isthic cuperent, non valde eis repugnavi, vel ut expatiantes relaxarent paulisper animos ac recrearent, vel quod existimem aliqua ex parte ad disciplinam pertinere, adolescentes videre principum erga se officia et significationes mutuae reverentiae. Proinde valde te rogo, ut his adolescentibus isthic hospitium cures ipsorum pecunia, eosque adjuves, ut sine periculo spectatores earum rerum fieri possint, quas videre cupiunt. Id officii dabis non solum nostrae amicitiae, sed etiam Deo hospitali, qui profecto postulat, ut hospites, bonos homines amanter complectamur. Praeterea hi adolescentes etiam literarum communium ac studiorum causa amore digni sunt. Illud tibi persuadeto, me hoc beneficium maximi facturum esse, si eos amanter exceperis et adjuveris. Sin autem intellexero eos abs te desertos esse, maximam iniuriam te amicitiae nostrae fecisse iudicabo. Sed humanitas tua tales hospites, ut spero, libenter [filészetai]. Bene vale, Datum Vitebergae, die 8. Augusti, anno 1534.”

Corpus Reformatorum, ed. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, II, Halle, 1835, 779; vö. *Melanchthons Briefwechsel*, Hrsg. Heinz SCHEIBLE, II, Regesten 1110–2335 (1531–1539), Stuttgart–Bad Cannstatt, 1978, 149.

A torgai kirándulásra tehát körülbelül egy hónappal Sylvester (Lucas vagy Johannes?) beiratkozása előtt kerülhetett sor. Ha bízunk az írnok figyelmetlenségében, elképzelhetjük, hogy Sylvester (János!) már a nyár végére megérkezett Wittenbergbe. Könnyen tudomást szerezhetett a készülő ünnepségről, csatlakozhatott a Torgauba induló csoporthoz, majd a megfelelő időben beirathatta magát az egyetem anyakönyvébe.

A Melanchthon ajánlólevelével érkező ifjakat Crodelius bizonyára szívesen fogadta. Csodálkoznunk kellene rajta, ha megajándékozta volna őket alig egy éve megjelent grammatikájának egy-egy példányával? De még ha ez nem is történt volna meg, Sylvester akkor is könnyen hozzájuthatott az előző években vagy éppen a wittenbergi tartózkodása alatt forgalomba került könyvekhez, amelyekre hivatkoztam. A vázolt összefüggéseket szem előtt tartva alaposan el kellene gondolkoznunk rajta, mennyire tarthatjuk valószínűnek Sylvester 1534–36-os wittenbergi tanulmányútját, és az akkor kiadott német szerkesztésű grammatikák forrásként való felhasználását.

Ha feltételezzük, hogy Sylvester 1534 nyarának végén személyesen is megismerkedett Crodeliusszal, különös jelentősége lehet a mester nyelvtana 1541-es kiadásának. Mint már említettem, az 1540-es és az 1541-es redakciónak a szövege megegyezik, csak a címlapjuk tér el. Hivatkoztam Helmut Puff azon fejtegetéseire, amelyekben arra keres magyarázatot, hogy miért lépett ki a szerző a névtelenségből. Számunkra azonban ennél is fontosabb lehet a cím megváltoztatása. Vajon mi indíthatta a szerzőt arra, hogy új címet adjon könyvének? Ismét csak találgatni vagyunk kénytelenek, de nehéz visszafogni a fantáziánkat, ha az évszámok és még egy körülmény egybeesésére gondolunk.

Sylvester János *Grammatica Hungarolatínája* 1539 júniusának közepén hagyta el a sárvár-újszigeti nyomdát. A büszke szerző nyilván szerette volna, ha munkája értő olvasóknak is kezébe kerül. Miért ne próbálhatott volna egy példányt eljuttatni egykori vendéglátójának, Crodeliussnak is – alkalmasint az öt évvel azelőtti ajándék, a *Torgai Donatus* viszonzásaként? Mire a *Grammatica Hungarolatina* megérkezhetett Torgauba, Crodelius 1540-es kiadásának kézírata már bizonyosan nyomdában volt, talán már meg is jelent. A torgai mester éppen akkor kaphatta meg távoli híve küldeményét, amikor a következő, az 1541-es kiadás előkészítésén dolgozott.

Puff hangsúlyozza, hogy az 1541-es utányomás címe a korábbi(ak?)énál pontosabban kifejezi a munka legfőbb újdonságát: arra utal, hogy a két nyelv, a latin és a német nyelvtana közvetlenül egymás mellett, mint két egyenrangú partner kerül tárgyalásra, ezért így hangzik: *Institutiones grammaticae Latinogermanicae*.³⁸

³⁸ *Institutiones grammaticae Latinogermanicae, Non tam Paedagogis in Scholis triualibus, quam omnibus bonis pueris rem grammaticam libenter per se discere uolentibus, utiles & pernecessariae.* Marco CRODELIO paedotriba Torgensi autore. *Cum praefatione Philippi Melanchthonis. Autorum nomina quibus in hoc opere usi sumus insequens pagella indicabit. Opus est nouum mira perspicuitate scatens, dispeream quisquis es, ni legisse uoles. Latinisch und Deudsch Grammatica daraus ein ieder fleissiger den bericht der grammatica von yhm selbst leichtlich lernen mag.* Basel, 1541, PUFF 1995, 349.

Óvatosan fogalmazva: nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a német nyelvtan-irodalom történetének első „grammatica latinogermanicája”³⁹ a *Grammatica Hungarolatina* ihletésére kapta a címét. Más hasonlóról persze lehetett tudomása Crodeliusnak. Éppen tíz évvel azelőtt jelent meg Ambinus (Dubois) *Grammatica Latino-gallicája*. Ennek célja azonban egészen más, mint Crodelius és Sylvester nyelvтанának. Az utóbbiak elemi fokú tankönyvek, elsősorban a kisiskolások számára teszik lehetővé a latin elsajátítását a nemzeti nyelv grammatikájával párhuzamosan; Ambinus munkája viszont a latinul jól tudó olvasóknak kíván segítséget nyújtani a francia megtanulásához.⁴⁰ Az is elgondolkodtató, hogy Crodeliusnak korábban nem jutott eszébe a *Grammatica Latino-germanica* cím, csak éppen akkor, amikor a *Grammatica Hungarolatina* a kezébe kerülhetett.

Ha ez valóban nem a véletlen műve, akkor Crodelius és Sylvester kapcsolata különös figyelmet érdemel. Ha a torgauai mesternek és német kollégáinak munkássága mintául szolgálhatott Sylvester számára, ez fontos adalék nemzeti nyelvtudományunk forrásaihoz. Nem kevésbé érdekes a fordított irányú hatás: míg a *Grammatica Hungarolatina* a magyar nyelvészeti irodalom számára évszázadokig ismeretlen maradt, német területen éppen annak a munkának az átkereszteléséhez adhatott ötletet, amelyik a párhuzamos német–latin nyelvkönyvek sorában kiemelkedő szerepet tölt be.

István Bartók

GRAMMATICA HUNGAROLATINA – GRAMMATICA LATINOGERMANICA (JÁNOS SYLVESTER ET MARCUS CRODELIUS)

La *Grammatica Hungarolatina* de János Sylvester (1539) est la première grammatica connue de la langue hongroise à donner des descriptions parallèles des grammaires hongroise et latine. On découvre d'importantes ressemblances entre cette œuvre et les grammaires de latin rédigées en Allemagne dans les années 1530. Cette ressemblance est particulièrement frappante dans le cas de l'œuvre de Marcus Crodelius de Torgau. Une information venant de la correspondance de Melanchthon donne à croire que Sylvester eût personnellement rencontré Crodelius. Cela soutient l'hypothèse d'un éventuel séjour de Sylvester à Wittenberg entre 1534 et 36. Il n'est peut-être pas sans intérêt de constater que le changement de titre que Crodelius qu'il effectua pour l'édition de 1541 sur sa grammatica parue en 1540 correspond à la date probable où il eut accès au livre de Sylvester. Si l'hypothèse, à savoir que János Sylvester avait l'occasion de connaître l'œuvre de Crodelius et des collègues de celui-ci s'avère pertinente, ce sera un élément important de l'histoire de l'étude de la linguistique hongroise. Il est intéressant d'attirer l'attention sur une influence en sens inverse: tandis que la *Grammatica Hungarolatina* resta inconnue pendant de longs siècles de la science de linguistique hongroise, en Allemagne, elle avait eu le mérite d'inspirer le re-baptême d'une œuvre éminente dans la série des grammaires parallèles de latin–allemand.

³⁹ „Grammatica latinogermanicák” a következő száz évből: Johannes MERCURIUS, *Donatus Mercurii Latino-germanicus*, 1563; Georg ROLLENHAGEN, *Aelii Donati [...] Paradigmata Latino-germanica*, 1579; Johannes RHENIUS, *Donatus Latino-germanicus*, 1611; Henricus BUSCHERUS, *Grammatica Latino-germanica, Das ist Die Lateinische Sprachkunst*, 1634; PUFF 1995, 338–398.

⁴⁰ Ad lectorem linguae Gallicae studiosum = Iacobi Sylvii AMBINI *in linguam Gallicam Isagoge, una cum eiusdem Grammatica Latino-gallica, ex Hebraeis, Graecis, & Latinis auctoribus*, Parisiis, 1531, Wolfenbüttel, HAB: M. K1 157, aiiiiir–v.

MARGÓCSY ISTVÁN

SZIGVÁRT APOLÓGIÁJA*

„...Könyvtára van szobája ablakán,
A könyvtár dísze Szigvárt, Kártigám...”

Petőfi Sándor: *Kedves vendégek*, 1844

„Pedig a kisasszonynak nagyon megtetszett Szigvárd, és gyakran küldött egy árva szobaleányától cédulát, melyre néma hangokat írt az írás szerint” – jegyzi fel 1870 körül, népmese gyűjtés közben Ballagi Aladár egy öreg, írástudatlan cselédasszony szájáról a *Siegwart*-regény mesévé folklorizálódott, de a regénynek majd minden fontos mozzanatát megőrző részletes és hosszú változatát.¹ Az adatközlő asszony, aki a 1820-as években, gyerekkorában pesztonkaként szolgált Sárosdon, Fehér megyében gróf Esterházy László otthonában, itt, a grófi családban hallhatta felolvasásként a regényt, s hallás után, emlékezetből rekonstruálta a nyilván addig is nemegyszer elmondott regény-mesét. A regény természetesen Barczafalvi Szabó Dávid fordításában hangzott el, s még nyelviségének sok sajátossága is rögzült a hallgató emlékezetében, hiszen a gyűjtő lejegyzése szerint „erre vall az egész előadás stílje, mely, mintha csak a Barczafalvi Szabóé volna, úgy el van lépve új szókkal, félmúlt időkkel, *valákkal*, stb.” E különös és meglepő történet több szempontból is méltó figyelmünkre: ha a kultúrantropológia oldaláról nézzük, fontos adalékot találunk benne arra nézve, hogy a „magas művészet” „lesüllyedése” mily korán elkezdődött (ahogy az adatközlő Ballagi fogalmaz: „ez az első mutatvány, mely felmutatja egy újabb irodalmi mű közvetlen átvitelét a nép ajkára”); ám ha az irodalomtörténet oldaláról nézzük, arra kell rájönnünk, mily sokáig élhettek és hathattak lappangva oly irodalmi művek is, melyeknek szerepét pedig, talán túl egyszerűen és leegyszerűsítetten, nemigen szoktuk sem becsülni, sem számon tartani (e lappangásnak ironikus visszhangjaként szól Petőfi verse is). Ha e könyvet, e hírhedt fordítást 40 évvel kiadása után még olvasták, ráadásul aligha olyan műveletlen emberek, akiknek teljesen mindegy lett volna, mit is olvasnak (*grófi* olvasáskultúráról van ugyanis szó!), ráadásul nyilván nem is csak egy alkalommal (az ugyanis nem nagyon valószínű, hogy e nagyon terjedelmes könyv tekervényes cselekményét, mégoly szimplifikált formában is, egy hallásra memorizálni lehetne), akkor alighanem revízió alá kell vennünk az irodalomtörténet ama lenéző véleményét, mely – a merész nyelvújító gesztusok elítélésére támaszkodva – magának az egész könyvnek a jelentéktelenségét hangsúlyozza.² Holott ha a regény olvasottságára keressünk adatokat, meglepő tényekre bukkanunk: Rát Mátyás már az 1780-as

* E tanulmány a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére összeállított gyűjteménybe készült: *Cartoon Network*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Szeged, s. a.

¹ BALLAGI Aladár, *Szigvárd. Népmese*, ItK, 1892, 120–128.

² Erre a hagyományos szemléletre lehet példa a legújabb összefoglalás ítélete is: „...sehogyan sem reagáltak a nyelvilag nem kevésbé vad *Szigvárt klastromi története* szövegére, s feltehetőleg azért, mert kézbe se nagyon vették”. BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 216.

évek végén is méltatlankodik, hogy egy szerinte értelmetlen könyv annyi vevőre talált,³ Pápay Sámuel pedig 1810-ben azzal biztatja Kazinczyt a mű végigfordítására és kiadására, hogy a Barczafalvi Szabó fordítása *elfogyott*, s szükség lenne az újbóli terjesztésre („*Szegváridat* – a Sziegvart elfogyta után – nem tartanád-e jónak egy Nyomtatónak általadni, hogy világ eleibe jöhetne, s fényeskedhetne a mostani sok idétlen magyar Románok helyett?”).⁴ A *Szigvárt*, úgy látszik, a korabeli éles kritikai elutasítás dacára is talált utat olvasóihoz, s nem csekély lehetett amaz olvasóréteg sem, mely a regényben nem a meglepő nyelvújítási kísérleteket figyelte vagy kereste (feltehetőleg: vagy nem tulajdonított nekik *különlegesen* nagy jelentőséget, vagy esetleg még javallta is őket), s a művet mint *irodalmi alkotást* elfogadta.

A *Szigvárt* keletkezésének és fogadtatásának története persze ezen kívül is sok érdekes mozzanatot tartalmaz. Hisz ritkán jelenik meg úgy könyv, hogy a főszöveg mellé a szerző nemcsak az újított szavak szótárát helyezi el, hanem egyben visszavonó és mentegetődző levelét is, mely szerint ha az e szavakkal kapcsolatos felháborodásnak mértékéről előbb tudomást szerzett volna, maga is mérsékelte volna a neologizálást, csak hogy a kiadó már ily nyelviséggel nyomtatta ki a szöveget, s nem volt mit tennie.⁵ Másrészt az olyan fogadtatásra sem igen lehet még példát találni, mely e könyvet illetően a ránk maradt dokumentumokból kiolvasható: hogy valakinek a művét, akár fordítását is *kizárólag* szóhasználata, szócsinálása alapján ítélik meg. A kortárs kritikai vélemények ugyanis, legyenek bár javallóak, mint a Dugonics Andrásé, vagy fölényesen elutasítóak, mint a Kazinczyé, mind kimerülnek abban, hogy az egyes új, mesterséges szavak létjogosultságát vagy minőségét elemzik. Mert mikor pl. Dugonics az *Etelka* jegyzeteiben igen fellelősen dicsőíti Barczafalvi Szabó teljesítményét („A mi engem illet: valahánszor azon említett szavakat oly barátimmal olvastam, kik csendes és meszsze-látó tehetséggel bírnak, mind-annyiszor SZABÓ-úrnak szorgalmatosságát az egek tornáccáig emeltük. Sőt annak szerencsés gondolatjait most-is arra kérjük: hogy a högyös nyelvtől semmit se tarcson. Tovább folytassa a munkát, és a *Magyar tár-házat* illetén gyöngygyeivel ezután-is gyarapítani akarja. Markunkban még *Magyar* nyelvünk.”⁶), a könyvnek sem tartalmáról, sem stílusáról nem ejt szót, megelégszik „az elegyes szavaknak ki-gondolások” nyugtázásával. E jóindulat egyrészt elég meglepő, hiszen ismeretes Dugonicsnak a *Szigvárt* szentimentális „modernségéhez” képest erősen konzervatív ízlése és beállítottsága, valamint az irodalom nyelviségéhez való viszonyának Barczafalvi Szabóéval ellentétes volta (archaizálása, népinek feltüntetett stilizálása, tömörítő darabossága stb.), másrészt éppen ezen fenntartások miatt korlátozott érvényű is marad: a nyelvnek és

³ Vö. levelét Kazinczyhoz, 1789-ben: „Hogy lehet, hogy ez a fordítás kél, holott a magyarok néha szer feltett is finnyásak?” KAZINCZY Ferenc *Levelezése* (a továbbiakban: KazLev), I, 140.

⁴ KazLev VIII, 635.

⁵ *Szigvárt klastromi története*. Fordítódott németből magyarra BARCZAFALVI SZABÓ Dávid által, I–II, Posonyban, 1787. *A könyv Szerzőnek előre való Tudósítása*: „ha késő nem lett volna (mert már fele ki volt nyomtatva a könyvnek, midőn egygynémelyek tudomra adták, hogy az új szók nem teletszenek), még a legkissebbeket is ki-hagytam volna belőle”.

⁶ DUGONICS András, *Etelka*, 3. kiadás, 1805, 144–146. Barczafalvi Szabó köszönő levelét, melyben viszontdicsőíti Dugonicsot, lásd Szegedi Híradó, 1877. III. 9.

a nyelvvel való élésnek csak ideologikus elemeire vonatkozik (azaz a nemzetépítő funkciót hangsúlyozza), s a műnek a fogalmazáson túlmutató esztétikai jellegével nem is akar mit kezdeni. Épp ezért különösen érdekes, hogy Kazinczy, aki viszont, mint ismeretes, annyira hevült a német könyvért, hogy szerzőjével levelezést kezdeményezett,⁷ s maga is hozzálátott a regény fordításához (vagy magyarításához, *Szegvári* címmel), s abbahagyott fordítását még fogsága után is tervezte befejezni,⁸ kritikájában, mely a neveltségességig menően gúnyolja s tűzre vetendőnek ítéli Barczafalvi Szabó nyelvészkedéseit, szintén megakad a szavak szintjén („...Ezt a német nyelven édes sírásra fakasztó írást boszankodás, felhevült boszankodás nélkül nem fogják olvashatni... S hihette-e azt a fordító, hogy olvasói között találtathatik csak egy is, aki ezeket az agyrtai neveltségesség szökdéceléseket szépeknek fogná állítani?... Románt fordítani, s a gyönyörűsége szolgálatát is idétlen névvel mocskolni el, megengedhetetlen vakmerőség.”⁹). Kazinczynek finom és találó művészi érzékére vall persze, hogy (mint később Csokonai esetében) Barczafalvi Szabótól sem tagadja meg, „hogy a természet néki könnyűséget és találmányos elmét adott”, de maga a kritika semmit nem tud és nem akar mondani a *Szegvári*-fordítás mentségére. Csak jóval később, már az új század eleji nyelvújítási viták kiélekedése idején fog majd Kazinczy jó és értő szavakat is szólni Barczafalvi Szabó vállalkozásáról: akkor, amikor már ő maga is ki lesz téve a nyelvrontó szócsinálás vádjának. Magát a fordítást egészében véve mindig is el fogja ítélni, ám ekkor elismeri, hogy szükség lehetett, szükség volt a szócsinálás túlzásaira, s e túlzások elítélése nem vezethet minden szócsinálás elvi elvetéséhez (pl.: „Szabó Dávid szükségtelen szöveget is csinált – és neveltségességeket... De a kétszáz rossz, rútt és szükségtelen közt volt 40 jó, s azokkal élni igen is illő”; vagy: „Volt-e a világon neveltségesebb Író, mint Szabó Dávid, a Pataki? Én ugyan sok rossz Írót ismerek, de rosszabbat, neveltségesebbet nem, csak egyet is... és még is nem köszönhetünk e néki is eggynehány új koholású szót, melyet a veleélés már jóvá tett” stb.¹⁰). Kazinczy, meglehetősen egyéni, vetélkedő írói féltékenységből is (hisz, mint mondja, a *Szegvári*-fordítást épp Barczafalvi Szabó művének elretentő hatására dobta tűzbe,¹¹ s majd a *Mondolat*-vita kapcsán is fájjalja, hogy az ő szavait és tevékenységét összemossák Barczafalvi Szabóéival!) kárhoztatja e fordítást, ám az mégis megmagyarázás nélkül marad, miért nem talál néhány megengedhető újításon kívül semmi érdemlegeset benne.

Barczafalvi Szabó írói megítélése a továbbiakban nagyrészt Kazinczy nyomán haladt, nemegyszer még ama, legalább frazeológiájában nagylelkű, bár nem igazán tágkeblű

⁷ Lásd Millerhez írott leveleit: KazLev XXII, 8, 12; XXIII, 11.

⁸ Lásd levelét Török Zsuzsannához 1804-ből. „Von meiner Übersetzung dieses Werkes habe ich nichts mehr, als einen Band, und ich möchte es in Stunden, wo ich nicht besseres thun kann, ergänzen”. KazLev III, 165.

⁹ Magyar Museum, I. kötet, 178–187.

¹⁰ Szentgyörgyi Józsefhez (1804): KazLev III, 172; Ferenczy Lajoshoz (1807): KazLev IV, 564.

¹¹ Lásd levelét Pápay Sámuelhez: KazLev VIII, 381; továbbá: *Pályám emlékezete* (1789-es fejezet) = KAZINCZY Ferenc *Válogatott művei*, Bp., 1960, I, 92. (Mint láttuk, a fordításból egy kötetnyi megmaradt – lásd a 8. jegyzetet; továbbá kérdéses az is, mikor történhetett az égetés, mert a levelezés tanúsága szerint a regény 1790-ben még megvolt; lásd levelezését Aranka Györggyel: KazLev I, 520; II, 78.)

megengedést is megszüktíve, melyre Kazinczy azért, kivált pályája végén, hajlandó lett („De ha Barczafalvi nekünk Amerikát nem ada is, ha pöcékre vive is nagy részben, ada néhány darab aranyat, néhány gyöngyszemet és gyémántot, s mely nyereség volt az! s mit adtak a lármázók!”¹²), s a történeti leírásokban kizárólag tudatlan és rossz nyelvészként lett rögzítve: ő lett a magyar nyelvújítás Prügelknabéja, kinek szavait mint elvetemült szószörnyetegeket, elrettentő példaként lett szokás kárhoztatni s parodizálni. Az elítélés persze már Barczafalvi Szabó életében is megkezdődött: újságjának szerkesztésétől állítólag szavai miatt kellett megválnia; mikor a sárospataki főiskolán tanárként alkalmazták, az egyházkerületi gyűlés egyszerűen eltiltotta a neologizálástól,¹³ de a későbbi, kivált a múlt század végi kirekesztés szélsőséges példájaként elegendő itt Simonyi Zsigmondnak a Magyar Nyelvőrben leírt véleményét idézni: „Barczafalvi Szabó számára a magyar nyelvnek nincs, nem lesz dicsérő szava soha. Ha nyelvünk annyira elfajult, azt legnagyobb részt az ő szerencsétlen szóalkotásának köszönhetjük”;¹⁴ ez a szemlélet aztán addig is terjed majd, hogy még aki egyébként mentegeti is vállalkozását, a nyelv tekintetében az is negatívumokban fogalmaz: „ő nem stilművész, s e tekintetben fordításának valóban nincs sem értéke, sem jelentősége.”¹⁵ Legtoleránsabb leírását Tolnai Vilmos nyelvújításkönyvében találjuk (itt részletesen ki van fejtve, mit mondott, mit írt Barczafalvi Szabó nyelvi gyakorlatának elveiről, milyen szavakat csinált s milyen módszerrel, ezek közül melyek maradtak fenn; milyen vitái voltak stb.),¹⁶ ám a dolog természeténél fogva e nyelvtudományos könyvből teljesen eltűnik Barczafalvi Szabó könyvének esztétikai jellege, s ugyanúgy, mint a korabeli kritikában, csak az egyes szavak maradnak meg, már a stílus vizsgálata is elmarad.

E dolgozatban épp ezek miatt nem is a nyelvész Barczafalvi Szabóval s (sokszor valóban menthetetlen) szócsinálási furorjával foglalkoznék, hanem írásának és irányának mai szemmel nézett szépirodalmi jellegével: azt gondolom ugyanis, hogy a nyelvújításnak még a legföldhözragadtabb elemeit sem lehet csak a szavak, az elemek szintjén megragadni; a szépirodalomban végbevitt újításokat pedig csakis a kor irodalmi kontextusának figyelembevételével lehet megítélni – mindennek pedig nagyon kevés köze van ahhoz a kérdéshez, vajon jól sikerült volt-e egy vagy sok szó az írói alkotás során. S a regénynek irodalmi megközelítését sem elsősorban a szerző érdemei miatt szorgalmaznám, hanem azért, mert úgy látom, irodalomtörténet-írásunkban felettébb el van hanyagolva ama néhány, elsősorban természetesen német eredetire visszanező regénykísérlet, regényfordítás, mely a 1780-as években, nyilván a jozefinista felvilágosodás termékeként, úgy látszik, nem csekély szerepet játszott. A *Szigvárt* mellett meg kell itt említeni az olyan, a korban számon tartott, ám azóta alig feldolgozott regényeket, mint a Gelei József fordí-

¹² *Pályám emlékezete, i. m.*, 89.

¹³ Lásd életrajzát: Sárospataki Lapok, 1890/10, 203; továbbá: LUKÁCS Lőrinc, *Barczafalvi Szabó nyilatkozatai a nyelvújításról*, Magyar Nyelvőr, 1882, 421.

¹⁴ STEINER Zsigmond, *Adatok a magyar nyelvújítás történetéhez*, Magyar Nyelvőr, 1872, 45–48, 94–99; az idézet: 97.

¹⁵ LÁZÁR Béla, *Stegwart*, ItK, 1892, 50–70; az idézet: 69.

¹⁶ TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás*, Bp., 1929 (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve), 56–69.

totta *Hallónak boldog estvéje* (Chr. Fr. Sintenis műve nyomán), az *Iffabbik Robinzon* (J. H. Campe regényéből), a *Klimius Miklós földalatti utazása* (Holberg nyomán), a *G. nevezetű Svédi grófné* (Gellert nyomán, két fordításban is); a Kazinczy előszavával megjelent *A tiszta és nemes szeretet ereje, azaz Orestes és Hermione* (Dusch nyomán Ivánkay Vitéz Imre fordításában), vagy a maga Kazinczy által Wielandból fordított *Szókratész Mainómenosz, azaz A szinopei Diogenész dialógusai*, továbbá Kazinczynak *Werther*-fordításkísérlete stb. E művek alighanem igen nagy mértékben hatottak a korszak irodalmi ízlésére, s nemcsak társadalmilag sokszor igen fontos és modern tartalmukkal, szentimentális érzékenységükkel, hanem a klasszicista műfajhierarchiát aláaknázó *prózaiságukkal* és regényességükkel esztétikailag is meghatározó funkciót tölthettek be: nélkülük nyilván nem születtek volna meg az oly fontos magyar művek, mint Kazinczytól a *Bácsmegvey*, Kisfaludy Sándortól a *Két Szerető Szívnek Története* stb. E művek mint modern regények, melyek valóban a legmodernebb élethelyzeteket rajzolták meg kellő felvilágosodottsággal és kellő érzékenységgel, a nyolcvanas évek irodalmiságának majd minden kérdését érintették; s nagyon fontos szerepet játszottak abban a folyamatban, mely a kor minden irodalmi kánonát és szabályrendszerét radikálisan átírta, s lehetőséget teremtett egy sokkal nyitottabb irodalmiság érvényesüléséhez. A *Szigvárt* ennek a folyamatnak igen jelentős állomása lehetett; s már maga az erőteljes nyelvi elutasítás is valószínűleg azért fogalmazódhatott meg vele szemben, mert e regénynek nem csekély szerepet szánhattak (Kazinczy is nyilván *ezért* akarta volna lefordítani).

Hisz a *Siegwart* a német irodalomban a *Werther* után talán a legnagyobb modern szentimentális könyvsiker volt, melyet 1776-os első megjelenése után rögtön sok európai nyelvre le is fordítottak (a fordítások sorrendje: lengyel 1777, francia 1783, 1785, dán 1778, holland 1779, a nyolcvanas években készült az olasz és magyar¹⁷), s melyet német nyelvterületen egészen 1844-ig folyamatosan újra kinyomtattak. E könyvben, ha igencsak hosszadalmasan s igencsak trivializált formában, minden megtalálható, ami a Werther-féle indulatoknak, a Sturm und Drang szenvedélyességének alapot adott: nagy és szenvedélyes szabadságideológia, a vallási tolerancia iránti korlátlan igény, a szerelem egyéni és szabad választásának igénye és követelése, a szerelmi bánatnak a hősiességgel való szembeállítás, a társadalmi egyenlőtlenségek feletti háborgás, a mindenféle kiszolgáltatottság (szülői, arisztokráciai) elleni rugódozás, a művészetek és az érzékenységek szoros összekapcsolása, minden durvaság elítélése (csak illusztrációként idézném az egyenlőségre vágyó emberbarát nosztalgikus társadalombírálatát Szigvárt egy elmélkedéséből: „Beh nem szeretnék soha Fejedelem vagy Fejedelemné lenni; ha nékem fejedelmi módon kellene élnem! kiváltt, ha meg gondolja az ember, hogy nagyobb részént a jobbágyoknak véres verejtékek mégyen fel az asztalra!” – II, 437) stb. S mindezt a regény a szenvedő érzékenység szemszögéből mutatja: a kiszolgáltatott, érzékeny és felvilágosodott fiatal értelmiségi szenvedéstörténeteként, kit a zord világ, hiába kész hősünk néha még a belátó kompromisszumokra is, hol kegyetlenségeivel, hol félreértéseivel és véletleneivel kitzaszt

¹⁷ Johann Martin MILLER, *Siegwart. Eine Klostersgeschichte*. Az első kiadás (1776) fotómechanikus utánnyomása: kiad., utószó Alain FAURÉ, Stuttgart, Metzler, 1971. Az idézett adatok az igen alapos és gazdag utószóból: II, 10*.

magából, egyedüllétre kényszerít és halálba kerget. S e szenvedés úgy lesz megfogalmazva, hogy mindenütt az *egyéni* érdekelttség nyerjen kifejeződést: a szereplők állandóan vallomásosan nyilatkoznak meg (akár magukban, akár egymásnak), állandóan indulataikról és érzelmeikről óhajtanak tanúbizonyságot tenni, s ezért természetesen állandóan sírnak (ahogy a német kiadás utószava meg is jegyzi: az I. kötetben 117, a II.-ban 165, a III.-ban 273 alkalommal fakad valaki sírva...¹⁸). Miller regényében ez az érzelmesség állandóan didaxissal is keveredik, s a német evangélikus felvilágosodás filantróp erkölcsnemesítő eszméi (hol magasabb, hol közhelyesebb színvonalon) sorra előadásra is kerülnek: a regény, miközben nagyon élesen felveti a fent említett problémákat, rendre meg is szelidíti és meg is oldja, ha legtöbbször csak a lemondásban és szenvedésben is, őket; s egy megnyugtató erkölcsi világrendnek legalább elvi lehetőségét mindvégig fenntartja (ebben aztán radikálisan különbözik is a *Werthertől*: itt, e regényben a jóakarát és hűség, a vallási megnyugvás ígérete mindig elveszi a társadalmi és erkölcsi dilemmák élet, s nem engedi az erkölcsi nehézségeket kétségbeeséssé fokozódni – e regény „természetesen” nem engedi sorsüldözte hősét öngyilkosnak lenni, hanem csak arra kárhoztatja, hogy beteljesületlen szerelmében, orvosilag is megnyugtató módon, természetes „szerelmi halált” haljon...). A regény díszletei, helyszínei, alkalmazott jelenetei mind ennek az érzékeny világnak akarnak keretet teremteni: a szabad természetben járás, a kertben gyönyörködés, a szalonokban a kulturált zenélés, a bálban való szeliden érzéki táncolás, a folyamatos olvasás (pl. Klopstock és Gessner!) és zenélés fogják mindig hő-sünk lelkét körülvenni, s fogják számára felkínálni az esztétikailag megnemesített derekas életvitel lehetőségeit. S ennek a világnak (vagy az e világ utáni nosztalgianak) lesz letéteményese amaz érzelmes és szenvedélyes beszéd és beszélgetés, mely a regényen, sírások és felkiáltások kíséretében, végigömlik: ahogy a hős és a narrátor nézik és végigszenvedik a szomorú történeteket, állandóan felhevülten reagálnak, s állandóan érzelmi-leg felfokozott beszédsszituációban találják magukat.

E modern német regény nyilván nagyon sok szempontból kihívást jelenthetett a korabeli magyar irodalmiság számára: mind tartalmi kérdésekben, mind erkölcsi meggyőződésében, mind propagált és gyakorolt ízlésében, mind megformáltságában elütött attól az ideáltól, mely a legtöbb ez idő tájt alkotó irodalmi csoport számára mérvadó lehetett – az olvasóközönség legtöbb rétege alighanem túl modernnek is találhatta (épp ezért lenne fontos tudnunk: kik is voltak azok, akik felvásárolták a könyvet). Ha most a közvetlenül leíró jellegű tárgyi környezet másságától el is tekintünk (tehát attól, mennyire ismerhették fel vagy el a magyar olvasók pl. a német városi zenélésnek szokásait stb.), sok olyan tematikus elemet találunk fel, melyeknek társadalmi visszhangja a magyar irodalomban egyébként csak sokkal később lett széles körűvé: ilyenek pl. a nemes és nem nemes közti szerelem és házasság lehetőségének kérdése, az individuális szerelem legitimitációjának problémája, a nők jogainak elve (pl. „Egygyik Nemnek annyi szabadságának kellene lenni, mint a másíknak!... Tsupa kegyetlen uralkodók vagyunk az aszszonyi Nemen! De minthogy már egygyszer bé vették: tartoznak a leányok ahhoz tartani magokat, mivel az

¹⁸ Az idézett kiadás utószava: II, 20*.

azzal való nem gondolás olly igen káros nékik...” – I, 363) stb. Illusztráció gyanánt: a magyar kiadás egy helyütt, vagy cenzurális okokból, vagy csak a várható elítélő társadalmi visszhang kikerülése okán, igen jelentős enyhítő változtatást is kénytelen (?) alkalmazni, ráadásul éppen a történetnek a legvégén, a megoldásban. A történet során a két, egymástól elszakított és csúnyán megtévesztett szerelmes, mindketten kolostorba vonulván, csak akkor találkoznak újra, mikor a hölgy már haldoklik, s épp a szerzetes papként szolgáló Siegwart hozná számára az utolsó kenetet: a felismerés után előbb a hölgy, majd valamivel később a férfi is belehal rettenetes sorsába. Ám míg a német regényben a két szerelmes, kívánalmuknak megfelelően, jóindulatú és megértő előjáróiknak szerető akaratjából, ha titokban is, de egymás mellett nyugodhat („...Siegwart... bey Nacht, in aller Stille neben seiner Mariane solle begraben werden. Die Nacht drauf begrub man ihn. Die beyden Märtyrer der Liebe ruhten bey einander. Auch auf sein Grab ward ein Kreuz gesetzt. Therese vereinigte die beyden Kreuze durch eine Blumen- und Cypressenkette” – II, 1072), addig a magyar változat ezt a nyilvánvalóan túl merész megoldást megvonja a szerelem mártírjaitól, s az elhunyt Szigvártot saját férfikolostorába, kedvesétől elszakítva úgy hagyja eltemetni, hogy még régi kebelbarátja és sógora sem lehet jelen, s mindössze így szól: „Másnap Szigvártot Füllendorfba vitték, és bé tétetett a Hólttalagba” (II, 720). A szelídítés nyilvánvalóan nagy hatású: a katolikus szerzetesrendbe belépett szerelmesek még akkor sem nyerhetik el szerelmük legitimációját, ha sorsuknak szerencsétlenségét a könyv mélyen fájjalja is. Hiába érződik a könyv szövegén némi protestáns íz (azon túlmenően is, hogy persze Miller maga is evangélikus lelképásztor volt), s nemcsak a fordító magyar szóhasználatának köszönhetően (Barczafalvi Szabó mindig *keresztvént* mond, jóllehet a főhősök mind katolikusok!), hanem tudatos szövegbeiktatások révén is (Szigvárt kolostori elmélkedései közé a fordító önkényéből pl. bekerül egy olyan nagy fiziko-teológiai jellegű, természetet, istent dicsőítő fejtegetés, melynek a korabeli magyar protestáns teológizáló irodalomban nem egy helyen megtalálánk párhuzamát – II, 694–699; a bibliaolvasás során a szerzetes Szigvártnak a katolikus magyarázatok nem tudják elosztatni senkinek el nem mondott kételyét, s ekkor még az is eszébe jut, hogy protestánsná lesz, csak sajnos eme teológiát még nem ismeri eléggé, s így marad... – II, 1053–1054), ám a könyv végső kicsengésében a katolikus egyházi személyek szerelmi tiltását még egy halálban történő egyesülés sem engesztelhetette meg. Persze a szerelem belső érzéseinek ábrázolása, az indulatok erejének és megfékezhetlenségének jelenléte még így is rendkívül erősen érződik.

A magyar író számára alighanem épp ennek a szenvedélyességnek és érzelmességnek a nyelvi kifejezése okozhatta a legnagyobb nehézségeket: még azt is feltételezhetjük, hogy ez készítette Barczafalvi Szabót a szavak tömegének újítására. Hiszen a magyar irodalmi nyelvben, s kivált a magyar prózanyelvben e korszakban még semmi hagyománya nem volt a nagyszabású, nem-patetikus szubjektív érzelmesség, a szerelmi elfogódottság vagy elragadottság megjelenítésének. A német *Siegwart* a német prózanyelvnek egy már jól begyakorolt, könnyen folyó, mindenféle árnyalatra kidolgozott gazdag stílusregiszterével tudott játszani, még akkor is, ha maga Miller nem tekinthető túlságosan szellemes vagy változatos stilsztának. Ám Barczafalvi Szabónak önmagának kellett

(kellett volna) kitalálnia ama stílusfordulatokat, amelyek e radikális modernséget képviselni tudják (tudták volna): az őelőtte működő magyar prózairók egyáltalán nem e regiszteren játszottak (még az erkölcsi meséket fordító, pompás stilisztá Báróczy Sándor sem: ő, a francia irodalmi forrásoknak megfelelően, a nem-racionális erkölcsi problémák esetében is racionális kifejtést alkalmazván, a „franciás” stílusmegoldásokat alkalmazta, s a szubjektív szenvedélynek „kitöréseit” nyelviileg nem jelenítette meg). Ennek a prózástílusnak egyszerre kellett leszámolnia a latinos retorizáltsággal, a körmondatok alig leküzdhető vonzásával, s a szenvedélyt csak *külsőleg* leíró és említő történetírói gesztusokkal. Az ilyen, ma kétségtelenül groteszkül ható felkiáltások: „Minden, minden öröm üvöltöz, és örvend a maga létének!” (II, 696), vagy az ilyen megszólítások (férfibarátok levelezésében): „Tombolj öröm üvöltések között vélem, óh szívem szerettel!” (II, 349), mind arra mutatnak, hogy Barczafalvi Szabó egy megoldhatatlannak tűnő, nem szavakban, hanem csak az egész nyelvi-stilisztikai komplexumban megragadható problémába ütközött, s kétségbeesésében nyilvánvalóan kapkodó válaszokat adott a problémákra. Csakhogy ne felejtjük el: kortársai közül, prózában, ezekre a problémákra senki nem talált jó megoldást. Barczafalvi Szabó nagyon szépen és egyenletesen jól fogalmaz akkor, amikor „egyszerű” jelenetézést vagy leírást kell megoldania (s persze mikor nem kell valamely új „tárgy” részére új nevet is kitalálnia): e téren nála jobban és folyamatosabban e korban nagyon kevesen fogalmaztak; amikor viszont a szubjektív lelkesültséget kellene valami módon visszaadnia, ugyanabba a nehézkességbe esik, mint kortársainak bármelyike (s e nehézkességet akarja aztán rettenetes szavainak új modalitásával kiktűszöböltni; legalább szavaival kívánja „modernizálni” előadásának modalitását). Akkor látjuk igazán e problémának mélységét, ha megnézzük a fentebb felsorolt többi ily típusú regénynek is fogalmazásmódját: az esetek többségében a Barczafalvi Szabó megoldásainál jóval sutábbakat találunk. Ama két kiváló stilisztá pedig, akik kikerülték emez, a magyar prózában még nagyon sokáig fenyegető csapdát, azaz Kazinczy a *Bácsmegyey*vel és Kármán a *Fanni hagyomány*aival, a választott regényforma „kegyelméből” tudtak szolidabban fogalmazni: a levélregénynek eltávolított narrációjával, az „írásbeli” formai közvetítettségnek beiktatásával a közvetlenül kitörő szenvedélynek jelenetézését el tudták kerülni: a szereplők nem *beszélnek* egymással, s így jobban tudnak a retorizáltság leíró hagyományával is élni.

Különösen élesen vetődik fel e kérdés a szerelmi jelenetek ábrázolásánál: itt Barczafalvi Szabó nyilván igen merészen jár el, mikor a szerelmeseknek kettesben töltött perceiket, enyelgéseiket, a *részletezett* csókolózásokat minden rövidítés nélkül lefordítja. E téren a fogalmazás körülményessége ma nyilván s joggal mosolyt fakaszt: „Mariána le hajtá a fejét az ő szívére, és meg szorítá kezét szelideden: ottan ottan sokáig egygyet sem szállának, tsak úgy ülének, mintegygy egygyúvé forrván ortzájok. Szigvárt, még mikor oda benn vólt a Mariána lélegzete, azt is hallá, s hogy kezdett jöni ki felé először tsak tsendesen, ezután apródonként mint tsak sebeskébben s erősebben, míg nem végre egygy nagy sohajtás vált belőle: és akkor osztán ötet ismét még erősebben a maga szívéhez szorította, és száját szájjára petsételvén, ki szopá abból az ő tiszta tsókját és szelíd lélegzetét” (II, 369); „Mariána meg fogá egygybe a kezét, s vezeté ötet egygy leveles karám-

ba, és ottan az ölébe ese: az ő tsókjai sokkal tüzesebbek valának, mint másszor: az ő szája sokkal tovább játszadozott az övén, és ki szopta egészen az ő lélegzetét” (II, 390); ám ne felejtjük el azt sem, ily nyíltan erotikus jelenetet, ily részletezéssel, ily *belső* ábrázolási igénnyel a magyar próza Barczafalvi Szabó előtt nem rögzített, s így a lehetséges leírási variációkat Barczafalvi Szabónak kellett kitalálnia. Hiszen ha arra gondolunk, mily nyersen beszélnek és viszonyulnak egymáshoz az ugyanebben az időben írott *Etelka* szereplői (holott szintén szerelmes regényről lenne szó!), akkor látjuk igazán e modern lelki-erkölcsi finomításnak roppant jelenetkezési és nyelvi nehézségét. Dugonics, aki oly szigorú erkölccsel vezeti szerelmeseinek sorsát, hogy kettesben szinte soha nem hagyja őket, enyelgéseiknek minden bensőséget nélkülöző nyelvi formát ad (pl. mikor Etele pajkosan fordul Etelkához): „Noszsa-rajta Kis-fazék, ugyan föl-rottyantál ám. Látd: a-ki mérget hordoz magánál, mög-is-mérgesödik. Avvagy talán farral keltél-föl ma röggel az ágyból? Kicsin ugyan a bors, de látom: hogy erős. Mit marod a nyelved? Tödd-föl egyszer fejed, tüzrül-pattant gesztenye. Csak a híjja: hogy habozzon a szád; hogy fogaidat csikorgasd” (II, 313), s a végső szerelmi egymásra találást is, mely persze nagy nyilvánosság előtt zajlik, csak nagyon röviden, éppen hogy jelezve az eseményt, ám roppant körülményesen és áttételesen írja le: „Ki írhatná-le azokat az érzékenységeket, melyeknek mind-eddég neveket nem találtunk. Etelka bizonyára (sebének csekélségét meg-értvén) Etelének szeme közé nézett. Ki-terjesztették karjaikat. Az-után (néma jelekkel) összefutottanak. Végtére oly hathatósan össze-ölelköztenek: hogy két személlyeik össze-forrani, és egy személlyé válni láccattanak” (II, 492–493). Dugonics itt, ha nem is szándékosan, de nyíltan kimondja Barczafalvi Szabó és a szentimentális románok modernségének alapproblémáját: „Ki írhatná-le azokat az érzékenységeket, melyeknek mind-eddég neveket nem találtunk?” *Nevet* kellett találni az érzékenységek számára, *stílust* kellett kitalálni, melyben a rajongásnak mind bensősége, mind érzékisége megragadható lenne. S ez volt az, ami Barczafalvi Szabót magával ragadta, s amivel nem tudott teljesen megbirkózni: a feladat oly nehéznek bizonyult. Hisz a szentimentális érzékenységeknek, a szerelmi jeleneteknek leírása még Kazinczynál is, még húsz év múlva is, a *Bácsmegyey* átdolgozásában is nehézkes marad, mind a jelenetkezés, mind a megfogalmazás terén: „Szívem tele volt; láttam a veszélyt, melyben lebegtem, megszorítám kezét, rányomtam forró csókomat, főm megszédült, átöleltem Terézt, s ajkaink egymáson pattantak széj-jel”.¹⁹ Kazinczy leírása ugyanazokkal a kérdésekkel kellett hogy szembenézzen, mint a Barczafalvi Szabóé, s úgy látszik, gördülékenyebb szóhasználata csak minimális előnyt biztosít a megoldás keresésében... S ha persze Barczafalvi Szabó némely mondatainak görcsösségét semmi nem tudja kimenteni (pl. „A közelebb való Muzsikodalomban szózangoza Mariánának egygy pár Dallitzát, mellyeknek bé foglalványok a két szerelméseknek újonnan lett öszszegygyesülések vala” – II, 379), azt mindenképpen tudomásul kell vennünk, hogy – mint ebben a mondatban is láthatjuk – e korban még nem volt szalonképes és elfogadott kifejezés a *szerelmésekre* sem, hisz e szó (szerelmes) kedves emberre, rokonra, barátira is alkalmazható volt (azaz e „tárgyra” is új nevet kellett

¹⁹ KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeinek gyötreimel*, kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1878, 113.

keresni!), s a szerelmi viszonyt, ha esetleg már le is írták, csak körülíró kifejezésekkel tudták jelölni (vö. Kisfaludy Sándor megnevezését: *két szerető szív*, vagy Csokonainak a problémát kikerülő, antikizáló poétikai körülírását: *Erato lantja* stb.).

Dugonics ellenpéldája még egy szempontból érdemel itt figyelmet: az író, mind szereplőinek mozgatózásában, mind pedig gesztusaikban, beszéltetésükben oly *durvaságokat* enged meg magának, melyeket a korban modernnek számító szentimentális ízlés messzemenően elvetett magától. A *Szigvárt* magyar változatának talán e durvaság megszüntetése terén lehetne legnagyobb érdemeit kimutatni: körülményes fogalmazásai mind a „szelídebb”, finomabb erkölcsiség és ízlés felé akartak mutatni (amint a könyv elé írott *Tudósításban* ki is mondja: „A ki az érzékenységeket felsőbb rendűekké teszi, s megjobbítja: az, éppen egygy oly méltóságos véget ér el, mint az, a ki tsupán csak az Elme értő tehetségének tökéletesítése végett foglalatoskodik”). Ám persze Barczafalvi Szabó is tud durva lenni: de ő – Dugonictól eltérően – csak akkor, mikor az érzékeny modernség nevében elítélendő durva és erőszakos viselkedésmódokat akarja megbírálni; az ő pozitív hősei szentimentálisan és finoman, művelten és erkölcsösen társalkodnak és elmélkednek, negatív figurái viszont nyelvhasználatukban is műveletlennek mutatják magukat. E regény, a magyar prózairodalomban alighanem először, kísérletet tesz arra is, hogy szereplőit a beszéltetés stílusrétegzésével is jellemezze, s a pozitíve kitüntetett figurákat azzal is megkülönbözteti, hogy őket „szépen” beszélgeti, míg a negatív, általában zsarnok figurákat a régiesebbnek feltüntetett nyersség modalitásában hagyja mozogni. Több példát is hozhatnánk (pl. mikor a gonosz tanácsnok, miközben épp veréssel kényszerítené ártatlan leányát a nem kívánt házasságba, így kiált: „Oszolj a szemem elől, kurva!” – II, 495), ám a legszembetűnőbb eset alighanem az, mikor Szigvárt tanulótársát és barátját, a nemes Krónhelmét a bárdolatlan, csak a testi erőben kedvét lelő atya a következő levélformulával hívja az iskolából haza, természetesen vadászatra: „Hadd lássalak már egyszer, hogy áll az órrod, nagyobb é már a fejed? te balfasz...” (I, 289). Barczafalvi Szabó szándékos stílusválasztását, s kemény nyelvi jellemzését mi sem bizonyítja jobban, hogy a német szövegben e helyt csupán annyi áll: „du Narr”, s hogy a fordító a levélbe, erősítendő az atya iránti olvasói ellenszenvet, még további gyalázkodásokat is beiktat; hisz nyilván nem lehet az rendes és érzékeny felvilágosodott ember, ki nagyon derék saját fiához így beszél: „pernahajder tyúkültető vagy...” (I, 289). Mikor Kazinczy a Magyar Museumban írott bírálatában az ily nemű fogalmazásokat is kifogásolja (pl. eme, levélből idézett mondat kapcsán: „Itten a tanulók társasága csupa csömör, alávaló, csak olyan aluszékony, tyúkültető, mindenütt csak deákul, de felette gizgazul s nyomorultul beszélnek vagy beszélnének hogy már...”), messzemenően jogtalanul jár el, hiszen nem veszi észre, hogy a szövegrész épp színes s alantas stílusával óhajt jellemezni. Kazinczy, úgy látszik, itt is a maga szigorúan hierarchizált és rétegzett klasszicista stíluseszményével operál, s a szövegből az erős kifejezéseket önmagukért óhajtáná kitudni, mint az irodalomba általában nem valókat (ugyanúgy, ahogy e kifogásokat egyébként Dugonicsal szemben is megfogalmazta, ostorozván a „leg-ízetlenebb galanteriát s a

legalatsonyabb popularitást”²⁰), s ama modern, aktuális jellemzésre törő prózaírói gesztust, melyet Barczafalvi Szabó kipróbált, heteronómiája okán még az egyébként toleránsabban kezelt románok nyelvében sem engedné meg. Persze azt hozzá kell tennünk: e jellemzési kísérlet Barczafalvi Szabónál rendkívül csekély súllyal van jelen, s nagyrészt el is tűnik vagy elmosódik a sok mesterségesen gyártott szó által keltett elég egységes neologizált nyelvi hangulatban, ám mint egy olyan szépírói kísérletnek első nyoma, mely csak jóval később fog majd a magyar prózában áttörni, feltétlenül említésre méltó. (E jellemzéselvű prózaírói gesztus mellett említhető meg az a szintén nagy jelentőségű, ha nem is páratlan fogás, mely a *Szigvártban* igen gyakran él a klasszicista retorikák által nem javallt, megtört és hiányos, grammatikai szempontból tökéletlen mondatokkal; amint ezt a századvég szentimentalizmusának néhány esztétája már nemcsak engedélyezni, de szorgalmazni is fogja, Barczafalvi Szabó a szenvedély *jellemző* leírására, a lélek elragadtatásának festésére szabadosabb nyelvi alakzatokat is mer beiktatni.)

Éppen más, valószínűleg ezzel ellentétes oldalról tűnnek fel ama versek, melyeket nem csekély mennyiségben találunk a *Szigvártban*: itt, úgy látszik, a versírói hagyománynak erőssége könnyedén legyőzte az újat alkotó, író Barczafalvi Szabót. Miller ugyanis, aki ifjúkorában, Göttingenben a Hainbund költői köréhez tartozott, könnyed, klasszicizáló szentimentális verseket applikált bele szövegébe: a hősök hol olvassák őket, hol csak úgy, maguktól, versre fákadnak: ezeknek magyarítása azonban Barczafalvi Szabónál egészen másként sikerült. A fordító a református kollégiumokban épp akkoriban virágzó és dívó mesterkedő költészet hagyományát, úgy látszik, igen mélyen elsajátította, s a német verseket, lettek legyen eredetileg bármily versformában vagy modalításban fogalmazva, mind erre a rámaúra húzta rá (ha persze a formákat, mint mesterkedő, variálta is: irt rímes hexametereket, szapphói strófákat stb.). Barczafalvi Szabó leoninusokba írja át a német dalokat, s az eredeti szövegnek magyar kifejtéséhez sokkal nagyobb terjedelmet vesz igénybe; szinte teljesen változtatás nélkül alkalmazza azokat a sémákat, amelyeket kollégistaként tanulhatott: sőt a hagyományos vers- és mondatfűzés stilisztikai ereje (vagy formulakészlete) oly nagy lehetett, hogy e versekben még a szócsinálástól is jobban tartózkodott. Pl. a Kazinczy által is keményen megbírált aszklépiadészi versekben szinte egyetlen neologizmus sincsen; ezek azzal tűnnek ki, hogy csak a szó- és hangjátékok végletekig facsarásával akarnak hatást elérni, s azt a látszatot szeretnék kelteni, hogy a művészileg erős versforma mellett már semmi más „újító” költői-szógyártó gesztusra nincsen szükség:

Ímé, már, te, övé vagy; tied, ő: S te, ő,
Vagytok tsak: Te, vagy: ő; sőt tsupa egygy Teő!
Óh millyen tsuda Vegy! óh be tsudás elegy!
Kettő, tsak tsupa egygy! Egygy leve kétszer egygy!... (II, 224–226.)

²⁰ Levele Ráday Gedeonhoz (1788): KazLev I, 191; Ráday a válaszelevélben hasonlóképpen kárhoztatja az „igen culinaris beszédnek módgyait”, s a „culinaris szitkokat”: *uo.*, I, 194.

A fordítás alapjául vett német versből, mely négy négysoros alkaioszi strófából állott, Barczafalvi Szabónál két és fél oldalra terjedő ily nemű mesterkedés lett – a költészet megtanult hagyománya győzött a próza (valamint a német költészet) fölött. Barczafalvi Szabó számára, úgy látszik, az új és modern próza megcsinálása sokoldalú kihívás volt; ahol nem talált kitaposott utakat: kitaposta hát ő maga, úgy, ahogy elsőként vagy újtóként tudta vagy szerette volna. A költészet területe viszont már be volt járva, s nem kellett keresnie az utakat – rálépett hát az iskolában kínált lehetőségek útjára, s nem vette észre, hogy ezzel milyen sokat vesz vissza a német eredeti modern költészeti kínálatából (sőt, hagyománykövető naivitásának szép tanúbizonyságaként még azt is megengedi magának, hogy egy alkalommal, mikor leírja, hogy egy kertész „igen szomorú dallangokon szózangozik”, a minden neologizmus nélkül lefordított vers alá lábjegyzetbe beteszi a következő mondatot: „A nótája e szerint van: Zavarodott kedvvel töltöm többre kínos életem napjait, s.a.t.” – II, 619). Írói gesztusainak, állásfoglalásainak e kettőssége talán még egy általánosító tanulsággal is szolgálhat: még jobban rávilágít arra, mennyire nem párhuzamosan fejlődik egy irodalomban a költészeti és a prózai megszólalás hagyománya; a történeti szinkronitásban, a szerzői azonosság esetén is mennyire elkülönül egymástól a verselés és a prózaírás nyelve.

*

Kazinczy, mikor a Magyar Museumban kifogásolja Barczafalvi Szabó szóalkotását, érdekes javaslattal él: „Különb en ez a cselekedete a fordítónak sokkal szenvedhetőbb lett volna, ha nem mulatságra írott, hanem valamely philosophiai munkában élt volna velek.”²¹ A szigorú kritikus kiutasítja a kísérletező író a fennkölt, elegáns művészet hazájából, „a gyönyörűségre szolgáló dolgok” birodalmából, s a száraz tudományok nyelvileg kevésbé érzékeny területére küldi. Nyilván nem is tudhatta, a későbbiekben mennyire igaza lett: Barczafalvi Szabó a természettudományok tanáraként élt a kilencvenes évektől kezdve, s csak a tudományokat illető szövegeket publikált;²² s végül csak olyan alakként őrződött meg az irodalomtörténetben, kit csak a tudomány tart számon, s kit csak nyelvészként (habár rossz nyelvészként) tart a tudomány is számon. Holott írói kísérletei sem lettek volna teljesen elutasítandók: legalább a vállalkozás mozzatát figyelemmel és tisztelettel kellene számon tartanunk és értelmeznünk. A *mozgatóit* legalább: hisz ő maga is, élete végén, nyugállományba vonulván, magányos tudóskodó különcként, az *örökmozgó* feltalálásán törte a fejét, sőt állítása szerint fel is találta: „Ki dolgoztam tudniillik még 1809dik esztendőben leg szorosabb és legátláthatóbb meg mutatással a Theoriáját egy olyan machinának, mely maga magától vészen magának mind kezdő, mind folyva-tartó s egyszersmind változhatatlan sebességű mozgást; úgy hogy csak a materia, melyből készítettik, légyen századokon által tartós, s ment egészen, ha lehet, a dörzsölés által esni szokott kopástúl: a machina mind, sőt örökéig változhatatlan

²¹ I. h. (lásd a 9. jegyzetet).

²² Ilyen volt könyve: *A tudományok magyarul*, Pozsony, 1792. (E művében már lemond a szócsinálásról, s a bonyolultabb fizikai-kémiai fogalmakat mind körülírással próbálja megnevezni.)

hathatóságú mozgásban marad. Minthogy pedig azomban elég materiáink vannak, melyek ha nem örökéig is, de bizony több századokon által el tartanak minden észrevehetőbb dörszölési kopás nélkül: ilyen értelemben ez a machina valóságos *Örökmozgó*, s méltán neveztem katexochen *Forgonyának* magyarul s *Authenticumnak* görögös deakúl.²³

István Margócsy

L'APOLOGIE DE SZIGVÁRT

L'auteur attire l'attention sur le manque d'intérêt porté aux tentatives de romans et aux traductions de l'allemand qui sont oubliées par l'histoire littéraire, alors que celles-ci, apparemment les produits du josphinisme eurent un rôle important dans les années 1780. Ces œuvres avaient une grande influence sur le goût littéraire de l'époque et, non seulement par leur contenu ayant une grande importance sociale et une modernité remarquable, mais aussi par leur sensibilité émotionnelle. Leur caractère prosaïque et romanesque menaçant la hiérarchie des genres littéraires classiques avait une importance primordiale du point de vue esthétique. En tant que romans modernes, ceux-ci donnaient les descriptions des situations de vie les plus modernes avec un esprit ouvert et une grande sensibilité. Ils touchaient presque toutes les questions de la vie littéraire des années quatre-vingts et avaient un rôle décisif dans le processus qui aboutit à la reformulation radicale des règles, des structures littéraires de l'époque en permettant l'apparition d'une conception littéraire beaucoup plus ouverte.

Parmi les traductions mentionnées l'auteur analyse une adaptation d'un roman allemand de Johann Martin Miller, traduit par Dávid Barczafalvi Szabó (Pozsony [Bratislava], 1787), intitulé *Szigvárt* auquel, quoique réputé avant tout de ses néologisme excessifs l'histoire littéraire doit encore une évaluation.

²³ Levele 1815-ből: KazLev XIII, 432–436; az idézet: 433. Kazinczy reflexiói az örökmozgót illetően: *uo.*, 436–437.

POLITIKAI BESZÉDMÓDOK A MAGYAR 19. SZÁZAD ELEJÉN*

A keret

Az itt következő tanulmány nem egy kutatás végeredményét tartalmazza, inkább a kiinduló hipotézisét. E feltételezés szerint a 19. század magyar eszmetörténetében két nagy cezúra van, amikor jelentősen megváltozott a politika szótára: az egyik az 1830–1840-es években, a másik 1880 táján. Tanulmányom a magyar 19. század első harmadában használt politikai beszédmódokról szól. Az a nézet, hogy a politikai eszmetörténetet kutatva nem eszmék karakterét és fejlődéstörténetét vagy koherens egyéni világgépeket kell keresni, hanem politikai nyelveket és azok használatának történetét, számomra azért bizonyult meggyőzőnek, mert ismertem egy nagy magyarázó erővel rendelkező értelmezést, Csetri Lajos Berzsenyi Dániel *I. ódájáról* írott könyvfejezetét, ahol a magyarázat egyik része éppen egy politikai nyelv azonosítására épül: az óda a spártai típusú plurtarkhizmus „nyelvét” (is) beszéli.¹ A javaslat, hogy az eszmetörténet-írásnak a politikai nyelvek vagy beszédmódok kutatásával kell foglalkoznia, cambridge-i eszmetörténészek-től származik.² A politikai beszédmód nem csupán fogalmakat, „szótárat” jelent, hanem viszonylag állandó témákat is, mintákat, amelyekhez viszonyít e nyelv használója, érveléseket és értékeket, továbbá előfeltevéseket és hiteket, amelyek lehetővé teszik az érveléseket. Az eszmetörténész kutatása arra irányul, hogy megértse és elbeszélhetővé tegye, mit jelentettek az egyes fogalmak használóik és befogadóik számára; hogyan, milyen „logika” szerint keveredtek a használat során az egyes politikai beszédmódok „szótárai”, hogyan rendeződnek időnként át e „szótárak”; milyen „vitához” szólnak hozzá a szövegek, amikor egyes témákat érintenek vagy érvelési módokat választanak; mit jelentettek a minták, hogyan tűnnek el vagy fel a politika nyelvében; hogyan reflektáltak e szótárhasználatokra mint szótárhasználatokra, mintákra mint mintákra maguk a beszélők és a szövegek kortárs befogadói.

* E tanulmány a Csetri Lajos 70. születésnapjára összeállított emlékkönyv számára készült.

¹ CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986 (a továbbiakban: CSETRI 1986), 63–64, 69.

² *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány, 1997 (a továbbiakban: *A koramodern...*). Módszertani szempontból e kötetben két írás fontos igazán számomra: Quentin SKINNER *Megértés és jelentés az eszmetörténetben* című tanulmányának az a része, amely a szokásos eszmetörténeti eljárások bírálatával foglalkozik, valamint John G. A. POCCOCK híres Burke-tanulmánya, amely példája lehet annak, hogyan tárható fel egy politikai nyelv, ez esetben az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelve. – Az e kötet kiadásával járó, Horkay Hörcher Ferencsel és Kontler Lászlóval végzett közös munka beszélgetései nagyban hozzájárultak e tanulmány módszertani kérdéseinek megformálásához.

Csetri Lajos említett könyvfejezetében így jellemezte a plutarkhizmus spártai ágát: „a katonai demokrácia egalitárius és puritán embereszményét hordozza, példaképei közé sorolja a római kori köztársasági erények hőseit is. Legnagyobb alakja Rousseau, aki rajongását a plutarkhoszi életrajzok iránt önéletrajzi *Vallomásaiban* is megírta.” Kultúrkritikájában „a civilizáció egyik legnagyobb bűnének a természetes emberség lehetőségeinek aláásásán kívül az ősi, férfias, harci erények aláaknázását tartotta. A magyar »nemesi« költő, Berzsenyi embereszménye itt is, akár későbbi vers-, illetve levélszövegeiben..., nagyon rokon ezzel a felfogással.”³ Az ódát és értelmezését olvasva számomra egyértelműnek tűnik, hogy az, amit Csetri a plutarkhizmus spártai ága hagyományának nevez, cambridge-i terminusa szerint a republikanizmus politikai nyelve.⁴ A republikánus szótár egyik központi fogalma (akárcsak a liberálisé) a szabadság, amely e beszédmódban azonban nem egyéni autonómiát jelent, hanem a kormányzásban való részvétel jogát és kötelességét. Akik részt vehetnek és vesznek a közéletben, a honpolgároknak, nemcsak közszolgálatokat kell vállalniuk, de folyamatosan át kell hogy hassa őket a közszellem, a hősiesség a szabadság és a haza megvédésére a zsarnok vagy a hóditók ellen. E közszellem elsősorban azt jelenti, hogy a közjót az egyéni vagy családi érdek elé helyezi a polgár. A republikánus nyelvhasználat állandó mintája a római köztársasági erényeké, egyik központi vitája az a kérdés, mi az oka a nemzetek nagyságának és hanyatlásának, e vita paradigmátikus elbeszélése pedig Róma bukásának a története. Ezen elbeszélés szerint, amint az Sallustiusnál vagy Liviusnál olvasható, mindenekelőtt a fényűző élettel (a luxussal) megjelent új szokások, az ősi erkölcsök elfajulása, a széthúzás (erre Berzsenyi és kortársainak szava a visszavonás volt⁵) és a korrupció, az egyéni érdeknek a közérdek fölé helyezése volt a bukás oka. Dióhéjban így lehetne összefoglalni a republikánus nyelv fő fogalmait, érveléseit, mintáit, vitáját és „nagy elbeszélését”. Innen nézve azt lehet mondani, hogy Rousseau, például első értekezésében, éppúgy ezt a republikánus nyelvet beszéli, mint Berzsenyi a *Kesergés* című ódában, s persze több más költeményében is. Ez a Csetri következtetésén alig túlmenő megállapítás talán rámutat arra, hogy abban az esetben, ha azt a kérdést tesszük föl, milyen politikai nyelvet beszél vizsgált szövegünk, nem az lesz számunkra elsősorban fontos, hogy eredeti-e a gondolatmenete, s nem szükséges olyan magyarázatokba bonyolódni, hogy X. például bizonyára Z. nagy művének hatására írta mindezt, ’hiszen olvashatta, mivel az több példányban közkezen forgott az országban’ stb.

Ez esetben könnyű arra felelni, honnan ismeri Berzsenyi a republikánus nyelvet: a 16. század közepétől kezdve⁶ a 18. század végéig a gimnáziumi osztályok tananyagában más

³ CSETRI 1986. 64.

⁴ A republikanizmusról magyarul elsősorban Q. SKINNER tanulmányai olvashatók: *A szabadság és a honpolgárság két rivális hagyománya*, Világosság, 1995/6, 21–33; *Az itáliai városköztársaság = A demokrácia: befejezetlen utazás*, szerk. John DUNN, Bp., Akadémiai, 1996, 97–114; *Machiavelli Beszélgetései és a republikánus eszmék prehumanista eredete = A koramodern...*, 55–74.

⁵ MEZEI Márta, *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., Akadémiai, 1958, 61–76.

⁶ MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981, 230.

latin auktorok olvasása mellett Sallustius, Livius és Cicero *De officiis* című műve is szerepelt. Az ő műveik a republikánus beszédmód legtöbbet emlegetett klasszikus forrásai. A Berzsenyi-szakirodalomban már korábban Fried István is figyelmeztetett arra, hogy a Kazinczyhoz írott 1809-es episztola értelmezésében Róma hanyatlásának témája az, amelyet legfontosabbnak az értelmezésnek nyomon kell követnie.⁷ Csetri könyve óta jelent meg Kőrizs Imre tanulmánya a *Kesergésről*, amely egyrészt a *Catilina összeesküvésével* való szövegszerű párhuzamokra utal, másrészt Gyöngyösi István *Márssal társalkodó murányi Vénusának* egy részletével veti egybe Berzsenyi ódáját.⁸ Akár meggyőzőnek tekintjük a szerző érveit, hogy az óda egyik példája az általa idézett Gyöngyösi-részlet volt, akár nem, a két szöveg, amikor a haza veszéséről, a régi erkölcsöktől elfajult nemzetségről (mely elfajulásnak két oka volt, az újságvétség, az új szokások átvétele, valamint az egyenlenség) szól, s amikor Róma példáját említi, mindenképpen a republikánus politikai nyelvet beszéli.

Hozok egy példát arra, hogy egy másfajta politikai beszédmódban ugyanez a téma (Róma bukása) egészen másféle elbeszélésként jelenik meg. Asbóth János 1882-es, a *Krisztus Pilátus előtt* című festményről szóló Munkácsy-írása azt az explicit kritikai normát állítja fel, hogy a nagy festészetnek azt kell megragadnia, ami kortársainak szívét mozgatja. Munkácsy teljesíti ezt az elvárást: „elénk állítja korunk legnagyobb harcát”. A kép ugyanis, Asbóth értelmezése szerint, „a Róma és a kereszténység közti óriási harcot sejteti már”, s „szembeszökők a párhuzamok a modern caesarismus és socialismus kora és azon kor közt, melyben a szegények és az együgyűek és az elnyomottak a testvériség nevében felvették a harcot” Róma ellen. Asbóth szerint „hasonló társadalmi problémák előtt állunk, mint az a kor, ha a megoldásban szerencsésebbek nem leszünk, hasonló catastrophákra is vezethetnek.”⁹ Asbóth „elbeszélése” szerint Róma bukását a kereszténység okozta tehát, a szegények és elnyomottak tömegei söpörték el az államot s vele együtt az antik civilizációt is, kulturális katasztrófát kiváltva. A republikánus beszédmódban Róma nagyságának és hanyatlásának története paradigmikus: ahistorikus minta, amellyel az egyes nemzetek értelmezhetik a saját történetüket. Asbóthnál Róma bukása analóg történeti példa, amelyre láthatóan rávetül a jelenkor árnya.

A republikánus nyelvvel gyakran összefonódott egy másik politikai nyelv, amely a legtöbbek által beszélt „nyelv” volt a 19. század első felében: az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelve. Arra a gondolkodásmódra, amely a magyar szokásjogi alkotmányhoz kötődve alakult ki, s még 1867-ben is döntően befolyásolta a politikai cselek-

⁷ FRIED István, *Berzsenyi Dániel első episztolája Kazinczy Ferenchez*, OSZK Évkönyv, 1974–75, Bp., 1978, 453–466.

⁸ KŐRIZS Imre, *Berzsenyi Dániel Kesergés című versének keletkezés-történetéhez (Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére)*, ItK, 1994, 215–227. Korábban JENEY István egy tanulmánya már tárgyalta az 1. óda kapcsán a Gyöngyösi-hatás kérdését: *Késő barokk elemek Berzsenyi Dániel korai ódáiban = Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*, Tom 11/D, *Irodalom- és nyelvtudomány*, Nyíregyháza, 1987, 28–29. E tanulmányra Onda Csaba hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

⁹ ASBÓTH János, *Munkácsy = Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Bp., 1892, 586.

vést, Péter László egy tanulmánya hívta fel a figyelmemet.¹⁰ Elképzelhető olyan értelmezés is, amely nemcsak a legtöbbször által beszéltnek, de a legbefolyásosabbnak is tartja ezt a szokásjogi gondolkodási-nyelvhasználati módot: Németh G. Béla szerint ez határozta meg a 19. századi magyar nemesi liberalizmus karakterét is. Érdemes talán megállni egy pillanatra ennél a kijelentésnél, amely a szerző Eötvös Károly-portréjában olvasható: „Ez a liberalizmus, gondolkodásának központi terét és gyakorlatát illetően, történeti-vagyonjogi, történeti-szokásjogi, történeti-államjogi. Egyszóval: történeti-jogi. Tevékenységének karakterét illetően pedig konzervatív: a meglévő, a fennálló jogát tekintetbe vevő, annak bizonyos lényegi folytonosságát biztosítani óhajtó. Jogfölfogása, jogszármaztatása, jogalkotása gondviseléselvű, s bármennyire laicizált is részleteiben, magában deisztikus-historikusan evolúciós elvű, magán a jogen belül pedig mintegy önevolúciós elvű. Az önállóvá vált egyedek összességére tekintő s a társadalmi-gazdasági élet egészére vonatkozó, társadalmi szerződéses típusú jogalkotás előtti mentalitást hordoz méhében.”¹¹ Eltekintve attól, hogy – ha már mindenképpen metaforát szeretnénk használni – e mentalitás bizonyára inkább szülője volt e konzervatív karakterű liberalizmusnak, mintsem méhében hordozott gyermeke, Németh G. Béla jellemrajza nagyon érdekes. A magyar nemesi liberalizmusról rendelkezésünkre álló egyetlen átfogó tanulmány szerzője, Szabó Miklós, klasszikus angolszásznak, illetve kontinentálisnak nevezi a liberalizmus két alaptípusát, s kb. ugyanazon álláspont mellett érvel, mint Németh, azaz hogy a magyar nemesi liberalizmus a klasszikus angolszász típushoz tartozik – kivéve a kontinentális típushoz tartozó centralista csoportot.¹² E két alaptípus röviden a következőképpen jellemezhető: a klasszikus angolszász liberális az állam minimalizálásának a híve, s úgy véli, az emberek életét minél kevesebb jogszabálynak kell szabályoznia. A jó politika legfontosabb kérdésének azt tartja, hogyan lehet korlátozni a kormányzat hatalmát. Jobbnak tartja, ha a közösség ügyeit maguk az emberek intézik, s nem állami hivatalnokok, akik lehet, hogy értenek egy-egy szakterülethez, de beavatkozásuk csökkentené az emberek szabadságát, s valószínűleg célt is tévesztene, mivel nem ismerik azokat a szövevényes viszonyokat, ahol a megoldandó problémák konkrétan felmerülnek. A kontinentális liberális szerint viszont a jó politika az, amely meg kívánja teremteni a jó társadalmat, ez pedig elsősorban úgy érhető el, ha jó törvények szabályozzák az életet. Úgy látja, az egyén szabadságát csak a jogállam jogszabályai tudják biztosítani. Nem kételkedik abban, hogy az állami szakigazgatás hatékonyabban tudja megoldani a különféle társadalmi problémákat (közegészségügy, szegényügy, igazságszolgáltatás stb.), mint a képzetlen laikus közigazgatás. A kontinentális liberális – a felvilágosodás hű örököseként – felvi-

¹⁰ PÉTER László, *Ország és királya a hatvanhetes kiegészésben = Gesta Hungarorum*, II, Zürich, 1985, 286–341.

¹¹ NÉMETH G. Béla, *Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának őrzője: Eötvös Károly* = N. G. B., *Századutóról – századelőről*, Bp., Magvető, 1985, 205.

¹² SZABÓ Miklós, *A magyar nemesi liberalizmus = Szabadság és nemzet*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Bp., Gondolat, 1993, 150–181. A szerző további tanulmányai a két alaptípus jellemzésével: *A liberalizmus elvi kérdései*, I–II = Sz. M., *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, Bp., 1989 (Medvetánc-füzetek), 47–62.

lágosító-műveltségterjesztő feladatot is szán az államnak, ez egy klasszikus liberálisnak eszébe se jutna: mindenkinek vagy minden közösségnek a maga dolga, meg akar-e tanulni mondjuk írni-olvasni vagy sem. Bár a különbségek nagyok, e két típust egyaránt liberálissá teszi, hogy a szabadság fogalmán az egyéni autonómiát értik, s ennek biztosítását tekintik a jó politika legfontosabb értékének, továbbá hogy az egyéni szabadságot összekötik a magántulajdon biztonságával. Szabó Miklós azért tekintheti a magyar nemesi liberalizmust a klasszikus angolszász rokonának, mert az általában – legalábbis 1867 előtti formájában – kodifikáció- és szakigazgatásellenes volt, s a vármegye törvénymegsemmisítési jogát, statutumalkotási jogát vagy a *vis inertiae*t, a törvényes nemtevés jogát emlegetve a kormányzati hatalom korlátozásának lehetőségeit kereste. Németh G. Béla jellemzése pedig azért lehet megvilágító erejű, mert rámutat a magyar jogegyenlőségi liberalizmus jogkiterjesztő jellegét¹³ meghatározó szokásjogi mentalitásra. Ugyanakkor e mentalitásról valójában nagyon keveset tudunk.

Szabó vagy Németh átfogó, normatív jellemzésével az a baj, hogy elég keveset tudunk meg a segítségükkel arról, hogy egy-egy konkrét történeti pillanatban ki mit tekintett liberális álláspontnak vagy érvek. Ha Szalay László *Publicistai dolgozatokját* olvassuk, föltűnhet, hogy a szerző szabadelvűnek nevezi II. József császárt, akit mi felvilágosult abszolutistaként ismerünk, ugyancsak annak nevez egy Buchez nevű francia forradalomtörténészt, aki erősen jakobinuspárti, pontosabban robespierre-iánus volt, továbbá szabadelvűnek tartja a saját álláspontját is. Világos, hogy egy normatív liberalizmusfogalom szempontjából mi se a felvilágosult abszolutistát, se a jakobinust nem tarthatjuk a legkisebb mértékben sem liberálisnak, csak Szalayt. (Ugyanakkor Németh fentebb idézett nemesi liberalizmus-jellemzése a legkevésbé sem jellemzi Szalay ekkori álláspontját.) Vajon mit jelentett tehát az ő szóhasználatában az 1840-es évek elején a szabadelvű kifejezés? A választ talán akkor találjuk meg, ha azt keressük, mit tekintett egyaránt ellenfelének II. József, Buchez és Szalay: a feudális-rendi jogrendet. Ennek elutasítása és az állampolgári jogegyenlőség elvének elfogadása: Szalay szabadelvű-fogalma elsősorban ezt jelentette. Ahhoz, hogy többet megtudjunk arról, mit jelentett a korabeli beszélők és befogadók számára egy-egy szövegben a 'szabadelvű', a 'szabadság' vagy a 'nemzet' kifejezés, fogalomtörténeti kutatásokra volna szükség: ilyenek 19. századi anyagon alig folytak.¹⁴

Visszatérve az ősi alkotmányra hivatkozás politikai beszédmódjához, eszerint az alkotmány, a *constitutio* nem az éppen élő nemzedék tulajdona, amelyet az, ha jónak látja, megváltoztathat, hanem örökség, melyet az ősök hagytak a most élőkre, s melyet csorbítatlanul kell továbbadni az unokáknak. „S hát mi bennünk szakadna el annyi Századok óta máig nyúlt törvényeink aranylánca?” – kérdezi *Hazaifüi szózatában* Kisfaludy Sándor. E felfogásban az alkotmány kilencszáz vagy ezer éve áll fenn, sarkpontjaiban változatlanul, nemzet és fejedelme közös alkotásaként. A nemzet ebben a politikai nyelvben a

¹³ Erről bővebben lásd PÉTER László, *Volt-e magyar társadalom a XIX. században?*, Valóság, 1989/5, 1–24.

¹⁴ CSETRI Lajos egyik legutóbbi tanulmánya fogalomtörténeti jellegű, a nemzet fogalmának jelentésével foglalkozik 1780-as évekbeli költeményeket vizsgálva: *A magyar nemzetűdai változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében = Magyarságtudomány 1995–96*, szerk. DIÓSZEGI László, Bp., 1996, 11–25.

kormányzásban részt vevő honpolgárok közösségét jelenti: a nemességet. Az alkotmány nem egyszerűen érvényben lévő jogszabályok együttese, hanem mindenekelőtt az ország szokása. Ez teszi érthetővé, miért azonosítódik e beszédmódban az alkotmány fennállása vagy épsége az ország fennállásával. A törvényhozás valójában csak már létező szokások megerősítését jelenti ezen érvelés szerint; ha új törvényt hoznak, akkor is valamilyen régi szokásra hivatkozva teszik ezt. A törvényeknek vagy rendeleteknek a szokásjog ad vagy nem ad érvényt. A szabadság fogalma e politikai nyelvben egyrészt a kormányzásban való részvétel jogát jelenti, másrészt azokat a konkrét jus-okat, amelyek a szokásjog szerint a nemest megilletik. A kiváltságok, akárcsak az alkotmány (s akárcsak a birtok!), szintén nem az élő nemzedék tulajdonai, hanem az ősök öröksége, amelyet az országnak tett áldozatokért (gyakran vérük hullásáért) kaptak.

E politikai beszédmód és a hozzá kötődő hitek teszik érthetővé, hogy mit jelentett a 'sérelemi politika' kifejezés: az élő nemzedéknek az a feladata, hogy az alkotmányt és a szabadságot *sértetlenül* megőrizze az unokák számára. Amikor Kölcsey vármegyei beszédeiben azt fejtegeti, hogy király és a nemzet „törvényhozási egyesülete” azért nagy és felséges gondolat, mert benne „királyi hatalom és népszabadság egymást testvéresen mérséklik”,¹⁵ valójában az ősi alkotmányhoz fűz értelmezést. Horváth Mihály említi a *Huszonöt évben*, hogy a 30-as évek közepén Wesselényi és mások „a megyei rendszerben rejlő vis inertiae-re egy egész tant építettek, mely szerint azt egy különös országlati bölcsesség gyanánt hirdették”.¹⁶ A *Balítéleteknek* azok az oldalai, amelyekre Horváth utal, de talán az egész mű, voltaképpen az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelvének a liberális átértelmezése. Ugyancsak e politikai beszédmód magyarázhatja meg, hogy a politikai jogok parasztságra való kiterjesztése kérdésében a liberális elit miért a községek vármegyei képviselőjét tartotta megfelelő lépésnek: a helyi jogszokás ezt a lépést igazolhatta.¹⁷

Az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelve nagyon gyakran fonódott össze a republikánus nyelvvel. Kisfaludy Sándor *Hazaifüi szózatában* egymást váltják az érvelések egyik, illetve a másik nyelvből: „a nemzeteknek szokott veszedelmes nyavalyái, a melynek a túnyaság, puhaság, hívság, gondatlanság, tékozlás..., egyenetlenség, visszálkodás..., mellyek a nemzeteket, polgári társaságokat és szerződéseket, mint a hagymáz az embertesteket, megszokták csikorni, és néha fel is oldozni, – ismét erőt vettek a magyar Nemességen” – halljuk a republikánus érvelést. Néhány oldallal később pedig ezt olvashatjuk: „A Haza, a Király és a Constitutio elválaszthatatlan Egy: egyiknek kell a másikat tartani, ölelni, oltalmazni, hogy a Kettőnek Lelke, a Constitutio megállhasson.”¹⁸ Az ősi alkotmány két jogalanyának, királynak és nemzetnek a változtathatatlan kapcsolatát

¹⁵ KÖLCSEY Ferenc, *Követválasztás előtt* (1832) = K. F. *Összes művei*, Bp., Szépirodalmi, 1960, II, 64–65.

¹⁶ HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*, Bp., Ráth Mór, 1868, I, 284.

¹⁷ DOBSZAY Tamás, *Wesselényi és a reformellenzék a népképviselétről és a politikai jogok kiterjesztéséről a reformkor elején* = *Wesselényi emlékülés*, szerk. TAKÁCS Péter, Fehérgyarmat, 1996, 42–43.

¹⁸ KISFALUDY Sándor, *Hazaifüi szózat a magyar nemességhez* = Kisfaludy K. S. *Minden munkái*, kiad. ANGYAL Dávid, Bp., Franklin, 1893 (negyedik kiadás), VIII, 44, 62.

ugyanebben a beszédmódban érvelve interpretálta két évtized múlva Kölcsey: a korona az, amelyben „fejedelmet nép, és népet fejedelem eránt viszonyos tartozások alatt feloldhatatlanul tart”, „pecsét a mi koronánk, pecsétje a fejedelem és nép kölcsönös egyezkedésének, ami ha felbontatik, többé sem fénynek és érdemnek, sem életnek és boldogságnak, sem múltnak és jövődönök becse nincs.”¹⁹ Mind Kisfaludy, mind Kölcsey szövege alkalmi írásmű, az előbbi 1808-ban a nemesi insurrectiót összehívó nádor megrendelésére készült, s több tízezer példányban nyomtatták ki, az utóbbi a vármegye gyűlése előtt hangzott volna el. Bizonyára akkor járunk el helyesen, ha a szövegek nyelvét vagy nézeteit nem egyszerűen a szerzők saját nyelvének vagy világképük kifejeződésének tekintjük, inkább azon közönség nyelvének és elvárásainak feleltetjük meg, amely a szövegek címzettje volt.

Az első Kisfaludy-idézetben egyetlen olyan elem található, amely idegennek tűnik a republikánus érvelésben: a szerződés említése. A politikai közösség szerződéselvű felfogása, amely a közösséget, ez esetben a nemzetet mesterséges képződménynek tekinti, egy másfajta politikai nyelvből származónak tűnik. A történeti szakirodalomban régóta ismert, hogy az 1760-as évektől kezdve, de elsősorban az 1790–91-es évek röpiratirodal-mában azon szerzők közül, akik az ősi alkotmány védelmében érveltek, többen a társadalmi szerződés elvére is hivatkoztak, vagy egyenesen úgy értelmezték át király és nemzet viszonyát, mint ami társadalmi szerződésen alapul.²⁰ Ez esetben azok, akik elutasították a felvilágosult kormányzati politikát, olyan érvelést használtak, amely abban a politikai nyelvben is érvényes volt, amit a felvilágosult kormányzat hívei beszéltek.²¹ A Kisfaludy-idézetből általam kiemelt egyetlen szó a politikai nyelvek 18. század végi különös keveredésének a nyoma.

Marczali Henrik nagyon fontos megjegyzése szerint az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelvét abban a formában, ahogyan a 19. század első feléből származó szövegekben találkozunk vele, csak a 18. század végétől kezdve használták. Mint írja, korábban egyes jogokról, kiváltságokról, törvényekről beszéltek, s a constitutio olyan fogalmát, amely az alkotmány egész építményét jelenti, nem ismerték. „Az egész, mint alkotás, csak akkor állt a rendek előtt, midőn II. József nem az egyes törvényeket, hanem ezek összességét támadja meg.”²² Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy e politikai beszédmód gyökerei abba a szokásjogi gyakorlatba és felfogásba nyúlnak vissza, amely a *Tripartitumban* összegződött. Szücs Jenő nagyszerű Kézai-tanulmányából pedig tudjuk,

¹⁹ KÖLCSEY Ferenc, *Követek visszaérkezésekor, koronázás után* (1830) = KÖLCSEY, *i. m.*, II, 41. BARTA István szerint a Szauder-féle Kölcsey-kiadás adata téves: e beszéd valójában 1831-ben hangzott el: *Kölcsey politikai pályakezdeté*, Száz, 1959. Völgyesi Orsolya kutatásai szerint viszont – szóbeli információját ezúton is köszönöm – a beszéd valóban 1831-es, ám nem hangzott el azon a gyűlésen, amelyre készült.

²⁰ MARCZALI Henrik, *Az 1790/91-iki országgyűlés*, Bp., 1917, 89–98, 155. stb.

²¹ A felvilágosult kormányzat teoretikusai, Martini vagy Sonnenfels elfogadták a nép és uralkodója közti társadalmi szerződés gondolatát, éppúgy, mint II. József vagy II. Lipót. Vö. BENDA Kálmán, *A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában* = B. K., *Emberbarát vagy hazafi?*, Bp., 1978, 236.

²² MARCZALI, *i. m.*, 110. Emellett érvelt ECKHART Ferenc is, az 1792 és az 1832/36 közötti országgyűlési naplók anyagára hivatkozva: „Az »ősi alkotmány« 1790-től kezdve válik sokszor ismételt jelszóvá...”, *A szentkorona-tan története*, Bp., MTA, 1941, 254.

hogy e beszédmód számos eleme megtalálható már Kézai Simon *Gestájában* is: például nemesség és szabadság elválaszthatatlansága; a nemességnek a hadakozók rendjeként való felfogása; a szolgaság történeti igazolásáról szóló elbeszélés; az érvelés, hogy eredetileg minden jog forrása a populus, a nép volt (értsd: a nemesség), amely átruházta a hatalmat ugyan az uralkodóra, de nem minden hatalomról mondott le ezzel, megmaradt törvényalkotó joga; vagy a másik érvelés, miszerint a nemesség képviseli a népesség többi részét, s így mintegy azonos magával a nemzettel.²³ E nemesi teória új és nemzetközi motívumokat felhasználó fejlemény a 13. században – írja egy másik munkájában Szűcs Jenő –, érvkészlete alig átalakulva jutott el Werbőczyig, majd 1848-ig.²⁴

A harmadik politikai beszédmód, amely ismert, bár kevésbé használt volt a 19. század elején, mint az eddig említettek, a felvilágosult kormányzás nyelve volt. E beszédmód természetjogi alapozású: feltételezi, hogy van olyan természetes jog, amely minden emberrel vele születik, elidegeníthetetlen tőle, ő maga sem mondhat le róla, s e jog megelőzi és felülbírálja a pozitív jogot, amely egy-egy társadalomban kialakult. E felfogás szerint a jog tehát egyrészt általános érvényű, s nem konkrét hordozóhoz, viszonyhoz vagy intézményhez kötött, másrészt az egyénhez kötődik, s nem valamilyen státushoz vagy közösséghez. A felvilágosult kormányzás érvelésében a pozitív jog gyakran jelenik meg úgy, mint előítéletek és önös érdekek következménye. A természetjog viszont lehetővé teszi, hogy a társadalomban racionálisan rendezzük el a jogokat, elválasszuk őket az önérdektől, s összhangzóvá tegyük a közjával. E beszédmóddhoz hozzátartozik a társadalmi intézmények javíthatóságába vetett hit: lehetséges ésszerűen berendezni a társadalmat, s a politika célja éppen ez kell hogy legyen. El kell oszlatnia az előítéleteket, hozzá kell segíteni az állampolgárokat, hogy felülemelkedjenek önérdekeiken. A legfőbb ágense mindennek az állam, amelynek magának is felvilágosultnak kell lennie, a közjó szervének, amely az állampolgárok nevelésével is foglalkozik: felvilágosít és műveltséget terjeszt. Az a társadalmiszerződés-elmélet, amely e beszédmódban megjelenik, elismeri ugyan, hogy egy politikai közösség esetében eredetileg minden jog forrása a nép, azonban a társadalmi szerződéssel e jog teljes egészében átruházódott az uralkodóra.²⁵ A kormányzat legitimitását ugyanakkor nem ez az átruházó aktus biztosítja, hanem az a tevékenység, amelyet a közboldogság érdekében kifejt. A jó társadalom elérése elsősorban jó törvényekkel lehetséges, másodsorban jó szakigazgatással: az új tudomány, a Politzeiwissenschaft, a közjó, a közboldogság elérésének tudománya. A természetjogi kiindulópontnak köszönhetően e beszédmód egalitárius, s egyben nagy hangsúlyt helyez arra, hogy a közérdek, ami ez esetben gyakran államérdekként jelenik meg, megelőzze az egyéni vagy csoportérdekeket.

²³ SZÜCS Jenő, *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai)* = Sz. J., *Nemzet és történelem*, Bp., Gondolat, 1984, 413–555, különösen 441–444, 457–458, 462–463, 510–511.

²⁴ SZÜCS Jenő, *Lovagság, kereszténység, irodalom (A magyar irodalom története I. kötetéről)* = Uo., 408–409.

²⁵ Martini és II. József ide vonatkozó nézeteiről: H. BALÁZS Éva, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*, Bp., Magvető, 1987, 28 skk.

E beszédmód és teória már csak azért is ismerős volt a 19. század eleje magyar nemesi elitjének, mert közülük sokan voltak hivatalnokai vagy tisztségviselői a jozefinus évtizednek,²⁶ sokan olvasták II. József rendeleteit éppúgy, mint különböző aufklérista szerzőket, sokan tanultak Schlözertől Göttingában²⁷ vagy Sonnenfels Politzeiwissenschaft-tankönyvéből, amely egészen 1848-ig volt kötelezően használatos tankönyv.²⁸ Valószínűleg számunkra is ismerősebb ez a beszédmód, mint a republikánus vagy főként az ősi alkotmányra hivatkozó, s nemcsak azért, mert a felvilágosodás ideológiáival sokkal több kutatás foglalkozott az elmúlt évtizedekben, hanem azért is, mert e beszédmódnak az időképzete, jogfelfogása és szótára jóval közelebb áll hozzánk. Érdemes talán ezen a ponton visszautalni arra a kérdésre is, milyen jelentése lehetett Szalay szabadelvű-fogalmának, ha azt II. Józsefre és Buechez-re is használta. Elképzelhető talán olyan magyarázat is, amely e fogalomhasználatot a természetjogi érvelés meglétére vezeti vissza. A liberalizmus nyelve, s nemcsak centralista dialektusában, szintén természetjogi jellegű. Amikor Horváth Mihály 1841-ben a jogegyenlőség mellett érvelt, azt írta, hogy a természeti jogok elnyomása nem marad büntetlen a történelemben: ha nem részeltetjük polgári jogokban a köznépet, akiket pedig megillet velük született, természet adta joguk, ez olyan összeütközéshez vezethet, mint az 1514-es pórlázadás volt.²⁹ De ugyanez az érvelés meghatározó például a *Balítéletek*ben is.³⁰ Természetjogi alapérvekre épülhet olyan konstruktivista liberalizmus is, mint amilyen a Szalayé, de olyan old-whig típusú is, mint a Deáké.³¹

A negyedik beszédmódot a kulturális nacionalizmus politikai nyelvének nevezem. A magyar szakirodalomban is elterjedt a kultúrnemzeti és államnemzeti fejlődés, illetve nacionalizmustípus megkülönböztetése, megtalálható például Gergely András tanulmányában is, amely a legjobb összefoglalás a 19. századi magyar nacionalizmusról.³² A kulturális nacionalizmus kifejezés közel áll Gergely tanulmányának 'kultúrnemzeti' kifejezéséhez, csak igyekszik jobban kiemelni a nacionalizmusnak és a kulturális homogenitás tervének az Ernst Gellner által hangsúlyozott azonosságát.³³ Ezt a nyelvet beszéli például Széchenyi *A kelet népében*, amikor „drága Rokonaim”-nak szólítja olvasóit, megerősítendő, amit ki is fejt művében, hogy a nemzet olyan természet adta közösség,

²⁶ FRIED István, *II. József, a jozefinisták és a reformerek*, OSZK Évkönyv, 1979, Bp., 1981, 563–591.

²⁷ POÓR János, *August Ludwig Schlözer és magyarországi levelezői*, FK, 1985, 133–143.

²⁸ CSIZMADIA Andor, *Igazgatástudomány a XIX. század elején: Reviczky József = Cs. A., Jogi emlékek és hagyományok*, Bp., Közgazdasági és Jogi, 1981, 246.

²⁹ HORVÁTH Mihály, *Az 1514-diki pórlázadás, annak okai és következményei* = H. M., *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc*, Bp., Gondolat, 1986, 42–43.

³⁰ WESSELÉNYI Miklós, *Balítéletek*, Bukarest, 1833, 180.

³¹ A kifejezések F. A. von HAYEKTől származnak: *Igaz és hamis individualizmus* = F. A. v. H., *Piac és szabadság*, Bp., Közgazdasági és Jogi, 1995, 439–464. Deák Ferenc természetjogi érvelését idézi TAKÁCS Imre, *Deák Ferenc és a magyar közjog = Tanulmányok Deák Ferencről*, Zalaegerszeg, 1976, 94, 96.

³² GERGELY András, *A nemzeté válás programjai* = G. A., *Egy nemzetet az emberiségnek*, Bp., Magvető, 1987, 99–120.

³³ ERNST GELLNER, *A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája = Esmék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes, Pécs, Tanulmány, 1995, 188–212, különösen 199.

mint a család. Akár az egyéneknek, a nemzeteknek is különböznek a jellemeik, sajátosságai. A jó politikának először is e sajátosságokkal kell tisztában lennie. E beszédmód gyakran írja le organizmusként, leginkább testként a nemzetet, a politikát pedig orvosként, aki vizsgálja és gyógyítja e testet.³⁴ A nemzeti sajátosságok pedig nem egyszerűen szokásokat, viseletet vagy életformát jelentenek e beszédmódban, hanem absztrakt jellemvonásokat. A nemzetnek van valamiféle középpontja, lényege, amit pályája során kifejthet. A népiesség elméletének – amely a kulturális nacionalizmus nyelvét beszélte – legfontosabb szövegeiben a *Nemzeti hagyományoktól* Erdélyi János *Népköltészet és kelmeiség* című bírálatán át Arany Millien-bírálatáig minduntalan visszatér az a (herderi) téma, hogy a nemzetek előtt kétféle lehetséges kulturális fejlődési modell áll, a római, a magaskultúra szerves, utánzó átvételének útja és a görög, a szerves, önmagából kifejlődött kultúra modellje, s a kettő közül az utóbbit kell választani. Bizonyos értelemben ez a népiesség elméleti szövegeinek legfontosabb gondolata. A kulturális nacionalizmushoz továbbá hozzátartozik a nemzeti nevelésnek, a nemzetépítésnek a képzete is.

Kölcsey *Játékszínje* 1827-re datált fiktív beszéd, amelynek egyik legszembetűnőbb vonása az, hogy milyen nagy mértékben írja át azt a két politikai nyelvet, amelyet a nemesség beszélt. Ezúttal kissé hosszabban idézek: „Nem keserít-e el az a tekintet, ha nyelvünket, őseinknek ez örökségét, őseinknek e már csaknem egyetlen örökségét a közhelyről lassanként eltűnni... látandjuk? Szabad-e veszni hagyni a kincset, mely elidegeníthetetlen birtokként szállott reánk? E kincset, melyért, valamint lakföldünkért, s háznépeinkért mind a vérig mind a végig harcolni nem csak jus hív, de szent kötelesség kényszerít? Mit fogunk majd unokáinknak felelni...”³⁵ Ha e szövegrészben azon szó helyére, „nyelv”, azt a szót illesztjük: „alkotmány”, akkor olyan szöveg áll előttünk, amely az ősi alkotmányra hivatkozás nyelvét beszél. Az alkotmány az ősök öröksége, melyet az unokákra tartozunk hagyni, az alkotmány olyan, mint az elidegeníthetetlen birtok, ezért harcoltak vérig – Kölcsey úgy írta át az ősi alkotmányra hivatkozás nyelvét, hogy az alkotmányt kicserélte a nyelvre, s ezzel a nemzet alapjaként úgy nevezte meg a nyelvet, hogy az eredeti alapot, az alkotmányt el is tüntette e szövegrészből.

A *Játékszín* azonban használ másfajta nyelveket is. A beszéd alaptónusa a republikánus érvelés: mivel eldobtuk atyáink ruháit, romlott erkölcsöket tanultunk, idegen szokásokat kölcsönöztünk, levetjük nemzeti bélyegünket, „saját magunkból kivetkeztünk”. Itt azonban a fejtegetés „mi”-je nem a közügyekben résztvevő honpolgárok közössége, azaz a nemesi nemzet, hanem egy olyan közösség, amelyet a nyelv és a hagyományok, azaz a kultúra közös volta jellemez. A republikánus politikai nyelv maradt, de a „mi”, a beszéd megszólítottja kicserélődött. A kulturális nacionalizmus beszédmódja e kicserélődés felől nézve azon „rousseau-iánus pillanat” szülöttének tűnik, amelyben a republikanizmus nyelve átalakult a nacionalizmus nyelvévé. E néhány évtizedig tartó történelmi pillanat

³⁴ SZÉCHENYI István, *A kelet népe*, Pozsony, Wigand, 1841, 7. A politika mint orvoslás hasonlatának története régebbre, a Machiavelli-iskola íróihoz nyúlik vissza: KLANICZAY Tibor, *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában* = K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 201. Más azonban a jelentése 17., illetve 19. század eleji kontextusban.

³⁵ KÖLCSEY Ferenc, *Játékszín* = KÖLCSEY, *i. m.*, I, 632.

egyik legfontosabb műve a *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, Rousseau lengyel alkotmányterve,³⁶ amely a szakirodalom szerint „az egyik legtöbbet felhasznált munka” a magyar népiesség szövegeiben.³⁷ Az alkotmányterv érvelése a hagyományos republikánus fényűzés- és önhaszonkritikát, az idegen szokások átvételének elutasítását a modernitás értelmezésével köti össze. „Ma már nincsenek többé franciák, németek, spanyolok, s bármit mondjanak is, még angolok sem, csak európaiak vannak. Mindenütt ugyanazok az izlések, ugyanazok a szenvedélyek, egyazon erkölcsök, melyek egyáltalán nem viselnek nemzeti arculatot...”³⁸ A modernitás, legfőképpen a pénz és a kereskedelem egységesítő dinamikája eltörli a nemzeti sajátosságokat. 19. századi magyar szövegek sokaságában tér vissza ez az érvelés, amely a kulturális nacionalizmus beszédmódjának egyik központi vitáját jelöli ki. E vita folyik például Kölcsey *Mohácsában* vagy Erdélyi 1842-es székfoglaló beszédében. Az alábbi példa az *Egy magyar nábob*ból származik.

A regény harmadik fejezetében három magyar arisztokrata, István gróf, Miklós báró (akik Széchenyinek és Wesselényinek felelnek meg) és Szentirmay Rudolf elzarándokolnak Ermenonville-be, Rousseau sírjához. 1822-ben vagyunk. Elhagyva most a fejezet többi részét, csak hármuk vitatkozására térnék ki, amely arról folyik, halott-e a magyar nemzet. István gróf szerint újjá fog születni: „Elfogadandja a polgárisulás minden jelszavait, lépést fog haladni az idővel, versenyezni fog a világ első nemzetével...” E kijelentéshez még az az állítás járul István gróf érvelésében, hogy ezentúl nem a karddal, hanem munkaeszközökkel fogja a magyar elérni a nemzeti nagyságot. Clifford Geertz, ha olvasná az *Egy magyar nábob*ot, azt mondaná, jellegzetes epochalista nacionalista érvelés ez,³⁹ amely szerint az idő szelleméhez kell hozzáigazítani a nemzetjellemet. Rudolf, aki szerint a nemzet halott vagy halálra van ítélve, így válaszol: „ha fajunk levetközi ősi sajátosságait, beletörődik azon formákba, miket elé az újabb fogalmak szabnak, megszűnik lenni az, ami; új életet kezd, de a réginek meghal, lehet boldog nép, de nem lesz magyar, mentül inkább megközelít más világnemzetet, annál messzebb távozik önmagától...”⁴⁰ Nemcsak az az érdekes ebben a jelenetben, hogy az elbeszélő egy Rousseau sírjához tett áhítatos zarándoklatban jelöli meg a magyar nemzet újjászületésének eredetpontját, hanem az is, hogy itt Rousseau-ista érvelést egyedül attól a Rudolftól hallunk, aki nem hisz abban, hogy a modernitáshoz igazodással újjászülethet a nemzet, épp ellenkezőleg, úgy véli, a modernitás el fogja mosni a nemzeti sajátosságokat. Rudolf érvelése akár idézet is lehetne a lengyel alkotmánytervből.

Arról nincs egyetértés az irodalomtörténeti szakirodalomban, hogy mikortól használják a nemzet fogalmát a kulturális nacionalizmus beszédmódjának megfelelő értelemben. Bíró Ferenc korszakmonográfiájának *A nemzet színeváltozása* című fejezete szerint az

³⁶ A lengyel alkotmánytervről lásd LUDASSY Mária, *Népi tánc és harci ének: Rousseau és a populista kultúrkritika kezdetei* = L. M., *Téveszméink eredete*, Bp., Atlantisz, 1991, 51–59.

³⁷ FENYŐ István, *Ábránd a nemzet családéletéről* = F. I., *Nemzet, nép – irodalom*, Bp., Magvető, 1973, 126.

³⁸ Idézi LUDASSY, *i. m.*, 53.

³⁹ Az epochalizmus és az esszencializmus meghatározását lásd Clifford GEERTZ, *A forradalom után: a nacionalizmus sorsa az új államokban* = C. G., *Az értelmezés hatalma*, Bp., Századvég, 1994, 110–111.

⁴⁰ JÓKAI Mór, *Egy magyar nábob*. Bp., Móra, 1977, 57–61.

1780-as évektől, s elsősorban „a társadalom alacsonyabb néposztályai köréből származó értelmiség” használta, s egyelőre még nem a nemesség. S mivel ugyanezeknek az éveknek a fejleménye a vallásos hit megrendülése, a szerző szerint a metafizikai bizonyosság eltűntével „létrejött a hely az új abszolútum számára”, amely a nemzet lett. „A nemzet fogalmának a vallásos tudatvilág területére való betörése a századvég szellemi életének egyik legfontosabb eseménye... A nemzet fogalma a századvég magyar irodalmában gyakran az emberi életet vezérlő végső értéként lép elénk...”⁴¹ Úgy tűnik, van, aki szkeptikus azzal kapcsolatban, valóban megtörtént-e a Bíró által leírt nagy átrendeződés már az 1780-as években. Csetri Lajosnak ezen évtized nemzetfogalmáról szóló tanulmánya azzal a végkövetkeztetéssel zárul, hogy legalábbis a költeményekben nincs nyoma etnikai nemzetfogalomnak; ha nemzetet emlegetnek, a nemesi nemzetet értik rajta.⁴² Ide tartozik az a tanulság is, hogy ha a nemzet legfontosabb vagy egyik legfontosabb vonásaként esik szó a nyelvről egy szövegben, attól még egyáltalán nem bizonyos, hogy a kulturális nacionalizmus nyelvét beszéli.⁴³

Későbből nem nehéz rámutatni olyan szövegekre, amelyek a kulturális nacionalizmus azon nyelvét beszélik, amelyen minduntalan átüt a keresztény vallás „nagy elbeszéléseinek” narratív struktúrája és szótára. Ilyen példát az eddig idézett szövegeinkből is lehet hozni: a *Játékszín* szónoka a haza szavát, amely a nemzet minden tagjában megszólal, Krisztus szavához hasonlítja, a hazaszeretetet az istenszeretethez.⁴⁴ Az *Egy magyar nábob* hőse, Rudolf, miután kimondja (egy párizsi színházi páholyban), hogy „egy új istennek kellene támadni arra, hogy belőlem új embert teremtsen”, hirtelen megvilágosodik, mint az elbeszélő mondja, azokat a hangokat hallva, amik Sault Szent Pállá változtatták. Előnti a honvágy, a hazatérés mellett dönt, s elmondja gyermekkorra óta első imáját.⁴⁵ Megtérése egyszerre és elválaszthatatlanul a hazához és az Istenhez való megtérés. Mindkét szöveg ugyanazt az olvasatot igyekszik előírni: a hazához való viszonyunk olyan (vagy olyan kell legyen), mint az Istenhez való viszonyunk.

Politikai beszédmódok nem tűnnek el nyomtalanul és egyik napról a másikra, mint ahogy nem is jelennek meg így. Ahogyan a kulturális nacionalizmus „átírta” az ősi alkotmányra hivatkozás nyelvét, amint a *Játékszín* esetében láthattuk, ugyanúgy létezik e nyelvnek liberális és konzervatív „átírata” is. Wesselényi kísérlete a *Balítéletek*ben, hogy kimutassa az ősi alkotmány fő vonásairól, hogy azok sajátlagosan nemzeti s egyben liberális intézmények, eredetileg is jellemezték az ősi alkotmányt s egyben összhangban vannak „a modern kor lelkével”, nemcsak taktikai, hanem nyelvi kísérlet is.⁴⁶ A liberalizmus Magyarországon epochalista: egyik legfontosabb axiómája az, hogy az idő szelleméhez, a korkívánatokhoz kell igazítani a törvényeket és a politikai teendőket. Nem

⁴¹ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1995, 154.

⁴² CSETRI 1996, 25.

⁴³ Erre a *Hazaifüi szózat* is példa lehet: KISFALUDY, *i. m.*, VIII, 63.

⁴⁴ KÖLCSEY, *i. m.*, I, 640.

⁴⁵ JÓKAI, *i. m.*, 130–134.

⁴⁶ WESSELÉNYI, *i. m.*, különösen 173–174. Wesselényi politikai taktikájáról és érvelésmódjának jelentőségéről: GERGELY András, *A magyar liberalizmus születése* = G. A., *i. m.*, 47.

egyszerűen arról van szó, hogy a jó politika az, amelyik 'halad a korral', hanem arról a felismerésről, hogy nem lehet nem haladni.⁴⁷ Van egy nagy trend, a társadalmak átalakulása arisztokratikus berendezkedésükből demokratikusba, amely minden országot érint, a kérdés csak az, mekkora megrázkódtatást okozva. Egy ilyen érvelés azon az előfeltevésen nyugszik, hogy a Történelem mozgásának van iránya, s ez az irány felismerhető. Némely ország inkább követi az idő szellemét (netán megtestesül valamelyikben az idő szelleme), mint mások, ezek szolgálhatnak mintaként az átalakulásban. A demokrácia fogalma a liberális beszédmódban nem politikai technikák és intézmények együttesét jelentette, hanem mindenekelőtt jogegyenlőséget,⁴⁸ s az átalakulás liberális leírására szolgáló leggyakrabban használt fogalom, a polgárosodás is főként erre vonatkozott, mint Kővér György tanulmányából tudható: „egyaránt kifejezte a kiváltságnélküliek beemelését az alkotmány sáncai közé, vagyis »a nemzet tagjainak összeforrasztását civil közösséggé«, valamint az erkölcsök és szokások pallérozását, csinosítását, beleértve az európai és városi értékek befogadását, azaz a civilizációt. (...) Hozzá kell még tennünk, hogy a kapitalizálódás kimondottan gazdasági jelentéstartalma, az »embourgeoisement« csak jóval később, járulékosan kapcsolódott a »polgárosodás« kifejezéshez.”⁴⁹

Ugyancsak később, talán a Kővér György által említett fogalomtörténeti változástól nem is függetlenül erősödött fel a liberális nyelvben a magántulajdon melletti érvelés, miszerint az egyrészt az egyéni szabadságnak az „utolsó bástyája”, másrészt pedig „a haladás nagy emeltyűje”.⁵⁰ Nyilvánvalóan összefüggött ennek az érvelésnek a gyakoribbá válása azzal, hogy megjelent a színen egy olyan politikai ellenfél, a szocializmus, amely kétségbe vonta a magántulajdon fölötti szabad rendelkezést vagy egyenesen magát a magántulajdont. Amint Eötvös is imént idézett szavaival, harminc évvel később Kautz Gyula is az állami mindenhatóság gondolata ellenében érvelt a magántulajdon szabadsága mellett, nem kis liberális pátozzsal: a kulturális, gazdasági és szociális fejlődés, amit a világban látunk, „nem állami és hatalmi alkotás, hanem individuális erő, tehetség és teremtmény lángésznek a műve”.⁵¹ A magántulajdon bármilyen formájú korlátozása tehát sérti az egyéni szabadságot és visszaveti a fejlődést. Kautz e szövegén azonban már meglátszik az a nagy 1880 körüli szótármegújulás, amely az államot a politika fölé emelt cselekvőként értelmezte, akár mint a közérdek semleges szervét, szemben a különérdekek kaotikus világával, a társadalommal; akár mint modernizáló, nyugatias szervezetet, szemben a lomha, keleties társadalommal; akár mint a nemzeti cselekvés vagy hivatás szervét. A közösségi célokat követő erős állam melletti mindhárom érvelés olyanoktól származik (Grünwald Bélától, Beksics Gusztávtól), akik liberálisnak vallották magukat, s

⁴⁷ KOSÁRY Domokos Kossuth „logikájának alapjaként” jellemezte a korszellem ellenállhatatlanságára hivatkozó érvelést: *A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841–1844*, Száz, 1943, 377; Uő., *Kossuth és a Védőgyelet: A magyar nacionalizmus történetéhez*, Bp., 1942, 48.

⁴⁸ Egy példa: HORVÁTH Mihály, *A demokrácia kifejlése honunkban* = H. M., i. m., 31–40.

⁴⁹ KŐVÉR György, *Piacgazdaság – polgárosodás – demokrácia*, Magyar Tudomány, 1991/1, 44.

⁵⁰ EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, Bp., Magyar Helikon, 1981, 387, 89.

⁵¹ KAUTZ Gyula, *Az államgazdaság eszméje és a szocialistikus finanszírozás kezdetei = Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből*, Bp., MTA, I. kötet, 1883, 8. sz., 16.

akiket, amennyire meg lehet ítélni, kortársaik liberálisnak is tekintettek. Kautznak az állami beavatkozással kapcsolatos elutasítása, mely a „rég liberális” nyelvet beszéli, egy – nagy távlatokat magában rejtő – ponton nyitott az 1880 körüli új szótárra: „Elismerem különösen, hogy az individualismus és a szabadverseny nagy alkotásai arra, hogy életerősen fönnállhassanak, és tovább fejleszthessenek, némely részben a solidaritas és socialitas elve által való kiegészítésre szorulnak...”⁵² A „szociális” fogalmának olyan értelmű használata (és karrierje), amely az alsóbb társadalmi osztályok helyzetének javítását foglalja magában, e szótármegújulás egyik eleme volt.

A liberális beszédmód nem általában hangoztatta a társadalmi intézmények javíthatóságának gondolatát, hanem az egész társadalom átalakulását tartotta szem előtt. Schvarcz Gyula, a 19. század utolsó harmadának egyik konstruktivista liberális gondolkodója visszatekintve így értékelte ezt az átalakulást: „Ilyen nagyszerű [értsd: nagyszabású] átalakulást oly rövid idő alatt nem élt át századunkban csak még az 1789-iki eszmék hatása alatt a francia társadalom...”⁵³ Ugyanazt az átalakulást, melyet Schvarcz rendi társadalomból „egy nyugateurópai értelembeni modern társadalommá, tehát... egységes állampolgári társadalommá” alakulásként jellemezett, gyakran értelmezték – a kulturális nacionalizmus szótárát használva – a nemzet újjászületéseként vagy a magyar történelem újrakezdéseként is. S ez nemcsak olyan konstruktivista liberálisokra igaz, mint Szalay, aki cikkeiben újra és újra elismételte: nem szabad, hogy hiányozzék a bátorság múlt és jövő közötti szakadás kimondására.⁵⁴ A félholt vagy alvó nemzet képe, melyet jobb fiai felébresztettek álmából, sok reformkori szövegben tér vissza. Széchenyi saját politikai tevékenységét s annak jelentőségét szintén ezzel a metaforával értelmezte *A kelet népében*: „midőn a legnagyobb rész még alutt, s csak a lelkesebbek nem estek kétségbe, bátorkodám, egyedül hazafiúi kötelességemnél és férfiúi meggyőződésemmél fogva a nemzetet halálos álmából kiméletlenül felriasztani”.⁵⁵ E kicsiny részlet akkor nyeri el korabeli igazi jelentését, ha értjük „a leglelkesebbek” kifejezést is, mely azokra vonatkozik, akikben élt még a nemzeti szellem, s a „hazafiúi kötelességem” kifejezést is, amely arra utal, hogy az egyénnek vannak kötelességei a hazával szemben. Kötelességei nem szerződészerűek, hanem természetesek: az ember beleszületik a haza iránti kötelességeibe. Az átalakulás liberális beszédmódban is kifejthető képe szorosan összefonódik a nemzetébresztésnek a kulturális nacionalizmus nyelvén elbeszélhető képével, amely akkor, amikor a hazafinak a hazához fűződő viszonya, illetve haza iránti kötelességei kerülnek szóba, a republikánus szótárt használja.⁵⁶

Érdekes példa erre Pulszky Ferenc 1842-es *Centralisatio* című tanulmánya, amely egyben a politikai nyelvek, érvelések kevert használatára is példa. Aki az 1840-es évek

⁵² *Uo.*, 29.

⁵³ SCHVARCZ Gyula, *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez = Értekezések a társadalomtudományok köréből*, Bp., MTA, X. kötet, 1889, II. szám, 4.

⁵⁴ Például SZALAY László, *Nyílt levél Triesztből 1845. febr. 2-kán = Sz. L., i. m.*, II, 44–45.

⁵⁵ SZÉCHENYI, *i. m.*, 14.

⁵⁶ A republikánizmus nyelvének reformkori használatáról lásd HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Az Amerikai demokrácia Magyarországon: A magyar Tocqueville 1834–1843*, Holmi, 1994, 1612.

elején a „haladási párthoz” tartozott, egyáltalán nem biztos, hogy liberális érvelést használt a szövegeiben. Pulszky érvei hol republikánusak, például amikor azzal érvel, hogy a központosítás rendszere megöli a közszellemet, a nép elszokik a közdolgoktól, szolgává válik, s ha külső támadás érné az országot, nem kel majd a védelmére; hol liberálisak, például arról írva, hogy a végrehajtó hatalom folytonosan erősödő központosítása mellett „az egyediségnek nem marad helye”, az egyén védtelenné válik. De vannak érvei, amelyeket inkább konzervatívnak szoktunk tekinteni, például azzal jellemzi a központosított kormányzatot, hogy az nemcsak a jelen szükségére kíván törvényt hozni, de a jövőt is meg akarja tervezni, s úgy belemerül a teóriákba, hogy törvényei életképtelenek lesznek, mert „a nemzet fogalmaival meg nem egyeznek”.⁵⁷ A jövőt konstruáló, elméletre alapozott politika elutasítása jellegzetesen konzervatív gesztus. A centralizációról és a vármegye jogainak megmaradásáról vagy megváltoztatásáról folyó 1840-es évek eleji vita kiváló példa arra is, hogy egy-egy konkrét kérdésben elfoglalt politikai álláspont mellett gyakran sokféle politikai beszédmód érvelését fel lehet használni. A vármegye jogkörének csorbitatlanul hagyása mellett 1842 táján elvileg lehetett hozni liberális érveket (a vármegye olyan közties intézmény, amely védelmet biztosít az egyéni szabadság számára a végrehajtó hatalommal szemben), lehetett hozni republikánus érveket (azon nemzet a legszabadabb, amelynél az önkormányzás testületek által a legnagyobb mértékben gyakoroltatik, s ez nálunk a megye), lehetett hozni nacionalista érveket (a vármegye sajátos nemzeti intézmény, s mint ilyen, a nemzetkarakter kifejeződése), lehetett hozni az ősi alkotmányra hivatkozó érveket (a vármegye a gátja annak a demokráciának, amely eltörölheti az ősi arisztokratikus berendezkedést) stb. A vármegye jogainak szűkítése mellett a centralisták érvelése liberális volt, Dessewffy Emilé viszont, aki a konzervatív párthoz tartozott, nem konzervatív, hanem, mondjuk így, az államrezont érvényesíteni akaró. Egy-egy beszélő politikatörténeti értelemben vett pozíciójának a meghatározása tehát még nem mond sokat arról, hogy milyen érveléseket használt. A rendelkezésre álló érv- és szótárkészletből azokat választották ki, amelyek lehetségesnek és szükségesnek tűntek az érvelés pillanatában. Sem azonosnak nem lehet tekinteni a politikatörténeti helyre és a politikai beszédmódra vonatkozó kérdést, sem elválasztani nem lehet a konkrét cselekvéstől azt az érvelést, amellyel egy szövegben találkozunk.

A republikánus minták korábbi ereje némileg meggyengült a reformkori politikaértelmezésben, annak ellenére, hogy voltak olyan kiemelkedő politikusok, akik a magukról kialakított képhez egyértelműen republikánus mintákat használtak, mint például Kossuth Lajos,⁵⁸ aki mindezt olyan sikeresen tette, hogy a róla kialakult kép igazodott is ehhez.⁵⁹ Mindazonáltal a saját és mások politikai magatartásának, politikai cselekvésének értelmezésében a római felváltotta egy másik paradigma, a francia forradalom. Amikor Széchenyi *A kelet népében* veszélybe vivőnek látta Kossuth és túlzó társai útját, a francia forradalom „nagy elbeszélésével” értelmezi azt: „S nyuljunk kebleinkbe, s tagadjuk ha

⁵⁷ PULSZKY Ferenc, *Centralisatio* = P. F. *Kisebb dolgozatai*, Bp., MTA, 1914, 109–139.

⁵⁸ Kossuth imázsformálásáról lásd LACKÓ Mihály, *Kossuth zempléni válsága*, Medvetánc, 1986/2–3, 178.

⁵⁹ CSENERGY Antal, *Adalék Kossuth jellemrajzához* = Cs. A., *Történeti tanulmányok és jellemrajzok*, Bp., 1884, II, 395–416, különösen 403–404.

merjük, nem indulánk-e gyors léptekkel azon pont felé, melyre a convent szónokat felkényszerítve csak úgy birtak hatni, mint árverésen, féktelen beszédek által túlhaladták egymást, s végkép köztök az lón a napnak hőse, ki legnagyobb erőszaknak vala apostola.”⁶⁰ Amikor Szalay László meg akarja határozni programadó országgyűlési beszédében a saját pozícióját, hasonlóképpen jár el: „A francia forradalomnak első kezdetében – s megvallom őszintén, hogy 1789 között Franciaországban, s 1843 között nálunk, nagy hasonlatosságot találok – 1789-et mondtam, nem 1791-et s a következőket...”⁶¹ Szalay 1789 előtti helyzetben látta az országot, s az átalakulást 1791-nél szerette volna megállítani. Beszédre szövege arra hívja fel a figyelmünket, hogy azért vált a politikai cselekvés paradigmájává a francia forradalom, mert egyben az átalakulás paradigmatis, „elbeszélése” is volt, ahogyan azt Eötvös József meg is fogalmazta: „Ami a francia forradalomra nézve a klasszikus ókor története volt, az korunkra nézve a francia forradalomé. Miként akkor Rómával foglalkozott a képzelődés, úgy foglalkozik most Párizssal, s a Konvent és Constituante hősei háttérbe szorítják azokat, kiknek életét Plutarch írta meg.”⁶² Hozzá lehet ehhez tenni, hogy a reformkorban és 1848–49-ben ez nemcsak a liberális képzelődésre, de a radikálisra és (másként) a konzervatívra is igaz.

Az ősi alkotmányra hivatkozás konzervatív átértelmezése válaszként született a liberális kihívásra, méghozzá oly módon, hogy elfogadta – vagy fogalmazzunk inkább így: lenyelte – annak egyik alapvető érvelését, miszerint a törvényeket és a politikát mindig a korkivánatokhoz kell igazítani, továbbá azt is, hogy egy ilyen igazításra, a társadalom átalakulására szükség van ma is. Amennyire meg tudom ítélni, a konzervatív gondolkodás egyik legfontosabb kérdése az volt, vajon ez az átalakulás úgy megy-e végbe, hogy egyben elvágja a múltat és jövőt összekötő történelmi szálakat, s romba dönti a történelmi jogokat (hogy Kemény kifejezéseit idézzem 1850-es évek eleji írásaiból; szerinte egyébként elvágta és romba döntötte) vagy sem? Mindenekelőtt lássuk, hogyan jellemezte egy 1843-as, konzervatív beszédmodot használó irat, a *Hazánk egyik igen jeles főispánjának nyilván tett Politikai Hitvallása* szónoka (beiktatási beszédéről van ugyanis szó, nem tudom, fiktív-e vagy sem) a liberális kihívást: „szeretett magyar honunkat is elborítja e mindent javítani kívánó szándék”.⁶³ A mindent javítani kívánó szándék a beszéd szerint „a törvényeket kijavítva – alkotmányokat az emberekkel és tárgyakkal öszvehangzásba hozni törekszik”. Dessewffy Józsefnek e mondathoz fűzött jegyzése elismeri ennek a szándéknak a jogosultságát, szükségességét, csak mérsékletrre igyekszik inteni. A „mindent javítani akaró szándék” mérséklésére több jellegzetesen konzervatív érvelést hoz fel Dessewffy, amelyek közül most számunkra a francia forradalom esete a fontos, amely arra a társadalomjavításra vagy átalakulásra példa, amely „jelen volt és mult országos körülményeinek csaknem tökéletes félretételével, elméletesen, mintegy a priori”, s erőszakosan valósított meg. „Ezen benső felforgatásnak akár minősége s

⁶⁰ SZÉCHENYI, *i. m.*, 34.

⁶¹ SZALAY László, *Országgyűlési beszéd a sz. kir. városok ügyében* = Sz. L., *i. m.*, I, 181.

⁶² Idézi LUKÁCSY Sándor, *A francia forradalom történetírása és a magyar értelmiség*, Valóság, 1968/6, 22.

⁶³ *Hazánk egyik igen jeles főispánjának nyilván tett Politikai Hitvallása, gróf Dessewffy József jegyzéseivel bővítve*, kiad. FEKETE István, Buda, 1843, 6.

terjedelmére, akár külső hatására, akár iszonyatos rendszerszerúségére, nincs párja a historiában” – folytatódik a burke-iánus leírás. Itt a francia forradalom tehát egy olyan társadalomjavítás alaptípusa, amely egyfelől a múlt teljes félretételével valósult meg, másfelől elméleti kiindulópontoknak megfelelően alakította ki az új rendszert. A konzervatív érvelésben a másik, mérsékelt alaptípus az angliai fejlődés, ahol nem következett be múlt és jövő elszakadása, s a társadalomban az arisztokráciai elem megőrizte vezető szerepét.

E rövid s nem is túl jelentős röpirat hozzásegíthet ahhoz is bennünket, hogy rálássunk, hogyan írta át az ősi alkotmányra hivatkozás beszédmódját a konzervatív érvelés. Kissé hosszabban idézek újra: „Törvényes koronás fejedelmével együtt véve a nemesség – tehát az, ki e földet bírja – a haza jövődjéhez ezer érdekek kötévé lévén, mindig cselekedettel késznek bizonyodott az idő igaz kívánatához simúltni, s ez által 800. éves tapasztalás szerint, mi nem csekélység, egy olly hatalmas fentartási elv állott egybe, s erősödött meg, melly a hajdan viharainak – a jelenkori felforgatási visketegségnek igen is, de a törvényes korszerű javításoknak soha ellent nem állva, a haladás legbiztosb, – majd nem egyedüli, legnemesb kútfejévé vált. – Magyarországon az annyira és méltán óhajtott nemzetiséget képviseli, s történeti alapon a jelent a jövődökhöz köti.”⁶⁴ Ebben az érvelésben már nem szerepel, hogy változatlanul maradt ránk őseinktől az alkotmány, s azt sértetlenül kell továbbadni az unokáknak, ellenkezőleg, a korkívánatokhoz igazodás képessége, fentartás és haladás szintézise testesül meg a nemesség politikai tapasztalatában. Az érvelés centrumából kikerült az alkotmány, s helyébe lépett a nemesség. A múltat és a jövőt már nem az alkotmány köti össze, hanem a nemesség; a nemzetiség többé nem az alkotmány fennállásához kötődik, hanem a nemesség fennállásához.

Reinhart Koselleck szerint annak, hogy újkorról, modernitásról beszélhessünk, az az előfeltétele, hogy a várakozások egyre jobban eltávolodjanak a korábban szerzett tapasztalatoktól, az elvárások és a tapasztalat ollója egyre szélesebbre nyíljon. A republikanizmus és az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelve esetében az olló zárva maradt, a többi itt emlegetett beszédmód esetében azonban már nyitva – ez, mint látható, a konzervatív érvelésre is igaz.

*

E tanulmány azért viseli *A keret* alcímet, mert egy lehetséges kutatás kereteit igyekeztem meghatározni benne: egyrészt azt a négy politikai beszédmódot – a republikanizmus, az ősi alkotmányra hivatkozás, a felvilágosult kormányzás és a kulturális nacionalizmus politikai nyelvét –, amely véleményem szerint alapanyagát adta a politikáról való beszédnek a 19. század első harmadában, másrészt példákat kívántam hozni e nyelvek keveredésére, „átírására”, továbbélésükre, nyomaikra más beszédmódokban, méghozzá többnyire olyan szövegekre hivatkozva, amelyek nem számíthatók a magyar eszmetörténet kanonikus szövegei közé, ezért könnyebben elfogadjuk velük kapcsolatban, hogy az

⁶⁴ *Uo.*, 19.

általuk használt szótár, érvkészet elsősorban nem egyéni, hanem közösségi teljesítmény. Az a feltételezés, hogy ilyen politikai beszédmódok konvenciószerűen léteztek, csak egy-egy szöveg szoros interpretációjában nyerheti el értelmét. A 19. század első feléből származó politikai értekező prózának gyakran fiktív a beszélője, gyakran van szereplője és cselekménye, a szereplők nyelve gyakran elkülönül egymástól és a beszélő nyelvétől. Olyan szövegek esetében, amelyek „nyelvcsaták”, azaz többféle beszédmód ütközik bennük össze, mint például a *Mohácsban*, Kemény *A kodifikáció és történelmi iskola* című cikkében vagy Agricola némely levelében, nem nehéz belátni az e tanulmányban követett megközelítésmód előnyeit. Ugyanilyen látványos példák az „átírások”, főként ha a szöveghez nagyon közel hajolva tudjuk ezt megmutatni: a *Játékszín* két kis részletének magyarázatával ez volt a szándékom. Néha egy-egy szöveg nem „átírni”, hanem leválasztani szeretne egy politikai nyelvet eddigi használatáról, mint például Petőfi *15-dik Március, 1848* című költeménye. A kevert érvelések, például Pulszky *Centralisatiójában*, arra figyelmeztethetik az eszmetörténészt, hogy szerencsésebb, ha nem azt a kérdést teszi fel egy szöveggel kapcsolatban, hogy milyen világnézetet vagy álláspontot tükröz (ez utóbbi a politikatörténész kérdése), hanem inkább azt, hogyan beszél: milyen szótárt, érvkészetet, mintákat, „nagy elbeszéléseket” használ. E beszédmódok természetesen egyáltalán nem fedik le minden szöveg minden részét; kiterjedésüket, erejüket pedig csak akkor tudnánk felmérni, ha monografikus munkák születnének egy-egy politikai nyelvről, nagy példanyaggal, amely nemcsak a kanonikus szövegekre épülne, hanem olyanokra is, sőt többségében olyanokra, amelyek alkalmiak voltak, tehát a konvenciószerű működés jobban meghatározta őket, mint egyéni teljesítményre törő társaikat. Az eszmetörténetírás cambridge-i paradigmája szerint kutatók korai újkor anyagon dolgozva egyre több politikai nyelvet „fedeznek fel”, így került például újabban a republikanizmus, a természetjog, a nemzetgazdászat nyelve mellé az államrezon politikai beszédmódja. Könnyen elképzelhető, hogy magyar 19. század elejei anyagon ugyanígy „felfedezhetőek” további nyelvek, vagy a kutatás során módosítani kell az általam adott beszédmód-leírásokat. A felvilágosodáshoz (főként pocockiánus értelmezésében⁶⁵) például nemcsak a felvilágosult kormányzás beszédmódja kötődik, hanem a csiszoltság nyelve is⁶⁶ – *A nemzet csinosodása* jórészt ezen a nyelven beszél. Fogalomtörténeti kutatásokra nem egyszerűen azért van szükség, hogy megértsük, mit jelenthetett a beszélő számára egy-egy használt fogalom, hanem hogy arról tudjunk meg valamit, milyen játékeret biztosított a beszélő és a befogadás számára az a lehetőség, amely a különböző szótárak egymásmellettségéből és keveredéséből adódott. A politikai szövegek szoros „nyelvi” olvasása számos olyan nyomra hívhatja fel a figyelmünket, amellyel mindeddig nem foglalkoztunk: például metaforákra (az alvó, majd felébresztett nemzet; a társadalom mint organizmus vagy mint mechanizmus: gépely, óra; a beteg nemzet s a politika mint orvoslás stb.) vagy más beszédmódok ironikus felidézése. „A keret” tehát egyszerre jelenti a négy politikai nyelvre,

⁶⁵ J. G. A. POCKOCK, *Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak: Amerika és Franciaország esete brit perspektívából = A koramodern...*, i. m., 223–242.

⁶⁶ KONTLER László, *Az állam rejtelmei: Brit konzervativizmus és a politika kora újkorai nyelvei*, Bp., Atlantisz, 1997, 188–200.

keveredésükre, „átirataikra” vonatkozó feltételezést, s egyszerre azokat az eljárásokat, kérdéseket és kutatási lehetőségeket, amelyeket az eszmetörténet politikai beszédmód-történetként való felfogása hoz magával vagy nyit meg.

József Takáts

FAÇONS DE PARLER POLITIQUES EN HONGRIE AU DEBUT DU XIXe SIECLE (LE CADRE)

L'étude, une proposition méthodologique pour une recherche d'histoire de la réflexion politique se rallie à l'historiographie des pensées politiques de Cambridge, avant tout aux intentions de J. G. A. Pocock. Elle traite des textes politiques hongrois du premier tiers du XIXe siècle. Elle examine les différentes façons de parler qui, quelquefois en s'entremêlant avaient des effets de longue durée et créaient des traditions aussi bien dans le domaine de l'écriture de ces textes que dans celui de leur réception contemporaine. L'auteur distingue quatre façons de parler politiques: celle du républicanisme, de la référence à la constitution ancienne, celle de l'art éclairé de gouverner et celle du nationalisme culturel et présente les notions, les arguments, les valeurs, les sujets principaux et les « grands récits » spécifiques de celles-ci. Les exemples cités dans l'étude proviennent non pas des œuvres canoniques de la pensée politique, ils ont été pris plutôt à des textes considérés comme moins importants ou lus comme des textes littéraires. C'est rare qu'un texte ne contienne qu'une seule façon de parler. Il est beaucoup plus fréquent de voir coexister plusieurs vocabulaires, plusieurs types d'arguments dans un texte. D'autres textes « transforment » les façons de parler, et il en existe quelques-uns qu'on peut considérer comme des véritables « combats de langue ». L'étude esquisse le destin de ces façons de parler dont certaines deviendront dominantes tandis que d'autres perdront de leur importance dans les textes libéraux ou conservateurs au cours des années 1830-40.

Retorika és etika Pázmány Péter prédikációiban

A retorika két és fél évezredes története során az *ars oratoria* (tekhné rhétoriké) társadalmi szerepe, súlya, jelentősége koronként változott: egyes korszakokban a politikai élet alakító tényezői közé számított (pl. az i. e. 5. századi athéni demokrácia idején, majd az antik Róma fénykorában), máskor viszont (pl. a középkor évszázadaiban) erősen lecsökkent a hatóereje. Szerepe általában akkor növekedett meg, amikor a társadalom szélesebb rétegeit érintő eszmék álltak egymással szemben, s a polémiák szükségképpen megnövelték a szónoki teljesítmény iránt tanúsított tiszteletet. Az ókor után a humanizmus élesztette újjá a retorika kultuszát, s a reneszánsz kor szónokai az antik minták nyomán az ékes-szólás új virágkorát teremtették meg.¹

A reformáció során fellángoló hitviták természetszerűen hozták magukkal a retorikai ismeretek iránti igényt egész Európában. Az anyanyelvű prédikációirodalom új követelményekkel találta magát szemben, s a 16. század második felétől kezdve az egész barokk korszakon át több szempontból is megnövekedett e műfaj jelentősége. Az eszmetörténeti és művelődéstörténeti szempontokon túl az intertextualitás révén az irodalmi szöveggépződés általános folyamatában is kiemelkedően fontos szerepet játszottak ezek a részben orális, részben írott formában élő alkotások, így elemzésük interdiszciplináris feladat. Indokoltan hangsúlyozta Lukácsy Sándor a régi magyar prédikációirodalom kutatásának fontosságát, s e témakörnek maga is számos tanulmányt szentelt.² Az általa követett eszme- és motívumtörténeti vizsgálódások mellett viszont minden esetben alapvető kíváncságot kell legyen a hitszónoki tevékenység retorikai hátterének feltárása, amelyre újabban fokozott mértékben ráirányult a figyelem.³ E felfogásnak megfelelően az alábbiakban néhány megfigyeléssel a jezsuita retorikai képzésnek és Pázmány prédikációszerzési gyakorlatának eddig is ismert kapcsolatát kívánjuk pontosabbá tenni és árnyalni.

Mint köztudott, a Jézustársaság éppen az egész Európát átfogó hitviták közepette jött létre, természetes, hogy a szellemi térnyerés szándékával csakis úgy léphetett fel a siker reményében, ha a társadalmi kommunikáció különböző formáira (s ezen belül a retorika művelésére) különös gondot fordított. Ezt a rend vezetői kezdettől fogva jól érzékelték s igyekeztek megragadni a retorika által kínált lehetőségeket. E törekvés jegyében választotta Pázmány is a latin helyett a magyart polemikus írásai, teológiai szintézise és prédikációs nyelvűl. Tudatában volt ugyan, hogy a teológusok körében Európa-szerte na-

¹ KECSKEMÉTI Gábor, *A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai* – *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1996, 150.

² LUKÁCSY Sándor, *A kitagadott irodalom* = L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, 1994, 7.

³ BARTÓK István, *Doce nos orare, quin et praedicare*, ItK, 1981, 1–16; TÚSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*, Bp., 1997, 231–238.

gyobb elismerést arathatna latin írásaival, ő azonban anyanyelvén szűkebb pátriájának kívánt szolgálni nemcsak egyházfőként és politikusként, hanem íróként is. Úgy tűnik, a szónokok elé állított hármaskövetelményt (*docere, delectare, movere*) ő egyidejűleg látta megvalósítandónak, ügyelt arra, hogy beszédei egyaránt legyenek hasznosak és esztétikailag értékesek, a *res* és a *verba* harmóniájának jegyében szülessenek meg.

Utilitas et eloquentia

A jezsuita gimnáziumokban folyó retorikai képzésről az utóbbi évtizedekben bőségesen értekezett a nemzetközi szakirodalom. Wilfried Barner alapvető monográfiája részletesen szól a barokk kori jezsuita retorikai képzés jellegzetességeiről, a humanista tradícióhoz történő erős kötődéséről, az *eloquentia latina* és az anyanyelvű szónoklás kapcsolatáról, valamint a retorikai képzés és a rendi iskolai színjátás összefüggéseiről.⁴ Az ő nyomán az újabb szakirodalom is azt az álláspontot képviseli, hogy a barokk korszak retorikaelméleti kézikönyvei lényegében azonos bázison nyugodtak, a klasszikus antik szónoklattan eredményeire, Arisztotelész, Cicero és Quintilianus elveinek különböző árnyalatú interpretációira épültek.⁵ Az egyes protestáns felekezetek s a katolikus szerzetesrendek azonban más-más hangsúlyokat érvényesítettek a közös klasszikus örökség recepciójában, s ezeknek elemzése jelentékeny módon gazdagíthatja a barokk kor társadalmi kommunikációjára vonatkozó ismereteinket. Jogos kérdés tehát, hogy milyen módon érvényesítette a legjelentősebb magyar jezsuita hitszónok prédikációgyűjteményében a korszerű retorika elveit, s hogyan szolgálta retorikai műveltsége a társadalommal kialakított kapcsolatát.

Pázmány Péter egyéniségéről és írói munkásságáról az utóbbi másfél évtizedben már nemcsak magyar, hanem bőséges idegen nyelvű szakirodalom is rendelkezésre áll ahhoz, hogy alakja elhelyezhető legyen az egyetemes európai egyház- és irodalomtörténetben.⁶ A különböző szempontú tanulmányok megegyeznek abban, hogy a Jézustársaságból formálisan kilépő s ezután érseki és bíborosi méltóságot elnyerő Pázmány mindvégig a jezsuita szellemi örökséget képviselte mind egyházfői, mind írói munkásságában.⁷ Gráci

⁴ Wilfried BARNER, *Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen, 1970, 321–366.

⁵ Marc FUMAROLI, *L'âge de l'éloquence*, Genève, 1980; Uő., *Aspects de l'humanisme jésuite au début du XVIIe siècle*, *Revue des Sciences Humaines* (Univ. de Lille III), 1975, 245–293; G. A. KENNEDY, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, North Carolina University Press, 1980.

⁶ ÖRY Miklós, *Kardinal Pázmány und die kirchliche Erneuerung in Ungarn*, *Ungarn-Jahrbuch*, Bd. V, 1973, 76–96; BITSKEY István, *Le Baroque édifiant dans l'oeuvre d'un archevêque hongrois, Péter Pázmány*, *Baroque* (*Revue internationale*), Montauban, 1976, 35–46; Uő., *Péter Pázmány, Cardinal, Statesman, Master of Hungarian Prose*, *The New Hungarian Quarterly*, vol. XXIX, Spring 1988, 64–71.

⁷ LUKÁCS László S. J., SZABÓ Ferenc S. J., *Autour de la nomination de Péter Pázmány au siège primatial d'Esztergom (1614–1616): Pázmány est-il resté jésuite après sa nomination?*, *Archivum Historicum S. J.* Roma, 1985, 77–148; SZABÓ Ferenc, *In memoria di Péter Pázmány*, *Rivista di Studi Ungheresi*, 1987, 41–54.

tanárként, filozófiai és teológiai értekezéseiben kora legszínvonalasabb jezsuita teoretikusait követte, főként a spanyol teológusok, Gregorio da Valencia és Francisco Suarez irányvonalát.⁸ Roberto Bellarmino elsősorban vitáiraiban volt példaképe, a polemikus írások stílusában, retorikai felépítésében a magyar jezsuita sokat tanult tőle.⁹ Mindez egyértelműen jelzi, hogy Pázmány írói teljesítménye – mind eszmeiségét, mind retorikai alapjait tekintve – erősen a jezsuita szellemhez kötődött, noha érsekként természetesen felül kellett emelkednie a szűkebb rendi szempontokon. Vitáiraiban és prédikációiban az egész magyarországi társadalomhoz kívánt szólni, s arról is gondoskodott, hogy írásait szlovák nyelvre lefordítsák. Ján Mišianik sajnálattal jegyezte meg, hogy a *Kalauz* szlovák fordítása kéziratban maradt, s így nem hathatott jelentős mértékben a szlovák irodalmi nyelv fejlődésére.¹⁰ Indokolt a sajnálkozás, mivel Pázmány műveinek kiemelkedő nyelvfejlesztő hatása közismert, a szlovák fordító nyelvi teljesítménye viszont – nyomtatás híján – nem válhatott közkinccsé.

Pázmánynak nyilvánvalóan keresnie kellett a kommunikáció legcélravezetőbb nyelvi formáit, leginkább hasznosítható retorikai alakzatait, azokat a nyelvi lehetőségeket, amelyek a spirituális térhódítás, az *utilitas* szolgálatába voltak állíthatók. A latin retorikák reguláinak anyanyelvű szövegekre alkalmazása növelte a frazeológiai fegyelmet, az alakzatok (*schema*) fokozták a kifejezés erejét, a képes beszéd (*tropus*) pedig a stílus ékességét (*ornatus*) emelte. A magas fokú retorikai képzettség jelentős mértékben járult hozzá bármely *lingua vulgaris* esetében a pallérozottság, a csiszoltság kialakításához, a nyelv gazdagságának és árnyaltságának megteremtéséhez.

Retorikai stúdium Kolozsvárott

Pázmány a kolozsvári jezsuita gimnáziumban, 1586-ban járt a retorikai osztályba, ahol tankönyvként Cypriano Soarez (1524–1593) spanyol származású, de Portugáliában működő jezsuita retorikáját használták.¹¹ Tömör s így jól áttekinthető kompendium volt ez, amely az *eloquentia* említett három ókori klasszikusát a tanulók számára viszonylag könnyen emészthető formában dolgozta fel, s még a korlátozott latin tudással rendelke-

⁸ Nikolaus ÖRY S. J., *Suarez und Pázmány: Berührungspunkte in der Ekklesiologie = Homenaje a Eleuterio Elorduy S. J.*, Bilbao, 1978, 209–236; SZABÓ Ferenc, *A teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica” Pázmány művében*, Róma, 1990, 68–71.

⁹ BITSKEY István, *Bellarmino-Rezeption und Anti-Bellarminismus in Ungarn 1590–1625 = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, Hrsg. Dieter BREUER, Wiesbaden, 1995, 809–815.

¹⁰ KÁFER István, *Az Isteni Igazságra Vezérlő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézírata*, Világirodalmi Figyelő, 1959, 176–180; Uő., *K dejinám predbernolákovskej literatúry a jazyka*, Sborník Fil. Fakulty Univ. Komenského (Philologica), 1962, 55–66; Ján MIŠIANIK, *Adalék a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokhoz a XVIII. század végéig = Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Bp., 1965, 53–54.

¹¹ ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, 1970, 25.

zőknek is érthetővé tette az alapvető retorikai fogalmakat.¹² Soares tankönyve rendkívül sikeresnek bizonyult: 1562 és 1836 között összesen 207 kiadását számolta meg szorgos kutatója, Lawrence Flynn. Természetesen Európa valamennyi jelentős jezsuita központjában kiadták, s az 1586-os *Ratio studiorum* ezt ajánlotta a retorikai oktatáshoz.¹³

Soarez a coimbrai jezsuita kollégium retorikatanára volt, s 1562-ben ugyanott jelentette meg először az oly nagy karriert befutó kézikönyvét *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti* címmel. A kompendium egyik legfőbb jellemzője, hogy az *eloquentia* itt érezhetően a pasztoráció és a tértítés szolgálatába áll. A célkitűzés egyértelmű: „Digna ... quia nihil est magnificum ac potens magis, quam animos hominum oratione convertere” (I, 2). Itt tehát semmiképp nem a klasszikus retorikai tanítás pusztá megismertetése a cél, hanem annak hasznosítására helyezi a hangsúlyt a szerző. Az ilyen megfogalmazásban láthatóan két különböző motívum kapcsolódik össze: az *eloquentia perfecta* humanista tisztelete, valamint a *pietas christiana* eszményének propagálása. Igen fontosnak tartja ez a jezsuita koncepció a beszéd eleganciáját, az oratori képzettséget, de azt utilitarisztikus céllal kapcsolja egybe, a felekezeti propagandának rendeli alá, s ott kívánja az antik gyökerű tudást kamatoztatni.

További jellemzője Soares retorikai kompendiumának, hogy teljes mértékben elzárkózik az improvizációtól, a korabeli ferences gyakorlatban szokásos szónoki gyakorlattól, amely a pillanatnyi hangulat és érzelmi sodrás hatására sokat adott. Soares a beszéd sikerét a szigorúan kötött szabályok betartásában látja, a szónoknak az *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria* és *pronuntiatio* fokozatait végig kell járnia, előre pontosan átgondolnia és begyakorolnia mondandóját, beszéde csakis így lehet sikeres. Nagy gondal tárgyalja a beszéd részeit (liber II: *exordium*, *narratio*, *confirmatio*, *peroratio*), ezen belül pedig a legfontosabb követelményeket: a tömörség (*brevitas*), a világosság (*perspicuitas*) és a hihetőség (*probabilitas*) erényeit. A liber III. tárgyalja az *elocutio* kérdését, mégpedig a tanítás (*docere*), gyönyörködtetés (*delectare*) és megindítás (*movere*) hármas egységének jegyében. Ezt a hármas célt szolgálja az ékesszólás, a beszéd díszessége, ezt kell hogy szolgálja a szóképek (*tropusok*) számos fajtája, a verselés, sőt még a test ékesszólása (*corporis eloquentia*), a szónok hanghordozása és taglejtése is.

Ez volt az a retorikai bázis, amelyen a fiatal Pázmány ez irányú képzése nyugodott. A 16. században közkézen forgó különféle retorikáktól (Philipp Melanchthon, Johannes Camerarius, Ludovicus Vives, Bartolommeo Cavalcanti és mások munkáitól) különbözött ez a tankönyv szigorú következetességével és logikájával, a különböző részek szerves egybekapcsolásával. Kevés benne az egyéni lelemény, viszont három fő forrásának

¹² Lawrence FLYNN, *The De arte rhetorica of Cyprian Soares*, *The Quarterly Journal of Speech: An official publication of the Speech Association of America*, 1956, 367–374; Uő., *Sources and Influence of Soares De arte rhetorica*, uo., 1957, 257–265.

¹³ M. B. PACHTLER, *Ratio studiorum et Institutiones Scholasticae S. J.*, IV, Berlin, 1894 (*Monumenta Germaniae Paedagogica*), 196; Barbara BAUER, *Jesuitische „ars rhetorica“ im Zeitalter der Glaubenskämpfe. Beiträge zur Literaturwissenschaft und Bedeutungsforschung*, Hrsg. Wolfgang HARMS, Frankfurt am Main–Bern–New York, 1986 (*Mikrokosmos*, 18).

összegyűrésével a retorika minden területét felölelte, így vált a spanyol jezsuita műve – eklekticizmusa ellenére is – koherens egységgé, érthető módon sikeres tankönyvvé.

Eloquentia sacra

A középfokú jezsuita retorikai képzés természetesen csak az alapokat rakta le, a hit-szónoklat gyakorlását az egyházi retorikai kézikönyvek, valamint a rendi generálisnak a szónokokhoz intézett intelmei alakították ki. Mint arról másutt már részletesen szóltunk, a poszttridentinus katolicizmus egyik legelterjedtebb – jezsuiták által is használt és javasolt – egyházi szónoklattana a spanyol dominikánus hit-szónok, Ludovicus Granatensis (1504–1588) műve, a *Rhetoricae ecclesiasticae sive de ratione concionandi libri sex* (Venezia, 1578) volt, amely mindazt tartalmazta, amit a Trentói Zsinat szellemében újjászerveződő katolikus egyház hit-szónokának tudnia kellett.¹⁴ A 16. század legjelentékenyebb spanyol egyházi szerzőjének tartott Fray Luis de Granada az elokvencia isteni eredetét hangoztatta, ezzel az antik retorikai örökség krisztianizált változatát képviselte.¹⁵ Augustinus nyomán az ékesszólásban nagy hatású fegyvert lát, amelyet el kell venni a hit ellenségeitől s a katolikus dogmák védelmében kell felhasználni, a retorika segítségével kell leleplezni az eretnekek csalárdságait. Szerinte az ékesszólás tanulmányozásának elhanyagolása annyit jelentene, mintha a keresztények ellen irányuló török ágyúgolyókat semmibe vennénk, s ezzel hagynánk, hogy a félhold uralma alá kerüljünk. Ennek a militáns apologetikus célnak a szolgálatába kívánta állítani a retorikát a spanyol dominikánus, s ez a szemlélet Pázmány *Kalauzán*ak lapjain is megjelenik.

A Ludovicus Granatensis nevével fémjelzett általános ellenreformációs tendencia a jezsuita hit-szónoklatra is hatással volt, rövidesen azonban megjelentek a rendi generálistól származó intelmek, s ezzel vette kezdetét az a folyamat, amelynek során a jezsuita hit-szónoklat sajátos jellege kifomálódott.

A jezsuita hit-szónoklatra vonatkozó legelső utasítást az első egyetemes rendgyűlésen (1558) elfogadott rendi alkotmány tartalmazza, amely kimondja: „In concionibus etiam et sacris lectionibus ea modo proponendis, qui aedificationi populi conveniat (qui a scholastico diversus est), se etiam exercent; studeantque ad id munus obeundum linguam populo vernaculam bene addiscere...”¹⁶ Eszerint fontos a skolasztikus középkori módszertől való elkülönülés, a hallgatóság erkölcsi „épülésének” elősegítése, a „lelki haszon” (fructus animarum) elérése a retorika eszközei által. Nem más ez, mint a

¹⁴ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 42–43.

¹⁵ Marcel BATAILLON, *De Savonarole à Louis de Granada*, Revue de critique comparée, 1936; R. W. TRUMAN, *Spanish Religious Writers = The Continental Renaissance 1500–1600*, ed. A. J. KRAILSHEIMER, Baltimore, 1971, 462–465; Heinrich F. PLETT, *Rhetorik der Affekte: Englische Wirkungsästhetik im Zeitalter der Renaissance*, Tübingen, 1975, 43–45; Alfonso ORTEGA, *Die Rhetorik des Luis de Granada = Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik“*, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, 1991, 119–123.

¹⁶ *Institutum Societatis Jesu*, II, Florentinae, 1892, 69 (Constitutiones, pars 4, cap. VIII, 3).

befogadókkal kialakítandó szorosabb kommunikációs kapcsolat kiépítésének igénye, végső soron hasonló ahhoz a folyamathoz, amely az egész reformáció során is megmutatkozott, csak hogy itt ellenkező előjellel fogalmazódik meg ugyanaz a gondolat.

A későközépkori egyházban épp a megmerevedett formaságok (a *sermo* típusú beszédek) váltak a hitszónok és a hívők közvetlen kapcsolatának akadályává, s mind a reformáció, mind az újjászerveződő katolicizmus épp e kommunikációs kapcsolat helyreállítására törekedett, a külsőségek helyett a lényeggel való szembesülés igényét kívánta kielégíteni.

Ezt az elvet már markánsan képviselték a Claudio Aquaviva (1543–1615) rendfőnök által kiadott utasítások (*Regulae concionatorum*), amelyek részletes gyakorlati útmutatást adtak a jezsuita hitszónok és az öt hallgató hívek közötti kommunikációs viszonyra vonatkozóan. Eszerint a hitszónoknak kifogástalan retorikai képzettséggel kell rendelkeznie, s példamutató erkölcsi magatartást is kell tanúsítania, minden módon a hallgatóság spirituális és etikai épülését szükséges szem előtt tartania, a hívek értelmi képességeihez messzemenően alkalmazkodnia kell.¹⁷ A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a bűnök és az erények rendszerét kell a prédikátornak kifejtenie, nem a hitvitákra, a szubtilis dogmatikai kérdésekre kell irányulnia a prédikációnak, hanem a gyakorlati életvitelhez kell tanácsokat adnia. A jótettek érdemszerző erejének hangoztatása révén az aktív vallásosság kialakítása a cél, a retorikai eszközöknek az érzelmi megindítás (*movere*) terén jut itt különlegesen nagy szerep.

Ez a prédikátori magatartás (mondhatjuk úgy is: kommunikációs mentalitás) nem is annyira a protestánsok ellen irányult elsősorban, hanem a kései reneszánsz korában terjedő vallásos közömbösség ellensúlyozását kívánta szolgálni.

Retorika és etika, *eloquentia* és *moralitas* szoros kapcsolatát mutatja Aquaviva rendfőnöknek az összes későbbi intézkedése is, főként 1613. május 28-án keltezett *Epistolája*.¹⁸ Eszerint elsőrendűen fontos, hogy a prédikátor élete példájával is képviselje az erényt és a jámborságot (*virtus et probitas*), kerüljön minden „ferde szándékot” (*intentionis obliquitas*), az „emlékezet fitogtatását” (*memoriae ostentatio*), a *stylus ornatus* túlzott alkalmazását, a „haszontalan kuriózumok” beiktatását, mások beszédének majmolását, legfőképpen pedig a megbotránkoztató életmódot.

Nagyjából ez az *ars concionandi* érvényesül azokban a jezsuita kézikönyvekben, amelyeket a rendfőnök tanulmányozásra javasol a Jézustársaság hitszónokai számára. Ilyen pl. Carolus Regius (Carlo Reggio, 1540–1612) palermói rektor, majd nápolyi provinciális *Orator christianus* (Roma, 1612) című könyve, amely rendkívül részletesen foglalkozik a szónoklat gyakorlati kérdéseivel, a beszéd egyes fajtáival (intő, dorgáló, dicsőítő, érvelő stb.) és lehetséges hangnemeivel, valamint az orátorok erkölcsösségé-

¹⁷ *Regulae Societatis Jesu, Romae*, 1582, 165–168.

¹⁸ *Epistola R. P. N. Claudii Aquavivae ad provinciales Societatis... = Epistolae praepositorum...*, Roma, 1615, 373–396; lásd még: *Lettres choisies des Généraux aux Pères et Frères de la Compagnie de Jésus*, Lyon, 1878, I, 204–223.

vel.¹⁹ Ugyancsak javasolja Julius Mazarinus (Giulio Mazarini, 1544–1622) genovai származású palermói jezsuita retorikatanár műveinek tanulmányozását,²⁰ s az sem lehet kétséges, hogy Antonio Possevino (1553–1611) nagy tekintélyű diplomata és polihisztor enciklopédiájának (*Bibliotheca selecta*, Roma, 1593) idevágó fejezetét (liber 18, caput 14: *De sermone sive Elocutione et styli modo*) is haszonnal forgatta minden jezsuita teológus, különösen pedig a hitszónoki pályára készülő rendtagok, így természetesen Pázmány Péter is.

A pozsonyi jezsuita könyvtár rendkívül gazdag anyaga kellő háttérrel jelentett ahhoz, hogy Pázmány és rendtársai Magyarországon is használhassák az egyházi szónoklattan újonnan megjelenő kézikönyveit és prédikációgyűjteményeit.²¹ A Pázmány személyes tulajdonában lévő könyvek között is számos olyan prédikációskötet volt megtalálható, amely hathatott írásművészetére, így pl. a spanyol jezsuita Bartholomé Escobar (1560–1624) egyik kötete (*Conciones*, Paris, 1624) vagy a lengyel dominikánus Abraham Bzovius (1567–1637) terjedelmes beszédgyűjteményei.²² Ezeknek az esetleges hatásoknak az aprólékos feltérképezése további feladat, az viszont már az elmondottak alapján is megállapítható, hogy Pázmány szónoki eszménye a retorikai tudást és az etikai tanítást egyesítő, a kettőt elválaszthatatlan egységben kezelő prédikátor. Erre vonatkozó elveit elsősorban a beszédeit közreadó kötet ajánlásai közül a „keresztény prédikátorokhoz” szóló rész összegezi, ebből rajzolódik ki az általa propagált *ars praedicandi*.

„*Animis scripsi, non auribus*”

A „lelkekhez” szólok, nem „fül-gyönyörködtetésért” írtam: ez a vezérszólama homiletikájának, ezt fejt ki sokoldalúan, sok szempontból megvilágítva.²³ Maga az *utilitas* hangoztatása természetesen ősi prédikációs toposz, a Bibliában gyökerezik, s minden korszak egyházi szónoka hangoztatja. Pázmány azonban ezt az általános elvet konkrét, új tartalommal töltötte meg. Így pl. bevallott célja a meggyőzés, az akarat hajlítása, az értelem formálása, mégpedig argumentáció révén, az „okosság” (*prudentia*) erényére támaszkodva elsősorban. Erről ezt írja: „könnyű az embernek eleibe adni, mit kell cselekedni, de nehéz meggyőzni az értelmet, hogy hasznos, szükséges ennek így lenni. Annál is nehezebb felindítani az akaratot, hogy kívánja és cselekedettel teljesítse, amivel tartozik”.

Az akarat nevelése, céltudatos irányítása még a Loyolai Szent Ignác által összeállított *Exercitia spiritualia* szelleméből ered, de összefügg a reneszánsz ember voluntarizmusával, dinamizmusával, öntudatosságával is. Ezeket a tulajdonságokat recipiálja a Trentói

¹⁹ BACKER, SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Bruxelles-Paris, 1890–1900, VI, col. 1586.

²⁰ *Uo.*, V, col. 826–829.

²¹ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, I, kiad. FARKAS Gábor stb., Szeged, 1990 (Adattár, 17/1), 87–236.

²² LÁSZLÓ Mihály, *Pázmány Péter könyvtárának két kötete*, MKsz, 1987, 221.

²³ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, VI, kiad. KANYORSZKY György, Bp., 1903, XXXIII.

Zsinat után újra megerősödő katolicizmus eszmevilága, s végső soron ezek hatják át a jezsuita kommunikációs mentalitást, s Pázmány ide tartozó nézeteinek körét is. Innen van, hogy beszédei erősen etikai irányultságúak, noha természetesen szilárd teológiai tételekre épülnek.²⁴ Erények és bűnök rendszerét vázolja fel a szerzőnek négy évtizedes hitszónoki munkásságát magába foglaló beszédgyűjteménye. Mint arra már korábban is utaltunk, a barokk korban újraerősödő skolasztika, másrészt az újonnan érvényre jutó retorika formai fegyelme erősen meghatározta a szövegek felépítését, ugyanakkor viszont Pázmány a magyarországi társadalmi és felekezeti helyzetet is messzemenően figyelembe véve alakította ki argumentációs technikáját, beszédei ezért tudatosan kerültek a polémiát.²⁵

A prédikációk magyar szövegében az alakzatoknak mindazon fajtái bőséggel fordulnak elő, amelyeket a kor egyházi retorikái előszámláltak. Pázmány különösen a szóképek érzékletességére ügyelt, s ezen a téren közelítette meg leginkább a barokk stílusideált. Noha elvileg a „cifra szavak” használatát elítélte, a szöveg hatásosságát fokozó vizualitásra közismerten nagy gondot fordított, így fordulhatott elő, hogy protestáns ellenfeleinek vádaskodása szerint „királyi ruhába öltöztetett rejtett csalárdságok”, „szofisztikus patvarkodások” és „igazság mázával felékesített szintiszta hazugságok” voltak találhatóak írásaiban.²⁶

Ezek szerint vajon nem felelt volna meg egymásnak Pázmány elvi álláspontja és gyakorlati szónoki tevékenysége?

Úgy véljük, prédikációival hasonló a helyzet, mint a Trentói Zsinat után épült katolikus templomokkal: nem tudatos stílustörekvések, hanem új gyakorlati igények formáltak ki egyes részleteiket, nem barokk jellegűek még, de az új igényekhez alkalmazott újszerű gyakorlati megoldások magukba foglalták a lehetőségét az új stílusművelet kifejlődésének, megteremtették azt az alapot, amelyen később az érett barokk művészet kifejlődhetett. Pázmány szigorú retorikus szabályok szerint megszerkesztett prédikációit az írói hajlam és tehetség számos stilisztikai értékkel gyarapította: exemplumai tömörek és festőiek, gyakran concetto-szerűek, gyakran alkalmaz felsorolásokat, ellentéteket, kérdéseket és felkiáltásokat, leíró vagy narratív betéteket, olykor szójátékokat is. Mindezt azonban nem alkalmazta túlzó mértékben, szélsőséges módon, mint tették azt egyes ferences szónokok, vagy pl. az a Gabriello Inchino, akinek művét Lépes Bálint fordította magyarra.²⁷ Noha Pázmány is nagy súlyt helyezett a szövegeit befogadó közegnek érzelmi megmozdítására, retorikusan felépített írásait mégis a logika, a racionálisan is megalapozott érvelés, a textusok használati értékének primátusa határozta meg. Írói gyakorlata

²⁴ KLANICZAY Tibor, *Pázmány Péter* = K. T., *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961, 355.

²⁵ BITSKEY István, *La predicazione, uno dei generi principali della letteratura barocca dell'Europa Centrale = Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, 1979, 298.

²⁶ ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása*, kiad. HELTAI János, Bp., 1989 (Bibliotheca Historica), 9–11.

²⁷ BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz „seicento” stílus* = *Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 334–343; Uő., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, KLTE, 1996 (Csokonai Könyvtár, 7), 148–160.

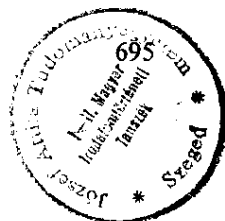
azonban nem ritkán többet nyújtott, mint homiletikája, az *eloquentia* olykor erősebben érvényesült, mint amennyire a szigorú szabályokhoz kötött teória megengedte volna.

Képzőművészetből kölcsönzött hasonlattal élve: ahogyan az II Gesù (1584) nagyvonalú, tágas főhajója majd csak a 17. század során telik meg a barokk színpompás freskóival, nyugtalan vonalú ornamentikájával, olyanformán a Pázmány retorikai képzettségéből eredő elvek is a túlzott díszítettségtől mentes klasszicizálás jegyeit mutatják, s csak a szónoki gyakorlat során telítődtek szövegei barokk motívumokkal, körmondatokkal, a vizualitás különféle formuláival.

A humanista erudícióban gyökerező, klasszicizáló tendenciákat mutató retorikai felfogást vallotta Pázmány, azonban a használati érték hangsúlyozása, valamint a protestáns hitszónokokkal történő állandó rivalizálás kényszere új meg új formai megoldások keresésére készítette őt. Csakúgy, mint legjelesebb közép-európai kortársait és rendtársait: a német Peter Canisius, az osztrák Georg Scherer, a lengyel Piotr Skarga, a horvát Bartol Kašić és Juraj Habdelić, valamint a cseh Bohuslav Balbín hasonló helyzetben hozta létre egyházi beszédgyűjteményét, s természetesen Káldi György is ebbe az írói körbe tartozik.²⁸ Valamennyien a jezsuita retorikai elvek hatása alatt állottak, saját anyanyelvükön fejtettek ki széles körű írói tevékenységet, így alakult ki a közép-európai egyházi kultúra e reprezentáns írói csoportja. E csoport a társadalmi kommunikáció új formáit kereste, hatása pedig abban rejlett, hogy a humanizmus által újra felfedezett retorikai előírásokat a felekezeti térítés érdekében mozgósította, s ezért a korábnál szélesebb hallgatóság igényeihez igyekezett igazodni. A kifejlődőben lévő barokk stílus sokat köszönhet ezeknek a törekvéseknek.

Bitskey István

²⁸ GÁBOR Csilla, *Idézetek prózapoétikája: Káldi György forráskezelésének kérdései*, *Hungarológia* 11, Bp.–Kolozsvár, 1997, 19–41; Uő., *Szent Ignác-i lelkiség, barokk világgép Káldi György prédikációiban = A magyar művelődés és a kereszténység*, Bp.–Szeged, 1998, 679–688.

**„Legyen a mi levelezésünk szívből, nem szívért”
(A *Yorick és Eliza levelei* körül zajló fordítási vita)**

Kazinczy Ferenc az Akadémián őrzött kéziratos hagyatékának katalógusát Gergye László adta ki 1993-ban.¹ Ebben találjuk azt a bejegyzést, amely „Sterne egy megnevezetlen művének” Kazinczy által készített kéziratos fordítástöredékét jelzi. A fordítástöredék *Az én Pandectám* hatodik kötetében található, a kötet 1813. augusztusi dátummal van ellátva.² 1813. augusztus 18-án Kazinczy ezt írja Helmeucz Mihálynak: „Most Yóricknak érzékeny útazásait fordítom, előttem lévén a’ német, francia és angol textus. Angolul nem olvasok, de sokszor belétekintek, s’ divinálom az értelmet. A’ német igen szoros fordítás, a francia szép, de tág.”³ A fordítástöredék azonban nem az *Érzékeny útazások*, hanem az 1815-ben megjelent *Yorick ‘s Eliza’ levelei*⁴ egy kéziratos változatának néhány oldalát tartalmazza: Yorick és Eliza egymásnak írt utolsó leveleit és Sterne-nek lányához, Lydiához írt levele töredékét. A nyomtatásban megjelent változathoz képest nemcsak a fordításban, hanem ezen a ponton is találkozunk eltéréssel: a nyomtatott változatban ennek a levélnek nincs nyoma, található azonban egy toldalék: *Raynal keserve Eliza után*.⁵ A nyomtatott és a kéziratban maradt változat közti eme eltérés és a Döbrentei-féle fordítás (*Yorick és Eliza levelei*, 1828) – amely tartalmazza a Lydiához írt levelet, de nem tartalmazza a *Raynal keservét* – széles forrásirodalomra, a korban elérhető eredeti, francia és német kiadások alapos ismeretére utal, egyúttal jele a korabeli Eliza-hagyomány népszerűségének. A Döbrentei-féle és a Kazinczy-féle fordítások közti eltérések egyúttal a fordítás milyenségén túlmutató, elvi kérdések nyilvános összecsapásának színteréül is szolgáltak.

A *Letters from Yorick to Eliza* (Yorick levelei Elizának) először 1773-ban jelent meg Londonban – öt évvel Sterne halála után –, majd számos újabb kiadást ért meg a rákövetkező években. Eliza Draper, akihez e levelek íródtak, Sterne fiatal szerelme, lányánál mindössze három évvel idősebb. Indiában született angol szülőktől, ott ment férjhez 14 évesen az akkor harmincas éveiben járó Daniel Draperhez, aki a Kelet-Indiai Társaságnál töltött be magas pozíciót.⁶ Gyógyulást remélve Mrs. Draper 1765-ben érkezett Angliába rokonaihoz. Az akkor már közismert, ünnepezt íróval a következő év telén

¹ GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*, Bp., MTAK, 1993. Köszönöm Szilágyi Márton segítségét, tanácsait, melyeket a dolgozat írása folyamán nyújtott.

² *I. m.*, 81, 84. Ez sajnos nem jelenti azt, hogy a kézirat is ekkor készült: a Pandecta eme kötetének (egyik) összeállítója, valószínűleg Jakab Elek, a címlapon ki is fejezi kétségbeesését a hagyaték rongált állapota miatt (1880-ban): „Ez egy teljesen összezavart gyűjtemény, megpróbáltuk rendezni, napokig fáradtunk vele, a főszerkesztésig. ... elvittek belőle, össze hányták, megcsontkították, van emlékezet XI–XII–XIII számú Pandectáról is, a miknek semmi nyoma nincs már meg.” (MTAK Kézirattár, K 633/VI-os jelzeten.)

³ *KazLev* XI, 29.

⁴ KAZINCZY Ferenc *Munkái*, IV, Pest, Trattner, 1815.

⁵ *I. m.*, 79–80.

⁶ Lewis MELVILLE, *The Life and Letters of Laurence Sterne*, I–II, London, Stanley Paul & Co., 1910, II, 127.

találkozott Londonban William James – a Kelet-Indiai Társaság elnöke⁷ – és felesége társaságában, akikkel Sterne szoros baráti viszonyban volt. Találkozásukkor Sterne 54 éves volt, Eliza 23. A levelezésből kiderül, hogy Eliza nem annyira szépségével, mint inkább sugárzó egyéniségével bűvölte el Sterne-t: „Nem vagy szép, Eliza, arcod sem olyan, amely a rádtekintők akár tizedének tetszene, – hanem több vagy; nem habozom megmondani neked, hogy még sohasem láttam ilyen intelligens, átlelkedő, ilyen jó tekintetű; nem volt (és soha nem is lesz) olyan értelmes, gyengéd és érző ember, aki három órát töltvén társaságodban ne lett volna (és ne lenne) csodálódó vagy barátodá”.⁸

Első levelét „Yorick” 1767. január végén címezte Elizának, innen veszi kezdetét a levelezés kettejük közt, amelynek Eliza halhatatlanságát köszönheti.⁹ Mr. Draper kívánságára Elizának április 3-án vissza kellett utaznia Bombay-ba. „Yorick” leveleiből az Eliza elutazása felett érzett bánat sugárzik, miközben a *Sentimental Journey*-n dolgozik: „Lenne bár férjed Angliában, boldogan adnék neki 500 fontot (ha pénzzel megvehetném az engedélyt) cserébe, hogy mellettem ülhes két órát nap mint nap, míg *Érzékeny utazásomat* írom”.¹⁰ Eliza visszatért Indiába, majd hat boldogtalan év után megszökött férjétől: először nagybátyjához menekült Masulipatamba, majd 1776-ban visszatért Angliába, itt halt meg két év múlva, mindössze harmincöt évesen.¹¹ Levélváltásuk mellett elválásukkor azt is megígérték egymásnak, hogy naplót fognak vezetni: Sterne 1767 áprilisa és novembere között írja a *Journal to Elizát*¹² (Napló Elizának), Elizától azonban nem maradt fenn ilyen napló.¹³ Eliza Sterne haláláról Indiában értesül, évekkel később írja Mrs. James-nek: „Azt mondtad, Sterne nincs többé – már korábban is hallottam, de ez a megerősítés nagyon lesújtott; mert szinte imádója voltam nagyságának, miközben őt magát a szelíd, nagylelkű, jó Yoricknak képzeltem, amilyennek oly gyakran gondoltuk – és ami elvesztése iránti sajnálatomhoz még hozzátesz – özvegye birtokolja leveleimet (soha nem voltam róla jó véleménnyel), és az a szándéka, hogy engem szegyenbe és kellemetlenségbe hozzon kinyomtatásukkal...”¹⁴ Sterne halála pénz és megélhetés nélkül hagyta özvegyét és leányát. Eliza leveleiből értesülünk az özvegy állítólagos rossz híreről és levelezésük rossz kezekbe kerülése feletti aggodalmáról. Eliza Yorickhoz írt leveleit nem akarta kiadni, a leveleit

⁷ *I. m.*, II, 128.

⁸ *Letters of Laurence Sterne*, ed. Lewis Perry CURTIS, London, Oxford UP (Clarendon), 1965 (1935), 1767. március, 313.

⁹ Sterne Dealbe küldi Elizának hajóra szállása előtt e levelek egy részét: „Remélem... Levelcim rádtalálnak, és üdvözlönek majd, amikor postakocsidból Dealben kiszálsz. – Miután mindegyiket megkapod, rendezd el őket, kedvesem. – Az első nyolcat vagy kilencet megszámoztam: de a többit enélkül írtam; ki fogod mégis találni a napból és órából, amelyet remélem, általában odaírtam az elejükre. Amikor együtt vannak, időrendi sorrendben, kösd egybe és tedd őket borítékba. Remélem, így időről időre örökké tartó menedékeid lesznek; hogy (amikor csak elegend van a bolondokból és az érdektelen társalgásból) hozzájuk fogsz visszavonulni, és velük társalogsz egy órán át és velem.” (1767. március; CURTIS 316.)

¹⁰ 1767. március; CURTIS 313.

¹¹ CURTIS 299, 1. j.

¹² A *Journalt* – amelynek Curtis szerint mindössze egyharmad része maradt fenn és a jelzett hónapok közt született levelek – először Wilbur CROSS adta ki (*Works of Laurence Sterne*, New York, 1904).

¹³ CURTIS 311, 4. j.

¹⁴ 1772. április 15; CURTIS 460–461.

bevezető előszó tanúskodik erről: „A Yoricktól Elizának szóló, mostanában megjelent előkelő és érzelmes levelek kiadója azt írja, hogy »nagyon sajnálatos, hogy Eliza szerénysége leküzdhetetlennek bizonyult a kiadók minden igyekezete ellenére, hogy megszerezzék tőle e levelekre írott válaszait.«¹⁵

A *Letters from Yorick to Eliza* 1773-ban jelenik meg először, Londonban, kiadója névtelen. Ennek az 1775-ös újabb kiadása járja be Európát, a hamburgi német és a bécsi, lipcsei angol nyelvű kiadók egyaránt hivatkoznak rá előszavukban. Yorick levelei egy időben jelennek meg Sterne egyéb leveleivel, melyeket lánya, Mrs. Medalle ad ki három kötetben.¹⁶ Eliza és Yorick levelei külön-külön még abban az évben megjelennek németül, majd 1776-ban a Mrs. Medalle-féle levélgyűjtemény is. Franciául valószínűleg az 1780-as években jelenik meg a levelezés együtt,¹⁷ majd Sterne összes művei több kiadást megérnek a századforduló táján, ezek azonban Eliza leveleit nem tartalmazzák.

A bécsi angol nyelvű *Levelek* két kötetben jelennek meg az 1790-es években: az elsőben a Mrs. Medalle-féle leveleket, a másodikban Yorick és Eliza leveleit találjuk. Rudolph Sammer könyvkiadó és könyvárusnál először 1795-ben jelenik meg angolul a *Letters Written Between Yorick and Eliza*, majd 1797-ben kétszer is, második kiadásban, a Pocket Library 32 kötetes sorozatában 10. kötetként, és ugyanezen sorozat 29 kötetes kiadásának 16. köteteként. A bécsi kiadásokban a levelezőtársak két levélsorozata együtt van kiadva, és ha hihetünk a kiadó hirdetésének, a párhuzamos közlés újszerű vállalkozás (legalábbis az eredetihez képest).¹⁸

Franciául Pierre Frénais fordításában jelenik meg a levelezés, Fest Sándor egy Döbrenteihez írt, 1816. november 14-i levél alapján meg is jelöli azt a francia fordítást,¹⁹ amelyből szerinte Kazinczy a levelezést fogsága után átdolgozta, figyelembe véve az eredeti angolt és egy német fordítást. Magyarul a levelezés (Eliza leveleivel együtt) Kazinczy korábban említett *Munkájának* (1814–1816) negyedik kötetében jelent meg, Döbrentei újrafordította 1828-ban.

¹⁵ *Preface to Eliza's Letters = Letters Written Between Yorick and Eliza*, Vienna, Sammer, 1797, 11.

¹⁶ *Letters of the late Rev. Mr. Laurence Sterne, To his most intimate Friends, With a Fragment in the Manner of Rabelais. To which are prefix'd, Memoirs of his Life and Family. Written by Himself*, I–III, London, T. Becket, 1775.

¹⁷ *Lettres d'Yorick à Eliza et d' Eliza à Yorick*. Traduites de l'Anglois de Mr. Sterne. Nouvelle édition, augmentée de l'éloge d'Eliza, par l'Abbé RAYNAL etc. (*British Museum General Catalogue of Printed Books*, London, 1964.)

¹⁸ „The following Letters of Yorick having been separately printed from those of Eliza in the original edition, so as to make up two volumes, the editor of the present edition has thought it more convenient and agreeable to the Reader to publish them together in the same order as they have been written, and cast them into one volume.” (*Advertisement*.)

¹⁹ *Lettres d'Yorick à Eliza*, trad. FRÉNAIS, 1776. Lásd FEST Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Bp., 1917 (Értekezések a Nyelv- és Széptud. Köréből, XXXIII, 7), 102. j. Ez a francia fordítás azonban – címéből ítélve – nem tartalmazza Eliza leveleit, mint ahogy nem tartalmazzák Sterne összegyűjtött műveinek más korabeli francia fordításai sem.

A *Raynal keserve* és a Lydiához írt levél hozzacsatolása a Yorick–Eliza-levélváltáshoz a francia kiadások hagyományát követi,²⁰ ahol a Raynal-szöveg közlésére a kiadó a következő magyarázattal szolgál: „Meggyőződvn arról, hogy az előző levelek olvasóit megörvendezeti, ha a szeretetre méltó hölgyről – a levelek címzettjéről – két egyformán ünnepelet, de eltérő nemzetiségű és nagyon eltérő jellemű írótól olvashat véleményt, akik a barátság legmelegebb kötelékeivel kötődnek hozzá; nem fogunk mentegetődni a Raynal írásából vett kivonat csatolása miatt, akit gondolatainak igazságáért éppúgy csodálnak, mint stílusának eleganciájáért.”²¹

Yorick és Eliza leveleit együtt közli Kazinczy és Döbrentei is, ami a bécsi angol nyelvű kiadások jellemzője, ahol római számozással vannak ellátva a levelek, a kiadó megpróbálja az eredeti levélváltást rekonstruálni.

A legkorábbi dokumentum arról, hogy Kazinczy nekiállt a Yorick és Eliza közti levélváltás fordításának, 1797-ből származik, amikor brünni fogságából ezt írja Kis Jánosnak (november 16-án): „Barátom! tintát tartanom nem szabad: de Stellámat és Vak lantosomat újra dolgoztam, szégyenlem most azt a gyermeki másolást, melyről négy esztendő előtt azt hittem, hogy javallást érdemelnek. Azonban új darabokat is mutathatok, még pedig úgy, hogy rólok minden szenny le van fúva; Yoricknak leveleit Elizához franciából!!!”²²

Kazinczy 1805-ben Cserey Farkasnak így ír a kötettervről: „– A Méltóságos Ur neve Yoricknak Elizához írt levelei előtt fog állani, mellynek hátuljában áll Raynalnak ismeretes keserve. Szép, igen szép, és a tudatlan szemnek kedvesebb, mint a Yorick és Eliza levelei; de amaz elmés czifraság, ez a szívnek természetes meleg felbuzdulása, ömledezése”.²³ Brünni fogságából írt leveléből kiderül, hogy – amikor először nekilátott a fordításnak – valamelyik francia kiadást használhatta (ha nem is egyetlen) forrásul.²⁴ *Az én Pandectám* ötödik kötetében (dátum nélkül) található egy autográf bejegyzés, amelyben egy párizsi 1803-as Sterne összkiadás adatait találjuk.²⁵ A *Raynal keservének* forrásul tehát valószí-

²⁰ Az *Érzékeny utazások* párizsi angol nyelvű kiadásaihoz (1800, 1802, 1817) mindkettőt, az 1803-as francia nyelvű összes művei kiadásához csak az „Eloge d’Eliza Draper, par L’Abbé RAYNAL”-t csatolták, a Lydiához írt levelet nem.

²¹ *A Sentimental Journey...*, Paris, 1802, 252.

²² KazLev II, 421.

²³ KazLev III, 304.

²⁴ Párizsban 1787-ben jelent meg egy hatkötetes Sterne összkiadás, majd 1803-ban egy hat- és egy négykötetes kiadás (lásd *Sterne: The Critical Heritage*, ed. Alan B. HOWES, London and Boston, Routledge and Kegan Paul, 1974, 472). A következő kiadás 1818-ban készült. Valószínűsíthető, hogy az 1803-as hatkötetes kiadás (*Oeuvres complètes. Nouvelle edit. Tome I–VI, Paris, 1803*) az 1787-es, szintén hatkötetes edíció újabb kiadása: utolsó kötetében az előző után *Raynal keserve (Eloge d’Eliza Draper, par L’Abbé RAYNAL)* következik, majd Yorick levelei Elizához, de több franciaországi kiadás is tartalmazza a toldalékot: az 1818-as párizsi négykötetes Sterne összkiadásban is megtaláljuk az *Eloge d’Eliza Draper*t, egy párizsi angol nyelvű kiadásban (*A Sentimental Journey... to which are added the letters to Eliza*, Paris, Didot, 1817) pedig Yorick leveleihez van csatolva az *Extrait de Raynal*, forrásmegjelöléssel együtt („Hist. Phil. des Etablissements des Européens dans les deux Indes, L. III. par. 16.”).

²⁵ „Oeuvres completes de Laur. Sterne... VI tomes. Paris 1803. (Kiliánál 1816).” (MTAK Kézirattár, K 633/V: 148-as jelzeten.) Kilián György pesti könyvtár valamely katalógusában találhatta az adatot Kazinczy, mert a *Pandecta* ezen oldalaira különböző könyvhirdetések vannak beragasztva.

núleg egy francia kiadás szolgált.²⁶ Kazinczy ismerte az Urániában megjelent fordítást is, tanúskodik erről *Az én Pandectám* ötödik kötetében található autográf bejegyzése.²⁷

1812 májusában Döbrentei ezt írja: „A’ szívem gyermekéről jut eszembe, én Kazinczym, hogy Sterne az ő Indiai születésű Elizájával nem francziául levelezett, ’s miért jő hát ide német levél? Jó lenne, ha azokat a leveleket valaki fordítaná. Nekem megígéré egy Anglusúl értő barátom, hogy kérésemre, a’ Wakefieldi Papot, ’s Sterne érzékeny Utazását fordítani fogná, de látom semmi se lesz belőle...”²⁸ Ismeretes, hogy Kazinczy nagy gonddal, sokáig javítgatta fordításait, így Yorick és Eliza levelezését brünni fogsága ideje óta csiszolhatta a kiadáshoz. Döbrentei a német – amelyet Johann Joachim Bode fordított – és francia fordítások alapján készülő komparatív fordítást sérelmezi, amint ezt Kazinczy az *Érzékeny utazások* kapcsán be is vallja a már idézett, Helmezy Mihályhoz írott levelében (1813. augusztus 18-án). Az a tény, hogy nem angol eredetiből fordított, évekg tartó fordítói vitát indított el közte és Döbrentei között.

Döbrentei bevallottan angoltól fordított, hagyatéki katalógusa szerint neki az 1797/98-as bécsi kilenc kötetes összkiadás volt meg.²⁹ 1815 decemberében írja Kazinczynak: „Ez a’ darab is igen szép, igen szép fordítás. De kihagyál Elíza leveléből egy igen szép képet, egy olyant a’ miért Elíza csak az egyetlen egy Elíza. A’ punctumot t.i. mellyben ez van. I beg that our correspondence may be from the heart; not of the heart. – Therefore no compliments. Arra kérek, legyen a’ mi levelezésünk szívből, nem szívért ’s – így nem komplimentek. Oh, barátom az a’ melegség, mellyel e’ levelek olvasása engem újra eltöltött. Csak azért szeretnék sokáig élni, hogy a’ mi szép van e’ világban, azt sokáig érezhessem. Híven öllelek Elíza befejezése szerint, mellyet ismét kihagyál: A’ téged szerető, örökre a’ Tied lévő, Isten hozzád, Isten hozzád. D.”³⁰ Döbrentei ugyanezt a fordítási hiányosságot az Erdélyi Muzéum hetedik számában is szóvá teszi, a *Sterne Lőrincz élete* (1817) című írásában: „A’ különös, tulajdon genialitásu Anglus Sterne’ Érzékeny Utazásait, ’s Levelezéseit Elizával, e’ Hazában magyarul is megismertetni, helyes választás volt, bár a’ fordítás az eredeti Anglus textből eshetett volna. ... Elmaradván a’ Magyar fordítás mellől Sterne’ élete; Fordítója’ kéréséből, közöljük itt a’ szerint, a’ hogy a’ Bécsi anglus kiadásban áll.” Döbrentei azért tekintheti hiánypótlónak az előszó közlését, mert a bécsi angol és a franciaországi kiadásokban is ugyanazt az előszót, olykor életrajzot találjuk, ami az első angol kiadásokhoz van csatolva, s a művel együtt veszik át a kiadók. Az életrajz első paragrafusát Döbrentei 1816. október 21-i levelében idézi Kazinczynak.³¹ A levélváltásból

²⁶ Penke Olga a brünni fogság idejére teszi a *Raynal keserve* fordítását: PENKE Olga, *Az 'Uránia' Raynal-fordításai*, Palócföld, 1995/6, 489. Tőke Orsolya összevetése szerint Kazinczy kétségtelenül francia fordításból dolgozott.

²⁷ „Ajinga, Anjinga, Angoly gyarmat Ázsiában, Trabankor országban, a Malabari szélen. Raynál keserve Eliza után. Magyarúl megjelent Urania I. ev. II. Köt. 111 lap.”

²⁸ KazLev IX, 477.

²⁹ A 283-as jegyzékszám alatt található: „Sterne *Oeuvres* 9 Tomes Vienna 798.” (*Néhai Döbrentei Gábor ur után maradt ... könyvek jegyzéke*, Pest, 1851.) Ebben a kiadásban azonban nincs benne a Lydiának írt levél.

³⁰ KazLev XIII, 318. Vö. MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994, 130.

³¹ KazLev XIV, 375.

kidetül, hogy Kazinczy erdélyi utazása során, beszélgetéseik nyomán fogott hozzá augusztus 20-án az életrajz fordításához, Kazinczy kérésére.³² Művei nehezen fordíthatók, a szerző különös és bonyolult jellem, írja Sterne-ről Döbrentei.

Az angolosok, Kis János, Kölcsey és Döbrentei egyaránt elmarasztalják Kazinczy Sterne-fordításait, s mindannyian az eredeti szöveggel összevetve teszik ezt. Az *Érzékeny utazások* kapcsán Kölcsey azzal vádolja Kazinczyt, hogy fordításában Gessner, Marmontel és „Yorick” stílusa egyforma lett, „s az Originállal egybe hasonlítva némely elhajlásoknak szerző okát hijában keresem”.³³ Miután Kazinczy arra kéri, lenne talán konkrétabb kritikájában,³⁴ még aznap válaszol a kérésre: „...úgy vélem a’ nyelv csak olly fordításokkal gazdagúlhat, mellyek az Originál’ színét megtartják. ... De Yorick sokat veszteni fogott azzal, hogy Francziából jött-által. Minthogy nekünk humoristicus írónk nincs, a’ Yorick fordítójának próbát kellett volna tenni, ha a nyelvnek ezen oldalra nézve vagynak e kincsei?”³⁵ Hat évvel később Döbrentei kifogásolja a Kazinczy által használt és ennek nyomán a magyar nyelvben elterjedt latinos, németes és franciás kifejezéseket, amelyek kárára váltak a magyar nyelv fejlődésének; ugyanitt fejt ki véleményét Kazinczy Sterne-fordításáról is: „Igaz Samu által kérdeztetél egyszer Szternéd iránt. Itt van írásaim közt, mit parancsolsz iránta? Vélekedésem arról is az a’ mi Sallustiusodról, ha a’ Sallustiana dictiókban gyönyörködni akarok, deákul olvasom, ha anglicismust kívánok, nem fátyolon nézem keresztül, hanem színről színre”.³⁶ Kazinczyt a kritika vérig sértette, és Döbrentének indulatos választ küldött, neológusi álláspontját védelmezve: „Ha Te a’ Szalluszt és Yorick szépségit akarod csudálni, magokat veszed elő, úgy mondog; ’s magad ítéld-meg, melly szó ez olly férfitől mint te vagy. Tehát azoknak igyekezetek haszontalan volna, kik láttatni akarják Olvasójikkal, mit bírma-el az új nyelv a’ régiek szépségéből?”³⁷ 1824-ben, mikor e levél íródott, már kilenc évvel Kazinczy *Munkájának* kiadása után vagyunk, az éles kritikákra Döbrentei angolból készített újabb fordítása adhatott alkalmat. A vita tárgyalásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a külföldi irodalmak fordításának megváltozott szerepét. Kazinczy még a műfajteremtés szándékával látott neki a külföldi irodalmak legszebb termései átültetésének a századforduló előtt, programjában az egyes műfajok „honosítása” sokkal nagyobb szerepet játszott, mint a fordítói hűség. A fordító feladatát az 1790-es években még a magyar irodalom hiányosságait pótló küldetésében látja, nem pedig szerző-fordító/eredeti-átültetés viszonyában: bizonyítja ezt, hogy valahányszor a Yorick–Eliza-levelezést vagy az *Érzékeny utazásokat* említi leveleiben, soha nem nevezi meg a szerzőt, Sterne-t, mindig Yorick műveiről beszél, egy ízben pedig Frénais-nek, a francia

³² Döbrentei egy évvel korábban már levelezik Kazinczyval Sterne-ről (Kazinczy fordításai kapcsán, arról, hogy Trattner végül beleegyezik, hogy a két Sterne-mű is mehessen sajtó alá), és bevallja, hogy Eliza nagy rajongója, korábban már fordította két levelét. (Lásd KazLev XII, 407.)

³³ KazLev XV, 237.

³⁴ Kazinczy válasza ez volt: „Azt pedig, hogy az Originállal egybe hasonlítva némely elhajlásoknak szerző okát hijába keresi Uram Öcsém, nem értem, ’s nagyon szeretném ha Uram Öcsém a helyeket kimutatná” (KazLev XV, 243).

³⁵ KazLev XV, 246. Idézi még FEST 104.

³⁶ KazLev XIX, 163.

³⁷ KazLev XIX, 184.

fordítónak tulajdonítja a szerzőséget.³⁸ Döbrentei mindig Sterne nevét említi, ha valamelyik művéről ír Kazinczynak. Kazinczy fordításméne, hogy az eredeti hangulatát, stílusát kell visszaadni, a Yorick–Eliza-levelezés esetében az érzékeny, megindító stílust; kihívást számára a fordításban az eredeti hangulatának nyelvi visszaadása jelenti, az, hogy vajon sikerül-e magyarul is megindítani az olvasót e levelekkel. Kazinczy eme törekvése összhangban áll „Yorick” magyarországi recepciójával, amely „vidám Launá”-val vagy a „szív meleg ömlengésé”-vel jellemzi Sterne írásait, szeszélyes és érzékeny stílusáért csodálja. Döbrentei fordításából – legyen akármilyen pontos – Kazinczy Sterne stílusának éppen ezt az egyediségét hiányolja: „...te a’ Yorik’ és Eliza’ Leveleiben a’ minden gond nélkül ömlő, meleg, édes beszédet a’ legdarabosabb, a’ legfagyosabb, a’ legvisszásabb beszéddé változtatád mellyet valaha hallánk. ... Yorickodat kietlen zordon barbarismusokkal töltéd el...”³⁹ Felháborodottan idéz is néhány mondatot a fordításból, példaként Döbrentei barbarizmusára és magyartalanságára.

Az 1820-as évekre azonban Kazinczy magára marad fordítási koncepciójával, a fiatalabb nemzedék Döbrentei mellé áll. A Tudományos Gyűjteményben Döbrentei fordításáról a következő recenzió jelenik meg: „Ezen szép hírvé levelek [a *Yorick és Eliza levelei*] csak mostanában kelének ki sajtó alól. Bízvást megjelentek ezennel másodszer is magyarul, mert az első kiadás francziából van fordítva, ’s az Eredetinek nem épen szellemében; sőt ezen másodszeri fordításban sok van olyan is, a’ mi az elsőből egészen kimaradt, vagy az Eredetihez képest értelmére nézve egészen más. Döbrentei Gábor, ki ezeket itt egyenesen angolyból fordítá, megtartotta azon egyszerű könnyen-folyó színt, mellyben Sterne és Eliza leveleiket írták, mellyben bizodalom, tiszta érzés, ártatlan lelkűség, és természeti okoskodás – a’ mi éppen ezen Leveleknek tulajdonsága, kényszerítés nélkül írni szokott...”⁴⁰ Immáron az eredetiből történő, hű fordítás elsődleges szemponttá válik; nehéz lenne igazságot tenni abban, vajon darabosnak vagy könnyen-folyónak tartotta-e a korabeli olvasó Döbrentei fordítását; az eredetivel összevetve, valóban sokkal pontosabb fordításról van szó (Kazinczy olykor egész bekezdést hagy ki, gyakran teljes szabadsággal változtatja meg egyes mondatok jelentését), de a hűségnek sok esetben a magyar szöveg stílusa látja kárát, ebben kétségtelenül igaza lehet Kazinczynak.⁴¹

A *Yorick és Eliza levelei*hez írt előszó Döbrentei és Kazinczy által készített fordításait (Kazinczy készített egy szoros és egy szabadabb fordítást) a Muzárium megjelentette fordí-

³⁸ KazLev III, 41. Fried István írja Kazinczy fordítói szemléletéről a századforduló előtt: „...itt már nem a fordíthatóság vagy az ekvivalencia lesz lényeges kérdéssé Kazinczy (és olvasói) számára, hanem mindenekelőtt az, hogy az eredeti igényével jelentkező fordítás milyen mértékben képviseli az irodalomszemlélet új típusát; illetőleg mennyire feleltethető meg a többnyelvű magyar olvasók korszerűséget igénylő elvárásainak.” FRIED István, *Irodalomteremt(ő)dés és/vagy (mű)fordítás: Fordítói kétségek és bizonyosságok a 18–19. század fordulóján a magyar irodalomban*, Literatura, 1997, 289.

³⁹ KazLev XX, 232.

⁴⁰ VÁCZI János idézi végjegyzetben (KazLev XX, 594).

⁴¹ Például Elizának ebben a mondatában: „Megvallom, sokkal tartozik az ember a külső színnek ’s a’ világ vélekedésének, de éppen hogy ezen külső színt azt a’ vélekedést meg nem vetem – hogy abból a’ mivel önnön magamnak tartozom el ne vegyek örömet mennék, ha körülállásim engednék – valóban örömet mennék Dealból még vissza, lefizetni a’ mivel a’ barátságom tartozom.” (DÖBRENTEI 1828, 84.)

tásmutatványként, *Verseny* című részében.⁴² A kiadó felkérte Kazinczyt, hogy Döbrentei *Előbeszédét* dolgozza újra egy szorosabb és egy szabadabb fordításban. A vetélkedés része egy nagyobb vállalkozásnak, amelyben több más műről is készült összehasonlító fordítás, „mert az illy dolgozás gyakorlati neme a kritikának”, általa gyarapodik a nyelv, írja ugyan- ebben a számban Kazinczy. Lényegi eltérés nincs a két szoros fordítás között, Kazinczy – a kihívó fél – olyannyira nem igyekszik fordítói hűség tekintetében „túlszárnyalni” Döbrentei változatát, hogy egy hosszú bekezdést egyenesen átvesz Döbrenteitől, a következő megjegyzéssel: „A’ mi itt következik nem szenvedé az újra dolgozást, ’s így a’ szerint adjuk a’ mint találtuk”;⁴³ Kazinczy itt szoros fordításával mindössze azt kívánja bizonyítani, hogy ő is tud pontos, hű fordítást készíteni, nem a nyelvtudás hiányáról van szó. Szabad fordítása lényegesen rövidebb, kivonat, összegzés és egyben értelmezés. Közreadása a versenynek a fordítói hűségtől eltérő szempontját jelezheti: Elizára, az őt övező kultuszra vonja a figyel- met, szerénységére, írói tehetségére, indiai származására. Sterne-re néhány mondatot szán, ezzel a bevezetéssel: „Sterne felől nem szükség szóllanunk; ki nem ismeri Érzékeny Utazásait?...” Szabad fordítása értelmezés, amely sok esetben reflektál az eredeti szövegre. Érdemes utolsó mondatát idézni, amely Döbrentei szövegét szólítja meg: „Olvassuk e’ leveleket, nevezetesen a’ mellyet itt, lap 107., Sterne ír a’ lyányához, ’s nem lesz szükség azon mentegetőzésekre, mellyeket fordítójuk [ti. Döbrentei] az Előbeszédben felhord”.⁴⁴

A fordítói versengés eme formáját azonban Szalay László szerencsétlen vállalkozásnak tartja a Muzáron harmadik és negyedik kötetéről szóló kritikájában: „Tökéletes joggal kívánhatják írónk, hogy műveikben kinyomott individualitások bitangolás nélkül maradjon. Ezért Rec. sem Csokonainak Kazinczy és Kölcsy által igazítgatott darabjait sem Döbrentei Yorick és Elisája’ előbeszédének újradolgozását nem javalhatja. A’ literatura általjában és az egyes író’ dicsősége egyiránt nem gyarapodnak effélékkel. Kazinczynak hirt ’s nevet illy utakon keresnie nincs szüksége.”⁴⁵ Szalay kritikája jelzi, hogy a vita elmérgesedett, személyes csatározásoknak pedig nem eshet áldozatul semmilyen irodalmi mű.

Kazinczy komparatív fordítása, az eredeti mellett a német és a francia változattal való konzultálása (amit egyébként Döbrentei is megtett, különben nem reflektált volna Kazinczy francia és német forrásaira) a Döbrenteitől eltérő fordítói eszmény jegyében születik: az Eliza-kultuszt és a magyar irodalom korabeli állapotát szem előtt tartva az elérhető kiadásokból azt és úgy vett át, hogy az átültetett levelek a magyar olvasó számára olyasmit közvetítsenek, amit a francia olvasók számára jelenthettek; a *Raynal keserve* tematikusan kapcsolódik a levelekhez (Kazinczy éveken át gondosan tervezte, hogy köteteiben a fordított darabok milyen sorrendben kövessék egymást), Elizának állít emléket, és a francia

⁴² *Előbeszéd az Yorick’ és Eliza’ leveleihez*, Muzáron, 1829/4, 201–214. Balassa Gabriella hívta fel figyel- memet a fordításmutatványokra.

⁴³ *Uo.*, 210. Kazinczy 1829. március 17-én írja Guzmics Izidornak: „Maga az az újra dolgozott Előbeszéd is gonoszság, és alig ha a’ mi emberünk [Döbrentei – H. G.] az által nem hagyja a’ legkeserűbb pillulát, hogy Előbe- szédének egy részét újra dolgozni *nem lehet*. Mikor az ember vagy nem ismeri magát, vagy ismeri, de mint egy második Catilina dönt, tapos mást, hogy maga toto vertice supra lehessen; akkor valóban szükség volt megkínálni egy szippantás zászpácskával.” (KazLev XXI, 27–28.)

⁴⁴ *Előbeszéd az Yorick’ és Eliza’ leveleihez*, i. m., 214.

⁴⁵ SZALAY László, *Észrevételek a Muzarion III. és IV. kötetéről*, Pest, 1830, 25–26.

recepció Eliza-központú fátyolán át láttatja a levelezést. A Yorick- és Eliza-levelek párhuzamos, egymás melletti közlése – a bécsi angol kiadások jellemzője – azt a szemléletet közvetíti, amely a levelezésre mint önálló irodalmi műre, az érzékenység egy műfajának reprezentánsára tekint, és ezzel a magyar irodalmi repertóriumot bővíti. A Lydiához írt levél elhagyásának több oka lehet, az azonban kétségtelen, hogy Kazinczy ismerte, le is fordította, mégsem jelent meg a kiadásban. Talán úgy találta, a kompozícióval nem áll összhangban az, hogy a levélben a „szerető atya” szólítja meg lányát, nem Yorick vagy Tristram szól Elizájáról; az életrajzi dokumentum valószínűleg nem illett bele a Yorick–Eliza-levelezés stílusába, nyelvileg nem közvetítette volna azt az érzékeny-meleg hangulatot, amely miatt Kazinczy a leveleket közreadta. Döbrenteit nem vezérelték műfajteremtő szándékok: a bécsi kiadások példáját követve ő szerző és műve minél hitelesebb bemutatására törekedett. Kazinczy eredeti nyelvművelő és ízlésformáló programja így az 1820-as évekre az angolul is jól tudó irodalmár modern értelemben vett hiteles fordításával került szembe.

Hartvig Gabriella

Szana Tamás a múlt századi magyar irodalom egyik elfelejtett kismestere.

Nem voltak elméletei, sem nevezetes vitái, valószínűleg ezért mellőzték a korszak kutatói. Művelt volt, mértéktartó, szenvedélyesen szerette a művészetet, és amit tanult, igyekezett másokkal megosztani. Már debreceni diákként feltűnt cikkeivel és szervező készségével. Később több fővárosi és irodalomtörténeti jelentőségű lapot szerkesztett, így a Figyelőt, az Otthont és a Koszorút. A ritka magyar kritikusok egyike: egyaránt jártas volt az irodalomban és a képzőművészetben. A magyar művészettörténet-írás egyik úttörője. Irodalmi és művészeti ismeretei jelentős történeti tudással párosultak, a különböző diszciplínákat egységben látta. Így tudta, hogy Walter Scott, a történelmi regény megteremtője ihlette Thierry és Macaulay történetírást. Élete utolsó másfél évtizedében olaszországi útirajzaival, valamint az *Örök emlékek* (1892) és az *Egy amateur naplójából* (1899) című kötetivel új műfajt teremtett. A napló, az önéletrajz, az anekdota és a portré sajátos egységét valósította meg. Szinte mindig egyes szám első személyben beszélt, minden soráért vállalta a személyes felelősséget. Aligha hihető, hogy kései írásait Szini Gyula és Kosztolányi Dezső ne olvasták volna.

Egy nagyon művelt, előbb a Benedek Aladár szerkesztette Új Világ (1869–1870), majd a Figyelő (1871–1876) hasábjain nagykorúsodó nemzedék képviselője Szana Tamás. A nemzedék Marxról, Stuart Millről, Nietzsche-ről egyaránt tudott. Maga Szana – Taine fordítója – először írta le Magyarországon Walt Whitman és első között Poe és Brandes nevét. Leopardi költészetét például bevallottan a dán irodalomtörténész nyomán ismertette, de a magyar irodalom szerelmese nem tagadta meg magát, az olasz költő Dantét idéző versét elemezve Berzsenyire asszociált.¹

Két, jobbára (az akkori) kortársi világirodalomról szóló esszékötetet adott ki *Nagy szellemek* (1870) és *Vázlatok* (1875) címmel. Hősei: Burns, Leopardi, Lenau, Walter Scott, Whitman, Heine és Braun, akit a svédek Csokonaijának nevezett. Alkalmi írások: egy évforduló, máskor a magyar fordítás, majd egy külföldi tanulmánykötet vagy beszámoló ösztönözte Szánát, aki gyakran bensőségesen ismerte a bemutatott szerzőt, máskor viszont csak felületesen, másodkézből. De ösztöne és ízlése az utóbbi esetben sem hagyta cserben. Német és talán angol beszámolóiban olvasott Whitmanról, és azonnal megérezte, hogy olyan költőről van szó, akire fel kell hívni a figyelmet. Whitman ugyanis reményeiben erősítette meg. „Sokan panaszkodnak egy idő óta, hogy nagy szellemek, lángelmék nem születnek. Amerika megmutatta, hogy e vád alaptalan.”² „Whitman szétzúzni igyekszik széptani elméleteinket. Reformátor a költészetben, mint a zene terén Wagner Richard (...) Wagner a jövő zenéje mellett küzd, Whitman a jövő költészetét kívánja megteremteni.”³

Mindegy, hogy ki írta le először e szavakat, Szana vállalta őket. Prófétikus szavak voltak. Egy évtized múltán a francia és főleg a belga szimbolisták legfontosabb mesterei

¹ Leopardi = SZANA Tamás, *Nagy szellemek*, Bp., 1870, 5.

² *Egy amerikai költő* = SZANA Tamás, *Vázlatok*, Bp., 1875, 183.

³ *Uo.*, 188.

Wagner és Whitman voltak. (Egy kicsit távolabbról Poe és még távolabbról Heine is hatott rájuk.)

„...a szokatlan hang és eszmejárás megérdemelné, hogy műfordítóink tüzetesebben foglalkozzanak vele”⁴ – írja Szana Whitmanról. De még évek telnek el, amíg Imre Sándor megírja alapvető tanulmányát Whitmanról és Petőfiről, és csaknem négy évtized, amíg Kassák felfedezi magának Reichard Piroska és Kosztolányi nyomán Whitmant.

Szana cikkében van néhány sor (mindegy, hogy ki ösztönözte!), amit akár Kassák is írhatott volna: „A hang prófétai, a biblia érezhető minden során.

Whitman lyricus, és mint ilyen legelőször is önmagáról, saját énjéről zeng.

Ez az én azonban egy része Amerikának, egy része az emberiségnek, egy része a világegyetemnek. Mindenben fölhalálja magát, és mindent fölhalál magában.”⁵

Kassák mondja majd 1932-ben a Nyugat szerzői estjén: „...s ha Whitmannél azt olvastam, hogy 'én', akkor ebben az énben mindig magamat is benne éreztem...”⁶

Szana Tamás a technikai civilizációt nem tartotta a költészet ellenfelének. Sőt... „Ismeretkörünk határával a költészet határai is folyvást szélesbülnek, s az akként nyert anyagnak egész halmaza várakozik a költőnek feldolgozására. Horác előtt sabinumi kis jószágga még az egész világot magába foglalta; ma reggeli kávéknál a táviratok kalauzolás mellett az egész világot körülutazzuk...”⁷

Érdekes, hogy a táviratra utal. Korközhely? Mindegy! Szana él vele. Évtizedekkel később a futurista kiáltványban is szerepel. A napilap a futurista és a szimultanista költészet egyik ösztönzője lesz. – Tévedés lenne, természetesen, Szanát valami elfelejtett és túl korán érkezett prefuturistának tekinteni. Egyszerűen szenvedélyesen szerette a művészetet, jól ismerte változatos múltját, és ezért bízott jövőjében is. És hitt a műveltség erejében.

Két cikket is szentelt a hajdan nagyon népszerű, de már a 19. század második felében sem ismert Molnár Borbálának, akit újabban Csanádi Imre és Weöres Sándor is élesztgetett. Beszél nyomorúságos körülményeiről, autodidakta szorgalmáról, hiszen az apja még írni sem tanította meg, nehogy erkölcsstelenségre vetemedjék. Ha művelt lett volna, mivé válhatott volna.

Szana külön könyvet szentelt Szendrey Júliának, akinek a verseit kiadta. Szerinte Petőfivel való házassága kölcsönös félreértés következménye volt. De csak azért róta meg, mert nem tartotta vissza Petőfit attól, hogy katonának menjen. (Emlékezzünk Németh László drámájára!) Egyébként hangsúlyozta tehetségét: „A fiatal asszonyt, ki szellemi tulajdonaiért méltan megérdemelte, hogy ne csak mint Petőfiné, de mint Szendrey Júlia is számot tegyen a magyar társadalomban, mi sem bosszanthatta jobban, mint hogy első férjéért keresték ismeretségét.” A feminizmusnak nagyon szép, nagyon halk és nagyon határozott kifejezése ez. Még Arany Jánossal szemben is védelmezte Szendrey Júliát második házasságáért, pedig Aranyt költőként is, emberként is mélységesen tisztelte. Egyik legszebb esszéjét az öreg, beteg Aranyról írta: „...sohasem panaszkodott. Emésztő

⁴ Uo., 189.

⁵ Uo., 190.

⁶ Nyugat, 1933, I.

⁷ Legújabb költőink és a közönség = Vázlatok, 32.

fájdalmát ellenkezőleg titkolni, rejtegetni igyekezett. Félt keserúséget okozni azoknak, kik minden törekvésüket arra fordították, hogy hátralévő napjait megédesítsék”.⁸

Nem tartozom azok közé, írja egyik korai cikkében, akik a bírálatot a boncolással összekeverik. Az író nem irányítani, hanem megérteni és népszerűsíteni akarta. Mindig igyekezett a tárgyalt író erényeit bemutatni, akkor is, ha csupán tárgyválasztását vagy néhány sorát dicsérhette meg. Nem volt szigorú abban az értelemben, hogy nem készen kapott elvek alapján ítélkezett, és hogy a jelen vagy a jövő művészetét nem tartotta *eleve* érdektelenebbnek a múltéval szemben. De szigorú is volt: a Figyelő szerkesztőjeként évekig nem közölt verset, mert jó verset nem talált, középszerűt pedig nem érdemes kiadni. (De nem volt merev vagy makacs, évekkel később amiatt panaszkodott, hogy a kiadók nem akarnak verseket kiadni.)

Megbízható kritikus volt, évtizedeken keresztül különböző lapokat szerkesztett, de soha egyetlen kortársát vagy munkatársát nem „kiáltotta ki” nagy költőnek. Az utókor nem kényszerült helyreigazítani ítéleteit. Kosztolányi sem csupán „lángelmékről” írt. Szana sem. Nemcsak Csokonai, hanem Tóth Kálmán életrajzát is megírta. Rokonszenvezett vele, és sajnálta, hogy túlságosan hamar elfelejtették. Ha átlapozzuk gördülékeny, jól olvasható könyvét, megcsodálhatjuk ízlését, mértéktartását. Nem próbálta megemelni, de megőrizte arcvonásait. Egyébként Szana magyar irodalomtörténeti dolgozatait a jól dokumentáltság jellemzi. Debreceni diákként Csokonairól számos addig ismeretlen dokumentumot közölt. Nem vagyok művészettörténész, nem ismerem Szana helyét a magyar művészeti kritikában. Csak benyomásaimról számolhatok be. Gondos, tájékozott biográfusnak hiszem. Mint laikus, szívesen olvastam könyveit, és azt hiszem, hogy szakember is haszonnal forgathatja azokat. Emlékeztetőül két címet írok ide: *Izsó Miklós élete és munkái*, *Markó Károly és a tájfestészet*. Ez utóbbi könyvnek egy olyan példányát olvastam, melyben Szabó Dezső ex librise található.

Szana nagy álma a gazdag, művelt középosztály volt. Egyik legszebb könyvében beszél erről, az *Egy amateur naplójából* címűben. A kötet egyik esszéje, az *Egy bibliophil álma*, valóban álomleírás. Az elbeszélés hőse elvetődik egy árverésre, ahol magyar költők első kiadású műveit egymásra licitálva fantasztikus összegért veszik meg a – főként – arisztokra könyvgyűjtők. Az álmodót inasa költi fel, hogy a reggeli postát átadhassa. Az elsőből kiderül, hogy Petőfi, Vörösmarty és Kemény műveinek első kiadásai fillérekért kaphatók. A másik levelet csaknem teljes terjedelmében idézem:

„Kedves Uram! Ön a magyar gyűjtők birtokában levő érdekes dolgokról: festményekről, szobrokról, régi fegyverekről s a kuriozitás más tárgyairól szeretne illusztrált könyvet közrebocsájtani. E díszmű kiadásáról le kell mondanunk. Különösen olyan intenciókkal, mint ön akarja, hogy hollandiai és kínai papírra is nyomassunk példányokat. A középosztálynak ilyesmire nincs pénze, tönkreteszi a terhes adó. Az arisztokrácia pedig csak kivételesen érdeklődik valami iránt (...) Különben fogadja stb., stb. Buzgó testvérek, könyvkiadók.”⁹

Ferenczi László

⁸ Arany János = SZANA Tamás, *Örök emlékek*, Bp., 1892, 67.

⁹ *Egy amateur naplójából*, Bp., 1899, 95.

RÁKAI ORSOLYA

A MAGYAR NYELV ÜNNEPE?

(Tiszteletadás a magyar literatúrának – a Marczibányi-jutalom első két kiosztása¹)

„A szó magában semmi; hamispénz, amelynek folyása változó, és belső becse nem magában vagon.”²

1. Az ünnep ünnepén

Egy esemény, amely tudatosan helyezte magát az önreflexió logikailag sajátos, paradox pozíciójába, arra készíti a megszólalt, hogy önmaga alól húzza ki a talajt, hiszen az elemzés tárgya egyszersmind saját helyzete is. Az irodalmi ünneplésnek szentelt mai ünnepen elhangzó előadások³ így tulajdonképpen a kifejezés Hayden White-i értelmében vett ironikus történetírás termékei, amelyek formájuknak köszönhetően megismélik a történetük, leírásuk, magyarázatuk tárgyául szolgáló ünnepet.

Választásom egy (pontosabban két), a kortársak által különlegesnek, példaértékűnek tekintett ünnepre esett. Marczibányi István végrendeletének második pontjában felkérte a Nemzeti Múzeumot, hogy minden évben tüzzön ki három jutalomkérdést a nyelvhelyesség, a nyelvújítás, illetve a nyelv szabályainak megállapítása köréből, s a legsikeresebbnek ítélt pályázó kapjon 100 forint jutalmat; továbbá, hogy az előző évben magyar nyelven megjelent, „jó erkölcsöket tárgyazó, vagy Históriaiban, vagy Törvényes, és Orvos Tudományokban, vagy Classicusok fordításában” legjelesebbnek bizonyuló mű alkotója is kapjon elismerésül 400 forintot.⁴ A jutalmak sorsáról bizottság döntött, melynek elnöke gróf Teleki László volt, tagjai pedig (az első kiosztások idején) az alapítvány kezelőinek képviselői: Pest megye részéről Prónay Sándor, Szentkirályi László, Jankovich Miklós, Glosius Dániel, Georch Illés, Stettner Máté, Kovachich Márton György és Schedius Lajos, a Nemzeti Múzeumtól az igazgató, Miller Jakab Ferdinánd és Horvát István, a Marczibányi családtól pedig Marczibányi János. A végrendelet 1815-től lépett

¹ A dolgozat alapját Kulcsár István és Horvát István leírásai alkotják, melyek a Tudományos Gyűjteményben jelentek meg. Vö. KULTSÁR István, *Szóllás a Magyar Nemzeti Múzeumban Pesten Nov. 23-an 1817. tartatott Magyar Nyelv' Ünnepéről*, Tudományos Gyűjtemény (a továbbiakban: T. Gy.), 1818/3; HORVÁT István, *A' ditső Marczibányi Familia Tudományos Jutalom Tételének fényes Kiosztatása Böjt Más Hava XXIII-dikán MDCCCXX. esztendőben*, T. Gy. 1820/6. „Ezen ünneplés (...) czélja volt a Magyar Literatúrának első nyilván való megtiszteltetése”; T. Gy. 1818/3, 55 (KULTSÁR István).

² KÁRMÁN József, *A nemzet csinosodása*, Bp., Magvető, 1981, 29–30.

³ Ez a dolgozat az 1997. szeptember 30.–október 1. között a Petőfi Irodalmi Múzeumban *Az irodalom ünneplésformái* címmel rendezett kultusztörténeti konferencián elhangzott előadás bővebb változata.

⁴ MARCZIBÁNYI István végrendelete, közli KULTSÁR, T. Gy. 1818/3, 49–55.

életbe, de az első ünnepélyes díjátadás csak 1817-ben volt. Több-kevesebb rendszerességgel 1834-ig folyamatosan működött az alapítvány (1817-ben, 1820-ban, 1823-ban és 1834-ben tartottak jutalomosztó ünnepségeket), majd 1845-ig szünetelt.⁵ Ekkor átkerült az Akadémia kezelésébe, s ebben a formában egészen 1944-ig megmaradt. Elsőre talán nem is illik igazán az általában inkább konkrét személyek köré épült szentélyeket középpontba állító kultusztörténeti vizsgálódások közé, hiszen a Marczibányi-díj kiosztása esetében még az sem nyilvánvaló, hogy tulajdonképpen mi (vagy ki) az ünneplés tárgya. Kultsár István a magyar nyelv ünnepének nevezi az első jutalomátadást, és bizonyos szempontból igaza van, de ugyanígy tekinthetnénk egy újfajta literátori-írói szerep szentesítési aktusának is ezeket a díjkiosztó ünnepségeket.

A Marczibányi-díjat az irodalomtörténet-írásban az akadémiai törekvések előzményei kapcsán szokták megemlíteni. Már Toldy Ferenc is azt írja róla, hogy Marczibányi István azért hozta létre, mert „az akadémia felállításához nem volt remény”, s provizorikusan az Akadémiához hasonló szerepet volt hivatva betölteni addig, míg az „a nemzet kitűrése s fejedelmeink kézfogása által valósággá lön”.⁶ Az alapítvány mindazonáltal fejedelmi – ha nem is királyi – pártfogóval büszkélkedhetett, hiszen védnöke a díjakat személyesen kiosztó nádor volt, aki „tudta mit teend a kisdéd jutalom is, ha annak a sokaságra oly igen ható fényt kölcsönöz. Megnyitotta magyar Músánknak, ez addig árva leánynak, saját gondjai alatt a versenytért, melyen hősei pályáágakat nyerhetének, s nyerheték azt fejedelmi kézből, *először, mióta e nyelv él a hazán*. Köz bizodalomra méltó férfiak voltak a verseny bírái.”⁷ Toldy szerint ennek köszönhető, hogy a nagyközönség által addig ábrándozónak, különcnek, „szeszélyből inkább mint okos számításból cselekvőnek” tekintett magyar írók „*áldatlan fáradozásai*” újfajta jelentőségre és elismertségre kezdtek szert tenni, sőt visszaemlékezése szerint éppen az egyik ilyen ünnepségen fogant meg benne az a hit, hogy az életpályául választott irodalom, „mely a haza legmagosbjai által felkarolva érdemtárgyul tüzetett ki, az idő általános mostohaságán utóbb is győzni fog”.⁸

A 18–19. század fordulójától egyre inkább „érdemtárggyá” váló (magyar) irodalom a 19. század folyamán fontos társadalmi tényező lesz, s nagyrészt ekkor megszerzett pozíciója teszi lehetővé saját intézményrendszere kialakulását és az e rendszer által biztosított illetve megkövetelt új, „profí” életformát. E modernizálódási folyamat végeredményeként az irodalom a társadalom önreferenciálisan zárt alrendszerévé alakult, mely képes egyrészt elemeiből önmagát megalkotni, másrészt önazonosságát megfigyelni és leírni.⁹ Az egymással kapcsolatban álló, ám ugyanakkor élesen elváló alrendszerek (azaz itt a tudományterületek) nyelve, szókincse – ahogy Stanley Fish írja – „nem konvertibilis”, az egyes körök tagjai más körökben nem „vásárolhatnak” vele, hiszen ott „egy ugyanilyen

⁵ CSAHÍHEN Károly, *Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830*, Bp., 1934, I, 94–95.

⁶ TOLDY Ferenc, *Marczibányi István emlékezete* = TOLDY Ferencz *Irodalmi beszédei*, I, *Gyász- és emlékbeszédek 1833–1855*, kiad. RÁTH Mór, Bp., 1888 (a továbbiakban: TOLDY 1888), 142, 144.

⁷ TOLDY 1888, 143. (Kiemelés tőlem – R. O.)

⁸ TOLDY 1888, 144.

⁹ Niklas LUHMANN, *A műalkotás és a művészet önreprodukciója*, ford. GERGŐ Veronika = *Testes könyv*, I, szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc, Szeged, 1996 (a továbbiakban: *Testes könyv* I).

közös szókincs a kereskedelem hivatalosan elfogadott eszköze (...) az irodalomtudomány nyelve más területeken nem eltérő, hanem érvénytelen: nem hallható belőle, csak valami idegen mormolás egy távoli világból; nincs kapcsolata azokkal, akik a kormányt és a kereskedelmet irányítják, mert nincs olyan híd, amelyen a kulturálisan eltérő közegek polgárai átjárhatnának egymáshoz.”¹⁰ Az irodalom sajátos helyzetét bizonyítja, hogy a magyar kultúrában elvileg a mai napig betöltött társadalmi szerepe mégis valamiféle hídként tud funkcionálni, ami talán épp a nyelv ideologikussá válásának köszönhető.

A kultusz történeti kutatások tárgyául szolgáló hagyomány alapja éppen ez a tisztelet, melyben a hallgatólagos egyezmény értelmében a magyar nyelvet és az általa létrehozott-fémjelzett kultúrát részesíteni kell. E nagy múltú hagyomány szerint a „profánokat” a nyelvvel valamilyen módon hivatásszerűen foglalkozó „papok” képviselik egy speciális nemzeti elit tagjaiként, de a paradicsomi attribútumokkal rendelkező kultúra felmutatása által tanítják is. A megközelítés sokszor közvetlenül vallásos jellegű, általában azonban (mint ezt Dávidházi Péter és Margócsy István kiemelték az ItK kultuszszámának¹¹ tanulmányaiban) közvetetten, a nemzetszolgálat, a hazafiság szintén szakrálissá vált kontextusában történik oly módon, hogy a vallási és a nemzeti szentség állandóan kölcsönösen legitimálja egymást. A politika, a költészet és a vallás szimbólumainak szinte szétválaszthatatlan keveredése adja meg az íróktól elvárt szerep beteljesítésének azt a társadalmi presztízszt, amit e nemzeti iránytű-, illetve képviselővontuk nélkül nemigen kaphatnának meg.

Kultusz és kultúra eme nemcsak szótári közelsége figyelmessé tette az elemzőket az irodalomtörténet kérdéseinek és válaszainak, a közlést biztosító tereinek és a közlő helyének ritualizáltságára, preformáltságára. E rituális rendet néha a diskurzus kiterjesztésének gátjaként, az igazi történet (vagy a minél több lehetséges történet) elmondásának akadályaként értelmezik, néha viszont az említett autonóm irodalom (autonóm irodalmi tudomány) szükségszerű velejárójának tekintik, ami esetleg „szelídíthető” ugyan a reflexió által, de nem szüntethető meg. A rituálé formáját maga a beszédmód teremti meg, amely a hermeneutika történetfelfogásának megfelelően az irodalomtörténetet korpuszként, horizontokként, örökségként, kontextusként és folyamatként fogja fel. Ahogy a bibliaértelmezés, úgy a belőle kinövő irodalmi hermeneutika számára is kontextusfüggő a jelentés, és a magyarázó *folyamat* teremt teret a megértés számára; s ahogy a Bibliában Krisztus „fontosnak tartja azt megmutatni, hogy áldozata mint a próféciák által megígért messiási szerep történelmi betöltése csupán a régebbi szövegek fényében nyeri el teljes jelentését”,¹² a kultikus irodalmi hermeneutika is a bibliaihoz hasonló figurális értelmezés által igyekszik közelebb kerülni a megváltó nagy írók szent alkotásaihoz.

¹⁰ Stanley FISH, *Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény?*, Nagyvilág, 1995/4, 358.

¹¹ DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében*; MARGÓCSY István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, ItK, 1990/3.

¹² Richard E. PALMER, „Hermeneutika – hermeneia”: *ókori szavak használatának mai jelentősége*, ford. KÁLLAY Géza = *A hermeneutika elmélete*, vál., szerk. FABINY Tibor, Szeged, 1987 (Ikonológia és Műértelmezés, 3/1), 87.

Nem csak az értelmezés – az ünnep – *nyelvének* halott és alvó metaforái utalnak e párhuzamra, de retorikai alakzatba rendeződik maga a történet is:¹³ mint megértési-magyarázási folyamat egyszerre szólván valamiről és e valami által valami másról, formája bizonyos mértékig mindig allegorikus. Ez az alakzat Gadamer szerint a 19. századi esztétikai gondolkodás alapja, amely rejtve, egyfajta „mitikus-allegorikus hagyományként” máig körülhatárolja a metaforikus kifejezésmód problémáját és „a lélek szimbolizáló tevékenységének szabadságát”.¹⁴ Elválasztható-e egymástól egyáltalán történet és allegória? A kérdést függőben hagyva most megpróbálok inkább valamiféle allegorikus, mint történeti leíráshoz folyamodni, hiszen a kultusztörténetnek nevezett kutatási területet, melynek e konferencia előadásai is részét alkotják, éppen a beszédmódra való tudatos odafigyelés, a halott metaforák felélesztése, „szaván fogása” hozta létre. Az a gyanú, hogy „az igazságok illúziók, amelyekről elfelejtettük, hogy illúziók, metaforák, amelyek megkopván elveszítették érzéki erejüket, képüket vesztett pénzérmék, amelyek immár egyszerű fémek csupán, nem csengő pénzdarabok”,¹⁵ nem tűnik távolinak a kultuszkutatástól, és azt a félelmet kelti bennünk, hogy lebegtetett árfolyamú „pénzünkért” talán már semmit sem kapunk, hogy kultikus, „kopott” fogalmaink cseréje abszurd, azaz „szaknyelvi zsetonjaink” beváltása, ahogy Dávidházi szintén „pénzügyi” szóképpel megfogalmazza,¹⁶ a jelentés lekopása miatt már esetleg nem olyan magától értetődő, s lehet, hogy e pénz ma már nem annyira vásárlásra vagy netán tőzsdei manipulációkra, mint inkább numizmatikai vizsgálatra alkalmas.

A pénzügyek akkor is szemünkbe ötlenek, ha az autonómia oldaláról közelítjük meg a problémát. A Marczibányi-jutalom minden szimbolikussága mellett elég tekintélyes pénzösszeget jelentett, s ez a vizsgálódás előterébe állítja az irodalom díjazásának, illetve díjazhatóságának, megfizethetőségének a kérdését is. Bizonyos értelemben éppen az jelenti a modern irodalmi élet megjelenését, hogy az írók hivatásossá válnak, vagyis nemcsak az irodalomnak, de (legalább részben) az irodalomból kezdenek élni. Kezdetből megfigyelhető azonban az is, hogy az anyagi vonatkozásokat általában nem tekintik egyenértékű cserének vagy netán méltányos árnak, hanem inkább (az összeg és az erőfeszítés nagyságától függően) valamiféle juttatásnak, jutalomnak, segélynek, ajándéknak.

¹³ E gondolat következményeire nézve vö. Hayden WHITE, *A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás*, ford. NOVÁK György = *Testes könyv I*; Uő., *The Fictions of Factual Representation = Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 1978; Uő., *The Metaphysics of Narrativity: Time and Symbol in Ricoeur's Philosophy of History = The Content of the Form*, Baltimore–London, Johns Hopkins University Press, 1987.

¹⁴ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 75; Paul DE MAN, *A temporalitás retorikája*, ford. BECK András = *Az irodalom elméletei*, I, Pécs, Jelenkor, 1996, 10.

¹⁵ Friedrich NIETZSCHE, *A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról*, ford. TATÁR Sándor, Athenaeum, I, 1992, 3, 7.

¹⁶ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszületője”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., Gondolat, 1989, 1.

A szimbolikus és az anyagi javak ilyen keveredése jellemző az irodalom Alain Viala¹⁷ által elemzett „jutalmazási rendszereire”; a klientúrára, a mecénási kapcsolat különböző formáira és bizonyos mértékig az akadémiákra is. Talán legfeltűnőbb az ünnepséget biztosító mecénás figurájának elmosása, jobban mondva kiterjesztése a nádorra. Az akadémiai és a mecénási forma sajátos keverékének tűnő Marczibányi-alapítvány eljárásának elemzése Viala átfogóbb, történeti tipológiáját szem előtt tartva is érdekes feltevésekhez vezethetne, de most csak ezt a különös „szellemképességet” szeretném közelebről megvizsgálni, mivel ez fontos láncszemnek látszik a mecénatúra központivá, államilag elfogadottá-támogatottá alakulásában, és így az „írói nevezet tiszteltté válásában” is.

Úgy tűnik tehát, hogy a kiválasztott két Marczibányi-ünnepség a (legitim) irodalmi autonómia, a professzionalizálódás és a jutalmazás, a nemzet, a nyelv, az ideológia és a kultusz, valamint az elbeszélés, a metafora és az allegória kaotikus keresztmetszetében foglal helyet. Dolgozatom e szövevény néhány szálának meglazítására tett kísérlet.

2. Példáknak szent gyöngysora

Az újabkori irodalmi kultusz története mindamellettt valószínűleg nagyon nehezen lenne elválasztható a nemzet allegóriájától, hiszen nálunk (ahogy sok más helyen) történetileg is szorosan összefügg az irodalmi hivatásosság és intézményrendszer kialakulása a modern nemzet létrejöttével. E történetek elmondásához olyan közegre volt szükség, amely „bizonyítja”, illetve kialakítja a folyamatosságot, a „nagy példák” és a hagyományok követésének hangsúlyozásával lehetővé teszi a „mindig is” tekintélyének és a rendszer felépítéséhez szükséges szilárd(nak érzett) közös talajnak a birtoklását. Ezt a közeg az anyanyelv újfajta értelmezésében találják meg, amely immár nem pusztán olyan értelemben jele a nemzetnek, hogy felismerhetővé teszi tagjainak összetartozását (amivel persze az is együtt jár, hogy bizonyos mértékig újraértelmezik a nemzet tagjának fogalmát), hanem jelzésként, egyfajta indikátorként a nemzet aktuális lelki-szellemi állapotát is mutatja, illetve visszahat arra. Az ünnepi beszédekben is számos példát találhatunk erre, pl. „Úgy tekénti minden tsinosabb Nemzet hazai nyelvének virágzását, mint a' Nemzeti Fennállás' és Tudományos Előmenetel' leg szembetűnőbb Tanu Bizonyosságát. A' hol enyészik a' Nemzeti Nyelv, enyészik ott maga a' Nemzet is.”¹⁸ „Az Anyai nyelv az Haza szeretettől elosztatlan, vele együtt jár, és szorossan öszvekaptsoltatott.”¹⁹ „...mihelyt valamely Nemzet anyai Nyelvét elenyészni engedte, azonnal lételét is elvesztette; sőt még az ősz régiség hódolói is, mikor valamely Nemzetet meggyőzni, egészen elnyomni akarták, a' Nyelv' eltörlésén kezdették el többnyire ezen mesterkedéseket, és ha akármely úton ezen első céljokban boldogúlhattak, a' Nemzet' tökéletes elenyészése

¹⁷ Alain VIALA, *Naissance de l'écrivain: Sociologie de la littérature à l'âge classique*, Paris, 1985 (a továbbiakban: VIALA 1985).

¹⁸ T. Gy. 1820/6, 33 (HORVÁT István beszédéből).

¹⁹ MILLER Jakab Ferdinánd beszédéből: T. Gy. 1818/3, 67–68.

is magától elkövetkezett.”²⁰ Az idegen nyelv bevezetése a meghódított területeken immár úgy jelenik meg, mint a hódítást teljessé és visszavonhatatlanná tevő momentum.

Mivel azonban mégis egy később folyton ismételtető, diskurzusalapító gesztusról van szó, a tudósításokban paradoxnak tűnő módon a folyamatosság mellett hangsúlyt kap az eredetiség, a kezdetiség, a példaadás motívuma is. Ez a biblikus kettősség, ahol a megváltás előtti és utáni történet élesen elválik ugyan, de ugyanakkor egyetlen történet marad, amelynek elemei folyamatosan előre- és visszautalva egymást értelmezik, ahol maga a megváltás gesztusa egyszerre soha-nem-hallott ős-ünnep és régi próféciák beteljesítése, példák folytatása-magyarázata is, nagyon érdekesen és részletekbe menően át- meg át- szövi a nemzet „lelki történetének” megkonstruálását, ám e probléma kifejtése külön dolgozat témája lehetne.

A (nemzeti) nyelv ünneplésének ez a furcsa kétértelmősége az általam választott konkrét esetekben is megfigyelhető: Kultsár István „különös időnként megújuló Hazafiúi példákra” beszél, amelyek „gyöngylánczában” a Magyar Nyelv Ünnepe is „egy újabb fényes szem leszen”, s „szóllása” végén végigtekint azokon, akikre a hagyományok sorába illeszkedő újabb példa-gyöngyszem termékenyítő és újabb nagy tettekre – azaz példákra – serkentő fénye árad.²¹ A múzeum igazgatója, Müller Jakab Ferdinánd viszont „Hazánk Tudományos Történeteiben ekkoráig nem olvasott” példának nevezi az eseményt, melyen „Anyai Nyelvünk fenntartásának (...) talp-kövét” vetették meg.²² Ez a kettősség részben a hagyomány szóban rejlő dichotómiát tükrözi: gondolhatunk egy vélekedéskombinációra (ahogy Edward Shils a tradíciót nevezi²³), de magára a hagyományozódás folyamatára is. Kultsár leírásában mintha a második jelentés, a példák, a hagyományok megszakítás nélküli átvitele, folyamatos működése lenne hangsúlyosabb, de talán pontosabb azt mondani, hogy a fogalmat mintegy a két jelentés összeolvasztásával a „hagyományozódás hagyománya”, a „folyamatosság folyamata” értelmében használja. E tautologikus használat eredményeképpen az elbeszélés nagyon lényeges szerepet kap – a hagyomány hagyományozódását az állandó újramondás, a történet állandó felelevenítése bizonyítja, illetve biztosítja. A *Szent Hajdan Gyöngvei* – hogy Pyrker érsek nagy vitát kiváltó művének címét kölcsönvegyük –, azaz a nagy tettek, példák állandó ismétlései alkotják a nemzet halhatatlan lelkét, amely így lényegében a nyelv segítségével a „nemzet oltáránál” végzett ünnepi áldozatok szakadatlan sora. „Az emberek halandók, a Nemzetek halhatatlanok. Ezek folyvást élnek a Haza földének bírásában, a Polgári Alkotmányban, az alapos Törvényekben; élnek a Nemzeti Characterben, az Erköltsi szokásokban, a Nemzeti Nyelvben, s öltözetben; élnek végre a közös, és különös időnként megújuló Hazafiúi példákban. – Minden tehát, a mi egy Nemzettel Századok által történik, ugyan azon egésznek része, s egy Polgári életnek folyása. Azért a magát betsülő Nemzet figyelmeztet Eleinek példáira, s azoknak követését ditsőségesnek tartja” – kezdi

²⁰ T. Gy. 1818/3, 58. (TELEKI László beszédéből).

²¹ T. Gy. 1818/3, 40, 73.

²² T. Gy. 1818/3, 67.

²³ Edward SHILS, *A hagyomány stabilitása és a változás formái*, ford. NAGY László, Café Babel, 1996/1.

Szóllását, azaz lábjegyzetének magyarázata szerint disszertációját, discours-ját, diskurzusát Kultsár.²⁴

Pszichológusok egy csoportja megkísérelte a nemzeti azonosságtudatnak és népléleknek nevezett fogalmakat a narrativitás segítségével elemezni. A narratív elv hívei szerint ugyanis a pszichikum az elbeszélésszerkesztés logikája szerint működik, és maga az én is úgynevezett „self-narratívumokból” épül fel. A „nemzeti elbeszélések”, e kollektív narratívumok véleményük szerint hasonló szerepet játszanak a nemzetek azonosságtudatának felépítésében, mint a self-narratívumok az egyéni identitás kialakításában.²⁵ A nemzetek kialakulásának és a nacionalizmusnak a kutatói viszont úgy gondolják, hogy ezek a történetek nem maguktól, az események egymásutánjára való spontán és objektív emlékezés útján jönnek létre, hanem több-kevesebb tudatossággal meg kell őket alkotni, és e folyamatban jelentős szerepet játszik egy már meglévő „nemzeti énkép”, amit a „valódi múlt” feltárásával az illető hazafi illusztrálni szeretne. Ezért elég gyakoriak a „bányászati” metaforák (a magyar irodalom történetében is, gondoljunk például Kármánra vagy Besenyeire), mivel ezek már meglévő *természeti* értékekre utalnak, amelyeket csak napvilágra kell hozni ahhoz, hogy felhasználhatóak legyenek. 1821-ben Sztrokay Antal úgy kapcsolja össze a nagy példákat a nyelvvel, hogy az ilyen módon felértékelődött nyelv lesz az, ami az időt legyőzve a nemzetnek a halhatatlanságot, sőt a megdicsőülést biztosítja: azért kell ápolni és óvni, mert ez az ősektől fennmaradt legfőbb kincs, mely által ők „a Dicsőségnek kárpitain túl hatván (...) paradicsomot szereztek, s ennek hantjait vérökkel áztatván” az utódaikat e paradicsom jogos örököseivé tették.²⁶ Ahogy Anthony D. Smith írja,²⁷ ahhoz, hogy a nemzet olyan dicsőséges sorsra törekedhessen, melyért polgáraitól elvárhatók bizonyos (jelentős) áldozatok, először meggyőzően ábrázolni kell ezt az egyelőre idézőjeles „nemzetet” egy méltó és egyedi múlt újrafelfedezése és kiegészítése segítségével. A közösségi múlt „lerakóhelyén”, „kincsesbányájában” összegyűjtött építőanyagokat bizonyos szabályok szerint kell összeállítani. Túl néhány „tematikai” és „műfaji” törvényszerűsége (például a használható múlt leggyakrabban „hősi múltból” válik, és a saját történelem birtoklása valamilyen módon az eposz műfajával áll kapcsolatban, akár úgy, hogy valódi irodalmi eposz jelzi a nemzeti nagyságot, de akár úgy is,

²⁴ T. Gy. 1818/3, 39–40.

²⁵ PATAKI Ferenc, *Nemzetkarakterológia?*, Magyar Tudomány, 1997/2, 175–176. Vö. D. PEABODY, *National Characteristics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985; J. EDWARDS, *Language, Society and Identity*, Oxford, Blackwell, 1988; E. ERIKSON, *Identity: Youth and Crisis*, New York, Norton, 1968.

²⁶ SZTROKAY Antal, *A 'Nemzeti Nyelv' előmozdításáról*, T. Gy. 1821/2, 69. A „nyelvi paradicsomra” vonatkozó példákat természetesen hosszan lehetne sorolni, s csak részletes vizsgálatuk mutathatná ki, hogy mik azok a lehetséges különbségek, amelyek a nyelv által elérhető/elérendő halhatatlanság humanista ideáljához képest mutatkoznak a nyelv *nemzeti* paradicsomi tulajdonságait hangsúlyozó újabb retorikában, mi az, amit megőriz ez az újabb ideológia a korábbiából, hogyan változtatja meg annak néhány jellemzőjét és hogyan jelennek meg e módosulások a költőszerep leírásaiban. Érdekes lenne elemezni ebben a kontextusban a „szent kincs” gyakran megjelenő képeit is, amelyekben a fényűzően gazdag ereklye- és szentségtartók módjára keverednek a konkrét anyagi és a transzcendens szellemi érték jellegzetességei.

²⁷ Anthony D. SMITH, *Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés*, ford. HEIL Tamás, Café Babel, 1996/1. A tanulmány gondolatmenete arra csábít, hogy eredményeit megpróbáljam érvényesíteni a vizsgált korszak hazai sajtóságaira, ám ettől itt most el kell tekintenem, ezért csak néhány kiragadott példára szorítokozom.

hogy maga a történelem ölti fel az eposz formáját – e két változat gyakran együtt is szerepelhet), e kialakított használható múltnak három alapvető, nélkülözhetetlen feltétele van: az autentikusság, az inspiráció és az újraértelmezhetőség.²⁸ Az autentikusságot Smith többek között úgy érti, hogy a múltnak jól dokumentálhatónak, meggyőzőnek, hihetőnek kell lennie, azt az érzést kell keltenie az emberekben, hogy ez az ő saját történetük, nem kívülről behozott, idegen, irreleváns konstrukció. E relevanciaérzés biztosítja részben a második követelményt is, azaz a „használható” múlt azon tulajdonságát, hogy inspirálni tudja a közösség minél nagyobb részét, s így szolgálni tudja mai szükségleteiket és céljait.

Maga a magyarázó folyamat lesz tehát itt is a megértés (és a megértetés) tere, mint a hermeneutikában. Az „idegen”, az „érthetetlen” és így nemcsak félelmetes, de „használhatatlan” eseménysor a kiválasztás és az összeállítás révén nyer jelentést úgy, hogy felismerjük az összeállítás mintáját, a „műfajt”, és ez segít hozzá a részek értelmezéséhez, értékeléséhez, mondja Hayden White.²⁹ Idézett tanulmányában Palmer is azt írja, hogy Jézus, megismételvén és újból kijelentvén a régebbi szövegeket, egyszersmind meg is magyarázza őket és rajtuk keresztül önmagát. Ahhoz tehát, hogy e régebbi szövegek „jelentése” (amely így még nem valódi jelentés) megnyilvánuljon, „egy külső tényezőre van szüksége, Krisztusra”.³⁰ Az anyanyelv így – a „közönséges nagy Lélek”, a nemzet halhatatlan lelke, paradicsoma, üdvösségének és ugyanakkor önazonosságának záloga – ugyanúgy a történetet lehetségessé tevő „szent fonal”, mint ahogy bizonyos értelemben a Megváltó a megváltás történetét összetartó, e történet elmondását lehetségessé tevő és így értelmezhetőségét biztosító „külső” szál a Bibliában. A nyelv az adott közösség különleges, értékes tulajdona, öröksége lesz, amely egyfajta lelki *tér*ként biztosítja a közösség életerének *idő*beli azonosságát. Módosítható az aktuális szükségleteknek megfelelően, de (elvileg) nem sajátítható ki, alapjaiban, radikálisan nem változtatható meg, hiszen az a „lelki haza” területébe való erőszakos beavatkozás lenne, „lélekrontás”, szentségtörés, ördögi cselekedet. Nemcsak a konkrét nyelvről van szó, hanem mindarról, ami esetleg eddig is létezett külön-külön avagy részleges, más csoportra vonatkoztatott „nemzeti” jellemzőként, de aminek mostantól a nyelv (anyanyelv) közös alapjává, összekötő anyagává, sőt anyjává válik. Ami belőle fejlődhet, és ami lélek-, illetve géniusz-voltából következik, az mind közös és elidegeníthetetlen sajátja, „vérében rejlő” tulajdonsága a nemzet tagjainak, akiknek „kollektív lelke” sajátos, mágikus szimpátiában áll ezzel a kultúrával, azaz az ideák honába tartozó „magasban lévő” hazával (ahogy a kultúrát Illyés nevezte). A haza „valódi” területét a kultúra mintegy átítatja, átjelkesíti (történetileg visszatekintve is), s ezért a haza fia e „szellemi tér” minden sérelmét saját sérelmének kell, hogy érezze, mintha képmásával üznének feketemágiát.

A példák gyöngyszemei tehát immár a nyelv fonalára vannak fölfűzve – vagy legalábbis nagyon igyekeznek őket erre fölfűzni. Ez a gyöngysor egyszerre lesz az embereket

²⁸ SMITH, *i. m.*, 23.

²⁹ E gondolat White számos írásában szerepel, vö. pl. WHITE, *A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás = Testes könyv I.*

³⁰ PALMER, *i. m.*, 87 (kiemelés az eredetiben).

olyan nemzeti testté összekötő erős lánc, amelynek „a politikának vészei nem árthatnak” (mint az 1820-ban regéiért Marczibányi-díjjal részesült Kisfaludy Sándor írja³¹), és az a „meggyőződésből való kész engedelmű jobbaggyá” megkötő és ugyanakkor boldogságra vezérlő kármáni kötelék is, amelyet szintén az általa „második Prometheusnak” nevezett igazi literátorok fonnak az „égi bölcsesség szép világából”.³² E megkötő funkciót különösen az elnök Teleki László hangsúlyozza beszédében, de megemlíti például Kisfaludy és Fejér is az 1820-as ünnepen. „A nyelv eggyeránosságáról”, azaz az egyféle (magyar) nyelv általánossá válásáról Sztrokay Antal is úgy ír például a Tudományos Gyűjteményben (1821/2), mint ami „lekesíti a nemzeteket, a szíveket öszve kaptsolja, a Hazának boldogságát eszközlí”, s ugyanakkor „az Ország alkotmányát erősebb lábra állítja”.³³ A „használható múlt” harmadik, Smith-féle követelménye, az újraértelmezhetőség jelen esetben a veszélyesnek érzett új ideológia beillesztését segíti a hagyományos keretbe, sikeres kísérletet téve így az autonóm irodalom rendszerének megalapozására, hiszen az éppen nemzeti érték voltának köszönhetően tett szert az indulásához nélkülözhetetlen definíciós hajtóerőre. „Anya Nyelvének virágzása nélkül – mondja Kisfaludy Sándor – még egy Nemzet sem jutott a’ Nemzeti Ditsőségnek feljebb pontjára; e’ nélkül a’ Nemzet nem gyűjthat nevének csillagokat az Emberiségnek Egén (...) az Anyanyelv a’ közönséges nagy Lélek, melly az egy törzsoékból származott Milliókat, a’ Jóra, Igazra, Nagyra, a’ Hazának, Fejedelemnek, Törvényeknek tartozó kötelességekre éleszti...”³⁴ Talán meglepő, hogy a nyelvi alapú kulturális nacionalizmus, amely egy soknemzetiségű államban mindenképpen széttartó erőnek tűnik, sikeres legitimációs érvként, sőt az idegen császári házzal összekötő egyik igen fontos kapocsként jelenjen meg, de logikusan következik a beszélőknek a kultúra és a „közboldogságot” biztosítani hivatott állam kapcsolatáról vallott elképzeléséből. A Tudományos Gyűjteményben kezdettől az a nézet az uralkodó, hogy „a’ Nemzeti Cultura (Kimíveltetés) legfőbb tökéletesülését tárgyozza külső állapotunknak”, azaz a kultúra, a tudomány alapvető a közboldogság szempontjából. A „nemzet” kultúrája pedig „a’ nyelvvel serken fel, mint a’ leendő emberé a’ szóllással (...) a’ Nyelv azon Culturának első grádicsa”.³⁵ Nem cél tehát, csak fokozat, eszköz, ha mégoly fontos is, „a tzelra, a’ mi a’ Nemzeti tökéletesülés; e’ pedig tsak a’ Nemzeti Litteratura által érödhetik el, azzal fejtödzik ki, arra épül, azon érheti el a’ Zenith pontot.”³⁶ Horvát István is ilyen összefüggésben tartja az állam szempontjából alapvető fontosságúnak a (magyar) nyelvet, mikor az 1820-as ünnepségen azt mondja, hogy a (magyar) nemzeti nyelv segítségével juthat el a haza azon számos polgára is a tudomány és bölcsesség forrásához, akik attól idegen nyelveket nem értvén el vannak

³¹ KISFALUDY Sándor, *Himfy szerelmei. A’ kesergő szerelem. Előszó*, Bp., Rózsavölgyi és Társa, 1921, 20–21.

³² KÁRMÁN, i. m., 38.

³³ SZTROKAY, T. Gy. 1821/2, 69.

³⁴ KISFALUDY Sándor beszédéből, T. Gy. 1820/6, 31–32.

³⁵ Y. (FEJÉR György), *A’ Nemzeti Culturáról közönségesen ‘s a’ Magyar Nemzet’ Culturájáról különösen*, T. Gy. 1817/1, 2, 3 (a továbbiakban: FEJÉR 1817), 1817/2, 3–4.

³⁶ TÓTH Dániel, *Egy Tekintet a’ Deák Litteraturára, Magyar Országban*, T. Gy. 1820/9, 51.

zárva. „Mi ingadozó, mi gyenge Testet tenne pedig a' Sokaság Tudomány nélkül a' Köz Társaságban!”³⁷

3. „...azoknál a' számos régi Törvényeinknél fogva...”³⁸

A világot alkotó „természeti” és „morális” testek (azaz a különféle emberi társulások) „orgánosokra” és „orgántalanokra” oszthatók. „Az orgántalan testeknek részei tsak physica attractio és repulsio által, vagy mechanismus és külső erő által, állanak össze, mint aggregatumok, gyülevészek, formátlan masszák”. A népek ilyen orgántalan gyülevész testek, melyekben nincs semmi belső irányító „önkéntmunkás élet-princípium”, ellentétben az ilyen „orgános erővel” bíró nemzetekkel, amely azok lelkében lakozik, „az az: a' tagjainak és részeinek azon erányozásaikban, a' mellyeket a' Nemzet első eredetétől és szinte nemzésétől fogva az akkori környüállásokhoz képest kapott, és ezután állandóul követett.” Ez a szükségleteknek megfelelően változni is képes lélek „a' külső befolyásokat maga természete szerént meghatározza, az azokból származó akadályokat és sérelmeket elhárítja és helyrehozza, minden idegen elementumot vagy az organismus természetéhez hasonlóvá teszi (assimilat), vagy, ha oda épen nem fér, árthatatlanná teszi, avagy a' testből egészszen kiveti.”³⁹ A nemzet szervezetében pedig „a' Király, a' Haza egy olly tökéletes Testet formál, melynek a' Király a' Feje, a' Haza pedig a' többi test.” E tökéletes test lelke éppen tagjai összhangjában nyilvánul meg. „Orgánosságát” annak köszönheti, hogy részei természetes kapcsolatban állnak egymással, akár a fej és a testrészek, vagy egy másik közkeletű metaforával élve atya és fiai: a király és a haza „egy olyan szélesebb kiterjedésű Ház népet képzeltek, melyben a' Király az Atya, az edgyes polgárok a' gyermekek.” A család természettől adott rendjét nem kell létrehozni, csak megszilárdítani; ahogy az elnök Teleki kiemeli, „a' Király 's a' Haza szorossabb, 's állandóbb egybenkötetésére vezető Eszköz az úgy nevezett polgári Alkatás. Ezen gondolatok nem tsak a' közönséges természeti, hanem a' különös Honyi Törvényeinken anyira fundállódnak, hogy Jó Magyar Hazafit Polgárt nem képzelhetek, a' ki Királyához, a' Haza fejéhez, való minden kötelességeit a' legszorossabb módon ne telyesitené; valamint szinte hú Jobbágya, tisztelő szolgája Királyunknak nem lehet, ki roszt Hazafi; az egyiknek hátra tételével, vagy elmellőzésével, a' másikat jól szolgálni nem lehet.”⁴⁰ Azzal, hogy a királyi pártfogó felkarolta a nemzet tökéletesedési lehetőségét biztosító nemzeti kultúrát, azaz a királyt képviselő nádor⁴¹ rokonszenvéről biztosította a kultúra képviselőjeként

³⁷ T. Gy. 1820/6, 54.

³⁸ T. Gy. 1818/3, 59 (TELEKI László beszédéből).

³⁹ S. [SCHEDIUS?], *A' Nemzetiségről*, T. Gy. 1817/1, 60–61.

⁴⁰ T. Gy. 1820/6, 16 (TELEKI László beszédéből).

⁴¹ A képviselők párbeszédét tovább bonyolítja, hogy az első alkalommal magát a helyettesít, a nádort is helyettesíteni kellett (Ürményi Józsefnek), mivel felesége halála miatt nem tudott személyesen jelen lenni az ünnepen. A képviselők lánc fokozatos egyszerűsödése mintha a Toldy által leírt közeledési folyamatot – a nevezetes „kézfogás” fokozatos létrejöttét – is szemléltetné.

fellépő Marczibányi-alapítvány tagjait és az általuk jutalomra méltónak ítélt tudósokat: a Toldy által addig „árva leánynak” nevezett magyar Múzsza apát, s ezáltal törvényes létet nyert. Már az első ünnepélyen ehhez hasonló módon írja le az eseményt Teleki is, amikor a *nemzeti* felvilágosodást hangsúlyosan elhatárolja attól „a’ viszketeges, bal, ’s ha merem úgy nevezni, *Fattyú*”⁴² kultúrától, amely az említett természetes szövetség ellenében hat, megingatja a polgári kötelességtudatot és a gyermekeket szimbolikus apagyilkosság végrehajtására buzdítja. Amiről ő beszél, az éppen ellenkezőleg, erősíti, javítja az erkölcsöt, élesíti az értelmet és szilárdabbá teszi a nemzetet, megóvja az állam legitimitását. A hazafitól éppen azért várható el, hogy nemzete pallérozásának érdekében minden áldozatot meghozzon, mert ilyen hatalmas atyai pártfogója van.⁴³

Fontos azonban megjegyezni, hogy a látszat ellenére a főszereplő itt elvileg nem a király vagy a nemzet, nem a fej vagy a test, nem az Atya vagy a Fiú, hanem a (Szent)lélek; azaz a részek szerves, életképes kapcsolatát biztosító „önkéntmunkás princípium”, lélek – a „törvények”. Érdekes röviden felidézni az egyik 1820-ban megjutalmazott pályázó, Gáti István hálabeszédének gondolatmenetét. Természetesen a legtekintélyesebb jelenlevőhöz, a főherceg-nádorhoz intézi szavait, ám a rövid bevezetés után még tekintélyesebb (bár *fizikailag* nem látható) címzetthez, a Magyarok Istenéhez fordul. Beszéde a továbbiakban szabályos himnusz, amelyben az invocáció után tisztelettel és hálával felidézi az istenség addigi tetteit. A saját lelkiállapotát leíró bevezetőből az is látszik, hogy ha fizikailag nem is, szellemileg mindenképpen megjelentnek érzi a Magyarok Istenét: a fenségesre jellemző érzelmi keveredésről, „szívét reszkettető” félelem és öröm érzésének egyidejű átéléséről beszél. Az istenség tekintete, arcának fénye mindig is a nemzetet pihent, ám ez éppúgy „fenséges” dolog, azaz egyszerre rettenetes és boldogító, mint tulajdon aktuális lelkiállapota. Mi másnak lett volna köszönhető az a csoda, hogy a nemzet „még akkor sem emésztetett meg, mikor mint a’ Moses tsipke bokra égett”, ha nem annak, hogy ezen alkalmakkor maga a Magyarok Istene, a Lélek nyilvánult meg a nemzet szenvedő testében? A Magyarok Istene éppúgy, mint Mózesnek, a magyar nemzetnek is saját isteni lelkétől áthatott, megtartó, „szent és felséges” törvényeket adott, melyekkel „mint oltalom bátyával” fogta körül a törekeny szervezetet, s így ez „annyi századok után is él a’ maga ősi szabadságában, a’ mikor sok nagy nemzetek úgy elenyésztek, hogy már ma tsak a’ neveket tudjuk.”⁴⁴ A jelen ünnepet is ő adja, a király csak közvetítője akarátának. Gáti örömteli csodálkozással említi, hogy bár mi magunk nyelvünk műveléséhez csak mintegy harminc éve kezdtünk, a Magyarok Istene *máris* újra „Királyi Székibe” helyezte, s a királyt „édes atyává” tette. Az (újraszületett) isteni gyermek, a nyelv, akinek egyelőre „szoptató dajkára” és „nyájas apolgotókra” van szüksége,⁴⁵ új, örömteli kötelék, a legszorosabb lánc az uralkodó szíve és hív magyarjai közt,⁴⁶ s a szónokok

⁴² T. Gy. 1817/3, 57 (kiemelés tőlem – R. O.).

⁴³ T. Gy. 1820/6, 25 (Teleki László *fiának*, a kétszeresen kitüntetett TELEKI Józsefnek a beszédéből).

⁴⁴ T. Gy. 1820/6, 26.

⁴⁵ T. Gy. 1820/6, 27.

⁴⁶ T. Gy. 1820/6, 23–24 (FEJÉR György beszédéből).

ennek bizonyítására örömmel idézik fel a magyar nyelvtudás példáit a császári ház tagjainak köréből.

Az, hogy a magyarság „ezen gazdag örökségben, annyi különböző Népségek között, annyi ellenséges törekedések ellen, a' világ tsudájára, már Ezer esztendőök óta, mint Uralkodó Nemzet” megmaradt, Kultsár István szerint is a Magyarok Istenének köszönhető. Csodás gondviselése az általa adott törvények segítségével fejti ki hatalmát, melyek megtartása így nemcsak kötelesség, de létszükséglet is. Kultsár is a hozzá intézett fohással fejezi be *Szóllását*, melyben az istenség támogatásának tudatában arra szólítja fel honfitársait, hogy „óvják magukat az elfajulástól, és a' Magyar nyelvet, 's öltözetet betsülvén, egyedül a' Magyar Törvények által reményljék boldogulásukat.”⁴⁷

A nyelv ugyanakkor *szép ruhája* is lesz a tudományoknak, amelyek hasonulván a nemzeti „orgános testhez”, immár „mintha nem szégyenlenének, sőt érdemet is keresnének abban, ha nem tsak fordításokban hanem Eredeti Munkákban is e' mi Magyar Nyelvünket magokra öltözgethetik”.⁴⁸ Azonban ez az asszimiláció, azaz „a jövevények szíves elfogadása” is azért kötelező és tiszteletre méltó, mert a régi, szent törvények mondják ki, és mert ezeket a törvényeket folyamatosan életben tartotta a királyok gondoskodása, biztosítva így a nemzeti lélek sértetlen fennmaradását.⁴⁹ Még a nemzeti gondolat enyhített, „liberalizált” változata is e régi törvényekre vezethető vissza. Vigyáznunk kell, mondja Teleki, hogy forró, buzgó és „tettetést nem ismerő” hazaszeretetünk „a' közönséges emberi kötelességet meg ne sértse, az idegen Nemzeteket minden személy válogatás nélkül egy formán szeresse (...) Úgy igyekezzünk tehát buzgó magyarok lenni, hogy az egész emberiséghez való tiszteinket meg ne sértsük. Hogy nagy érdemü Eleink is így gondolkoztak, azt régi Honyi Törvényeink eléggé bizonyítják, ugyan hát miért távoznánk el azon uttól, melyen ők nem kis elő menetellel futottak.”⁵⁰ Nem kell tehát kizárni az idegen kultúrákat, hiszen a legrégebb civilizációktól kezdve az biztosította a tudományos tökéletesedést, hogy az eredmények mindig eljutottak egyik néptől a másikig. Teleki és Kultsár szerint éppen az a fejlődés legbiztosabb jele, hogy egy bizonyos idő után az addig átvevő kultúrából átadó kultúra lesz, példakövetőkből példaadók,⁵¹ s ekkor már a nemzet önerejéből emelkedhet olyan tettekre, „mellyek méltók a' késő Maradékok tiszteletére, és követésére”. Az olyan „vendégszerető” királyok, mint Mátyás, I. Lipót, Mária Terézia, II. József és az éppen trónon lévő I. Ferenc „szelíd uralkodása”, a latin, a francia, az olasz és a német nyelv és kultúra „megkedveltetése” tette lehetővé, hogy az idegen kultúrák eredményeit magába szívó nemzet most immár „a' pallérozott Europai nemzetek között, érdemes helyet magának méltán tulajdonithatna, és igassággal el is foglalhatna.”⁵²

⁴⁷ T. Gy. 1818/3, 73.

⁴⁸ T. Gy. 1818/3, 60 (TELEKI László beszédéből).

⁴⁹ Pl. TELEKI László (T. Gy. 1818/3, 59; 1820/6, 18), KULTSÁR István (T. Gy. 1818/3, 41–42), MILLER Jakab Ferdinánd (T. Gy. 1818/3, 68–69).

⁵⁰ T. Gy. 1820/6, 17–18.

⁵¹ T. Gy. 1818/3, 59 (TELEKI László), T. Gy. 1818/3, 40–45 (KULTSÁR István).

⁵² T. Gy. 1818/3, 69 (MILLER Jakab Ferdinánd beszédéből).

Különösen Mátyás uralkodása magasztalódik fel egyfajta kulturális aranykorként, melyben a „jó, békés uralkodó” és a kultúrát támogató „Maecenások” keze alatt virágzásnak indult a nyelv kertje és a kultúra, azaz „kimíveltség” egyéb területei. Minthogy „az ő udvara a’ Külföldi Tudósoknak, szép mesterséget űzőknek menedék helye” volt, a nemzeti pallérozottság olyan magas fokot ért el, „hogy az igaz Cultura azon időben a’ több Europai Nemzetekhez is nagyobb részében Hazánkból ment által”, legalábbis Teleki László szerint.⁵³ Kisebb-nagyobb mértékben ehhez hasonló „aranykori” uralkodó Nagy Lajos, Zsigmond és Mária Terézia is. Abban azonban egyetértenek a szónokok, hogy a Ferenc-kor új aranykornak ígérkezik; erre utal Kultsár szerint, hogy a hazafi legszébb és legszentebb kötelességeit, a nyelv és a tudományok ápolását egyre nagyobb tiszteletben tartják, olyan mecénások lépnek „a’ ditsősség pályájára”, mint Festetics György, Széchényi Ferenc és maga az alapítványozó Marczibányi István. A sosem látott fenségű, de egy „elejétől fogva nagy példákat” mutató nemzet által mindenképpen kiérdemelt ünnep, melynek „célja volt a’ Magyar Literaturának első nyilván való megtisztelése”,⁵⁴ az immár *legitimitását bebizonyított* uralkodóház csodálatos és tiszteletre méltó ajándéka. „A’ mai napnak udvariságától kiki tanu bizonyoságot vehet, hogy az Hazánk nyelve leghathatóssabb pártfogást talált Felsőleges Apostoli Királyunknál, és Felsőleges Fő Herczegeinknél, *kikre az első Királyainkról rokonság által az Árpád vére szállott, benne el nem aludt, most is forr*, és hogy elolthatatlan, elegendőképpen megmutatja Ferdinánd Tsászári Királyi Korona Fő Herczegnek, a’ Magyar nyelv tanulásban, minden reménységet fellül haladó szorgalmatosságá, Ferencz Mutinai örökössének, és Vitéz Ferdinánd Királyi Herczegnek tiszta magyar szóllása.”⁵⁵

Nem véletlen tehát, hogy a példaadók jelen esetben csak részben a tudósok, illetve az írók, az ünnep és a dicséret tárgya pedig Kultsár elnevezése dacára nem igazán maga a nyelv, mint inkább a „munkává” váló tudományos és irodalmi tevékenység „nyilvánosság tisztelete”, az ünnep megszentelő erejű fensége és a hivatalos pártfogás elnyerése. A főrangú pártfogó személye és támogatása legalább annyira ünneplés tárgya, mint a nyelv vagy maguk az író-tudósok. Éppen ez az, ami véleményem szerint az autonómia és a nyelv kapcsolatát érdekes megvilágításba helyezi, szorosan összekötve áldozat és jutalom, szellemi, társadalmi és anyagi tekintély, istentisztelet és búcsújárás egymástól néha annyira távolinak tűnő/feltüntetett fogalmait. A szellemi kincsek birtokosainak és az anyagi javak gazdáinak szemei előtt azonos cél kell hogy lebegjen, és a tőlük elvárt viselkedésmód is hasonló: tehetségüket/tehetőségüket használják ki a haza javára, kincseiket bőkezűen ajándékozzák el, osszák szét a nemzet körében, gazdagságukat áldozzák fel a haza oltárán. A kiválasztottak e csoportjáról írja Toldy Ferenc Marczibányi Istvánt búcsúztató beszédében: „Nincs szebb helyzet a hazafi életében, nagy tekintetű gyülekezett, a gazdagénál, ki megáldva az áldozhatás boldogító hatalmával, megáldva egyszersmind a nagynek és jönnek szeretetével, jötevője lehet az emberiségnek, s a nemzeti felvirulás önerejű előmozdítója. Adjatok hálát a sorsnak e szerencséért, *irány- és létadók*

⁵³ T. Gy. 1818/3, 59–60. Vö. pl. KULTSÁR, T. Gy. 1818/3, 43–44.

⁵⁴ T. Gy. 1818/3, 55 (KULTSÁR István).

⁵⁵ T. Gy. 1818/3, 69–70 (MILLER Jakab Ferdinánd beszédéből; kiemelések tőlem – R. O.).

lehetni, míg annyi hű kebel vágyai kielégítetlenül hamvadnak el, s annyi nemes erő a tett mezején jobbotok nyújtása nélkül ellankadna. Nálatok az óhajtás akarattá, *a gondolat tetté lesz*, a siker pedig a legbüszkébb és érdemlett öntudattá. *Ti azoníva magatokat a nemzettel*, érzitek ugyan ennek fájdalmait, de nem kis megnyugvást leletek annak tudatában, hogy erőtök van annak szelídítéséhez járulni; és érzitek annak örömeit mint a magatokét, s emeli kebleteket látása annak, hogy ez örömeiket milliók érzik veletek, s ez örömekhez ti alkotólag és segítőleg híven járultatok. Ily pálya végén egy nemzet hálája áll lélekderítőleg halottas ágyatok előtt, s dicsőség köríti koszorúival meghült halántékaitokat. Hivatva vagytok éltetni a nagyot és szépet, *hogy magatok is örökké éljete*k.”⁵⁶

4. Szent rögök áhítatos feltörése vagy mezőgazdasági bér munka?

„E’ Nemes Szerzésnek és tisztos fundálásnak” az értékét tehát az a hazafi tudja igazán átérezni, akinek célja a király és a haza számára „vagyonjából is némely részt készséggel feláldozni, elméjének tehetsége szerént a’ köz boldogságot előmozdítani, a’ honnyi Tudományokat gyarapítani, Tűdős munkák által Polgár társait anyai nyelven oktattatni, és haza szeretetre felgerjeszteni.”⁵⁷ A kultúra előmozdítását szolgáló bármiféle cselekedet a nemzet oltárára letett áldozat. Kisfaludy Sándor arról panaszkodik köszönő beszédében, hogy „határok közzé zárt” tehetsége sem szellemi, sem anyagi értelemben nem tesz lehetővé számára olyan áldozattételt, amekkorát meghozni szeretne, pedig „a’ Hazafiságnak Természete az: hogy (...) semmit sem sokall; mert életével is örömet áldozik”, ugyanakkor e gondolatban csekélységének igazolását is megtalálja, hiszen „sok kitsinyből nő a nagy” – az áldozatok egyenértékűek, ha mindenki saját lehetőségeihez mérten ad.⁵⁸ A főherceg magát az örökké emlékezetes napot szenteli a nemzetnek, a jutalmazott literátor-tudósok műveiket, „édes Hazánk részéről legelső zsengeiket” helyezik el áhítattal a haza szent oltárára.⁵⁹ Maga a „templom” szerepét betöltő helyszín, a Nemzeti Múzeum is áldozat: „gróf Széchenyi Ferencnek hazafiúi áldozatja”.⁶⁰ Kultúr reményét fejezi ki, hogy mostantól szaporodni fognak az ehhez hasonló (pénzbeli) hazafiúi áldozatok is, hiszen ezek teszik lehetővé, hogy a Marczibányi-alapítvány és többi reménybeli társa „a’ Nemzeti Culturára még hathatósabban munkálkodhassék.”⁶¹

Az áldozatok nem kívánhatnak és nem érdemelnek jutalmat, hiszen vagy önzetlen felajánlásból kell születniük, vagy kötelező „isteni adó” lerovásának kell őket érezni; szentségtörés volna azt gondolni, hogy Istent (vagy bármelyik istent) ezáltal leköteleztünk, adósunkká tehetjük; érdekes módon azonban egyik áldozat lehet egy másik jutalma, és viszont. Miller Jakab Ferdinánd fontosnak tartja megjegyezni, hogy a magyar

⁵⁶ TOLDY 1888, 136–137 (kiemelések tőlem – R. O.).

⁵⁷ T. Gy. 1818/3, 67 (MILLER Jakab Ferdinánd beszédéből).

⁵⁸ T. Gy. 1820/6, 31.

⁵⁹ T. Gy. 1818/3, 65–66 (PETHE Ferenc beszédéből).

⁶⁰ T. Gy. 1818/3, 70 (MILLER Jakab Ferdinánd beszédéből).

⁶¹ T. Gy. 1818/3, 73.

nyelv fokozatos térhódítása (amit „Felsőes Tsászári és Királyi Udvarunk bölts rendelkezésének kell megköszönnünk”!) olyan fejlődést tett lehetővé, hogy ma már nemcsak számban szaporodnak napról napra a magyar írók – ami már önmagában is a fejlődés örvendétes jele –, de „az érdemesek jutalmazatnak is”.⁶² Horvát István kiemeli, hogy az írók ugyan addig is fáradságot nem kímélve dolgoztak, míg erre egyedüli ösztönzőjük a haza szeretete volt, de mostantól kezdve „erőltetett szorgalommal” szentelik magukat e dicsőséges pályának, „melly a’ Nemzetre méltóságot, a hazai nyelvre ragyogó világosságot, a’ polgári fenlételre fenekes állandóságot vonhat”, különösen ha a nemes pártfogó „ezután is ápolgatni fogja emelkedő igyekezetinket.”⁶³ 1824-ben Thaisz András egyenesen úgy fogalmaz, hogy a Szép-Literaturai Ajándék „tökéletes *classicus érdemre* ekkoráig tsak azért nem emelkedhetett, mivel azon derék Hazafiak, a’ kik munkájukat annak számára beküldötték *nem kötelességből, nem pénzért, hanem tsak mulatságért ’s a’ Nemzeti Literatura eránt való szeretetből* írnak.”⁶⁴ Érdemes összevetni ezt az 1819-es évfolyamot áttekintő cikkének a „philológiát”, azaz nyelvtudományt érintő részével: „Nemzeti Literaturánknak szerentséje még most olly lábon áll, hogy magának is gyámolóra szüksége vagon ’s így az Író *munkájának érdemes béréről nem is álmodhatik*; tsupán tsak önnön érzésében, hogy Hazájának boldogságát kötelessége ’s tehetsége szerint előmozdította ’s a’ Tudósabbaknak helybenhagyásaikban találhatja fel jutalmát. *De ki is dolgozna érdemlett bérért midőn a’ Haza boldogságáról szó vagon? Kí fizettetné meg magának emberiségének legbetsesebb részét, mellynek kifizetésére a’ Világ minden kintsei elégtelenek*, – Hazája’ szeretetét, szívének nemességét? A’ mi megfizethető, – eladó; a’ mi megjutalmazható, annak betse vagon, de érdeme nintsen: *vagy érdem, jutalom nélkül; vagy jutalom, érdem nélkül!*”⁶⁵

A nemzetállam ideológiájával – azaz a modern nacionalizmussal – karöltve kialakuló és legitimációját jelentős részben belőle nyerő „irodalmi élet” kulturális rendszerének ideológiája (vagy nevezzük kultusznak?) sokban emlékeztet Bourdieu „archaikus gazdaságára”.⁶⁶ Más kérdés, hogy tényleges működése kezdettől szép lassan a kapitalizmus mintája felé hajlott, és a kultusztörténeti kutatások megindítása talán épp annak a jele, hogy ez a szakadék mára akkorára nőtt, ami (legalábbis az ideológiától-allegóriától magát elhatárolni próbáló „tudomány” területén) már nem teszi lehetővé a kultikus leírásban való reflektálatlan közreműködést. A művelés alapjának, a természetnek (ami jelen esetben az organikusságot kifejező metaforákkal leírt nyelv, illetve bizonyos szempontból a vele azonosított „orgános test”, a nemzet) az archaikus gazdaságokra jellemző bálványozása lehetetlenné teszi e szentséges természet nyersanyagként való elképzelését és a tevékenység munkaként való felfogását. Ehelyett a „termelőtevékenység” és a viszonyok szimbolikus vonásait hangsúlyozzák, vásárlás és fizetség, azaz „értékarányos csere”

⁶² T. Gy. 1818/3, 69.

⁶³ T. Gy. 1820/6, 3–4.

⁶⁴ T. Gy. 1824/1, 107 (kiemelés tőlem – R. O.).

⁶⁵ T. Gy. 1820/1, 104.

⁶⁶ Pierre BOURDIEU, *A szimbolikus tőke* = P. B., *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*, Bp., Gondolat, 1987 (a továbbiakban: BOURDIEU 1987).

helyett ajándék és viszontajándék bőkezűségéről, az „eszmei érték” pusztá jelzéséről beszélnek. Az irodalom esetében ez konkrétan például azt jelenti, hogy hiába határozzák meg egy idő után pontosan az írók jogait és akár a „díjszabásokat” is, ebben az esetben természetesen az anyagi vonatkozások nincsenek csereviszonyban, jel–jelentés kapcsolatban az adott szellemi tevékenységgel, illetve „termékkel”, hiszen ezek „felbecsülhetetlenek”, „mérhetetlenek” és „kifejezhetetlenek” az adott (azaz piaci) jelrendszerben. A Marczibányi-ünnep korában, de még később is nagyon sokáig szentségtörés az írásról mint a fenti értelemben vett munkáról beszélni. Az írás itt éppen úgy küszködés, gyötrődés, kínlódás, mint ahogy a földművelés az archaikus gazdaságokban. A Tudományos Gyűjtemény első évfolyamában közreműködő magyar írókat felsoroló ismertetőben olvashatunk a tudományos pálya elismertségével nem arányos nehézségeiről is.⁶⁷ A munka fogalma csak akkor jelenik meg, írja Bourdieu, amikor e cselekedet már nem egy szükségyszerű rendnek lerótt adó, és amikor e legszentebbnek tartott tevékenység már a szó negatív értelmében minősül szimbolikusnak, azaz érdektelenségnek ugyan, de konkrét (az új jelrendszerben, pénzértékben kifejezhető) haszon nélkül valónak.⁶⁸ A haza, mint az elnök, Teleki László Cicerót idézve megfogalmazza, épphogy e szent (isteni, emberi, polgári) kötelességek összege (Cicero a kötelességekről írott munkájában értekezik a haza fogalmáról!), teljesítésük pedig, ahogy az 1817-ben kitüntetett Virág Benedek mondta, szent *fáradozás*.⁶⁹ Az áldozattétel, a haza érdekében való kötelességszerű, önzetlen cselekvés hangsúlyozása a tudósokat, írókat mint tisztán kulturális vagy esztétikai érdekből tevékenykedő lényeket állítja elénk. Az írói hivatás ilyen paradox „önzetlen érdekként” való ideologikus megjelenítésének hatására „a szimbolikus érdekek szembefordulnak az anyagi érdekekkel, függetlennednek azoktól, vagyis mintegy szimbolikusán megszüntetik érdek mivoltukat.”⁷⁰ Az irodalom fogalmának modern, esztétikailag megalapozott jelentése, amely szerint irodalom „minden olyan nyelvi jellegű, írott vagy szóbeli alkotás, amely lényeges esztétikai minőségekkel rendelkezik, amikor esztétikai kategóriákkal írjuk le”,⁷¹ a modern irodalomintézmény megjelenésével párhuzamosan alakult ki, amelynek már, legalábbis az elméleti megalapozáshoz, nincs olyan nagy szüksége a nemzetszolgálat eszméjére mint „gyámolóra”. A „nagykorúsodás” azt is jelentheti, hogy a rendszer önellátóvá és önfenntartóvá válik, ám a magát egy idő után nagykorúvá nyilvánító irodalom, úgy tűnik, a mai napig rászorul „apolgató Maecenassainak” pártfogására. Mivel ezt mint nemzeti vagy egyetemes emberi, esztétikai stb. értékek őrzésének szent kötelességét valamilyen módon elvárhatóvá kell tenni, meg kell indokolni, az ideológia a Stanley Fish által hiányolt hídként mégiscsak fenntartja az összeköttetést a kultúra különböző vámtérületei között (bár a *nyelv* ettől még „mormolás” marad).

⁶⁷ Y. (FEJÉR György), *Magyar Írások és Írók*, T. Gy. 1818/1, 94.

⁶⁸ BOURDIEU 1987, 380–382, 385–386.

⁶⁹ T. Gy. 1820/6, 15; T. Gy. 1818/3, 65.

⁷⁰ BOURDIEU 1987, 386.

⁷¹ E. D. HIRSCH, *A kritika céljairól = A hermeneutika elmélete*, vál., szerk. FABINY Tibor, Szeged, 1987 (Ikonológia és Műértelmezés, 3/2), 461.

Egyelőre azonban a irodalom „gyermekded, csecsemő állapotban” van. Sokak szemében botrány, provokáció Thaisz eljárása, aki a Tudományos Gyűjteményben „egység-áras” honoráriumrendszert léptet életbe. Ez árulás, a „jóhiszeműség gazdaságának” működéséhez szükséges hallgatás törvényének megszegése, abszurdnak érzett csereaktusok elfogadhatatlan lemeztenítése.⁷² „Ki adott munkáimmal soha jutalmat nem kerestem, nem is reméltem” – jelenti ki Fejér György⁷³ a díj átvételekor, de Kolmár József is azzal köszöni meg a megtiszteltetést, hogy munkája hasznosságának tudata az igazi elismerés.⁷⁴ Teleki László „méltatlan előlülőnek” nevezi magát (részben hogy nagyobb, illőbb legyen a kontraszt közte és a közvetlenül ezután megszólított nádor között), akinek fáradozásai bőséges jutalmat nyerne, ha tevékenysége akármilyen kis részben is hasznos lehetett a haza számára.⁷⁵ Kevés kivételtől eltekintve minden díjazott valamilyen nemes célra ajánlja fel jutalmának összegét, de ha mégis megtartja, akkor is csak a fényes megtiszteltetést, a kiválasztottságot, a díjátadás méltóságteljes körülményeit, szimbolikus ajándék voltát hangsúlyozza. A pénzt csak a lemondás, a felajánlás oldaláról, áldozatként említik meg. „A nemes Virtus: maga ő magának Bére, jutalma” – írja Virág. Kis Jánoshoz, aki cikket írt az írók jutalmazásáról⁷⁶ (és szégyenteljesnek tartotta, hogy a műsát „béres szolgaként szegődtek” a közönséghez, a Helikonon kenyerüket keresik, azaz pénzért írnak némelyek), Berzsenyi episztolát írt, s ebben Fejérhez hasonló érzékletes képet festett az ideális, „virtusos” írói magatartásról. Az „igaz virtus feláldozza magát, S nem kéri senkitől érdeme jutalmát, Mert azt magában érzi. A bajnok mosolygva rohan a halálnak; Hogy vére gyümölcsöt teremjen honjának, Éltét örömmel végzi. // A bölcs kebeléből szívét kiszakasztja, Néma falak között hervad arculatja, Fejét mély gond epešti. Átmatlan szemei mécsékkal virradnak; Kizárja örömit a ragyogó napnak, Az áldást úgy terjeszti. // Barátom! érzed-é? Képed festegetem, De el nem érheti eléggé ecsetem Az eredeti szépet.”⁷⁷ Berzsenyinél kultúrafelfogásának spártai vonásaira emlékeztető módon, ősi erényeket továbbéltető „tékozló puritanizmusként”, önmegtagadó bőkezűségként jelenik meg az irodalmi virtus.⁷⁸ Vagy jutalom, vagy érdem – a kettő együtt nem megy.

Vagy mégis? Mintha – Viala kifejezésével élve – a jutalmazás, a támogatás, az „áldozás” mindkét fél részéről egyfajta szimbolikus „pénzmosás” lenne. Hiszen nem ez az *igazi* jutalom, ez csak a kiválasztás jele, amely a földöntúli értékek hordozóinak lehetővé teszi az önmagában értéktelen földi létezését, és így az igazi értékek világára nyíló ablak-szerepük betöltését. „Ők a Nemzeti Cultura fő művei, a szükséges tudománynak tolmátszái, ők készítenek azon Nemzetnek, mellynek tagjai, fény-koszorút, hogy ő a ditső-

⁷² BOURDIEU 1987, 382–383.

⁷³ T. Gy. 1820/6, 24.

⁷⁴ T. Gy. 1820/6, 28.

⁷⁵ T. Gy. 1818/3, 62.

⁷⁶ T. Gy. 1828/3.

⁷⁷ BERZSENYI Dániel, *Kishez = BERZSENYI Költői művei*, bev., jegyz. MERÉNYI Oszkár, Bp., 1936, 191.

⁷⁸ Vö. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar nyelvújítás korában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 334–335.

séggel tündöklőknek polczára léphessen”⁷⁹ – írja Fejér György. Egy korábbi tanulmánya szerint „a természet a tudósokon keresztül nyilatkozik meg, ő általok, mint hajdan a Fél-istenek, és Bajnokok által, menti, tisztítja e világot a szörnyektől, a tévelygéstől, igazságtalanságtól, s t. e. f.” E modern hősök, újkori szentek és aszkéták igazi jutalma az utókor örökkévaló emlékezete, ez az igazi megtiszteltetés: a szerzőknek szóló túlvilági igazságszolgáltatás. Ebből a szempontból a vagyonos hazafiak sokkal kedvezőtlenebb helyzetben vannak, mint „szellemi tehetős” társaik, de ha megfelelő célra használják virtusromboló vagyonukat, ők is átjuthatnak a tú fokán. Marczibányi tette „példa leszen a’ Gazdagoknak, hogy javaik egy részét a’ Haza boldogítására szenteljék; minthogy így magoknak maradandó ditsősséget” szerezhetnek,⁸⁰ amint „Hazai Literaturánknak ama Nagy Maecenássá” cselekedett, „a’ kinek Neve, és jeles Intézete, méltó a’ halhatatlanságra.”⁸¹ Emlékbeszédében Toldy biztosítja a nemzetet, hogy Marczibányinak sikerült azt az örökkévalóságot elnyernie, melyre alapítványa szövegének kezdete szerint törekedett.

5. Szívképző repülőírások szerzői és tisztesség dandárjainak címjei

Az archaikus gazdaságban, olvashatjuk Bourdieu-nél, a hírnév, a becsület, a presztízs, azaz a „szimbolikus tőke” éppolyan, ha nem nagyobb érték, mint a valóságos, s éppúgy felhalmozás tárgya. Az a vágy, amely a civilizáltság fokának emelkedésétől, a kultúra fejlődésétől azt várja, hogy a nemzet dicsőségének „feljebb pontjára” emelkedjen, s az idegenek elismerésében gyarapodva növekedjen nemzeti méltósága, szintén arra utal, hogy a nemzetek versengésének gondolata, amely az egyes nemzeti kultúrák, literatúrák, irodalmak fejlődésének, illetve e folyamat fejlődésként való leírásának katalizátora volt, éppolyan elválaszthatatlanul ötvözi magában a szimbolikus és a reális tőke vonásait, mint az említett gazdasági rendszer.

A „fitogtató fogyasztás”, amelynek során akár komoly anyagi erőt is áldoznak a szimbolikus javak megszerzésére, és a gazdagoktól elvárt bőkezűség, sőt időnként (a megfelelő cél érdekében történő) tékozlás is hasonló a mecénási viselkedésnek az autonóm kulturális rendszer létrejöttében játszott-elvárt szerepére. A mecénási „tékozló” bőkezűség elismerése, de ugyanakkor elvárása is többször megjelenik az ünnep szövegeiben; Kultsár például a mecénásság régi hagyományait hangsúlyozva (amely így szintén nemzeti nagy, követendő *példa* lesz) a bőkezűséget Virág Festeticshez írt ódájának e részletével illusztrálja: „Ki e magának bűnösen áldozó / Században a köz jóra irigykedést / Szerző ditsősséggel ki tudja / Mélni, s pazarlani szép vagyonnyát.”⁸² A mecénátus gyakorlata bizonyos értelemben „igazolja” a gazdagot és ugyanakkor az író is a társadalom szemében. Egymásra utalt helyzetükben szimbolikus és anyagi javak – mű és pénz – cseréje úgy jelenik meg, mint a legtisztább, mindkét fél számára egyformán előnyös érdekkap-

⁷⁹ Y. (FEJÉR György), *Magyar Írások és Írók*, T. Gy. 1818/1, 94.

⁸⁰ T. Gy. 1818/3, 73 (KULTSÁR István).

⁸¹ T. Gy. 1818/3, 29 (KOLMÁR József beszédéből).

⁸² T. Gy. 1818/3, 47.

csolat.⁸³ Alapját Viala szerint „a kölcsönös hála logikája” alkotja, amit jól szemléltet Gáti István hálabeszéde: a támogatott költő, író vagy tudós a mecénást felmagasztalva maga is felmagasztosul, a mecénás emlékezetét viszont „örökre fen fogja tartani a’ munkákban előforduló ’s azokat elfogadó Ajjánló Levelek. Örömkök a’ Mecénásoknak, midőn látják, hogy költségeket nem fordították haszontalanra. Örömmel telek én is el, több itt jelen lévő Tudós hazafi társaimmal, a’ ki tsekély munkálkodásomért, illy felséges gyülekezettől, és ennyi sokaságtól tiszteltetem.”⁸⁴

„A literátorok kevés becsülete” miatt már Kármán is panaszkodott, de a 19. század elején egyre gyakrabban követelnek addig nem ismert mértékű és formájú tiszteletet az íróknak és tudósoknak. A *Mondolat* ezt a vágyat is parodizálta, bár persze különösen a szépliterátorok felé vág a jutalomtételeket és érdemjeleket emlegetve. A Marczibányi-alapítvánnyal azonban az író-tudósok pozíciójának és jutalmazásának kérdése új megvilágításba került. Ahogy a kortársak is megfogalmazták, az ezt megelőző pályázatok nem egy nagyon tekintélyes, az ország legmagasabb köreinek pártfogását bíró, tiszteletre méltó közalapítvány által, hanem többé-kevésbé rangos magánszemélyek (folyóiratok) elszigetelt, távolról sem ekkora presztízsű kezdeményezéseiként igyekeztek a literátori tevékenységet kedvezőbb, központibb helyre állítani. Mint Horvát István hangsúlyozza beszéde végén, Marczibányinak és a hozzá csatlakozó Teleki Lászlónak „a’ Haza oltárára áldozott” adományát az érdemes tudósok és írók immár „nem kisdéd magános ajándék fejében nyerték el: azt már egyenesen számtalan más Kegyelmeikkel és Pártfogásokkal együtt, Felsőleges Ts. K. Fő Hertzegséged magos; és a’ Köz jutalmat ’s Nyilvánóság Buzdítást illő mértékkel mérni tudó felséges nagy Eszének köszönni tartozunk. Teljes e’ számos és pompás Gyülekezetben minden Magyar Szív e’ nagy Kegyelem Fontosságának édes érzéseivel (...) A’ Tátrától a’ Szávaig; a’ Lajtától az Erdélyi Hovasokig köz hálaadás fogja hirdetni e’ Jutalom Osztás fényességét, ’s ezernyi ezer sohajtások küldetnek az Ég felé Ts. K. Fő Hertzegséged hoszszu életéért.”⁸⁵ A főherceg magasztalása szinte háttérbe szorítja az alapítványtevőt is, s ő maga válik modern mecénássá.⁸⁶

A mecénási kapcsolat fontos jellemzője és egyszersmind az általa biztosított jutalom értékének emelője, hogy ritkább, ünnepibb és szimbolikusabb, mint az egyszerű kliensi viszony.⁸⁷ A mecénási megtiszteltetés azáltal, hogy kombinálja az anyagi és a szimbolikus jeleket, egyfajta felszenteléssel, szentesítéssel ér fel.⁸⁸ („Legyen egy borostyán ág v. babér koszorú, egy ezüst lilium v. emlékpénz a jeles érdemnek kitett jutalom: csak köz tisztelet, s nyilvánvaló különböztetés jegye legyen” – olvashatjuk a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi kötetben, ahol megjelent az 1820-ban elbírált három jutalomtétel; majd az ismertetés írója némiképp meglepően hozzáteszi, hogy „illy győződésből tett ki jutal-

⁸³ VIALA 1985, 55.

⁸⁴ T. Gy. 1820/6, 27–28; VIALA 1985, 54, 69–70.

⁸⁵ T. Gy. 1820/6, 35.

⁸⁶ T. Gy. 1818/3, 72 (MILLER Jakab Ferdinánd beszédéből). Vö. VIALA 1985, 69.

⁸⁷ Vö. VIALA 1985 (különösen 51–85). Nálunk ezeket a viszonyokat általában nem különböztetik el ilyen élesen; vö. pl. SÁNDOR István, *Főuraink a felvilágosodás irodalmában*. IRK, 1942.

⁸⁸ VIALA 1985, 293.

múl halhatatlan érdemű Marcipány István” 400 forintot,⁸⁹ ami azért mégsem „csak” egy babérkoszorú.) A résztvevők, jutalmazottak *áldozó* papok lehetnek ugyan, de ahogy Pethe Ferenc is fogalmaz: „ezen elfelejthetetlen Napnak, Hazánk, ’s Nemzetünk egyik legtündöklőbb Nestora rendeltetett *felszentelő Papjává.*”⁹⁰

A szentesítés Vialánál egy új társadalmi szerep legitimálását jelenti (amit akár a foucault-i értelemben vett szerzői funkció megjelenésének is tarthatunk). A „törvényesített”, immár nem magánkézben lévő akadémiai társaságok és maga az Akadémia, valamint a nagy, állami miniszter-mecénások tették lehetővé az „első irodalmi mező” kialakulását. Ez átrendezte az „író emberek” addigi rendjét, máshová helyezte a határt profi és amatőr között, és megváltoztatta ezeknek az életmódoknak a stratégiáit és elismertségét. A hivatalos (irodalmi) intézmények kialakulásával, amelyeknek már lehetőségük volt a nyelv és a poétikai rendszer kodifikálására is, fokozatosan az írók váltak a norma meghatározóivá, mestereivé. Ebben a mozgásban alakult ki egy különös, kanonikus karriertípus, amelyben a terjeszkedés motorjává és magának a karriernek a mintájává a *cursus honorum* – az intézményes elismerés köre – lett. Az intézmények egy olyan kört iktattak a szerzők és a közönség köré, amely fokozatosan csökkentette, esetleg teljesen le is építette az utóbbiak reális, hatékony beleszólási jogát az írók megítélésébe.⁹¹

Ez az autonómia azonban éppen állami elismertségének, hangsúlyozott legitimitásának köszönhetően viszonylagos, ambivalens. Azzal, hogy e kialakulóban lévő rendszer autonómiára tesz szert elemei meghatározásában, ám ugyanakkor – és éppen e jellemzője által – környezetével szembeni érzékenységét is megpróbálja fokozni, „befelé” csukva, de „kifelé” bekapcsolódva a társadalomba, kérdésessé is teszi önállóságát.⁹² Ez a „konstitutív ambiguitás”, ahogy Viala nevezi, már az első irodalmi „mezőnek” alapvető elemévé válik. Az írói (vagy bármely intézményes) szerep szentesítése a kezdet kezdetén elbizonytalanodik, mintha természetéből következően nem tudna igazán meggyőzően mindkét irányban egyidejűleg működni, s konklúziója szerint van is ajándék meg nincs is: „consécration confisquée”.⁹³ Azzal, hogy a pénzbeli magánalapítványt ténylegesen megtevő Marczibányi szerepe az ünnepléseken eltörpül a fejedelmi megtiszteltetés mellett, melyben az egyébként „hiú betsű” ajándék értékét a szándék és a tárgy mellett leginkább „a’ Jutalom-osztó határozza meg”,⁹⁴ s bár a dicső hazafiak csillagok a nemzetiség egén, de az éltető nap mégiscsak az uralkodó, az alapítvány pozíciója inkább a királyi/állami mecénatúra intézményéhez kezd hasonlítani. Ugyanakkor, mivel nálunk folyamatosan hangsúlyozzák a kultúra kultikus vonásait, s az áldozat a *Magyarok Istenének* szól, a hasonlóság nem tökéletes. Az irodalom nem annyira társadalmi gyakorlatként, magasabb rangú életformaként, karrierként vívta ki előkelő pozícióját (bár erre is törté-

⁸⁹ T. Gy. 1818/1, 104.

⁹⁰ T. Gy. 1818/3, 65.

⁹¹ VIALA 1985, 152–176, 186–217.

⁹² LUHMANN = *Testes könyv* I, 115.

⁹³ VIALA 1985, 176, 291–301.

⁹⁴ T. Gy. 1820/6, 30 (KISFALUDY Sándor beszédéből).

tek kísérletek), mint inkább *szent, nemzeti* kulturális értéként,⁹⁵ s a legitimáció szótárának ez az eltérése valószínűleg nagyon jelentősen befolyásolhatta a magyar irodalomtörténet „alapvető kultikusságát”, ahogy idézett tanulmányában Margócsy István fogalmazott.

A Marczibányi-intézet, amely olyan sajátos módon egyesíti magában a Viala által legmagasabbrendű legitimáló erővel bírónak tartott két intézményforma, a (központi, hivatalos) mecénatúra „kiválasztó”, az akadémia „pályázati”, sőt részben még az ezeknél sokkal kisebb szentesítő erejű kliensi kapcsolat „szolgálati” tulajdonságait is,⁹⁶ többször került a hazai irodalomtörténet kialakulását kutató elemzők figyelmének középpontjába. Csahihen Károly éppen azt emeli ki, amit a kortársak és a későbbi elemzők egyaránt a irodalomtudományos autonómia alapfeltételének tartottak: az író-tudósok presztízsének addig nem tapasztalt növekedését. Az ünnepély résztvevői „egy országgyűlés nélküli korszak, egy hontalan hazának egyetlen közszereplőiként” jelennek meg, s egymásra találásuk ünnepélye csak a magyar korona 1790-es visszatérte, azaz az uralkodó és a „szegény szűz Hungária” kapcsolatának törvényesítése körüli eseményekhez hasonlítható. Igaz, hogy mint ugyanott olvashatjuk, 1817 folyamán már a helikoni ünnepségek is emelni kezdték a magyar írókat, de *igazán*, azaz a társadalmi tisztelet odaítélésének legitim meghatalmazottjai előtt felmagasodni csak itt, a főherceg-nádor személyes pártfogásával büszkélkedő és ezt a tényt az ünnepi beszédekben külön kiemelő Marczibányi-ünnepségeken kezdték.⁹⁷ Ez a presztízs-növekedés új pozíció meghódítását is jelzi: az írók immár „hivatalosan” is úgy jelenhetnek meg, mint az „egyedül valóságos, igaz” (azaz ideális) nemzet képviselői. Bár 1817. november 23-át a kortársak egy új korszak szimbolikus kezdőpontjának nevezték, nyilvánvalóan csak egy pillanata volt ez annak a hosszú és javarészt feltáratlan folyamatnak, melynek során az „író” akcidenciából, melléknévi igenévből szubsztanciává, főnévvé vált. Talán mégis mondhatnánk Kultsárt kicsit parafrázálva: megtörtént az autonóm irodalomintézmény szilárd és szentséges épületének ünnepélyes alapkövetétele. Vagy éppen hogy az ünnepély *maga* lett e tiszteletre méltó ház alapköve?

⁹⁵ Vö. VIALA 1985, 152. „La formation d'un réseau structuré d'instances de consécration atteste que la littérature conquiert à l'époque classique une position éminente, tant comme pratique sociale que comme valeur culturelle”. A „valeur culturelle” viszont itt nem annyira (nemzeti) szentségeket, mint a kulturáltság, az „udvariság”, a finomság értékeit jelenti (vö. a magánakadémiáról és a szalonok szerepéről-kapcsolatáról szóló részekkel).

⁹⁶ VIALA 1985, 165–167.

⁹⁷ CSAHIHEN, *i. m.*, 94–95.

TVERDOTA GYÖRGY

NAGYON FÁJ

A *Nagyon fáj* kötet címadó verse, a Gyömrői Edítchez írott szerelmes versek egyik legjelentősebb darabja talán a leginkább alkalmas arra, hogy József Attila gyötrelmes szerelmi élményéről valló kései szerelmi líráját jellemezzük. A költő második pszichoanalitikus kezelése már jó ideje (1934 ősze óta) tartott, amikor az első Gyömrői Editnek írott, a Szép Szóban *Egy pszichoanalitikus nőhöz*, kötetben *Gyermekké tettél* címet viselő, még bizakodással teli verse, 1936 tavaszán megjelent. Az ugyanezen a tavaszon kelt *Szabad-ötletek jegyzéke* azonban világosan mutatja a költő érzéseinek ambivalens jellegét: vonzódását az érdekes-szép fiatal asszonyhoz, a visszautasítás miatti frusztrációt és az ebből fakadó ellenséges indulatokat. Az 1936. őszi versekben aztán ez az ambivalencia és ennek részeként az ellenséges indulat eluralkodik, sőt helyenként ijesztő méreteket ölt. A költő és analitikusnője, illetve annak völegénye között botrányos jelenetek zajlanak le, ami év végére a kettejük közötti kapcsolat megszakításához vezet.

A *Nagyon fáj* a kapcsolatnak ebben a kései, megszakadás előtti periódusában született. Megírásáról József Attila egy 1936. november 9-i keltezésű levelében számolt be: „Írtam egy hosszú verset arról, hogy ez mennyire fáj, a vers nagyon szép és még ennek sem tudok örülni, mert tudom, hogy maga örülni fog neki, annak, hogy maga váltotta ki a fájdalmat, amelyből csináltam – és aztán miért ne lenne büszke erre, ha már semmi veszély sem fenyegeti? Ha tudná, hogy milyen gonoszságot mível, mindjárt jobb lenne hozzám.” A levél tele van súlyos szemrehányásokkal, s érdekes, hogy ezek a vers címét és a harmadik részében makacsul ismételtetett „Nagyon fáj” panaszt ismétlik és variálják: „Nagyon fáj nekem, hogy máshoz tartozik és nem hozzám... *Nagyon fáj* a székény is. Azt is szégyenlem, hogy bolonddá akart tartani és úgy akart eltávolítani magától... *Az is fáj*, hogy maga fölháborodik... Igazán megöltem volna már magamat, ha nem volna bennem az a szörnyűséges gyanú, hogy magának ez esne a legjobban, akkor érezné magát biztonságban. Hogy van szíve ennyi brutalitáshoz? Hát szabad ezt? Hiszen maga anya, maga szült már!”¹

József Attila fenti levélrészlete nyomban a vers megszületése után megfogalmazza az alapul szolgáló tömény fájdalom és a belőle kibontakozó költői szépség, élmény és mű

¹ József Attila – Gyömrői Editnek, Bp., 1936. nov. 9. = JÓZSEF Attila *Válogatott levelezése*, Bp., Akadémiai, 1976, 343–344.

ellentéte és összetartozása alapképletét. Ez a képlet már a vers fogadtatásának legkorábbi megnyilvánulásaiban is megjelenik. Fejtő Ferenc így idézi föl a *Nagyon fáj* hatását és a költő erre adott reakcióját: „A »Nagyon fáj«-t a telefonba olvasta fel, amikor egy éjszakai virrasztás után elkészült vele. Erre az animális ösztöniségű, meztelen, szemérmetlen, sikoltó panaszra és kozmikus uszításra azt mondtam akkor, élveteg döbbenéssel: Nagyon, nagyon szép. S ő azt felelte a telefonba, boldogtalan-boldogtalanul: »Nagyon, nagyon fáj«. De nem tréfásan vagy patetikusan: inkább lethargikusan. A halál árnyékozta be s ő feszülten figyelte a híreket, miket mélyéből önszava hozott.”² Ignotus Pál utóbb így emlékezett vissza a vélhetően ugyanez alkalommal a szerzővel a műről lefolyt telefonbeszélgetésre: „Azt akartam megírni, – mondta – a rettenetet. A poklot, dalban elbeszélve. Addig rossz csak, míg ki nem jön az emberből. Most már minden rendben van, megszülettem, megyek lefeküdni.”³

Élet és költészet, élmény és mű kettőssége és egysége Bak Róbert, az utolsó kezelő orvos patográfiájában betegség és esztétikai teljesítmény dualizmusaként jelenik meg: „»Nagyon fáj« című versének egy-egy szakasza mögött bizarr gondolatfűzések, a schizophren gondolkodás-zavarnak előfutárjai húzódnak meg, de a tökéletes művészi átdolgozás teljesen eltakarja azokat.”⁴ Németh Andor, amikor úgy határozza meg a kötetet, amelynek a *Nagyon fáj* adja a címét, hogy „félíg műremek, félíg klinikai lelet”,⁵ akkor a mű megközelítésének Bak Róbertnél látott orvosi logikáját ismétli meg. Nem könnyű megmondani, mire gondolhatott Bak Róbert, amikor a manifesztálódó betegség előjeleit fedezte föl a vers bizonyos részleteiben. A *Nagyon fáj* rendkívül komor, helyenként a szertelenségig radikális megfogalmazásának módja ellenére teljesen ép, hibátlan, hallatlanul koncentrált, mélyre hatoló vers. Megfelelő elemzése elképzelhetetlen a pszichoanalízis elméletének figyelembevételével. Ugyanakkor nagyon nagy hiba lenne, ha a freudi tanok illusztrációját látnánk benne. A költő saját, s nemcsak művészi, hanem gondolati teljesítménye és az alapul szolgáló teória közötti viszony tisztázása itt és más kései (különösen a Gyömrőihez írott) versekben nélkülözhetetlen.

Kezdő stórfái voltaképpen egy freudi ihletésű szerelemfilozófiát fejtenek ki. A költő in medias res kezd, sőt mintha fejest ugrana az örvénybe. A halál képével indul a gondolatmenet, amely nagyon halvány körvonalakkal ugyan, de felismerhetően valamely vérengző, zsákmányszerző vadállat alakját öltve elevenedik meg. A verskezdet különös módon a *Munkások* kezdőképére emlékeztet, amelyben a „kis bűvő országokra” a „tökés birodalmak” mint ragadozók leselkednek. A vad itt is lesben áll, alattomos és kiszámíthatatlan. Váratlanul, kíméletlenül támad az élőre, minden, az életet magában hordozó lényre. Aki él, az a halál potenciális zsákmányának tekintheti magát, s ezért állandó menekülésben vagyunk. A létért való küzdelem képlete a macska-egér toposzban szilárdul meg, ami egyben az élőnek apró, haszontalan rágcslóvá való lefokozásával is együtt jár.

² FEJTŐ Ferenc, *József Attila költészete = Kortársak József Attiláról*, Bp., Akadémiai, 1987, II, 999–1000.

³ IGNOTUS Pál, *Emlékforgácsok*, Hid, 1957. dec., 992.

⁴ BAK Róbert, *József Attila betegsége*. Szép Szó, 1938. jan.–febr.; *Ua.* = *Kortársak József Attiláról*, i. m., II, 1017.

⁵ NÉMETH Andor, *József Attila*, Bp., Cserépfalvi, 1944, 179.

Mellesleg megjegyezve, a költő ezzel a toposszal is él korábban, igaz, más összefüggésben, az *Eszmélet* III. versében: „nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret.”

A halál „kívül-belől” támad. A külső világban fenyegető veszélyek (bűncselekmények, balesetek, katasztrófák) könnyen azonosíthatók. A „belől” szó szorul közelebbi magyarázatra, s ennek érdekében folyamodhatunk először a freudi szempontokhoz. Az élet azért (is) több, mint létért való küzdelem, mert a külvilággal hadakozó ellen belső ellenség is támad: a halálösztön, amit csak azért óvakodunk Thanatosznak nevezni, mert Freud nem írta le ezt a szót, s a halál itt József Attila számára sem istenként, hanem zsákmányszerző állatként személyesült meg.

A halálösztön viszonylag későn bevezetett és aztán sokat vitatott fogalmán az élő szervezetekben jelen lévő önromboló, az anorganikus állapot felé törekvő belső erőket kell értenünk. Ha ez a fogalom József Attilához eljutott, márpedig ez iránt nemigen lehet kétségünk, akkor ennek az ösztönnek tulajdonította – például – makacsul visszatérő öngyilkossági kísérleteit. Mindenesetre Szántó Judit, aki szenvedélyes gyűlölettel viseltetett az analitikusok iránt, az említett öngyilkossági kísérletek kapcsán gyanútlanul él ezzel a freudi eredetű fogalommal: „Én úgy látom, a *halálösztön* periódusonként a hat év alatt hatszor került felszínre.”⁶ Az egykori élettárs aligha juthatott ennek a terminusnak a birtokába anélkül, hogy ez szóba ne került volna közte és élettársa között. A belülről támadó halált tehát mindazzal azonosíthatjuk, amit a halálösztön fogalma foglal össze. A gondolatmenet kezdőpontján mindazonáltal a halálösztön szerepe még nem konkretizálódik, csak arra szolgál, hogy az „élő”, az „egérke” belső végtelenbe való visszavonulási útja, a Szabó Lőrinc-i megoldás eltorlaszolódjék, létrejöjjön a teljes bekerítettség állapota, kialakuljon a menekülő élet és a kívül-belül lesekedő halál totális ellentéte, s hogy e menekülés során az „élő” külső segítségre szoruljon.

Ebben a helyzetben ugyanis egyetlen egérút adódik, amelyen a menedéket jelentő lyukba bújhat a férfiember (az asszociáció, amely itt majdnem szükségképp felöltik, egyértelműen obszcén, bár ehhez hasonló képzetársítások József Attila más verseiben is adódnak): ez pedig a nő. A *Nagyon fáj* szerelemfilozófiája a férfi nézőpontját érvényesíti. Sem a nemi semlegesség, sem a kölcsönösség nyomát nem fedezhetjük föl benne. Arra keres választ: mi a szerepe a nőnek a férfi életében? Ebben, persze, nincs semmi rendkívüli, hiszen a vers filozófia dalban elbeszélve, tehát „tétélei” a beszélő szubjektumához kötöttek, nem törekszenek teoretikus kiegyensúlyozottságra.

A menedék a nemi aktusban beteljesülő szerelem. Ez a csúcspontja annak, amit a nő a férfinak nyújthat. Ha előbb az obszcenitásig nyílt, bár kimondatlan asszociációról beszélünk, magát a nemi aktust ezzel szemben nagyon is emelkedetten, tartózkodóan nevezi meg a költő az „amíg hevülsz” mellékmondatban, s ezt követi a nő ölelő mozdulatainak felidézése. Ám a „hogy óvjon karja, öle, térde” sort az „óv” ige révén a menedéknyújtás képzete uralja. Az első szakaszpár végére érve előttünk áll a szerelemfilozófia alaptétele: a férfi számára a nő (szerelme) az egyetlen menedék a halál ellenében. A szerelmet,

⁶ SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*. Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1986, 118.

Erősztt (ezt a szót joggal írhatjuk le, mert ezt Freud is használta és pszichoanalitikus jelentését a költő is ismerte) a vers az egyetlen olyan erőként állítja középpontjába, amely – a freudi életösztön képviselőjeként – szembeszállhat a halállal. Az *Ars poetica* némileg meglepő fohásza: „Kísérje két szülője szemmel: / a szellem és a szerelem!”, ebből a pszichoanalitikus felfogásból, a szexualitásnak Freud világmagyarázatában játszott megkülönböztetett szerepéből kiindulva magyarázható.

A vers második versszakpárja az első kettőben kifejtett tételnek determinisztikus és logikai érvényt és szilárdságot biztosít. Ha van részlet József Attila költészetében, amelyre „a líra: logika” állítás joggal alkalmazható, akkor ennek a (nem is mindig legitim) szenvedélyektől korbácsolts versnek említett szakaszai ilyenek. A szóban forgó hat sor megengedő értelmű negatív tételekből épülő szillogizmust képez. A két strófa nyelvtanilag „Nemcsak, hanem... is” szerkezetű összetett mondatot alkot, ezáltal osztja föl a költő e világ középpontja, a nő felé tartó minden mozgás előidézőit két negatív és egy pozitív meghatározható okcsoportra. A nyelvi szerkezet negatív szárnyába, a „nemcsak” érvénye alá a „lány meleg öl”-et, a női test látványát és az általa keltett vonzerőt („csal” ’csalogat’ értelemben) állítja, valamint a „vágy”-at, az alanyt irányító pszichológiai mozgató rugót. A testi és lelki összetevők ellenpárjaként pedig a pozitív oldalon, a „de” befolyási övezetében a legteljesebb determináltság, logikailag-filozófiailag szólva a kellés, a „muszáj” szerepel. A „muszáj” igéje immár nem a vonzalomé, mint a „csal” az előbbi két esetben, hanem a szinte brutális taszítás: „odataszít”.

Érdekes párhuzam adódik itt Freud szövegeivel, aki az életösztön–halálösztön ellentét alapjainak megtalálása érdekében egészen az élettelen természet alapmozgásaiig, ellentétes irányban ható alaperőig nyomoz vissza, rábukkanva végül a vonzás–taszítás fizikai oppozíciójára. Ennek a freudi eredetű szerelmi gravitációnak a működését mutatja be a vers elemzett egysége. A „muszáj” nem üres fogalom. Elegendő egyetlen egységgel visszalépniünk, hogy megtöltsük tartalommal: nem más ez, mint a halálfélelem elől menedéket kereső élő sorsát irányító kényszerűség. A szillogizmus zárótétele a 4. strófa, a menedékül szolgáló szerelem törvényének általánosítása: *minden* ölel, ami asszonyra lel. A törvény kivétel nélkülségének a kompozíció egésze szempontjából elhatározó jelentősége lesz. A versszak visszahozza az élet (szerelem) és a halál alapvető, redukálhatatlan oppozícióját. A halál előbb-utóbb megkapja zsákmányát. Az ölelés hatalma azonban az élet utolsó pillanatáig kitar, „míg el nem fehérül a száj is.”

Az immár általános érvényre szert tett alaptételre sajátos *értékelmélet* épül. Kiindulópontja voltaképpen a „szeretni kell” mellékmondat, amely az 5. szakaszban megismétli az előző rész „kellés”-tézisét. A szerelem feltétlen parancsát most érték szempontok irányában bővíti a költő: „Kettős teher / s kettős kincs”. Ugyanazon dolog kincsként és ugyanakkor teherként történő, ambivalens megfogalmazására József Attila Babits *Esti kérdésében* láthatott példát: „melynek emléke *teher is, de kincs is*”. Ebbe a *Nagyon fáj* szerzője beleviszi a kölcsönösség, az együttélvezés és együttviselés elvét, ugyanis a „kettős” itt nem kétszerest, hanem két ember által megosztottat jelent. A vers egy későbbi pontján a fájdalom hasonló, kettős megosztásáról, következőképp enyhítéséről szól a költő: „A csecsemő / is szenved, ha szül a nő. / Páros kint enyhíthet alázat.”

Mind ez idáig a gondolatmenetből akár még a boldog szerelem verse is kibontakozhatott volna. Ehhez csupán az általános törvényt: „szeretni kell” kellene alkalmazni, a mérleg kiegyensúlyozottsága fölött kellene örködni a „kettős” két oldala között. A versnek ezen a pontján azonban megfogalmazódik egy olyan *eset*, amely a törvény előírásának nem tesz eleget („a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol”), s felborítja az érték érvényesülésének egyensúlyát: a viszonzatlan szerelem esetéről van szó. Szándékosan használtuk az „eset” szót. A költő itt még csak előlegezi a vers voltaképpen témáját, a közvetlen személyes vonatkozás verbálisan ki van hagyva. A „Ki szeret...” kezdetű mondat a törvény fölfeslésének, a norma megtörésének helyzetét a törvény szintjén általánosítja. Csak a későbbiek ismeretében vetítjük vissza ebbe a részletbe a személyes érintettséget. A kép ereje, élessége, a felkeltett képzet szalonképességének kérdésessége az, ami sugallja, hogy itt nem csupán közömbös példalózásról van szó.

A viszonzatlan szerelem, a vázolt logikának megfelelően, nem pusztán szerelmi bánatot idéz elő, hanem az elhagyottat vagy visszautasítottat ezáltal életveszedelemnek teszi ki. A menedék elvész, „hontalan”-ná válik az eset szenvedő alanya. A hasonlat rendkívül precízen érzékelteti a támadás esetén való védekezésképtelenség, „gyámoltalan”-ság szituációját. Az eddigi szakaszokban föllállított következtetési lánc töretlenül továbbfűződik. Ha az „élő” nem rendelkezik menedékkal, ha a szerelme nem szeretik viszont, ha az egyensúly a két fél között megbomlik, a törvény akkor is betelik, csak az egyén számára sorsdöntő módon másképpen: akkor a „menekülő” ki van téve a „leselkedő halál” kénye-kedvének.

Ahogy az előző rész „szeretni kell”-je a „muszáj”-t, úgy a 4. egység az egész vers alapgondolatát és kulcsszavát ismétli meg: „Nincsen egyéb / *menedékünk*”. Az általánosítás körét úgy zárja be a vers, hogy megcáfolja egy lehetséges ellenpélda, a legszélsőségesebb ellenérv érvényességét: „a kés hegyét / bár anyádnak szegezd, te bátor!” Nincs undorítóbb bűn az anyagiilkosságnál, nincs végtetesebb lázadás a nő ellen, mint ez. A „bátor” jelző az ilyen vállalkozás képtelenségét hivatott jelölni. Normális ember ilyen bűnre nem vetemedik, végrehajtásához a legnagyobb fokú bátorságra van szükség. Ez az oresztészi bűn. Ám a vers szerelemtana értelmében még az anyagiilkos sem vonhatja ki magát 'a nő a mi egyetlen menedékünk' törvényének hatálya alól. A vers első része tehát nem más, mint ennek az egyetemes törvénynek a felmutatása. A felmutatás módja a ráció minden szabályát kielégíti, csak a halmozódó képek bizarrsága, illetani problematikus-sága: „mint lukba megriadt egérke”; „a szükségét végző vadállat”; „a kés hegyét / bár anyádnak szegezd” kelthetett gyanakvást Bak Róbertben a költői kedély kiegyensúlyozottságát illetően.

Ezzel elérkeztünk az első részt záró, gondolatmenetét a második részbe átvezető szakaszhoz: „És lásd, akadt / nő, ki érti e szavakat, / de mégis ellökött magától.” Az idézett sorok fényében érthetjük meg a szükségét végző vadállat hasonlatát, a párna nem találó ember esetét! A lírai én *magamagát* érzi halálveszélynek kitéve egy visszautasított szerelem miatt, az eset *őrá* vonatkozik. Az első rész szerelemfilozófiája tehát az itt kezdődő közvetlen szerelmi vallomás alátámasztására szolgál.

Ez a strófa finoman visszautal a 3. szakasz gravitációs fizikai modelljére, amennyiben itt a szerelem parancsának ellentmondva nem a vonzás, hanem a taszítás elve érvényesül: „ellőkött magától”. A szerelem tárgyának, a szeretett nőnek itt felvillantott jellemzése (olyan valakiről van szó, „ki érti e szavakat”) azt is megmagyarázza, miért fejtett ki a költő udvarlásképpen egész szerelemfilozófiát. Intellektuálisan a férfival egyenrangú partneri viszonyt kialakítani képes nőről van szó, aki – hogy egy másik Gyömrői-versből vett jellemzéssel éljünk – „nő létére okos és érdemes”. Ilyen partnerre az értelem szavának, eme tökéletesen zárt szerelmi determinizmus okfejtésének hatnia kellene. S a második rész panaszáradatát az a csalódás indítja el, hogy az érvelésnek nem volt foganatja. A szerelemtan, amelyet az én változatlanul érvényesnek tart, nem győzte meg a másik felet.

Itt sejthető a bizarr képek mellett a költői logika másik megbicsaklása. A szerelem kibontakozásában szerepet játszhat a meggyőzés, de a szerelemnek nem logikája, hanem retorikája van. Nem az igazság belátását kell elvárni a partnertől, hanem tetszését felkelteni, ellenállását leküzdeni. Itt tehát József Attila részéről mintha a logikai és a retorikai közötti szintévesztés történt volna. Nagyon nehéz mindazonáltal kijelentő módban megismételni állításunkat, azaz lenyúzni a poétikai réteget, hogy a nyelvhasználat szintjén nyomára jussunk valamiféle betegségnek. Ezt a kétes eredményre vezető munkát csak a vers teljesen egészséges szövegeinek-szöveveinek széttrancsírozása révén végezhetünk el.

Nem meglepő, ha a menekülő élő, akinek sorsa a szerelem és a halál párharcának eredményétől függ, aki rádöbben, hogy a választott nő oltalmára nem számíthat, aki „párta nem találhat”, rögtön a halál fenyegetésével kell hogy szembenézzen: „Nincsen helyem / így, élők közt.” A verskezdetben felvillanó halálószton itt konkrétabb alakot ölt: úgy hat, mintha az én az étellel való leszámolásra készülné, mintha halálra ítélné magát. A következő versszakok a teljes létbizonytalanság zavarát, a végveszéllyel szembeni pánikot átélő ént írják le. Riadt helyzetjelentést nyújtanak a tünetekről, amelyeket az alany ebben a helyzetben „kivül-belől” észlel. A váltás a 9. strófától a kifejtés logikáját illetően is félreérthetetlen. A szerelemtan következtetésiáncolata fellazul, a mélységesen kétségbeesett tétovaságot nemcsak a kijelentések tartalma, hanem az alkotóelemek összekapcsolásának bizonytalansága is utánozza.

A „Nincsen helyem / így, élők közt” kijelentés által sugallt kivetettséget, gyámoltalanságot a testi-lelki állapot közvetlen megnevezése követi: „Zúg a fejem, / gondom s fájdalom kicifrázva”. A fejjúgás, a gond és a fájdalom lelki tartalmak. A „kicifrázva” módhatározói állítmány azonban már egyértelműen túllép a lélektan illetékességi körén. Kicifrázni egy himzést, kivarrást, rajzot vagy egyszerű alapdallamot lehet. A szó tehát az érzésből eredő, arra épülő, de mindenképpen (kissé talán öncélú) emberi kreativitást magába foglaló dolgot jelöl. Legalábbis fantazmagóriát, víziót, de ...miért ne? költészetet is.

Mintha a „gondom s fájdalom kicifrázva” sor József Attila egyik legelkeseredettebb költészetdefiníciója lenne: „A költészetem nem más, mint gondom s fájdalom kicifrázása”. Megerősíti ezt a benyomást a strófpár második felébe foglalt hasonlat a gyerekről, akinek „kezében a csörgő csereg, / ha magára hagyottan rázza.” Ez a meghatározás legalább egy versre pontosan ráillik. Arra, amelyet a költő éppen ír: a *Nagyon fájra*.

A készülő műre vonatkozó reflexió a szerkezet egy későbbi pontján még egyértelműbben előfordul: „De énekiem / pénzt hoz *fájdalmas énekiem*”.

A rímelésre mint csöngetésre, csörgetésre, kolompolásra, a rímre mint barbár csörgőre József Attila találhatott példát Verlaine *Art poétique*-jában: „Ó jaj, a Rím silány kolomp, / süket gyerek, oktondi néger, / babrál olcsó játékszerével, / s kongatja a szegény bolond.” (Kosztolányi Dezső fordítása.) Vagy Kosztolányi *Esti Kornél énekében*: „ó jó zene a hörgő / kínokra egy kalandor / csörgő, / mely zsongít, úgy csitít el, / tréfázva mímel, / s a jajra csap a legszebb rímmel.” Az avantgárd kritika, amelynek érveit fiatalságában József Attila is elfogadta, előszeretettel minősítette a nyugatos költői gyakorlatot „kivirágzott homlokú sznobok rímcsöngetésének”. Ebből a költészeti és kritikai közhelyből fejlesztette ki József Attila legszívzoritóbb vallomását a költő és a költészet helyzetéről: a csörgőjét magára hagyottan, kétségbeesett gépiességgel és céltalansággal rázó csecsemő képét.

A jelenlegi magára hagyottságban verset írva az én újrajátssza, megismétli azt, amit csecsemő kori elhanyagoltságában cselekedett. Itt újra egy freudi teória nyomaira bukkanunk: a regresszió tanára. Azt az állapotot nevezik meg ezzel a szakkifejezéssel, amelyben a felnőtt, ahelyett, hogy visszaemlékezne, viselkedésében visszahátrál kora gyermekkorába, s a magasabb fokú szellemi tevékenységek elemibb, kezdetlegesebb, érzékibb és ösztönösebb előzményeit produkálja. Esetünkben természetesen nem a cselekvés tényleges infantilizálódásáról van szó, hanem egy hasonlat révén a szellemi teljesítménynek, a „fájdalmas ének”-nek regresszív irányban történő átértelmezéséről, csecsemőkori csörgőrázássá minősítéséről. A fundamentum comparationist a csecsemőkori elhanyagoltság és a jelenlegi szerelmi elhagyatottság élménye közötti azonosság képezi.

Szántó Judit emlékezése bizonyítja, hogy a költő gondolkodásától nem volt idegen az ilyenfajta feltevések komolyan vétele: „Barátainak beszélt az analízisről, azok kinevették. Úgy jött haza. Nem tudják megérteni az emberek, hogy a cigaretta az anyamell után áhítózó gyermek kívánsága. »Ezt megérted, ugye Judit? Én most körülbelül kétéves vagyok, akkor miért dohányzom? Egy kétéves gyermek nem vágyódik anyamellre, vagy tévedés, vágyik, csak megvonják tőle.«”⁷ Ugyanezen az alapon gondolhatta, hogy verset írva voltaképpen mintha csak csörgőjét rázná.

Ezzel függ össze egy másik freudi teória, amelynek a Gyömrői-szerelem értelmezése során kulcsjelentősége támadt: az indulatáttétel tana. Az indulatáttétel is ismétlődés: valamely pozitív, negatív vagy ambivalens érzés átvitele – esetünkben – az analitikus személyére. Olyan érzésé, amelyet kora gyermekkorunkban valamely közeli családtag, leginkább egyik szülőnk iránt éreztünk. Ezek szerint a Gyömrői iránti szerelem a Mamához való erős, de kielégítetlen, mély sérelmeket rejtő érzelmi kapcsolódás átvitele, Gyömrői visszautasításában pedig a Mama egykori szeretetlenségét vagy legalábbis nem elégséges mértékű szeretetét élte újra kínlódva és erős agresszivitással a költő. Nem a mi tisztünk megítélni, s különösen eme hevenyészett ismertetés nyomán, elégséges magyarázattal szolgál-e kettejük szerelmi konfliktusára az indulatáttétel fogalma? Tény azonban,

⁷ Uo., 95.

hogy a magára maradt csecsemő a szerelmi magára hagyottság által előhívott képzete a Mama hiánya és a szerető hiánya között a versben hidat épít, s ezen a hídon az én egykori és mai érzelmei szabadon közlekednek. A költemény voltaképpen tárgyaként tehát a gondolatmenet újabb fordulójánál maga az indulattétel tűnik fel.

A következő strófapár az értékrendnek („Kettős teher / s kettős kincs”), a szerelem törvényének („szeretni kell”) felborulása miatt érzett zavarodottság, az eredményre nem vezető, mert önellentmondó konklúziókba torkolló tanakodás bemutatásával gazdagítja a szerelmi pánikba esett ember fenomenológiáját. A „Mit kellene / tenni érte és ellene?” kérdés ennek a zavarnak, körben forgásnak a tökéletes megjelenítése, s az én számára elérhetetlen másik abszolútummal, Istennel való viszonyában átélt tehetetlenséggel állítható párhuzamba: „hogy valljalak, tagadjalak, / segíts meg mindkét szükségemben.” Az „érte és ellene” kapcsolatos kötőszóval való összekötése mutatja a lírai én szeretett lényhez való viszonyának (és egyúttal anyaélményének?) gyökeres ambivalenciáját: a két ellentétes cselekvés veszélyes egyenértékűségét. Az átkozás lehet az áldás burkolt kifejeződése, a gyűlölet gesztusai mögött gyöngéd érzelmek lappanghatnak, az értékek átfordulhatnak egymásba, minden jó, ami kiutat képez ebből a csapdahelyzetből. Ezen a ponton felújul a halál csábítása. Az önmagáé? Vagy a szeretett lényé? A harmadik részben végig ezt az értékvárat vagy legalábbis zavarba ejtő érzelmi ötvözetet fogjuk tapasztalni.

„Nem szégyenlem, ha kitalálom” – fogalmazza meg a versbeli én végső elszántságát tehetetlen helyben járásának felszámolására. Aki ilyen helyzetbe, végső szorultságba jutott, az semmilyen eszköztől nem riad vissza, hogy kikerüljön belőle. A szégyenérzeten is túlteszi magát. A szégyent nem a találgatás vagy a kitalálás *művelete* idézi elő, hanem azok az ötletek, amelyek ennek során felbukkannak. A „nem szégyenlem” kijelentés arra figyelmeztet, hogy a megoldást kereső latolgotások a teljes megalázkodás és a dühödtt bosszú közötti széles skálán mozognak, s a méltóságteljes, tartózkodó magatartás kereteiből kilépő, önmagából kivetkőzött ember reakálási módjainak egész sora húzódhat meg közöttük, a diszharmonikus szerelem olyan elhallgatott tartalmait, amelyekre a „szégyen” szótó is csak távolról utal. A szégyen körébe sorolható *tartalmakból* némi izelítőt adnak a vers harmadik részében sorakozó szadisztikus képzelgések.

Az esetleg végletes, de valamiféle megoldást biztosító tett kétségbeesett keresését a strófapár második fele indokolja: „hisz kitaszít / a világ”. A szerelem menedékére annál nagyobb szüksége lenne a lírai éneknek, hogy a világból kiközösítettnek, az emberi közösségbe nem vagy rosszul integrálnak tudja magát. Más József Attila-versekben is újra meg újra felrömlik a kommunikációhiány, a kommunikációs zavar másokkal, a világgal: „nem felelek, akárhogy intek” – panasolja a költő a *Ki-be ugrál...* című versben. De már az *Óda* alanya is azért hálálkodik a másoknak, mert „szóra bírtad... / a szív legmélyebb üregeiben / cseleit szövő, fondor magányt”. A „kitaszít” ige visszaül a szerelem „mechanikájának” korábbi előfordulásaira: „odataszít a muszáj is”, „ellökött magától”. Érdekes, hogy a társadalmon kívüliséget mélyen megélt, választott nagy francia költő-

11
6

előd, Villon szóhasználata tér itt vissza: „Befogad és kitaszít a világ.” (François Villon: *Ellentétek*, Szabó Lőrinc fordítása.)⁸

A világ ellenséges vagy értetlen viselkedéséért a felelősséget a lírai én, legalább részben, magára vállalja. Olyan lényként mutatja be magát, akinek az életmódja nem illeszkedik a világhoz, akinek életritmusa a köznapi emberének fordítottja, aki nappal alszik, s éjjel – szorongásos álmai vannak – inkább virraszt, „akit / kábít a nap, rettent az álom.” Megint egy állandó József Attila-témához érkezünk, hiszen alighanem többről van szó, mint a bohém, kényszerűen „dologtalan” életforma devianciájáról. Mint az *Eszmélet* II. verse mutatja: a „világ”-étől gyökeresen eltérő tapasztalat: a „Nappal hold kél bennem s ha kinn van / az éj – egy nap süt idebent”, tehát az én és a világ közötti tartalmi össze nem illés élménye húzódik meg a háttérben.

A következő strófakettős első részében egy szélsőségesen negatív, rendkívül különös tapasztalattal egészíti ki a lírai én önnön szeretetlenség okozta átalakulásának folyamatáról nyújtott beszámolóját: az elsvárosodás, elvadulás tüneteit fedezi föl magán: „A kultúra úgy hull le rólam, mint ruha / másról a boldog szerelemben”. „A saját szemem láttára átalakulok” – írja a költő 1935. augusztus 18-án kelt, Babitsnak küldött levelében.⁹ „Ilyen gonosszá ki tett engemet”? – olvassuk egy másik, ugyanezen az őszön Gyömrőihez írott versében. A *Nagyon fájban* regisztrált átalakulás a kultúra levetkőzése, az ember eredendő vadságának felszínre bukkanása. Ismét csak előre mutathatunk, a következő résznek a kultúra mértéktartásával összeegyeztethetetlenül szadisztikus képsorára. Ilyet produkál a kultúrát levetkőzött emberség.

A következő strófa értelme a leghomályosabb a vers egészében, s talán úgy is tekintetnénk, mint töltelékelemet, amely kilóg ebből a máskülönben nagyon is feszes kompozícióból. Csakhogy a vers egyik kulcsszava, az emberi sorsot meghatározó egyik legfőbb hatalom, a halál itt van másodszor megnevezve a versben az első strófa után. A versszak jelentőségét még inkább aláhúzza egy másik kulcsszó felbukkanása: az „egyedül” szóé. Hiszen a vers egész eddigi gondolatmenete mintha ezt a súlyos szót, az elszigeteltséget, a magány szavát készítené elő: „egyedül kelljen szenvednem?” A nőhöz az egyedüllét elől menekülünk. A kín a magára hagyottságban megsokszorozódik. A nyelvi talán kissé kevésbé szerencsésen fogalmazott versszak¹⁰ e két kulcsszó, a „halál” és az „egyedül” jelenléte miatt is nagy figyelmet érdemel. Mit mond itt a beszélő? Alighanem azt, hogy a szeretett nő közönyösen nézi, hogyan játszik a halál a magára maradt szenvedővel, mint macska az egérrel.

Végül, a végveszélynek kitett énről szóló beszámoló utolsó mozzanata a nő anyai funkciójára való hivatkozással kezdődik. A 15. strófa visszautal az ötödikre, a páros kín a kettős kincsre, mint annak idején már jeleztük. Ehhez azt fűzhetjük hozzá, hogy ez a

⁸ Célszerű közölnünk a szöveget eredetiben is, mert József Attila francia nyelven ismerkedett meg a középkori költő verseivel. A ballada a *Villon Du concours de Blois* címet viseli. Refrénje így hangzik: „Bien recueilly, debuté de chascun.” Szó szerinti fordításban: ’Jól fogadva, elutasítva mindenki részéről’.

⁹ József Attila – Babits Mihálynak = JÓZSEF Attila *Válogatott levelezése*, i. m., 313.

¹⁰ Bár a halál / hol áll rimpárnak a magyar költészetben Nyéki Vörös Mátyásig visszanyúló története van; *Szörnyű Halál, imé hol áll...* kezdetű versét lásd: RMKT XVII/2, 96. sz.

szakasz tanító hangnemét tekintve is az első rész szerelemtanához illeszkedik. A fájdalomnak – mondja a vers – kölcsönösnek kell lennie, éppúgy, mint a szerelemnek. A fájdalom terhet a világra jövő magzat eleve megosztja a vajúdjó nővel. A megosztás és az enyhítés alapvető követelmény: „Páros kint enyhíthet alázat.” Ezzel az alaptörvénnyel szembesíti a maga egyéni helyzetét a lírai én, a második szakasz végén tömörített formában megismételve a vers első, tanító és második, vallomásos része közötti viszonyt.

Az anya–gyermek együtt szenvedésével ellentétben a vers menekülő élője „egyedül szenved”, ráadásul a kínjairól készült látteleletét kénytelen nyilvánosságra hozni, áruba bocsátani. Régi József Attila-téma bukkan fel itt, a művészet áruvá válása miatti panasz. A harmincas évek folyamán cikkekben, versekben, köztük olyan jelentősben is, mint a *Medvetánc*, alakítja ki ezzel a ténnyel kapcsolatos álláspontját. A *Nagyon fáj* változata annyiban különbözik az eddigiektől, hogy az, amit áruba bocsát a költő, nem egyszerűen valamely szellemi produktuma, hanem talán leginkább szégyellni, takargatni való kudarc, a szerelmi visszautasítás, a miatta érzett dühödt, tehetetlen indulat, egyszerűen: a „gyalázat”. A költő versében önnön gyalázatából csinál üzletet. Nem kevésbé keserű kép ez a költészetről, mint a csörgőjét hasztalanul rázó, magára hagyott csecsemőé.

Érdeemes megállni a vers két szavánál, amely a Gyömrői-élményből kiemelkedik: a szégyennél („nem szégyenlem”) és a gyaláztatnál. Az indulatátteteles szerelem kialakulását az ellenkező nemű terapeuta iránt egy hosszú folyamat előzte meg, amelynek során a költő, az analitikus kezelés szabályainak megfelelően bevallotta legintimebb, mindenki előtt legjobban eltitkolt gyöngeségeit, kudarcait. Gyömrőit beavatta legrejtettebb gondolataiba. Ő maga vértette föl remélt szerelmi partnerét mindazzal a tudással, amelyet az a megvívandó szerelmi párviadalban vele szemben felhasználhatott. Kiszolgáltatottnak, a gyengébb félnek érezte magát ebben a versenyben, pedig mindenképpen győzni akart. A szégyen és a gyalázat érzésétől elgyengítve vetette bele magát a küzdelembe. A *Nagyon fáj* első részének szerelemfilozófiájában intellektusát csillogtatta meg, a harmadik részben pedig költői (elsősorban képalkotó) zsenijét hívta segítségül a siker érdekében.

Az ezután következő tíz versszakban a végső kétségbeesés lelkiállapotába került, a kulturális gátlásait levetkezett ember találékonyságával azt igyekszik szemléltetni az elzárkózó, reménytelenül szeretett lénnel, aki hidegen szemléli az ő kínlását, hogy elutasítása milyen mérvű szenvedést okoz neki. Olyan ember udvarlása ez, aki mindent egy lapra tett föl: udvarlásón túli udvarlás, túl a fohászzkodáson, kérlelésen, utolsó kísérlet a meghallgattatásra.

A szerelmes férfi szenvedéseinek ecsetelése a köszívű másik fél meglágyítása érdekében a szerelmi líra régi konvenciója. Sok példát lehet hozni a költészettörténetből arra is, hogy mindezt a szenvedések aránytalan túlzásával hajtják végre a költők. A *Nagyon fáj* ide vonatkozó strófái a szerelmi panasz hiperbolisztikus eszközökkel való kifejezésének hagyományát újítják föl, az elviselhetetlenségig feszítve a szenvedések képeit... azaz példáit, mert egy-egy versszak egy-egy példát nyújt a szemlélőben feltétlen részvétet kiváltó embertelen, szinte megbotránkoztató mértékű szenvedésre. Lehetetlen kivonni magunkat a kényszerképzet-szerűen képzeletünkre parancsolt példák hatása alól. A Krisztus szenvedését, a szentek mártíriumát ábrázoló középkori képek némelyikén vagy Dosztojevszkij műveiben találkozunk hasonlóval. S mindez „csak” arra szolgál, hogy a

lírai én lelki kínját feltárja a közönyös szerető előtt, hogy ezzel megindítsa őt. A költő számítása nem volt teljesen alaptalan. Ezeket a képeket nehéz megrendülés nélkül olvasni. Ha Gyömrői vélt vagy valóságos érzéketlenségének feloldása elegendő lett volna érzelmi meghódításához, ezekkel a képekkel bizonyára célt érhetett volna a költő.

Különös módon épülnek föl ezek a példák! Magvuk valamilyen rosszat kívánás, valamilyen átokformula. Ráadásul nem a latrokat átkozza el a beszélő, még csak nem is olyan személyeket, típusokat, akik ártalmára lettek volna élete során, hanem védekezésre képtelen, többnyire vélhetőleg jámbor és ártatlan lényeket. A rosszat kívánás tartalma az, hogy a felsorolt alanyok essenek áldozatul a legdurvább erőszaknak, szenvedjenek balesetet, kapjanak begyógyíthatatlan sebeket, katasztrófát éljenek át. Ami ezeket a kegyetlen tartalmú fantazmagóriákat még nehezebben elviselhetővé teszi, az motiválatlan voltuk: motorjuk nem a szadizmussá fajuló gyűlölet, mert ezt akár a bennük érintett személyek ellen feltámadó indulat még hitelesíthetné is valamilyen mértékben.

A beszélő a válogatott kínzásokkal „csupán” azt kívánja elérni, hogy a szenvedő lények nyilvánítsák ki szenvedésüket, hallassák a „Nagyon fáj” jajongó kiáltását vagy nyögését, visszhangozzák azt a panaszt, amelyet a lírai én szerelmi magára hagyottságának kifejezéséként présel ki magából. A legkülönösebb és leghátborzongatóbb ebben, hogy az alany segítségért fohászkodik a megkínzottak hadseregéhez, s azért átkozza meg őket, hogy segíthessenek neki panaszának súlyosságát nyomatékosítani. Lényegében a szenvedők egyetemének borzalmas kórusát szólaltatja meg jajongásának egyéni szólama mögött.

„Egyedül kelljen szenvednem?” – kérdezte az előző részben. Nos, a *Nagyon fáj* harmadik részében társakat keres és teremt ehhez az elviselhetetlennek érzett szenvedéshez. Az érzést tíz képbe, tíz alany között szórja szét, bennük osztja el azt, amit egy tömbben sem elviselni, sem kifejezni nem lehet. Szerb Antal a szenvedésre való képességnék ebben a túlzásában véli felfedezni a patológikus elemet: „Szenvedése örök rejtély marad; a patológiának valamely úttalan területére vezet. Talán csak orvosa tudná megmagyarázni, miért szenvedett, és az sem mondaná meg az igazat. »Normális« ember egyáltalán nem képes ennyi szenvedésre. Nincs is rá semmi oka. Egy ember sorsa túl kevés ahhoz, hogy ennyi fájdalmat okozzon.”¹¹ Mindezt szabályos prozódiajú, nyelviileg jól tagolt, képileg kimunkált strófákban teszi a *Nagyon fáj* szerzője. Ezekre a versszakokra valóban érvényes az a meghatározás, amelyet a költő a 9. szakaszban a költészetéről ad: „gondom s fájdalomam kicifrázva”.

A versnek ez a része egy hatalmas katasztrófa, egy mindent átfogó tűzözön, világégés képébe torkollik, mint Móricz műveiben, s a rosszat kívánás itt a lírai én szenvedéseinek közönyös nézőjét, a reménytelenül szeretett nőt is eléri, aki „üszkösen... elszenderül”. A két szó, a legnagyobb fizikai fájdalmat implikáló „üszkösen” és a gyöngéd „elszenderül” találkozása áramütésként éri az olvasót, magába sűríti a harmadik rész kegyetlenségéből, fohászból, fájdalomból, szánalomból és gyöngédségből egységbe olvadó érzelmi ötvözetét. Az „elszenderül” azonban csak egy pillanatra lágyítja meg a vers hangvételét.

¹¹ Anton SZERB, *Attila József*, Pester Lloyd, 1938. jún. 26. = *Kortársak József Attiláról*, i. m., II, 1143; fordítása: 1516.

A haldokló ágyát körülvevő szenvedők kórusa a beszélő refrénjét, a „Nagyon fáj”-t kántálja, hogy a nő, aki „ellökött magától”, mindhalálig hallja a közvetve általa előidézett egyetemes fájdalom kifejezését, a poe-i „Nevermore” méltó párját.

A *Nagyon fáj* utolsó két strófája külön egységet képez. Első mondata átvezet az előző látomásból és általában a példasorból a lezáró végkövetkeztetéshez, kimondva a kegyetlen szerelmes fölötti súlyos ítéletet: „Hallja, míg él.” Azaz töltse be fülét életfogytiglan a szenvedők jajongása. Kilépve a vizionáló képsorból, a gondolatmenet ezután visszakanyarodik az első rész szerelemfilozófiájához, s lezárja a mérleget. Ha az asszony szerepe ebben a férfi nézőpontú szerelemtanban az, hogy menedéket nyújtson a halál elől menekülő élőknek, akkor a versbeli szeretett nő ezt a szerepet nem töltötte be, s minden értékét elveszítette: „Azt tagadta meg, amit ér.”

Az utolsó sorok bezárják a kört. A vers a „kivül-belől leleselkedő halál” képével kezdődött, s a „kivül-belől menekülő élő” képével zárul. A vers a halál elől az asszony karjaiba menekülő férfi alakjával indított, s a menedéket „puszta kénye végett” elvonó asszony alakjával zárul. A befejező strófpár voltaképpen egy ítélet és annak indoklása, egy bírói végzés formáját követi. Az ítélet a strófakezdő sor, s a továbbiak a verdikt indoklását tartalmazzák. Ez az ítélkező magatartás egyszerre könyörtelen és fegyelmezett. A lávaszerűen kirobbanó és kilövellő indulatok itt újra nyugvópontra jutottak.

Az eddigiekben figyelmünket a lehetséges mértékben arra összpontosítottuk, melyek a műben megfogalmazott tartalmak s melyek azok előadásának lényegi összetevői. Tartózkodtunk annak vizsgálatától, hogyan „cifrázta ki” gondjait, fájdalmait eme „fájdalmas éneké”-ben a költő. Tekintsük át immár egészében a művészi koncepciót, vegyük sorra a formaképzés fontosabb pontjait! A költeményt, mint láttuk, nyílt, szókimondó, helyenként majdnem nyers, egészében azonban rendkívül választékos kifejezőmód jellemzi. A kifejtés módja teljesen világos, egyes részeiben majdnem disszertáció-szerű szabatos-sággal érvelő és ítélkező. A szerkezet jól tagolt és arányosan felépített.

Szerelmes vers, tehát két, egymással közeli, bár nem minden tekintetben harmonikus viszonyban lévő ember kapcsolata képezi tárgyát, s így mindkét fél a mű minden ízében jelen van. A különbség kettejük között térbeli pozícióként és pozícióváltásként érzékelhető. Az első részben (8 strófa) a nő alakja köré rendezett szerelemfilozófia folytán a szeretett asszony áll előtérben, a másik fél eltávolított, burkolt módon, önmegszólító formában, mintegy a kifejlő szerelemtan tanítványaként, didaxisának céljaként van jelen. A tanítás ezenközben megteremti a hozzá illő általános alanyt: „Ezért ölel minden, ami asszonyra lel...”, illetve a többes első személyt: „Nincsen egyéb menedékünk...”, mindkettőt alárendelve az önmegszólítás második személyének.

A második nagy szerkezeti egység (8 strófa), mint megállapítottuk, helyzetjelentés a magára hagyott, pánikba esett szerelmes férfiről. Itt a nő alakja vonul háttérbe, jelentkezik közvetetten mint a férfi végletes állapotának okozója. A mondottakból eredően ez a rész vallomásszerű, s ezért példás pontossággal vált át nyomban az újabb nagyobb egység első strófájának első sorában egyes szám első személybe: „Nincsen helyem / így, élők közt”. Más személyű alakok is előfordulnak, ezúttal azonban az első személyű beszédmódnak alárendelve.

A harmadik egység újra markánsan különbözik az előző kettőtől. Egyes szám első személyű beszélő szólít fel itt segélykérően, tehát kérlelve, fohászkodva többes második személyű valós („Ti kisfiuk”, „Nők”, „Ti férfiak”) és irreális („Ti hű ebek”, „Lovak, bikák”, „Néma halak”) alanyokat. Az egész egységet indító, s ettől kezdve mindvégig érvényes kezdő felszólító formulától: „Segítsetek!” eltekintve a sorjázó felszólítások önmagukban sokkal inkább mágikus átokformulára, mint kérésekre mintázódnak. A szerelem tárgya, a nő harmadik személyben van jelen mindvégig, jelöletlen szemlélőjeként, megnevezetlen címzettjeként a megbotránkoztatóan elfogadhatatlan képsornak. Sőt, úgy is tekinthető, mint a felsorolt borzalmas esetek oka, még ha itt imaginárius eseményekről és így ezek imaginárius okáról beszélhetünk csupán, olyan képzeleti képekről, amelyeket a férfi lelkében, fantázia- és érzelmvilágában a reménytelenül szeretett nő közönye, érzéketlensége vált ki. A képsor utolsó láncszemében aztán ő maga is felbukkan, közvetlenül megnevezve, a rossz kívánságok utolsó áldozataként, majd pedig egy könyörtelen ítélet alanya gyanánt.

Az utolsó két strófa képezi a költemény negyedik, záró egységét, amelyet személyre szóló verdikt és indoklás, poétikailag pedig a gondolatmenet kezdőpontjához visszavezető zárlat gyanánt értelmezhetünk. Jellegüket tekintve ezek a versszakok, magukba gyűjtve a második részbe foglalt vallomás és a harmadik rész rendhagyó fohásza tartalmait és érzelmi feszültségeit, visszatérnek az első rész higgadt, fegyelmezett hangneméhez, s elvégzik az egyéni tapasztalatnak, a szerelmi elhagyatottság élményének a szembesítését az első részben kifejtett szerelemtannal. Újra az asszony alakja kerül előtérbe, immár nem mint lehetséges menedék, hanem mint e menedék megtagadója, nem mint lehetséges partner, hanem mint egy ítélet bűnösnek találtatott vádlottja.

Közelebb lépve a szerkezetet alkotó kisebb egységekhez, megállapíthatjuk, hogy az első két egység (1–8. és 9–16.) és a zárlat (26–27.) azonos elvek szerint épül föl, a harmadik rész (17–26.) szerkezete jelentősen eltér ettől a megoldástól. Az eddigiekben is nemegyszer két strófánként előbbre lépve tagoltuk a gondolatmenetet. Ez a tagolás nem volt önkényes, hanem a költő által megvalósított tervet követte. A *Nagyon fáj* elemi ízületei (kivéve a harmadik egységet) két strófát foglalnak magukba. Ezek az elemi egységek gyakran olyan összetett mondatokból állnak, amelyek mindegyike két-két versszakot tölt ki. A korábbiakban láthattuk, hogy ez nem pusztán formális egység. Minden strófa-párnak külön, a saját határain belül kimerített mondanivalója van, amellyel hozzájárul a nagy egészhez. Ez, persze, nem mereven és iskolásan érvényesül, de egyértelműen és világosan felismerhető tendencia.

Vannak az egységek között átvezető sorok, felsorok, amelyek mindkét szomszédos elemi egységhez odasorolhatók, és vannak előre- vagy visszautaló szerkezeti, képi, jelentéstani mozzanatok, amelyek egységes tematikai-motivikus hálóba, szerves egységbe fogják az alkotóelemeket. Az elemzés során ezekre több ízben felhívtuk a figyelmet. Mindez azonban nem homályosítja el a leírt izületekre való tagolást. A strófákat e kettőségen belül ritkán szakítja meg pont vagy kérdőjel, általánosan a tagmondathatár, tehát az egységen *belüli* elhatárolás a jellemző. Ha mégis előfordul hangsúlyosabb mondattani elkülönítés, valójában a mondathatár feloldhatóan bizonyul.

Ezt a tartalmi és nyelvi-szerkezeti tagolási rendet aláhúzza az alkalmazott rímtechnika. A strófák felépítése igen feszes, különös. Egy rövid sora (4 szótag) két hosszú (8, illetve 9 szótag) következik. A rímképlet: *a a b, c c b, d d e, f f e*, világosan mutatja a két strófa rímtechnikai összefogására irányuló szándékot, az első és a második strófa záró sora rímel egymással, míg a kezdősorok egy-egy szakaszban közvetlenül felelnek egymásra és csakis egymásra.

A harmadik rész felépítése számottevően eltér az első, a második és a negyedik részétől. A két strófából összenőtt ízület felbomlik. Minden versszak külön, önálló egységet képez. Mindegyiknek van egy saját, a többiétől különböző megszólítottja és mindegyik sajátos, a többiétől nagyon éles körvonalakkal elhatárolható karakterű szerencsétlenséget villant föl. Az első szakasz a kisfiúk megvakulását, a második a jámbor emberek meg-rugdosását és letaposását, a harmadik az ebek járművel való elgázolását, a negyedik a nők elvetélését jelzi, és így tovább. Formailag ez azzal a következménnyel jár, hogy az első strófa kivételével, amelynek első sora az egész egység vezérszavát, a „Segítsetek!” felszólítást tartalmazza, az összes többi szakasz első, rövid sora kizárólag az adott szakasz kiszemelt áldozatainak megszólítását foglalja magába. Az első szakaszban is jelen van ez a megszólítás, de ez a második sor első felébe szorul vissza.

Itt jegyezzük meg, hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke* tartalmaz olyan motiválatlan, megbotránkoztató rossz kívánságokat, amelyek közvetlen előzményei lehettek a harmadik részbe foglalt átkoknak: „a csecsemőket teherkocsi alá kell tenni / a terhes asszonyokat teherautó alá.”¹² Ez a körülmény egy újabb freudi témára, a szublimációtanra hívja föl a figyelmünket. Ha elfogadnánk azt a feltevést, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékében* a költő képes volt teljesen kiiktatni a tudat ellenőrző szerepét, s korlátok nélkül engedte érvényesülni a tudattalan képzetek áradását, akkor verseiben eme origóhoz mérten a szublimációnak legalább két különböző szintjét kellene elhatárolnunk. Az egyik szinten az ösztönvilágból felgomolygó tartalmak éppen csak hogy meg vannak formázva, eredeti anti-szociális, amorális, az esztétika alaptörvényein inneni töltésüket igen nagy mértékben megőrzik. Ilyen darabok például a *Kései sirató* és általában a Gyömrői-versek, köztük a *Nagyon fáj* idézett részlete. A szublimálás ennél sokkal magasabb szintjét képezné például *A Dunánál*, amelynek – egyebek között – az anyához, az apához, a munkához való viszonyt tartalmazó képzetek és a vele egyidejűleg készült *Szabad-ötletek jegyzéke* megfelelő képzetek diametrálisan ellentétesek.¹³

A kutatás jelenlegi állása szerint azonban a költő füzetbe leírt szabad ötletei „igen viszonylagosan »szabadok«: ha kimondunk, de még inkább ha leírunk valamit, óhatatlanul érvényesül a tudat egyfajta kontrollja”, azaz a szublimáció bizonyos fokát már a *Szabad-ötletek jegyzékében* is feltételeznünk kell.¹⁴ *A Nagyon fáj* harmadik részében kifejtett tartalmak egyértelműen megformáltak, de a szelektíve működő tudati kontroll itt azt a döntést hozta, hogy jóval többet enged át a tudattalan zavaros, takargatott kényszerképze-

¹² *Szabad-ötletek jegyzéke* [38] = *Miért fáj ma is*, szerk. HORVÁTH Iván, TVERDOTA György, Bp., Balassi, 1992, 429.

¹³ Részletesebben lásd *A Dunánál, az emlékezés verse* c. tanulmányomban: ItK, 1994, 639–672.

¹⁴ SZÓKE György, *A szabad asszociációtól a költeményig* = *Miért fáj ma is*, i. m., 17.

teiből, mint másutt, s vállalkozott arra, hogy ezeknek a tartalmaknak közvetlenül logikai, nyelvi és poétikai alakot ad. Az így létrejött ötvözet a hétköznapi értelemben vett illendőség határait áthágja, mert nem kívánhatjuk „komolyan” a kisgyermeknek, hogy a szemük pattanjon el, az anyáknak, hogy elvetéljenek stb. Esztétikailag pedig a formai szépségnek és a képzettartalom szörnyűségének alig elviselhető egységét hozza létre.

A poétikai megformáltság részét képezi a rimképlet, amelyben az első két részhez képest a harmadikban fontos változás esik: *a a b, c c b, d d b* stb. Tehát a strófazáró sor mindvégig monoton módon ugyanazt a rímet ismétli. Ez részben azzal függ össze, hogy a harmadik rész tulajdonképpen refrénes forma. A strófák nagy részében a szörnyű „Nagyon fáj” hangzik és visszhangzik. De a rím ott is a „Nagyon fáj”-jal rokon hangokból épül föl, ahol, mint a harmadik rész első szakaszában az „ahol jár” és a kilencedikben a „vadon táj” szintagmákat találjuk. A harmadik egység megszerkesztettsége a költő hallatlan tudatosságáról és koncentráltságáról tanúskodik. Az első szakaszban a reneszánsz költészetre visszautaló ünnepléses, áhítatos és archaizáló inverzió: „ott, ő ahol jár”, döbbenetes ellentétben áll a sorokba foglalt átokkal. A „Nagyon fáj” siralma pedig a hidegvérrel kiválasztott, az adott áldozatokra jellemző kommunikációs formában hangzik fel: az ártatlanok mondják, az ebek ugatják, a nők sírják, az emberek motyogják, a lovak ríjják, a halak pedig tátogják a fájdalom refrénjét. Végül a költő azzal az igével él, amely a fájdalomában önmagából kivetkőzött emberi lény animális önkifejezőmódját jelöli: „vakogjatok velem”.

„A líra: logika” elve itt sem hagyja cserben a költőt. A felsorolások 9. tagja mintegy összefoglalja, általánosítja az eddigi eseteket, amennyiben egyetemes áldozatot jelöl meg. Minden élőlényre, az „Elevenek”-re vonatkoztatja az átkot, s a rossz kívánság, a világegés is egyformán mindenkit érint. A költő még ezen a ponton is képes disztingválni. Hátborgongató szabotossággal tesz különbséget az emberi környezet: „kert” és az érintetlen természet: „vadon táj” között, hogy még csak véletlenül se maradjon ki az általános átokból semmilyen kategória sem. A 10. szakaszig eljutva a sorozat végére értünk, s itt újra visszaáll a két strófából egybenőtt üzletek rendje. A szörnyű képsort itt csatolja ugyanis vissza a beszélő a mindeddig csak virtuálisan jelenlévő nő alakjára, őt is bevonva az egyetemes tűzvész áldozatai közé. A „Nagyon fáj” immár miatta és érte is hangzik.

Az elmondottakból azt a végkövetkeztetést vonhatjuk le, hogy a *Nagyon fáj* szerzője olyan költő, aki művészi ereje teljében van, akinek intellektusa hibátlanul működik. Távol áll az olyan extatikus hangvételő művészekről, akik a fájdalom paroxizmusában elveszítik ellenőrzésüket önmaguk fölött, és fenségesen dadognak, akiknek dikciója szeszélyesen csapong. Az élmény súlyosságát nem használta fel alibiként, hogy erre hivatkozva alább adja szellemi-művészi igényességét. A *Nagyon fáj*ban és társaiban a baudelaire-i értelemben vett tiszta költészet megvalósulásának mintapéldányát láthatjuk: József Attila is a súlyos életanyagból, a költészet felidéző boszorkányságának képességével alkotott gáncstalan művészetet, tiszta formát, mint nagy 19. századi elődje. A vers megmutatja a betegség és az önfeladás örvényét, amely az embert végül magába szívta. Annál inkább értékelnünk kell azt, hogy ezzel a mélybe húzó, ellenállhatatlan erővel reménytelenül viaskodva is módot talált a költő, hogy teljes szépségű, tökéletes műgonddal készített, formailag kiérlelt remekekben számoljon be szörnyű tapasztalatairól.

SZABÓ PÉTER

TEMETKEZÉSI KULTÚRÁNK ÚJABBAN FELFEDEZETT FORRÁSAI ELÉ

Eddig öt uralkodó halottas menetének leírását ismertük az erdélyi fejedelmi korszakból: János Zsigmondét, Báthory Kristóf vajdáét, a lengyel király és erdélyi fejedelem Báthory Istvánét, I. Rákóczi Ferenc választott fejedelemét és I. Apafi Mihályét. Horn Ildikó módszeres feltáró munkával és szerencsés kézzel ezt a számot kettővel gyarapította: megtalálta Bocskai István és I. Rákóczi György gyászmenetének egykorú temetési rendjét, valamint Thurzó Szaniszló nádor végtisztességi tervezetét is. Amivel az ifjú kutató a szakmának kedveskedik, joggal nevezhető irodalom- és művelődéstörténeti szenzációnak. Ahhoz, hogy az újonnan előkerült ceremóniarendek jelképvilágát értelmezni tudjuk, föl kell vázolnunk a közép- és koraújkor központi hatalomhoz kapcsolódó végtisztességi hagyományait.

Az állami tiszteletadás motívumai Nyugat-Európában

Mit jelent egy elhunyt uralkodó állami tiszteletadása? Minek a nevében gyakorolják, hol és hogyan s kik vesznek végső búcsút a halottól? Bonyolult kérdések ezek, s megválaszolásuk nem is olyan egyszerű. Leszűkült magyarázatot nyújthat ugyanis az az okoskodás, ha a végtisztesség célját, szimbolikus tartalmát csak az elhunyt iránti kegyeletben határozzuk meg. Szintén félrevezető útra lépünk – különösen a nyugat-európai királyi gyászszertartások elemzésekor –, ha a halotti szolgálat bemutatóit kizárólag az elhunyt uralkodó udvarának vezető tisztségviselőiben keressük. Szinte minden ponton a jelenségek mögé kell néznünk, s árnyalnunk a látszólag kézenfekvőnek tűnő megállapításokat. Először is vissza kell kanyarodnunk a kezdetekhez, hogy az állami tiszteletadás középkori jellemzőit megragadhassuk.

Az elhalálozás és a végtisztesség helyének gyakorta nagy távolsága a keresztény halotti szolgálat számára mindig nagy gondot okozott. A legtöbb esetben egyáltalán nem látszott biztosítottnak, hogy a gyászszertartást s – ennek keretei között – a gyázmisért a rítus ősi előírásainak megfelelően *a holttal jelenlétében* („praesente corpore”) tudják

lebonyolítani.¹ Ezt ugyanis általában a nyitott koporsóban fölraotalozott tetem előtt tartották,² ahol a földi maradvány fizikai elváltozásai különösen szembeötlőek lehetnek. Így a bűzlő, rothadó holttesttől a szolgálattevők igyekeztek minél előbb megszabadulni. A tiszteletadás méltóságának megőrzése érdekében először megpróbálkoztak a *holttest preparálásával*. A középkor eme eljárásának ismeretében az a benyomásunk, hogy feledésbe merültek a mumifikálás ókori hagyományai, s a holttest tartósításának rendkívül kezdetleges módszereit alkalmazták. Általában nagy vágásokat ejtettek a testen, amelyeket a középkor legalapvetőbb tartósítószerével, sóval hintettek be. A szállításkor a halottat sokszor bőrzsákba csavarták, s így védték az út viszontagságaitól.³ Az állami tiszteletadás szempontjából Nyugat-Európában döntő fordulatot jelentett az a megoldás, amelyet a balzsamozás kudarcai után – eredetileg a tiszteletadás meghosszabbítása érdekében – eszeltek ki. Kitalálták, hogy a romlandó holttestet az elhunytat képviselő (reprezentáló) képmással, *effigiessel kell helyettesíteni*. Ilyet legkorábban Angliában, 1327-ben II. Edward temetésén használtak, ám egyes elemzők úgy vélik, hogy már 1272-ben, III. Henrik halotti pompájánál is képmást alkalmaztak.⁴ A képmás, amelynek helye kezdetben a bezárt koporsó tetején volt, hamarosan feltűnt a francia királytemetéseken is (először VI. Károly 1422. évi végtisztességén).⁵ Az elhunyt uralkodót helyettesítő bábu arcát rendszerint a halotti maszk alapján formázták meg. Ezen túlmenően az *effigies* fából, bőrből és vesszőnyalábokból készült teste, öltözete az egyes királytemetéseken kevés eltérést mutatott, noha minden alkalomra új bábút készítettek. A westminsteri apátságban fennmaradt – ma már öltözet nélküli – *effigiesek* alapján nehéz képet alkotnunk arról, hogy milyenek lehettek ezek a bábuk valójában. Francia változatukat viszont a pontos leírások alapján jól rekonstruálhatjuk. A képmást egy vászoningbe öltöztették, amelyet a nyaknál és a kézelőknél fekete selyemmel díszítettek. Erre egy piros szatén alsóing került, amelyet piros tafotával béleltek és arany szegéllyel láttak el. Ezt az alsóinget a fölötte lévő tunika csak a karoknál és a comboknál engedte látni. Ez utóbbi azúrkkék, liliomokkal hímzett szaténból készült, szegélyeit arany és ezüst hímzés díszítette. Efölött volt a lila bársonyból varrott, liliomokkal díszített, tafotával bélelt királyi kabát. A kabátot herme-

¹ A keresztény temetési rítus eme ősi elvását Magyarországon a Pázmány Péter vezetésével összeállított esztergomi szertartáskönyv is hangsúlyozza. „De exequiis. Quod antiquissimi est instituti illud, quantum fieri poterit, retineatur, ut Missa, praesente corpore defuncti, pro eo celebretur antequam sepulturae tradatur.” *Rituale Strigoniense*, Pozsony, 1625 (RMK II, 439).

² Erre a legkorábbi példa II. Henrik angol király temetése 1189-ben. Ralph GIESEY, *The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France*, Genève, 1960, 22.

³ Ilyen módon balzsamozták például I. Henrik angol királyt 1135-ben. Augustin CABANES, *Les morts mystérieuses de l'histoire*, Paris, 1923, 95–98.

⁴ William HOPE, *On the Funeral Effigies of the Kings and Queens of England*, *Archeologia*, 60/2, 1907, 517–570.

⁵ A koporsó tetején elhelyezett képmásról III. Henrik angol király temetésén (1272): HOPE, *i. m.*, 530–535. VI. Károly koporsójára angol szokás szerint tették rá az *effigiest*. 1422. augusztus 31-én a Párizs melletti Vincennes-ben meghalt V. Henrik angol király. Londonig tartó temetési menetében alkalmazták a koporsóra helyezett képmást. 1422. október 21-én elhunyt a francia uralkodó, VI. Károly is, akinek koporsójára az iménti angol minta alapján szintén *effigiest* erősítettek. Ernst KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies*, Princeton, 1957, 410, 421.

linből készült szörmegallér, az ujjakon hajtókák és uszály tették ünnepélyesebbé. A kabáthoz rendszalagokat erősítettek. A képmás fejére kis karmazsinvörös sapkát, efölé pedig drágakövekkel kirakott ezüstkoronát helyeztek. A bábu lábára aranszínű, vászon, rövid szárú csizmát húztak piros szatén talppal. Az *effigies* feje karmazsinvörös, arannyal gazdagon hímzett bársonypárnán nyugodott. Jobb oldalon helyezték el a király jogarát, balra az igazság kezét (egy elefántcsontból faragott kézfejet).⁶

Az örök királyság kultusza

Az *effigies* eme kifinomult formája a késő középkorban és a koraujkorban azonban már nemcsak a mulandó tetem helyettesítésére szolgált: a képmásban egy *politikai doktrína* találta meg kifejezési eszközét. Már az anglo-normann királyság temetkezési szokásaiban is tetten érhető, hogy a király megnövelte testének jelentőségét. A halotti szolgálattevők – nyilván az uralkodók végakarataival egyezően – a halott király szívét és belső részeit valamely jótékony alapítványnak – általában szerzetesi központnak – adományozták. Ez a – például I. Henrik (1135) végtisztességén is alkalmazott – szokás a szicíliai normann királyok körében is elterjedt, majd Angliában a Plantagenet-dinasztia uralma alatt is tovább élt. Így Oroszlánszívű Richárd szívét a testtől függetlenül Rouen egyik templomában temették el (1199). A sajátos temetkezési rítus, amely angol királyi szokás lett, Franciaországban még csak a nemesség körében dívott, s a királyok vonatkozásában csak a késő középkorban jelentkezett.⁷ A király testének megosztott temetése azt eredményezte, hogy megsokszorozódott a királyi végtisztességek és emlékhelyek száma.⁸ Ugyanakkor a részleges temetés szokása elterelte a figyelmet az elhunyt király személyéről. Abból, amit a személytelenné váló földi maradványok a különböző helyeken megtartott végtisztességeken képviseltek, már nem annyira az egyes királyokra, hanem egy elvont értelmű „királyi testre”, magára a királyi *fenségre* lehetett következtetni.

A részleges temetés szokása mellett minden bizonnyal a Plantagenet-dinasztia színre lépésével hozható összefüggésbe annak a kultusznak a létrejötte, amelynek középpontjában az éppen uralkodó vagy elhunyt király személyéről „leválasztott” *méltóság tisztelete* állt. A francia rokonsággal rendelkező Plantagenetek magukénak érezték a királyság szent jellegét hirdető Capeting törekvéseket (reimsi ordó). Udvarukban alakult ki az a jogi doktrína, amely szerint a királynak két teste van: az egyik a király személyes teste, a másik a „méltóság teste”. Az előbbi, a fizikai test halandó, míg az utóbbi, a misztikus test halhatatlan.⁹ A temetéseken a király enyészetre ítélt fizikai teste nem tudta kifejezni a

⁶ A leírást CABANES alapján adtuk: *i. m.*, 409–411.

⁷ GIESEY, *i. m.*, 20–22. Magyar vonatkozásban különösen figyelemreméltó II. Rákóczi Ferencnek a francia szokások ismeretére támaszkodó rendelkezése szívének testétől független eltemetésére.

⁸ Philippe ARIES, *The Hour of Our Death*, USA, Alfred Knopf, Inc., 1981, 206–208.

⁹ KANTOROWICZ, *i. m.*, 446. Ez a teória később Franciaországban is elterjedt, ahol Charles de Grassaille jogtudós Franciaország királyára is érvényesnek tartotta (*Regalia Franciae*, Paris, 1538). „Item, Rex Franciae duos habet bonos angelos custodes: unum ratione suae privatae personae, alterum ratione dignitatis regalis” –

királyi méltóság örök és halhatatlan jellegét. Az eredetileg pusztán gyakorlatias célból, a romlandó királyi test helyettesítésére használt *effigies*ek viszont – időtlen jellegük folytán – *alkalmasnak mutatkoztak* a politikai üzenet hordozására. Az *effigies* a késő középkorban már teljesen elkülönült a koporsótól. A francia királytemetéseken *a palotában* díszes ravatalt kapott (lit d'honneur). Körötte mellőzték a gyászt, közelében mutatták be *a királyság jelvényeit*, s élőknek kijáró rítusokat folytattak mellette (ételeket szolgáltak föl ravatala előtt): egyszóval *a királyság örök jellegét* ünnepelték környezetében.¹⁰ A temetési processzióban a parlament tagjai meneteltek a kocsin húzott képmás közelében, tüntetően gyásztalanul – vörös ruhában –, szintén azt demonstrálva, hogy a király és a rendek által gyakorolt igazsághozatal a korona egyik legfőbb alkotórésze, örökérvényű.¹¹ Az *effigies* részt vett a templomi gyászszertartáson is, s csak közvetlenül a holttest eltemetése előtt szűnt meg szerepe, amikor a templom egy félreeső helyére vitték. A királyi jelvények az *effigies* visszavonása után a koporsóra kerültek. A király holtteste a palotában, egy elkülönített teremben felállított ravatalon (lit de mort) szinte rejtve maradt. A teremben mély gyász uralkodott. A processzióban az udvartartás tagjai vették körül a holttest ravatalát, jelezve, hogy *az udvar olyan, mint a holttest* – felbomlik a halál után. Végül a királyi tetem az *effigiessel* együtt a temetkező templom szentélye előtt felállított, gyertyákkal díszített faállványzat (chapelle ardent) közibe került, s itt mutatták be érte a gyászmisé.¹² A temetést lezáró szertartás egyidejűleg fejezte ki a halállal bekövetkezett *fizikai törést s a királyság hatalmának újjászületését*. A halotti pompának ez a záróakkordja Franciaországban a legtovább megőrzött hagyomány maradt (még XVIII. Lajos 1824. évi temetésén is a régi rítusokkal éltek). Először fölverték a koporsóról a francia királyság legfőbb szimbólumait, a koronát, a jogart és az igazság kezét, s ezeket jól láthatóan, tafota szövetre helyezve egy-egy herceg vitte a sírboltba szállított koporsó után. A rítus azt kívánta „elmondani”, hogy Franciaország jelvényei a sírba is elkísérik a királyt. Erre kijelölt személyek ekkor mutatták fel Franciaország kardját és zászlaját is, melyekkel szintén alászálltak a sírboltba. Ekkor tették a koporsóra a gyászmenetben meghordozott fegyverzet darabjait s a katonai felszerelés egyéb tárgyait (pallos, sisak, buzogány, sarkantyú, vérték), a lovagi szimbólumokat. A királyi udvartartás tagjai ugyanígy jártak el, s tisztségük jelvényeit a sírba dobták. Fent a templomban a hírnökök parancsnoka ezek után felszólította a tömeget, hogy imádkozzanak Istenhez az elhalt király lelke üdvé érdekében. Majd elhangzott a királyság folytonosságát hirdető híres mondat: „éljen a király”. Ezt követően felszedték a sírból a királyság jelvényeit, s lezárták a sírt.¹³

idézi: KANTOROWICZ, *i. m.*, 421–422. Ugyanitt arról is olvashatunk, hogy az olasz városállamok fejedelmi központjaiban is hódított ez az elképzelés.

¹⁰ CABANES, *i. m.*, 411.

¹¹ Erről: Cohen KATHLEEN, *Metamorphosis of a Death Symbol*, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1973, 161. A legismertebb példa VIII. Károly végtisztessége (1498). Rogier DAVIES, *The English Parliament in the Middle Ages*, Manchester University Press, 1981, 115.

¹² Az *effigies* és a holttest ravatalairól, az udvar szerepéről: GIESEY, *i. m.*, 3–4, 46, 70.

¹³ A végtisztesség utolsó szakaszát Daniel Meyer elemzése alapján írtuk le, aki IV. Henrik temetését (1610) tartja a francia királyi gyászetikett összegzésének. Ezen a halotti pompán használtak utoljára *effigies*t.

A királyság folytonosságát jelképező *effigies* s az ugyanezt demonstráló utód jelenléte a gyászszertartáson azt a benyomást kelthette volna, hogy az ünnepségen *egyszerre két király vesz részt*. 1380-tól 1483-ig Franciaországban valahogy úgy alakult, hogy a trónörökös érhető okból – trónviszályok, apa és fia közötti ellenségeskedések – távol maradt elődje temetéséről. 1498-ban, VIII. Károly temetésekor azonban már nem volt semmilyen elfogadható oka annak, hogy a leendő király, XII. Lajos hiányzott az elhunyt király végtisztességéről, hacsak az nem, hogy jelenlétével nem akart zavart kelteni az ünnepség szimbólumvilágában. Ettől kezdve az uralkodói temetések rendezői *tudatosan megszervezték az utód távolmaradását* a végtisztességekről. Így a mély gyász szerepe a magas rangú, királyi vérű hercegekre hárult.¹⁴ Az *effigies* szimbolikája azonban nemcsak az utód által jelképezett folytonossággal vált összeférhetetlenné.

Az alteregók

Az *effigiessel* egyidejűleg jelent meg a nyugat-európai halotti pompákon a *királyt jelképező élő személy* (alteregó). Látszólag alapvető különbség az *effigies* és a királyt megtestesítő lovasok között az, hogy az utóbbiak elsősorban mint lovagok jelentek meg, míg az *effigiesek* királyi öltözetben. Ám ha a legrégebb ismert példát vizsgáljuk a királyt jelképező lovasok szerepeltetésére, árnyaltabb következtetésre juthatunk. Károly Róbertet három különböző fegyvernem felszerelésében megjelenő lovas testesítette meg az uralkodó fehérvári gyászmenetében. „Az első lovon ülő vitéz a *királyi méltósághoz illő* lövő fegyverzetbe volt öltözve, a másik meg dárdaökleléshez volt felszerelve, a harmadik, a legpompásabb lovon ülő pedig a *királyi méltóságot megillető* harci fegyverzetbe, a hadba vonulásra felvértezten. A három lovon ülő három vitéz sisakján a hadi jelvény egy-egy struccmadárforma volt, arany koronával ékesítve, ilyen jelvényt szokott viselni a király úr, míg élt.”¹⁵ Már a krónikás is utalt tehát arra, hogy az alteregók nemcsak a lovagi, harci erényeket, de a királyi méltóságot is hangsúlyozták. Ezen belül leginkább a király irányító, vezető szerepét kívánták bemutatni a különböző fegyvernemek katonái fölött: azaz a *király legfőbb hadúri méltóságát demonstrálhatták*.¹⁶ Ez a méltóság a mindenkori király tisztsége volt. Így az alteregók *üzenetében* – ha nem is elsődleges

XIII. Lajos holttestét már oly kiválóan tudták balszamozni, hogy maga a tetem is betölthette a képmás szimbolikus feladatát. Daniel MEYER, *Pompes funebres royales*, Monuments Historiques, 1982/124, 72–77. Arról, hogy Angliában az előkelők gyászszertartásain a fegyverzet darabjait a vérrokonok vitték: Bertrand PUCKLE, *Funeral Customs*, Detroit, 1968, 114. Végezetül meg kell említeni, hogy a gyászszertartás záró szakaszának a burgundi hercegek udvaraiban különösen kifinomult etikettje volt. Itt nem használtak *effigies*t, s a hatalom átvételének ritusát a hercegi karddal folytatott szertartásokkal játszották el. GIESEY, *i. m.*, 137–139. Franciaországban a 12. századtól ismert lilíomos zászlót használták a királyi temetéseken, amely egyszerre volt családi és állami zászló.

¹⁴ GIESEY, *i. m.*, 45–49.

¹⁵ Johannes de THURÓCZ, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, ed. E. GALÁNTAI, J. KRISTÓ, Bp., Akadémiai, 1985, 154–159; THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, kiad. HORVÁTH János, Bp., Helikon, 1978, 242–248.

¹⁶ Marosi Ernő szíves segítségét az alteregók értelmezésében ezúton köszönöm meg.

jelleggel – benne foglaltatott a halhatatlan királyi méltóság egy aspektusának dicsérete. E ponton az alteregók szimbolikája közelített az *effigies* jelképes tartalmához, s így együttes szerepeltetésük a gyászmenetben – csakúgy, mint az *effigies* és a trónörökös közös fölléptetése a halotti pompában – zavart keltett volna. Ez lehet az oka annak, hogy a nyugat-európai királytemetéseken az *effigies* és az alteregó sohasem szerepelt egyazon gyászszertartás keretei között. Érdekes és talán ezzel a magyarázattal áll összefüggésben, hogy az „*effigiesek hazájában*”, Angliában és Franciaországban az alteregók fölvonultatása – még hercegi szinten is – csak szórványos maradt. Annál inkább elterjedtek viszont az uralkodót megtestesítő lovasok Magyarországon, Lengyelországban és kései változatokban az erdélyi fejedelemségben.¹⁷ Ez nem jelenti azt, hogy Magyarországon a központi hatalom környezetéből hiányzott volna a királyság folytonosságának teljes érvényű kultusza, s a szolgálattevők elzárkóztak volna az ennek kifejezésére használt eszköz, az *effigies* átvételétől. Kantorowicz, az *effigiesek* kiváló szakértője szerint Magyarországon egyszerűen nem volt szükség a királyi méltóság halhatatlanságát hirdető képmásokra, mert a hatalom folytonosságát itt egy egészen unikális szimbólum, a Szent István fejékének tulajdonított misztikus Szent Korona jelképezte. Ez a tárgy képviselte a magyarok számára a király „fizikai teste” mellett a méltóság testét, s jelentette még a király nélküli időkben is a szakadatlan királyi hatalmat.¹⁸ A princetoni professzor rendkívül értékes és elfogulatlan megállapítását a hazai emléanyagban az a pecsét igazolja a legékeesebben, amelyet a bárók Zsigmond király 1401. évi fogságba vetése után használtak. A pecsét felirata – „SIGILLUM SACRE CORONE REGNI HUNGARIAE” – jól érzékelteti, hogy a főurak király nélkül, de a korona nevében, az abból fakadó folytonos királyi méltóságra hivatkozva kormányoztak.¹⁹ A halhatatlan királyi méltóság kultusza tehát kialakult Magyarországon is, minden bizonnyal az Anjouk színre lépése idején, amikor a Szentkorona legitimizáló szerepe megnövekedett. Ez a kultusz azonban *elvontabb formában*, a koronához tapadó eszmékben nyilvánult meg, s a királytemetéseken – amelyekben nem vett részt a Szentkorona, mert csak helyettesítő, halotti koronákat alkalmaztak – nem öltött konkrét alakot. Így a királyi méltóság egyik összetevője, a legfőbb hadúri méltóságot megidéző alteregó nem kerülhetett „összetűzésbe” a szintén királyi méltóságot reprezentáló tárggyal a végtisztesség szimbólumvilágán belül. Az örök királyi méltóság elvont – a temetéseken csak csökkentett tartalomban jelentkező – kultusza mellett még az is megengedhetővé vált, hogy az *utód részt vegyen* elődje halotti pompáján. Sőt az elhunyt előtt kifejezett pietásával a trónörökösnek arra is alkalma nyílt, hogy saját hatalmát valamiféleképpen az elhunytéból származtassa, s így egyfajta folytonosságot demonstráljon az

¹⁷ Az alteregók elterjedéséről szóló megállapítások: Ewa Śnieżyńska STOLOT, *Dworski ceremonial pogrzebowy królów polskich w XIV wieku = Sztuka i ideologia XIV wieku*, Warszawa, 1975, 90–91. Az erdélyi urak, fejedelmek végtisztességén feltűnő alteregókról: SZABÓ Péter, *A végtisztesség*, Bp., Magvető, 1989, 68–83.

¹⁸ KANTOROWICZ, *i. m.* 446–450.

¹⁹ BODOR Imre, *Uralkodói pecsétek = Művészet Zsigmond király korában 1387–1437: Katalógus*, szerk. BEKE László, MAROSI Emő, WEHLI Tünde, Bp., MTA MKCS, 1987, II, 14–19.

uralkodásban.²⁰ Az Anjou-ház családi hagyományai közé tartozó s Magyarországon is meghonosodott szokást, az alteregó szerepeltetését Nagy Lajos illesztette a lengyel királyi udvar végtisztességi ritusai közé. 1370-ben, amikor Krakkóban újra eltemettette nagybátyját, Nagy Kázmért, olyan temetési rendet hagyott jóvá, amelyben helyet kapott az elhunyt király megszemélyesítője is. A gyászmenetben bíborral takart királyi lovon ülő, aranyos ruhás vitéz tűnt fel, aki az elhunyt király személyét jelképezte. Nagy Lajos nyilván apja halottas menetének emlékképét elevenítette fel itt, talán nem is gondolva arra, hogy az alkalmi demonstráció évszázadokra szólóan befolyásolja majd a lengyel uralkodók temetkezését.²¹

A szertartás végső ritusai a középkori Magyarországon elsősorban az elmúlás feletti fájdalmat érzékeltették, s kevés jel mutatott arra, hogy a szolgálattelvők a vég mellett a kezdetet is hangsúlyozzák a halálban. Azaz, hogy szóljanak a földi dicsőség halhatatlanságáról, a lélek örök életéről s a királyi méltóság folytonosságáról. Ehelyett Pongrácz János erdélyi vajda holttestének felravatalozásakor (Buda, 1476. december 28.) szétzaggatták a temetési zászlót, s a ravatalra vetették. Hasonló történt Mátyás király végtisztességén (Székesfehérvár, 1490. április 25.), ahol „mindent sóhajtozva földre dobtak a főoltár előtt, mintha a király bukásával minden dicsősége, diadaljelvénye, meghódított országa is odaveszett volna.” A lengyel királytemetések szintén komor záróakkordot kaptak. Ezekon – Janka z Czarnkowa krónikája szerint – a gyászmise vége felé, „ahogy ilyenkor szokásban volt”, eltörték a zászlórudat.²²

Az eddigiek alapján viszonylag pontosan meghatározhatjuk, hogy mit jelentett Nyugat-Európa és a peremvidékek monarchiáiban – az elhunyt uralkodó halálakor esedékes – állami tiszteletadás. Ez az elhaltnak bemutatott kegyeleti gesztusokon túlmenően szólt a monarchiáról vallott nézetekről, a hatalom átvételének kényes pillanatáról, az adott politikai struktúráról, külön csoportokba rendezve az elhunyt uralkodó udvarának tisztségviselőit s a folytonosságot jelentő politikai intézmények tagjait. Az állami tiszteletadás jellege és működése végül is azt eredményezte, hogy háttérbe szorult a gyászszertartás egyházi része, s megerősödtek a ceremónia világi vonásai.

Báthory István és a végtisztességi hagyomány

Amikor az első erdélyi fejedelmek gyászszertartásainak elemzésébe kezdünk, rögtön fölmerül a kérdés: hogyan viszonyultak ezek a végtisztességek a középkori magyar kirá-

²⁰ Erről: SZABÓ Péter, *Uralkodói temetéseink kérdéséhez = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987, 324–335.

²¹ STOLOI, *i. m.*, 90.

²² *Mátyás király menyegzője, 1476. a pfalzi választófejedelem követjeinek hivatalos jelentése szerint = Martius Galeot könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, 1863, 136; Ludovici TUBERONIS *Commentariorum de rebus suo tempore*, 1, ed. SCHWANDTNER, Vindobonae, 1746 (Scriptores Rerum Hungaricarum, 2), 117; Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 898; STOLOI, *i. m.*, 94.

lyi udvar hagyományaihoz. Kimutatható-e tudatos igazodás eme régi szokásokhoz? Anynyi bizonyos, hogy János Zsigmond temetésének (Gyulafehérvár, 1571. május 23.) bizonytalan eredetű alteregója – megjelenésén keresztül – egy korszak lezárultának üzenetét hordozta. A fekete ruhás harcos rozsdás fegyverrel, felfordított pajzzsal a kezében fennen hirdette, hogy János Zsigmond elhunytával – utód nem lévén – kihalt egy família, ellobbant a középkori királyi fenség Szapolyaiakhoz köthető maradványa.²³ Talán még az erdélyi állami tiszteletadás etikettjében is megmutatkozott volna ez a törés, ha a főhatalom megerősödésével párhuzamban Báthory István meg nem újítja az állami tiszteletadás szokásait. A lengyel király, bátyja, Báthory Kristóf végtisztességének megszervezésekor a lengyel királytemetéseken még mindig alkalmazott – idehaza lassan feledésbe merülő – középkori rítusokat sajátos módon ültette vissza az erdélyi szertartáskörnyezetbe. A szakadatlan erdélyi uralom demonstrálásában – amelyet Báthory István a családon belüli öröklődő hatalomnak fogott fel – minden korábbinál nagyobb szerepet kaptak az alteregók. Báthory István ugyanis nem számíthatott egyéb – a hatalmi átmenetet megközelítő – misztikus jelkép hatására. Az ország három részre hullása után a Királyságban és az Erdélyben támadt hatalmi ürok áthidalásához már nem nyújthatott kellő segítséget az a Szentkoronából származtatott gondolat, amely a töretlen királyi méltóság által összefogott, egységes Magyarország létevel biztatta az uralkodó nélküli idők részeseit, nem utolsósorban az elhunyt helyébe lépő utódot. Bár a Vitéz Boleszláv koronájának tulajdonított lengyel királyi fejkéhez nem fűződtek hasonló nézetek,²⁴ s Erdélynek egyébként is külön kormányzata volt Báthory István lengyel királysága alatt, Krakó ura mégis fölhasználta a „lengyel királyi házhoz tartozás” reprezentációját Báthory Kristóf temetésén a dinasztia erdélyi rangemelkedése és hatalmának megalapozása érdekében. Hercegi koronát készítettett elhunyt bátyja számára, amelyet az utasítás szerint a ravatal mellé kellett helyezni. A hatalom folytonosságát mégis az a két alteregó hirdette, aki a halottasmenet főszereplőjeként tűnt fel. Az, hogy ketten voltak – egymástól eltérő öltözetben –, már önmagában is sejteni engedte, hogy mindkét lovasnak külön közlendője volt. Noha egyik is, másik is fekete ruházatban lépett színre, az rögtön szembeötlött, hogy inkább a fekete zászlós kopjával ellátott lovas hordozta a halál üzenetét, míg társa, aranyos himzésű lobogóval a kezében, nemcsak az elmúlásról szólt. Később ezt a megosztott feladatot igazolta, hogy a fekete zászlós kopját a templom falába törték, az aranyos zászlót azonban megkímélték az összerontástól.²⁵ Ez a „zászlók nyelvén” kinyilvánított mondanó, amely a végben a kezdetet, az elmúlásnál a fönmaradást is hangsúlyozta, merőben eltért a középkori magyar előkelők és uralkodók – általunk ismert – szokásaitól,

²³ *Erdélyi országgyűlési emlékek*, kiad. SZILÁGYI Sándor, II, Bp., 1877, 396.

²⁴ A magyar Szentkorona „tekintélyéről” a Vitéz Boleszlávhoz kapcsolható lengyel koronához viszonyítva: Alexander GIEYSZTOR, *Spektakl i liturgia – Polska koronacja królewska = Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce póznego średniowiecza*, red. B. GIEREMKA, Wrocław, 1978, 20.

²⁵ „Hoc ordine procedendo, postquam perventum fuerit ad templum, hastam gerens eques confringat illam ad parietem templi, cum clypeo autem tum hic, tum alter cum vexillo templum ingrediantur.” Báthory Kristóf temetéséről Báthory István rendelete tájékoztat. Wolffgangi de BETHLEN *Historia de rebus Transsylvanicis*, Cibinii, 1782, II, 459–462. – A temetésről egyéb források bevonásával újabban: ERDŐSI Péter, *Báthori Zsigmond ünnepi armása*, Aetas, 1995/1–2, 25, 4. jegyzet.

ahol a szertartás végső rítusai az élet visszavonhatatlan lezárulását hirdették. Az egyik zászló megőrzése éppúgy szólt az elhunyt örök emlékezetének, mint a folytonosságnak, amelyet a jelenlévő utód – Báthory Zsigmond – képviselt. Így nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy Báthory István a sajátos ceremóniarenddel a hatalom átmenetének érzékelteséhez új kultikus formát alkotott. Ezzel alapot vetett annak a kettős alteregót szerepeltető s hasonló jelképes értelemmel bíró temetési szokásnak, amelyet Apor Péter az erdélyi előkelők végtisztességi rítusaiban már általános érvénnyel emleget. A szokásgyűjtemény szerint az egyik vitéz, fekete zászlóval a saját halálát bejelentő elhunyt „képét” adta, míg a másik, aranyos zászlóval, élőként mutatta be a koporsóban fekvőt – a halál fenyegetése nélkül. Az előbbi lovagolta meg azt a gyászparipát, amelyet Árpád-kori szokásra visszavezethetően, az elhunyt lelke üdve érdekében a temetkezőhely papságának adományoztak a halotti szolgálat gyakorlóit.²⁶ Báthory Kristóf temetése az állami tiszteletadás vizuális oldala szempontjából még egy ponton igényel figyelmet. Az elhunyt fölött elmondott halotti beszédek egyike – Leleszi Jánosé – azt a rendkívül ritka lehetőséget kínálja számunkra, hogy egy széles körben elterjedt temetési kellék szimbolikus jelentését egykorú szöveg alapján értelmezzük. A „meztelen” – hüvely vagy bársonybevonat nélküli – szúró- vagy vágófegyver meghordozása a fejedelmi és a nemesi végtisztességeken elterjedt rítus volt. A jezsuita szónok végre magyarázatát adja annak az irodalmi toposznak, amely konkrét, anyagi formájában is „kijegecesedett” a gyászmenetekben. Miként az oroszán, amely nem minden időben gerjeszti föl magát, úgy a kard is a hüvelyében marad a cselekvés idejéig – fejtegette. Így vagyunk a Báthoryak erényével is, amely szintén rejtve marad, s csak akkor mutatkozik meg, hogyha valakit jogtalanság ér – tette kerekké a szimbólumról szóló értekezését.²⁷ Ezek szerint az a temetési rendekben előírt követelmény, amely a halottasmenet díszfegyvereinek hüvelyben vagy anélkül történő bemutatását indítványozta, az erény – minden bizonnyal a katonai erény – szunynyadó meglétét vagy aktivizálódását kívánta feltüntetni az elhunyra és családjára vonatkoztatottan. A meztelen fegyver esetenkénti felemelése, hüvelyben lévő párdarabjának lefelé fordítása sejteni engedi, hogy a karmozdulatok még fel is erősítették, sarkították is a jelentéseket: így a meztelen fegyver az életben gyakorolt erényt, a hüvelyben tartott pedig a halállal ellobbant és megszűnt erénygyakorlást szimbolizálta. Báthory István halottas menetében (Krakkó, 1588. május 23.) az állami tiszteletadás eddig ismertett

²⁶ APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, kiad. LŐRINCZY Réka, Bukarest, Kriterion, 1978, 130. A feketébe öltözött alteregó és a gyászparipa kapcsolatáról: SZABÓ, *A végtisztesség...*, i. m., 74. Az előkelők halálakor esedékes, a temetkezőhely papságának juttatott loádományról: László SOLYMOSI, *Das kirchliche Mortuarium im mittelalterlichen Ungarn = Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*, Hrsg. Kálmán BENDA, München, 1990 (Studia Hungarica, 31).

²⁷ „Et quemadmodum leones fortissimi irritati etiamsi non semper se in vindictam exsuscitent, vires tamen in se collectas, ad vindictam expetendam opportunissimas reconditas habent, ita Bathoreorum virtus veluti gladius in vagina reconditus latebat in istis, quousque commiseratione bonorum stricta, atque aducta, omni non solum ferendae, sed etiam propulsandae individuae atque iniuriae opportuna facta sit.” Leleszi János Báthory Kristóf erdélyi vajda ravatalánál tartott halotti beszéde, Gyulafehérvár, 1583. március 24. *Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoriak korából (1571–1613)*, kiad. VERESS Endre, I, Kolozsvár–Bp., 1911 (Fontes Rerum Transilvanicarum), 310–315.

motivumai szinte teljes számban szerepet kaptak. A processzió e szimbolikus üzeneteket hordozó szakaszában „egy lovas ember iútt... keziben egy mezítelen hegiess tört hozot, a markolatjánál fogva feltartván”. Ennek ellenpontozásaként feltűnt „egy ember... kinek egy aránias hegiess tör [hüvelyben] az hegiessel le fordítva volt kezében”. Itt vonult fel a feketébe öltözött alteregó is „egy fekete kopiát, az hegiessel le fordítván.” Előtte pedig ott ügetett lován az élő királyt megidézö alteregó, aki szederjes színü dolmányban, veres subában tüntetően elvetette a gyászt. A gyászmenet egyedi jelképét nyújtotta az a meghordozott fehér darutollas fekete süveg, amely a temetési rend magyarázata szerint a Bekes Gáspár feletti győzelmet hirdette. A koporsó körül mély gyász uralkodott: a temetési alkalmatosságra terített fekete lepel széleit 12 gyászruhás úr tartotta. Ez bizonyosság lehet arra, hogy a folytonosság, az „élö királyi méltóság” jelzése a krakkói udvarban is az alteregókra, a díszfegyverekre és a zászlókra hárult – valamint az utódra, az új királyra, aki ott menetelt a koporsó után.²⁸

Bocskai István végtisztessége

Bocskai István gyászmenetének most felfedezett temetési rendje²⁹ – sok egyéb mellett – a végtisztesség szokásainak széles körü elterjedésére szolgált bizonyítékot. Noha az előírás csak Bocskai kassai székhelyétől³⁰ („az haztul”) a kassai dómig („Szenthegi-hazigh”) veszi számba a halottas menet résztvevőit, egy, a fejedelem végtisztességéhez kapcsolódó levél elárulja, hogy a kassai illetőségü csoportok kivételével a gyászmenet rendje Gyulafehérvárott is hasonló lehetett. „Az temetésre is nem kevés költ itt ez helyen, mert valamint itt vitték az testet, szintén ollan czerimoniával viszik Erdélben is Fejérvárott az szentegyházban.”³¹ Azt már Trócsányi Zsolt is felismerte, hogy Bocskai Kassáról Erdélybe tartó halottasmenete (1607. február 3–19.) az utódlást legitimizáló funkciót kapott.³² A Bocskai István végrendeletében utódként megjelölt Homonnai Drugeth Bálint³³ mellett Báthory Gábor is abban a reményben sorolt be a gyászmenetbe, hogy megkaparinthatja a fejedelemséget. Így azzal a késö középkori eredetü szokással

²⁸ A forrást Jakó Klára közli tanulmányának végén. JAKÓ Klára, *Adalék fejedelemeink temetkezésének kérdéséhez = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. KOVÁCS András, Kolozsvár, 1996, 240–243.

²⁹ Lásd Horn Ildikó közlését.

³⁰ BENDA Kálmán, *Bocskai István székhely nélküli kassai udvara = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, i. m., 158–166.

³¹ Nicolaus Orlle Illésházy Istvánnak, Kassa, 1607. február 5., kiad. SZILÁGYI Sándor, TT, 1878, 873. Gyulafehérvárott szintén helyi városi testületek kapcsolódtak a gyászmenethez: „Anno 1607. 17. die Februarii mortuus allatus est pius Princeps pacis, Stephanus Bochkay in civitatem nostram cum excellentissima pompa, 19. autem die rursus evehitur Albam, Judex cum Ampliss. Senatu commitantibus illum una cum pompa funebri.” *Egy kis Deák krónika 1601–1613*, kiad. TOLDY Ferenc, MTT, VI, 1859, 261.

³² TRÓCSÁNYI Zsolt, *Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése)*, Debrecen, 1979, 80–87; Marcus István levele Basniák Tamásnak, Nyitra, 1607. március 17., kiad. SZILÁGYI Sándor, TT, 1878, 650–652.

³³ *Bocskai István testamentomi rendelése = Magyar gondolkodók*, kiad. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979 (Magyar Remekírók), 22–23.

éltek, amely szerint az elhunyt uralkodót temető személy egyben az örökség átvételét is demonstrálhatja. Azaz úgy tettek, mint a II. Lajos végtisztességét megrendező Szapolyai János³⁴ vagy korábban – feltehetően – a Károly Róbertet temető Nagy Lajos, a Nagy Lajost búcsúztató Mária királyné. Kassán egyértelműen Homonnai tudta hatóságban kinyilvánítani kegyeleti és trónörökös szerepét. Kívülről az ő bandériumának gyalogosai szegélyezték azokat a kordonokat, amelyeket az utca két oldalán álló katonák hármassorú sora alkotott, s amelyek között a gyászmenet elhaladt. Valószínű, hogy ruházatok nem véletlenül volt „veres” színű. Ezzel a színnel Erdélyben csak ritkán – erőszakos halállal elhunytat – gyászoltak. A nyugat-európai uralkodói temetéseken a veres az utód öltözetének színe volt. Közlebb, a dunai Habsburg Monarchiában is ismert volt ez a színszimbolika. Amikor Habsburg Ferdinánd felesége, Jagello Anna Habsburg Máriával, II. Lajos özvegyével Ferdinánd magyar királlyá koronázása alkalmából Budára érkezett (1527. november eleje), a Pozsonyból alászálló hajók egyikét – azt, amelyen az özvegy utazott – fekete szövettel vonták be, a másik naszádot viszont – a leendő királynéét – vörös posztó borította. Ez azt tüntette a Duna két partján szemlélődők számára, hogy az elhunyt király leánytestvére férje oldalán a mohácsi vesztes örökébe lép.³⁵ A királysági főúr, Homonnai Drugeth Bálint minden bizonnyal ismerte a hatalmi átmenet jelzésének ezt az egyszerű eszközét. Bocskai István temetési menetét kassai illetékességű testületek, városok, vármegyék küldöttei nyitották meg. Majd a pompafokozás eszközei, ezüstös szerszámzatú vezetékllovak, színes kopjás had következett „Színes Udvari Zazloival”. Itt négy, később több trombitás szerepeltetését követeli meg a temetési rend. Egy erdélyi nagyszony fölött elmondott temetési beszéd a végtisztességeken megjelenő trombitásokat „pogányoktól vött szokásból” származtatja. Sajnos nem tudjuk pontosan, hogy korábban János Zsigmond vagy Báthory Kristóf temetésén milyen számban vettek részt a trombitások. Csoportos képviselőjük Bocskai gyászmenetében így is meglepő, s talán azért is kaphattak helyet, mert velük kívánták a ceremóniarendező jelezni: a török figyelmével különösen kitüntetett uralkodót temetnek.³⁶ Az elhunyt politikai életművét azonban azzal a három címerrel és három zászlóval jellemezték igazán, amelyeket egy-egy lóra aggattak, illetve egy-egy zászlótartó kezébe adtak. A jelvények szinte „letérképezték” Bocskai ténykedésének és uralkodásának színtereit. A hármassorú csoportozatokban középen az a címer, illetve zászló (oroszlános) mutatta magát, amely – lévén családi jelvény – a Részek egy vármegyéjében, Biharban birtokos familiára irányította a figyelmet. A magyar és az erdélyi országcímerek és zászlók azokat az uralmi területeket idézték meg, amelyek Bocskai kormányzása alatt álltak. Az udvari fekete sereg és a jelen

³⁴ SZABÓ, *Uralkodói temetéseink kérdéséhez, i. m.*, 329.

³⁵ APOR, *i. m.*, 124; MEYER, *i. m.*, 72–74. „Post haec Reginae ex Vienna secundo flumine, altera quidem Anna mariti felicitate imprimis laeta miniata in navi, altera vidua (sane quod flebile aspectu fuit) in denigrata, indice luctus perpetui et moeroris, adiectae fuerunt...” Casparis URSINI VELLI *De bello pannonico libri decem II*, kiad. Adam Franciscus KOLLAR, Vindobonae, Trattner, 1762, 32.

³⁶ Hodászi Miklós Daróczi Sophia felett elmondott halotti beszéde, Jankafalva, 1646. november 29. = *Temetési pompa... Bethlen Péternek...*, Váradon, 1646 (RMK I, 787), 153.

lévő urak „kondekorációja”³⁷ után a hagyományos jelképes motívumok sajátos variációja következett. A halál tényében rejlő ambivalencia, a vég és a kezdet jelzésére – csakúgy, mint Báthory Kristóf temetésén – itt is alkalmazták a fekete és az aranyas zászlót, csakhogy a zászlók kikerültek az alteregók kezéből. A két zászló szimbolikájának fontosági sorrendjét jelzi, hogy a fizikai törést hangsúlyozó feketét egy inas, a „non omnis moriar” jelképes tartalmú aranyast egy nemes vitte a gyászmenetben. Egyedi árnyalásban a halott és az élő aspektust megjelenítő alteregók tradícióját élesztette föl a halottas menet egy újabb egysége. Apor szerint a fekete zászlós alteregót karddal és buzogánnyal látták el. Az aranyas zászlós fegyvere viszont az aranyas kard volt.³⁸ Bocskai István halottas menetében egy fekete bársony ruhába öltözött ifjú a hagyományt kissé módosítva nem karddal, hanem szablyával mutatkozott. Ezt a fegyvert viszont a szokásnak megfelelően bot, azaz buzogány egészítette ki. A másik ifjú sem követte teljesen a hagyományt: nem hordott aranyos fegyverzetet, viszont a „mezítelen” pallos, amelyet kezében tartott, egyértelműen feltűntette, hogy az ő feladata volt az örök emlékezetre érdemes és a folytatásért kiáltó katonai erényekről szólni. (Lásd a mezítelen fegyver szimbolikájáról korábban elmondottakat.) A két jelképes értelmű alak között minden bizonnyal azt a koronát vitte egy ifjú, amelyet Bocskai csak ajándékként, és nem felségjelvényként fogadott el a töröktől.³⁹ Meghordozása mégis azt tanúsítja, hogy a Bocskai-koronában a kortársak a bihari nagyúr erőfeszítéseinek, mozgalmának elismerését látták. Az itt bemutatott „Diadema” szimbolikus jelentősége annak tükrében mérhető igazán, ha meggondoljuk: e jelvény a gyászmenetben „kiváltotta” a fejedelmi bot szerepeltetését. Az alteregók egyikénél lévő „bot” ugyanis nem azonos a fejedelmi méltóságot képviselő jelvényvel. (Ezt később I. Apafi Mihály temetése is igazolja, ahol a fejedelmi jelvényt, a köves botot az alteregó buzogánya mellett külön is meghordozták. Azaz – formailag – „két bot” is szerepelt a ceremóniában.⁴⁰) A holttest és környezete az udvar felbomlását demonstrálta. A szolgák, akik a koporsót a vállukra emelték, az elhunythoz kötődtek, s jelenlétükkel inkább a befejezettségről, a Bocskai-udvar széthullásáról kívántak szólni.

Azt már a későbbi történelekből tudjuk, hogy Bocskai halotti reprezentációjának fényében végül is Rákóczi Zsigmond „sütkérezhetett”, aki Homonnai, Báthory és minden bizonnyal a ceremóniarendező „testamentumosok” legnagyobb meglepetésére már Erdély megválasztott fejedelmeként fogadta a Kassáról Gyulafehérvárra érkező halottas menetet.

³⁷ Egykorú kifejezés a temetésen részt vevőkre. Például: Bethlen Gábor Lazar Jánoshoz, Kolozsvár, 1622. május 18. = *Bethlen Gábor levelezése*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1886, 220.

³⁸ APOR, *i. m.*, 130.

³⁹ A koronát Bocskai halála után Homonnai Drugeth Bálint őrizte, s 1608-ban szolgáltatta ki a bécsi udvarnak.

⁴⁰ *I. Apafi Mihály temetése*, kiad. LUKINCH Imre, Száz, 1913, 30–33.

I. Rákóczi György halotti ceremóniája

I. Rákóczi György temetését merőben más politikai körülmények között rendezhették meg, mint Báthory Kristófét vagy Bocskai István végtisztességét, amelyek lebonyolítása idején a gyermekkorú örökös miatt ingatagnak ígérkeztek a hatalmi viszonyok vagy bizonytalan volt az utódlás. Mivel I. Rákóczi György még halála előtt előkészítette fia leendő fejedelemségét, végtisztességét már a felnőtt korú, beiktatott fejedelem, II. Rákóczi György szervezhette meg.⁴¹ Ez a körülmény leegyszerűsítette a halotti pompa vizuális szemléletre alapozott üzenetét, mert az állami végtiszteletadásban oly fontos politikai mozzanat – a hatalom folytonosságának bizonygatása a hatalom elnyerése érdekében – szükségtelenné vált. Ehelyett azonban – éppen a hatalom birtoklásának megszilárdulása okán – a Rákóczi-dinasztia ünneplése nagyobb reprezentációval történhetett, mint Báthory Kristóf temetésén a Báthory-famíliáé. A temetési processzióban a családi címer, a fejedelmi bot és a harci erényeket felmutató szablya társaságában a Rákóczi-familia – az elhunyt után következő – két nemzedéke jelent meg. A koporsó előtt lépdelő kisebbik fiú, Zsigmond, a mellette karon vitt unokaöccse, Ferenc és a fejedelem, II. Rákóczi György személyében nagy erővel nyilvánult meg a család életereje. (Ennek a családi jelenlétnek azért is lehetett megrendítő hatása, mert ekkorra már a nagy dinasztiák, a Báthoryak, a Bethlenek férfiágon kihaltak.) A hatalmi folytonosság ilyen önmagától adódó jelzése mellett I. Rákóczi György temetésének fejedelmi rendezője és tanácsadói eltekintettek az elmúlás és a fennmaradás két alteregóval történő jelzésétől. Csupán egy „fegyverben előtetzetett Személy” testesítette meg I. Rákóczi Györgyöt, akin a tervezet szerint tüntető módon semmi sem utalt a gyászra, de a túlzott vitalításra sem. Az enyészetre és az örök emlékezetre céloztak viszont a menetben meghordozott zászlók, amelyek egyike a „sírban rontando”, másika a sír fölé „fel szegezendő” állapotában demonstrálta szimbolikus tartalmát. A lélek halál utáni sorsát firtatta – a látványon keresztül – az a fekete bársonnyal leterített vezeték, amelyet formai analógiák alapján egyértelműen „mortuáriumnak” minősíthetünk. Azaz olyan temetési ajándéknak, amelyet régi szokás szerint az elhunyt rokonai – jelen esetben a Rákóczi-család tagjai – a halott lelke üdve érdekében a temetkezőhely papságának adományoztak. A temetési kellékek között új elem a török császár zászlaja, amelyről minden túlzó következtetés nélkül elmondhatjuk, hogy a rendezett erdélyi–portai kapcsolatról árulkodott. A végtisztességet kondekoráló személyek, testületi képviselők számbavételénél mindenképpen megjegyzést igényel, hogy I. Rákóczi György temetésének rendje II. Rákóczi Györgyöt eredetileg a lengyel „Racziwil herceg koévettyével” egy társaságban kívánta szerepeltetni. Aztán a javított változat módosította ezt a „felállást”, s a követet – eredeti helyéhez képest – szinte eltüntette a moldvai, a havasalföldi vajda s Wesselényi Ferenc küldötteinek sorában. Talán az új politikai irányvonalat – a Rákócziak lengyel koronára irányuló törekvéseit – demonstrálták volna a fejedelem és a lengyel követ egymás mellett ropogó csizmái? S ennek

⁴¹ II. Rákóczi György I. Rákóczi György végtisztességére szóló temetési meghívójának első közlése: KAZINCZY Ferenc, *Tudósítások a' Rákóczy-Ház genealógiai ismeretének megigazítására, kibővítésére, Felső Magyar-Országai Minerva*, 1826/4, 948–949. A temetési rendet lásd Horn Ildikó közlésében.

óvatos elkendőzését őrizné a leírás javítása, a lengyel követ új besorolása? E kérdés egyike azoknak, amelyek miatt a temetési rendek forrásértékét az eddiginél magasabbra kell értékelnünk. A temetési utasítás záró sorai a templomi ravatalozás elvárásait is megemlíti. Tudomásunkra hozzák, hogy I. Rákóczi György végtisztességén is állítottak a gyulafehérvári főtemplomban „Castrum Dolorist”, amely sajnos azóta elpusztult. Ezt az efemer – fából és papírmáséból készült – temetési kelléket a templom szentélye elé helyezték. A négyzet alaprajzú, a sarokba állított oszlopokkal magasodó s kupolaszerkezettel fedett építmény a koporsó hangsúlyozására szolgált az istentisztelet alatt. Kapu formájú oldalnézetei a halál és a túlvilági létezés mód közötti határt idézték meg.⁴²

A további események – csakúgy, mint Bocskai István végtisztessége esetében – nem váltották be a halotti pompa szimbolikus jövendöléseit. Ott Homonnai Drugeth Bálint útját egyengették az erdélyi fejedelemségbe, itt a Rákóczi-dinasztia hatalomban maradását próbálták megelőlegezni a fejedelem öccse, Zsigmond és fia, Ferenc személyén keresztül. A közismert tények miatt ez utóbbi törekvést sem sikerült valóra váltani. A sikertelen lengyelországi hadjárat a Rákóczi-család politikai reményeit megghiúsította. I. Rákóczi Ferenc – a hatalomból kiszorítva – később klasszikus vitézi-fejedelmi temetést kapott.⁴³

Thurzó Szaniszló halotti pompája

A temetési szokás azért szokás, mert önmagára nézve szabályozónak tekinti azt a formát, amellyel a múltban megjelent. E bevett eljárás mögött az a középkori szemlélet húzódott meg, amely szerint az ünnepek dolgai úgy vannak jól, ahogy voltak. Sőt e felfogáshoz valami ódon tekintélyelvűség is ragadt, amely a hagyományos etikettből merítette erejét. IV. Henrik végtisztességén a párizsi püspök annak okán kérte helyét az elhalt király képmása mellett meghatározni, hogy elődje már korábban – II. Henrik végtisztességén – is ezt a rangos pozíciót foglalta el.⁴⁴ A 17. század európai temetési kultúrája a társadalom magasabb szintjein egyébként is szívesen tartotta a kapcsolatot az ősök temetkezési szokásaival, mert az ezekhez való igazodással kifejezhette az arisztokraták körében fellobbanó – kissé már nosztalgikus – családi érzést.⁴⁵ Ez a családi kötődés részint egy válságjelenségről tanúskodott. A rokonsági értelemben vett középkori nagycsalád, amelybe minden vér szerinti családtag beletartozott, Európa nyugati országaiban változás előtt állt. A társadalmi átalakulás, a polgárosodás következtében a vérségi összetartozás új keretei kezdtek tért hódítani a nemesség soraiban is. Náluk is kialakult az „atomizált” családmódel, amely a szülőkön és a gyermekeken kívül legfeljebb csak a

⁴² Jan BIALOSTOCKI, *A halál kapuja*, ford. SZÉPHELYI FRANKL György = J. B., *Régi és új*, kiad. MAROSI Ernő, Bp., Corvina, 1982, 195.

⁴³ *Méltóságos Fejedelem Rákóczy Ferenc Kegyelmes Urunk ő Nagysága Temetésének rendi*, kiad. THALY Kálmán, Száz, 1873, 679–685.

⁴⁴ GIESEY, *i. m.*, 122.

⁴⁵ ARIES, *i. m.*, 230–233.

nagyszülőket foglalta magában.⁴⁶ A nagycsalád hagyományát élesztgető 17. századi őskultusz már nem utolsósorban e modellel szemben védte, hirdette a familia ősi kereteit. Magyarországon a nemesség – polgársághoz viszonyított – túlsúlya következtében még nagyon erősen őrizte régi életformáját, s a kört, amelyen belül a vérségi kapcsolatait ápolta, szélesen értelmezte. Ez a magyarázata annak is, hogy a családi összetartozás jelképeihez tartozó ünnepek látványával nagycsaládi vonzalmait próbálta kifejezni. Mindennek ékes bizonyítéka az a két temetési rend, amely ugyan a Thurzó família két ágának halotti kultuszáról informál, mégis sok megegyezést mutat. Az azonosságokra nézve csak az lehet a magyarázat, hogy a 15. század végén két ágra szakadt család szokásaiban az együvé tartozást tüntette fel. A familia két ágában alkalmazott rítusok összevetésére csak most nyílik lehetőség, amikor Thurzó György nádor (árvai ág) már kiadott temetési rendje mellett – Horn Ildikó közlésében – Thurzó Szaniszló nádor (II. János ága) végtisztességi tervezetét is megismerhetjük.⁴⁷ Vitathatatlan, hogy a végtisztesség látványelemeinek feltűnő egyezése – amelyet a temetési rendek szó szerinti egybecsengései is tanúsítanak – fölveti a hagyományos nádori reprezentáció kérdését is.⁴⁸ E ponton azonban kénytelenek vagyunk megmaradni a hipotetikus megfogalmazásnál, mert egyéb – hasonló pompával zajló – nádori temetésről nincs tudomásunk. Thurzó György nádor sírfeliratának végső üzenete mégis azt sugallja, hogy halotti kultuszában a család, a „Thurzói sarj” ünnepelte önmagát s esdekelte fennmaradását:

Bárki vagy s bárhova mész, könyörögi:
Virágozzék mindig örökké a Thurzói sarj itt.⁴⁹

A két nádori végtisztesség ideje között még tíz év sem telt el. Thurzó Györgyét 1617. február 17-én tartották Biccseán, míg Thurzó Szaniszlóét 1626. január 12-én Lőcsén. Így érthető, hogy az utóbbi özvegye, Liszti Anna még szót válthatott az előbbi hitvesével, Czobor Erzsébettel, aki átadhatta a végtisztesség-rendezésben szerzett tapasztalatait. Sőt arról is hírt ad egy forrás, hogy Liszti Anna Thurzó Szaniszló temetésére aranyos sisakot és fegyvereket kért kölcsön Czobor Erzsébettől – nyilván Thurzó György nádor temetési kellékeiből.⁵⁰ Mindkét halottas menetet deákok, prédikátorok, szegények, céhbeliék, trombitások csoportjai újították meg. Mindkét processzióban a „vice-királyokra” emlékezve országzászlót is meghordoztak. A temetési rendek szó szerinti egyezésére egy példa: „ezek után az Lovas Seregh Negjen Negjen fognak rend szerint menni.” A küldöttek, a képviselvek helye a gyászmenetekben szintúgy megfelel egymásnak. De a

⁴⁶ ARIES, *Gyermek, család, halál*, Bp., Gondolat Kiadó, 1987, 246–307.

⁴⁷ *Thurzó György nádor temetése*, közli SZERÉMI György, Száz, 1876, 425–428. Thurzó Szaniszló temetési rendjét lásd Horn Ildikó közlésében.

⁴⁸ Erről: S. LAUTER Éva, *Nádori reprezentáció a XVII. században*, Aetas, 1992/3, 5–17.

⁴⁹ Thurzó György nádor síremlékének felirata (zárósorai) az árvai vár kápolnájában. A műfordítást dr. Szabó Károlynak köszönöm. „Quisquis es et transis, sincera mente precatior Floreat in terris semper Thurzoiana proles.”

⁵⁰ Czobor Erzsébetnek Lythius Anna, Sempte, 1625. december 13., közli x-y, TT, 1900, 503.

szimbolikus látványelemek – a meghordozott fegyverek, címerek, fekete és aranyos zászlók, a felvezetett mortuáriumlovak s az alteregók – tárháza is ugyanaz. Temetési rendjeink gazdag forrásanyagában nincs még két olyan végtisztességi tervezet, amely ennyire hasonlítana egymásra. Az egyetlen eltérés csupán a végső rítusok – az eltemetés körüli szertartások – leírásánál figyelhető meg. Itt Thurzó Szaniszló temetési rendje jóval bővebb, részletesebb információkkal szolgál, mint Thurzó Györgyé. Sőt az eddig ismert ceremóniatervezetek közül csak a most felfedezett utasításból tudhatjuk meg, mi is történt valójában a sírba helyezésnél. Eszerint a fekete zászlót eredetileg egy kopjára erősítették. A holttest „boltba” helyezése előtt a kopját eltörték, s az elroppantott farúdra rátekerték a fekete szövetet. A temetési kellék így került a koporsó tetejére, s immár osztozott annak enyészetében. De nemcsak e szimbolikus cselekménysorral fejezték ki a fizikai törést a halálban: eltörték az udvarmester pálcáját is, amellyel – az udvar fejének elhunytával – az udvar széthullására utaltak. Ezek olyan kifinomult rítusokra vallanak, amelyek semmiben sem maradnak el a késő középkor legfejlettebb burgundi szokásaitól.

Az értékelő kijelentés legyen egyben írásunk zárómondata is: ezen keresztül hívjuk fel a figyelmet a frissen felfedezett végtisztességi tervezetek művelődéstörténeti jelentőségére.

HORN ILDIKÓ

ISMERETLEN TEMETÉSI RENDTARTÁSOK A 16–17. SZÁZADBÓL¹

I. Báthory Kristóf temetési rendtartásának első tervezete²

1581

Exequiae Cristophori Batori Principis Transilvaniae

Leg először az Castrum doloris, az az, Banatnak haza, legyen az selyevel együt, az selyén felyűly, egy Herczég Corona, job kéz felől egy bot, és bal kez felől egy tör rajta, Ezek mind aranyasok legyenek, fekete posztovál, vagy barsonnyal superlat modra be vonva az Banatnak haza.

Az egész Egyhaznak fala, es padimentoma, az Nagy oltartol fogva, mind az Praedicallo Szekig fekete posztovál mind be vonassanak. Az banat haza párkányan kőrösként fel, fel font viaszbol csinalt gyertyák legyenek.

Tiszen negy öreg gyertya is legyen egy, egy font viaszbol.

Az meg holt Urunk Czimérét az Banat hazanak oldalán kőröz környűl fel szegezzenek, es az Egyhaz falais kőrös környűl kereszt módra, negy szekecskeis legyen az banat hazában, az negy szegire, kikben negy Pap, egy mise mondo pappal együt, absolutiokat tésznek, az szekek fekete posztovál lesznek be vonva, Ötödik szekecske az Celebransnak kelletik, Urunknak egy szék kel, Azonkeppen eő Felsege követének is.³ ellenben által fekete posztovál be vonvan, es fekete vankos legyen rajta, kire Urunk eő Nagysága könyököllyek, es az eő Felsege Követe. Az Banatnak Haza pedig fabol, es Deszkabol leszen csinálva negy szegre be vonva.

Tovabba fekete posztobol köntösököt csinallyonak Csuklyáson az Fejedelemé penig es az eő Nagysága Attyafiaie hoszsu nyult hatulyával legyen.

¹ Lelőhely: Kolozsvári Állami Levéltár (Archiva Statului Cluj), Bethlen család keresdi levéltára, IV, Idegen családokra vonatkozó iratok, fasc. 324. Az iratok első részét, Báthory Kristóf, Bocskai István és Thurzó Szaniszló temetési rendjét Bethlen Ferenc tanácsúr, főudvarmester gyűjtötte össze és használta fel I. Rákóczi György temetésének megtervezéséhez. Az anyag jelentős részét a Rákóczi-temetés forгатókönyve és módosításai képezik. A leírásokat végül Bethlen Ferenc fia, Elek tanácsúr használta, akit Bornemissza Anna temetési ceremóniájának kidolgozásával bíztak meg 1688-ban. Erdélyi levéltári kutatásaimat a Peregrinatio II (ELTE) Alapítvány támogatta, amit ezúton is köszönök.

² Eddig csak Báthory Kristóf latin nyelvű, 1583-ból származó temetési rendtartása volt ismert: *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányval (1581–1585)*, kiad. VERESS Endre, Bp., 1948 (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria, 42), 274–277. Ez az 1581-es magyar változat kevésbé kidolgozott, nem tartalmazza még sem a sírfeliratot, sem a verset, és a temetésben szerepet kapó méltóságviselők sincsenek név szerint megnevezve.

³ *Urunk ő nagysága* Báthory Zsigmondot, *ő felsége* pedig Báthory István lengyel királyt jelenti.

Az egész Udvar nepe, es mind az Tanacz Urak, gyázban öltözzenek es fekete gyapju süvegek legyen.

Száz fekete gyertyais legyen, mellyeket száz szegény, avagy az fejedelem szolgai szazan mind fekete csuklyás ruhában, az szelye mellet ket felül vigyenek, mindenik felöl ötven, ötven.

Az meg holt Urunk, Czimére hatvan légyen, fekete regal papirosson, kinek egy reszet az fele oldalára szegezzek, az többit az EgyHáz falara kereszt modra.

Egy nagy Zaszlot csinallyonak fekete atlaczbol, avagy fekete Dupla tafotabol, melyen az megholt Fejedelem Czimere, az Coronaval együt legyen, közösleg arannyal, es ezüsttel meg ekesítve.

Annakutanna az megholt Urunknak Nevet, Vezetek nevet, es Fejedelmi Meltóságát, és leg vegről hálalának esztendejetis, es napjatis fel irjak.

Mely Zaszlot egy fő lovag viselleyen, tiszta fekete bakacsinban öltözve, es mind mellyen, hatan, az meg holt Urunk Cziméret hordozván, az lova is fekete bakacsinban legyen fel öltöztetve.

Meg mas lovag is legyen, azonkeppen fekete Bakacsinban öltözve, mind eő maga, mind az lova, ki az bal kezeben egy fekete Paist viselleyen, kin az meg holt Fejedelem Czimere legyen, az job kezeben egy fekete kopiat, mely kopianak az tétéjen Lobogo legyen, azon meg holt Urunk Czimérével együt.

Az ket lovag mindeneknek elötte jár, mikor az testet ki hozzak az varbol, kik utan az papok mennek, az Cantorokkal együt, Ezekutan viszik az testet fekete barsonnyal be vonvan, es fekete fedel alatt ha valami szep vékony gyocs lenne az is jó volna.

Az testet tiz avagy tizenket Fő Ember vigye, mind az Banatnak hazaig, az test utan minyart Urunk eő Nagysága mennyen, Az eő Felsőge követe, Urunk Attyafiai, Az Tanacz Urak, Az Orszagbeli Orátorok, es az Udvar nepe, mind az gyáz ruhában, es az fekete gyapjas süvégbén.

Mikor penig amaz ket lovag az Egyhazhoz jutnak, az egyik az Egyhaz falaban törje az kopiat, Az masik penig az ki az Zaszlot viszi, az Zazloval es paizzal be menván az Egyhazban, es mind addig kezeben tarcsa míg az Ceremonia el vegeztetik.

Az Mise egyeb Ceremoniaknak el vegezese utan, az Koporsora tegyek az Zaszlot, es az paist, az Evangelium utan következik az Mise, Az Mise Evangeliuma utan praedicatio leszen, Az Praedicatio utan Urunk eő Nagysága, az eő Felsőge követe, es Urunknak minden Attyafiai, Az Tanacz Urak es az egyeb rendek is, az Offertoriumra mennyenek, az Mise es egyeb Ceremoniaknak el vegezese utan, Alamisnat oszszonak az szegenyeknek.

Minek utanna minden Ceremoniakot el végeznek, az Jesuitak valami verseket recitallyanak, az Fejedelem tisztéssegére.

Azért legyen gondgyok erre az Tanacz Uraknak, hogy mindezeket ilyen modon meg szereztessenek, minyarast hivassanak mestereket, kik az Banatnak hazat meg csinallyak, kép irokat kik az Czimeréket es Zazlokat meg irják, Ötveseket kik az Koronat, Botot, es az tört el keszicsek, Szabokat kik az ruhakot meg csinallyak, es az Egyhazat az meg mutatot mod szerint bé vonnyak.

2. Bocskai István kassai temetési menete

Limitatio Sepulturae Serenissimi quondam Domini Principis Stephani Bocskai de Kismarja.

Az hazulfogvan három rendben mind az Szentegyhazigh az Gialogh allyon, az Koporso kéz felén az fekete gialogh, azon kívül az kék gialogh, az harmad rendben Homonnay Bálint⁴ Uram Veres gialoghí allianak.

1. Mennyenek az Papok es Deákok
2. Az Urak szolgálai az feó emberek
3. Az Cassay külsó Tanacz az száz ember
4. Az Kassai belső tanacz, az Tizenket ember birostul, es az teob varasok követj
5. Az Vármegiek követi, az teob hivatalos feo emberekkell
6. Harom lo Aranyas Eszüsteós Szerszamban feol eoltóztetvén, kiket két két feó ember viszen egymas uthan.
7. Az Szines kopias es loboghos had, gialogh az Széczej Geórgi⁵ Uram szines Udvari Zazloiával. Egi Réz dobbal negi Trombitással.
8. Az harom lo mellyeken eggiken lezen az Magyar orszaghj, Az masikon az Erdély orszaghí, az harmadikon az ki középpen lezen az magha Czimére kiket vizen két két feó ember egimas uthan.
9. Az Udvar nepe feketeben gialogh kopiastúl, es lobogostúl Zazlóiavall Széczi Urammal. De ezek elót mennyen az másik Réz dobos az teob trombitással
- X. Harom Százlot egj rendben Bal kéz felól az Erdély Czimeres, középpen az Orozlanios, Job kéz felól az Magyar Országihí Czimeres, kiket egj egj Urfiak viznek.
- XI. Az Tanacz Urak
- XII. Az kik Jelen leznek az Urfiakban azok mennyenek
- XIII. Turzo Uram, Czobor Mihaly Uram, es Rhedej Uram⁶
- XIV. Magoczj Uram, Theokeoly Uram, Homonnaj Geórgj uram⁷

⁴ Homonnai Drugeth Bálint (1577–1609) felső-magyarországi főnemes, zempléni főispán, 1608-tól országbíró. Az elsőik között csatlakozott Bocskaihoz, aki fővezérévé tette, majd utódjának jelölte, de a rendek nem választották meg. A Bocskai-temetés jegyzetei a következő kiadványok adataira támaszkodnak: FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főméltóságviselői*, Bp., Maecenas, 1988; Uő., *Magyarország főispánjai 1526–1848 – Die Obergespane Ungarns 1526–1848*, Bp., Argumentum, 1994; BOCSKAI István *Testámentomi rendelése*, kiad., jegyz., előszó SZIGETHY Gábor, Bp., Magvető, 1986 (Gondolkodó Magyarok); BENDA Kálmán, *Bocskai István*, Bp., 1942.

⁵ Széchy György (?–1625) 1618-tól Gömör megye főispánja, 1622-től királyi főkamárás.

⁶ Thurzó György, ekkor Árva megye főispánja, királyi étekfogómaster, 1609–1616 között nádor. Czobor Mihály, Thurzó sógora, táblai úlnök. Rhédey Ferenc (†1621) később váradi kapitány, Bihar vármegye főispánja, Bethlen Gábor sógora.

⁷ Mágóchy Ferenc (1581 k.–1611) Torna és Bereg vármegye főispánja, felső-magyarországi főkapitány. Thököly Sebestyén (†1607). Homonnai Drugeth György (†1620), Homonnai Bálint és Thököly Sebestyén unokaöccse, 1600-ban ellene és édesanyja ellen az udvar felségértési pert indított, és a család Lengyelországba menekült, ügyüket csak az 1608. évi országgyűlés rendezte. Homonnai György később Ung és Zemplén vármegye főispánja, majd országbíró.

XV. Homonnaj Balint Uram, Nyári Pál Uram, és Báthori Gabor Uram⁸

XVI. Egi Inas feketeiben barsomban giazban eoiteoztetven, Zasloiával teovevel ala es gombjával fel fordítvan

XVII. Az három Iffiu leghen feol olteoztetven Barsomban, feketeiben, eggik vizi az szablaiat nyakaban, es bottyat kezeben, az masik hadakozo fegyverben feol eoiteoztetven Vizj az mezitelen pallost, az harmadik ki közepben lezen az Diademath.

XVIII. Az nagi Czimeres Aranas Zazlotth, kit Feier varat az Templomban az koporso felet fel teznek Segniej Miklos Uram gialogh vizi.⁹

XVIII. Paloczaj Horvat Giörgi Uram, Bocskai Miklos Uram, es Bamfi Dienes Uram az Attyafiai mennek.¹⁰

XX. Az testet az ó felségének arra rendeltet feó szolgálai vizik

XXI. Az koporso uthan niomban az három Testamentomos¹¹

XXII. Az nemes Aszszoniok az teob Aszszoniokkal egietemben mennyenek

XXIII. Az fel eoiteoztett szeker

XXIV. Az varosi es egyeb rendbeli kóz nep

Jay Szegheny Feiedelem minth hala megh
az orszagnak nagi karaval

Bocskai Fejedelem
Temetesi pompaja¹²

3. I. Rákóczi György temetési rendje

Az Idvezült Urunk temetésekorbeli processus,
mely leszen 10. Januar 1649.

1. Az koporso megh inditasakor, Urunk eo Nagysága, es az Ur; bizonyos es csak név szerint oda rendeltetett emberekkel legyenek jelen, akkor, mikor az enekles el keszdetik.

ezek kik legjenek.

egy feleol az iffiak.

*mas feleol az be jarok az test mellet.*¹³

⁸ Nyáry Pál (1550?–1607) 1596-ban Eger, 1599-től Várad főkapitánya, 1601-ben királyi tanácsos. Az emigránsok először őt szemelték ki vezérüknek. Nyáry az ajánlatot visszautasította, mégis Prágába rendelték és letartóztatták. 1605 júniusában csatlakozott Bocskaihoz.

⁹ Segnyey Miklós Sáros megyei nemes, 1604-ben Kassa parancsnoka, hajdúkapitány.

¹⁰ Palocsai Horváth György Bocskai Krisztina férje, a fejedelem sógora; Bocskai Miklós a fejedelem unokatestvére; Losonczy Bánffy Dénes, Bocskai Judit lánya, a fejedelem unokaöccse.

¹¹ Bocskai végrendeletének végrehajtói: Alvinczi Péter, kassai prédikátor, a fejedelem lelkipásztora, Örvendi Pál, tanácsúr és kincstartó és Péchi Simon, ekkor még kancelláriai titkár.

¹² Kívül, más kézzel.

¹³ A dőlt betűvel szedett hosszabb szövegek a szervezők későbbi beszűrésait jelzik.

2. Az koporso előtt legh kezebe az Czimer vitetik, es az hol az tágasságh engedi, az bot, es szablya két felöl mellette. Az hol pedig capacitas nem leszen, az Czimer előtt az zablya, az előtt az bot.

*Az test eleot Rákóczi Sigmond Uram es Rakoczi Ferencz Urt viszik.*¹⁴

3. Ezek előtt megyen Urunk eo Nagysága küleon.

Hoffmester¹⁵

4. Czasar keovethe¹⁶

5. Elotte az Molduvaj, es Radzivil Herczegh keovethe. Havaselj keovet es Vesseliene Ferencz keovethe.

6. Ezek előtt megyen az fel szegezendő Fekete Zászlo.

7. Ez előtt megyen az Orszagh Zaszloia.

8. Ez előtt az Czaszar Zaszloia, kinek

9. Elotte az sirban rontando Zaszlo.

10. Az előtt az fegyverben colteoztetett Szemely.

11. Az előtt az Fekete bársonnyal colteoztetett lo, vezeteken.

12. Az előtt az szerszamban colteoztetett Lovak. Nro 5.

13. Az Dobos, es Trombitások,

14. Az Urak, mind Erdeljek, es Magyar orszaghiak, es fő rendek.

15. Ezek előtt magyar orszaghi vármegiek.

16. Az Erdelyi vármegyek

17.¹⁷

18. Szekelysegh.

19. Az Szaszsagh.

20. Az magyar orszaghi varosok.

21. Az Erdelyi varosok.

22. Ezek előtt az Egyházi személyek.

23. Ezek előtt az Deakság, es előttok az gyermeksegh.

24. Az Lovas Seregh.

¹⁴ A második pontban eredetileg csak a méltóságjelvények szerepeltek. A változtatásokra azért volt szükség, mert a szervezők ragaszkodtak a Bocskai-féle menet huszonnégy sorához, viszont III. Ferdinánd és Wesselenyi Ferenc csak a ceremóniarend kidolgozása után jelentette be, hogy követek útján ők is képviseltetik magukat a temetésen. Az első változat szerint a hatéves Rákóczi Ferenc nem kapott helyet a menetben.

¹⁵ II. Rákóczi György fejedelem és Bethlen Ferenc (1601–1653) tanácsos, főudvarmester, Fehér megyei főispán, Kemény János sógora, az 1644–48 közötti időszakot hosszabb-rövidebb megszakításokkal Lengyelországban tölti Erdély követeként. A Rákóczi-temetés jegyzetei a következő művek adataira támaszkodnak: TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányszaklata 1540–1690*, Bp., Akadémiai, 1980; LÁZÁR Miklós, *Erdély főispánjai (1540–1711)*, Bp., Athenaeum, 1889; Uő., *Székelj főtisztek*, kézirat, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms 561.

¹⁶ Az első változatban itt még az elhunyt fejedelem kisebbik fia, Rákóczi Zsigmond és Radziwiłł herceg követe szerepelt.

¹⁷ Üresen hagyva.

Az Zaszlok az *Castrum Dolorison* kívül az láb felől fognak allani, az szerszámos személy, es az kik az Czimer, Botot, Kardot viszik, az *Castrum Dolorisban* állanak kéz felől.

Az Testet fognak Zolyomi Miklos Uram Haller Gabor Uram Haller Peter Uram Barczai Akos Uram Bethlen Mihály Uram Banffi Sigmund Uram Sombori Janos Uram Szebeni Király biro Uram Redei Janos Uram Keresztessi Ferencz Uram Bethlen Janos Uram Máriassi Istvan Uram. *Banffi Georgj Uram*.¹⁸

Aszonyunkat fognak Haller István Uram, és Redei Ferencz Uram¹⁹

Iffiu Aszonyunkat, Kun Istvan Uram, Serédi Uram²⁰

Az Czimert vigye Kornis Ferencz Uram²¹

Az szablyat Kemény Boldisár Uram²²

Az botot Mikola Uram²³

¹⁸ Gyulaffi László nevét kihúzták, helyére Bánffy György került. Zólyomi Miklós (1629/30–?), Zólyomi Dávid fia, 1648-ban Alia Katát, Lorántffy Zsuzsanna unokahúgát és gyámleányát vette feleségül, 1658–67 között tanácsúr, Hunyad és Zaránd vármegye főispánja; Haller Gábor (1614–1663), Haller István fia, vallás-változtatása miatt apja kitagadta, ezért I. Rákóczi György 1630–1635 között német és holland egyetemeken taníttatta. 1636-tól több vár erősítése, átépítése az ő nevéhez fűződik, 1652-től a fejedelmi tábla ülnöke, jenci főkapitány, Zaránd megye főispánja és fejedelmi tanácsos. 1659-ben váradi kapitány. 1662-ben a temesvári pasához ment követségbe, ahol elfogták és Apafi érsekújvári szereplése után 1663. november 15-én a törökök kivégezték; Haller Péter (†1649), Haller István unokatestvére, Küküllő megye főispánja, 1636–37-ben követségben járt a Portán; Barcsai Akos (1619–1661) képzését I. Rákóczi György irányította, 1644-től lugosi, karánsebesi bán, 1648-tól hunyadi főispán, 1649-től tanácsúr, 1657-ben Erdély egyik helytartója, 1658-ban a török fejedelemmé teszi, 1660-ban lemondott, Kemény János elfogatta és Kövárba vitette, eközben tisztázatlan körülmények között meggyilkolták; Keresdi Bethlen Mihály (1619–1656) fejedelmi kamarás, 1646-tól Doboka főispánja, 1654-ben ehelyett Fehér megyében Kemény János társa a főispáni tisztségben; Losonci Bánffy Zsigmond (†1682), Bethlen Gábor bejárója, majd Lorántffy Zsuzsanna szolgálatában állt, Doboka és Fehér vármegye főispánja, többször járt portai követségben; Sombori János (†1649), I. Rákóczi György unokatestvére, Bethlen Mihály apósa, 1645–49 között Torda főispánja; Rhédey János (1598–1653), Rhédey Ferenc unokatestvére, 1647-től Udvarhelyszék főkirálybírája; Keresztési Ferenc (1607–1669), Beldi Pál sógora, 1657-ben és 1658-ban a Portán járt követségben, 1657–62 között tordai főispán, Apafi alatt tanácsúr; Bethleni Bethlen János (1613–1678) 1648-ban a fejedelmi tábla ülnöke, tanácsúr, erdélyi kancellár, történetíró; Máriassi István a Rákócziak udvari embere, 1644-ben Lengyelországban követ, 1650-ben a kozákoknál követ; Losonci Bánffy György (†1659), Bánffy Dénes féttestvére, 1644-ben udvari alkapitány, 1649-től Doboka vármegye főispánja, 1653-ban portai követ, 1658-ban tanácsúr.

¹⁹ Az egyik előzetes tervben még szerepelt, hogy Lorántffy Zsuzsanna után az asztalnok, Bonczai Gáspár egy fekete székét fog vinni, de a végső változathól ez kimaradt. A fejedelemszony kíséretébe a két legelőkelőbb politikust választották: Haller István (1591–1657) tanácsúr, Küküllő vármegye főispánja, többször volt az országgyűlés és egyben a fejedelmi tábla elnöke is; Rhédey Ferenc (1613–1667) a Rákócziak után Erdély leghatalmasabb birtokosa, Máramaros és Bihar vármegye főispánja, 1647 novemberében került a fejedelmi tanácsba.

²⁰ Rosályi Kun István (†1659), Szatmár vármegye főispánja; Serédi István (1593–1657), Kraszna és Közép-Szolnok főispánja, tanácsos, 1639 és 1644 között többször járt portai követségben.

²¹ Kornis Ferenc (1607–1661), Kolozs vármegye főispánja.

²² Kemény Boldisár (†1657), Kemény János öccse, 1642–49 között dobokai főispán, majd Kolozs vármegye főispánja, udvarhelyszéki főkapitány, elesett az 1657. évi lengyelországi hadjáratban.

²³ Mikola Zsigmond (1622–1679), 1648-ban I. Rákóczi György főasztalnoka, 1656-tól Torda főispánja. 1657-ben tatár rabságba esett, 1675-től Kolozs vármegye főispánja, 1678-ban tanácsúr.

Az szerszamban Beldi Pál *Uram*²⁴

Az Eoreg fekete zaszlot Gyulaffi Laslo²⁵

Az ország Zaszloiat Kemény Janos *Uram*²⁶

Az Teorök Czászár Zaszloiat Huszar Peter *Uram*²⁷

Az sirban rontando Zaszlot Gyulai Ferencz *Uram*²⁸

Az Test utan Eoreg Aszonyunk eo Nagysága

Eo Nagysága utan Iffiu Aszonyunk.

Az utan gjazban öltözöth öregbik Aszszonjunk Frau Czimérei,

Iffiu Aszszonyunk Frau Czimérei, kik hol allianak, ordinantiat, Górghej Uramtul, köl kérnj.²⁹

Azok utan, az Ur, es Fő Aszszonyomok.

Azok utan, nimet, es Varosi Aszszonyok.

.....

Az szallasokra, kiknek mivel köl gazdalkodni, Orban Ferencz *Uram* el ióvén, limi-
tallia el;

Nota Bene; kiknek köl gazdalkodni, arrol Instructiot köl venni;

Az Vajdak, es egieb féle követők gazdaiokat el rendelni,

.....

Gazdák s, gondviselők az mostani Ceremonjára.

Petki Istvan *Uram*, Bánfi Sigmond *Uram*, Dániel János *Uram*, Farkas Ferencz *Uram*,
Koncz András *Uram*, Pap András *Uram*, Sebesi Miklós *Uram*, Meszaros Peter *Uram*,
Torniosi Marton *Uram*, Czegejz Tamas *Uram*, Daniel Ferencz *Uram*, Radák András
Uram.³⁰

Az palotaban gondviselő;

Gjöröfi *Uram*, s Gyulai *Uram*, es eő kegyelmek mutassanak ülo heliet, az Varmegeek
követejnek, szekeli, es szasz Urajmna,

Az követeknek, Uraknak, és fő embereknek, Petki István *Uram*.

²⁴ Béli Pál (1621–1679), 1648-ban I. Rákóczi György bejárója és étekgőója, 1655-től Háromszék főkirálybírója, Apafi uralkodása alatt tanácsúr, Apafi-ellenes szervezkedése miatt a Portára menekült és ott halt meg.

²⁵ Az első változatban helyette Bánffy György volt beírva. Gyulaffy László (†1699), az Apafi-korban kolo-
zsi főispán, udvari főkapitány, generális.

²⁶ Kemény János (1607–1662), Fehér vármegye főispánja, 1648-ban az ország generálisa, 1649-től ta-
nácsúr, 1661-től Erdély fejedelme.

²⁷ Huszár Péter (†1657), Huszár Mátyás tanácsúr unokaöccse, tatár rabságban halt meg.

²⁸ Gyulay Ferenc dévai, jenei, 1651-től váradi kapitány.

²⁹ Görgey Jób, I. Rákóczi György sárospataki udvarmestere. – Innen külön lapokon a ceremónia különbö-
ző tervezetei találhatóak.

³⁰ Pettki István (1601–1667), Csík–Gyergyó–Kászonszék főkapitánya, 1655-től főudvarmester, 1653-tól
tanácsúr; Dániel János (1609 k.–1653), I. Rákóczi György rokona, az odera-frankfurti és a leideni egyetemen
tanult, 1637-től udvarhelyszéki alkapitány, 1650-től háromszéki királybíró, svédországi és bécsi követségek-
ben járt, ő vitte meg Bécsbe Rákóczi halálhírét; Sebesi Miklós 1646-tól marosportusi és vöröstornyai perceptor,
1652-től fejedelmi praefectus, követségben járt a Portán és a tatár kánnál; Dániel Ferenc (1610 k.–1660),
Dániel János öccse, Béli Pál sógora, Udvarhelyszék országgyűlési követe, 1649-től vicekapitánya, 1653-tól
királybírója, többször járt portai követségben.

Az Aszszonioknak Banfj Sigmond *Uram*.

Az Papsaghnak, Deakokkal edgjüth Tholdalaghi Ferencz *Uram*, mind az palotabanjs, az Templombanjs, melliet communicalni köl, Püspök Urammaljs.

Castrum Dolorisra, s szekek be vonasoknak gondviselesere, Czimerek es chartak fel szegezesere, kapukon, s ajtokon, Pap Andras *Uram*, es Torniosi Marton.

Templomban hasonlatoskeppen, Koncz Andras *Uram*, Czegezj Tamas; kik az Czime-reket es chartakat, Castrum Dolorisra, szekekre, predikallo szekre, es Sanctuariumban föl zeghezzenek.

Szenth Mihali lovara, koporso ala valo szekekre, s rudakra, valo gondviselese legien, Ugron Janos *Uramnak*, es

Az templombannis, fellül megh írt gondviselők, mutassanak heliet, mynden felljeb megh írt rendeknek.

Az követeket excipialljak, Petki Istvan *Uram*, egik gazdaval edgjüth;

Az Processusnak igazgatoj, Daniel Janos *Uram*, es Farkas Ferencz *Uram*.

4. *Bornemissza Anna temetésének rendje*³¹

5. *Thurzó Szaniszló nádor temetési rendtartása, 1626*

Idwözült Groff Thurzo Stanislo³² *Uramnak*
Magyar Orszagh Nador Ispanjanak Temetésének
rendi és modgja, Melj leszen die 12 Januarij Anno 1626

Eleősör az Deakok menjenek, ahhoz rendelt Praedikatorokkal elől az körösztel.

Az utan az fekethe ruhaban eöltöteteth huszon Negj kuldus zöld szövetnekekkel, kikben fel Czimerek lesznek és mindenikének egj egj fekethe kereszt kezekben.

Az Lóchey Chehek, zöld szövetnekekkel, kiben fel Czimerek lesznek.

Ezek utan Hat kopjas feketekben, egj rendben Valogatot legenjek, ugyminth.

Berghe Istvan

Horvath Janos

Pobor Pal.

Ezek utan Tiz Magjar Trombitas fekethe ruhaban, kiknek eote egj rendben, Az masik Eotte más rendben utannok mennek. Az Trombitakon fekethe Taffota, Azokon egj egj

³¹ E temetési rendtartás mindkét változatát közölte: SZÁDE CZKY Lajos, *Az Apaftak sírboltja és hamvai*, Száz, 1909(43), 276–280.

³² Thurzó Szaniszló (1576. július 24.–1625. május 1.), Thurzó Elek és Zrinyi Borbála fia. Rövid itáliai peregrinációjából apja halála miatt tért haza 1594-ben. Miksa főherceg mellett részt vett a tizenöt éves háború számos csatájában. 1598-ban nősült, két gyermeke született. 1608-tól a magyar tanács tagja, 1614-ben Szepes főispánja, 1618-ban főpohárnokmester lett. 1622. június 3-án nádorrá választották. Lásd Elias URSINUS és Peter ZABELER gyászbeszédét, RMNy II, 1364, 1366.

Aranjos Czimer. Az Rez Dobosis feketében. Az Dob feketehe posztoval le buretva, Azon fölljül feketehe Taffota, es rajtok egj egj Aranjos Czimer.

Ez utan az Orszagh Zaszlojat kel vinni Kajdacsi Gergelj Uramnak ez alla mely Lovat Ezüstös Aranjas Szerszamban eoltöztettek fel és Aranjas Czaffrangjanak kel lenni, s egj hegjes Tör az Lóo oldalán.

Ezen Orszagh Zaszloya mellet bal kéz felöl visznek egj feketehe Taffotabol csinaltatoh gyaz Zaszlot, kit viszen³³

Ez utan az fő renden Valo Lovas Uraim mennek Negjen Negjen Kopiai nélkül.

Ezek utan az Lovas Seregh Negjen Negjen fognak rend szerint menni.

Az Lovasok szama penigh leszen Szaz feketehe lobogos kopják, magok feketeheben eöltözve, kopja le hajtva, Meljek az Zent egjhazhoz juttván, két felöl rendett alljanak, és megh Varjak hogj az egész Processionak Vége legjen.

akor az kopjakot az földben kel rontani mind.³⁴

Az Szolga rend köweti az Lovasokat.

Az Szolgak utan más rendbelj Deakok.

Praedikatorokkal egjüt, kiknek zöld Szöwetinek egész Czimerek rajta.

Utannok egymás mellet kéth Superattendens Uramék kiknek kezekben egj egj feyer Szöwettnek, azokon Aranjos Czimer.

Ezeknek rendelessehez kellett kéth gondwiselő ugyminth, Feyervari Janos Uram És

.....

Az Varosok köwetei Egö Szöwetinekkel, kiben egj egj Czimer leszen.

Az Vármegjékből Valo Nemes Uraim egö Szöwetinekkel, kiben egj egj egész Czimer leszen.

Az Veghbeli Kapitanjok egö Szöwetinekkel, kiben egj egj egész Czimer leszen.

Az Nagyságos Urak Vármegjek fő Ispanj, Groffok, Zaszlos Urak, mind Magyar és egjeb Nemzetből Valo meltosságok és rendek Fejer es Sarga egö Szöwetinekkel, kiben Aranjos Czimeresek leszenek.

Ezeknek rendelessehez kellett kéth fő gondwiselő ugyminth Ketszer Andras³⁵ Uram, és Simonj Gabor Uram.

Ez utan visznek egy Lovat, Melj feketehe barsonnjal leszen be Vonjva, Vezeti gjalogh Demseodi Ambrus gjazban eoltözve, Melj Lora Aranjos Czimer kel Numero 4, ez leszen penigh egj Szarka Ló.³⁶

Masik Lovat posztoval eoltöztetet Vezeti gjalogh Papaj Istvan gjazban eoltözve, Melj Lóra Aranjos Czimer leszen Varrva Numero 4, ez leszen az Tatar Lóo.

³³ A név helye üresen hagyva. A továbbiakban a kipontozott részek azt jelzik, hogy a ceremónia előkészítője a nevet nem írta be.

³⁴ Ugyanattól a kéztől, oldalt, utólag beszúrva.

³⁵ Keczer András (†1635), Sáros megyei nemes, alispán. Thurzó György udvarában kezdte pályafutását, Bécsben tanult, majd a nádor haláláig belső embereként szolgált. Többször szerepelt országgyűlési követként; Carolus WAGNER, *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*, Pozsony–Kassa, 1780, 443–445.

³⁶ A „Szarka Ló” szavak utólag beszúrva.

Egj Merö Vasban fel eoltözteteth Aranjas Szerszamval megh ekesitteteth Lovas ugyminth , egj szép Aranjas Bot kezeben, kelletik két bokor Toll, egjik az maga Sissakjaban eoregh, Masik az Ló fejeben, Ez ala kelletik Eoregh Lóo , azon Aranjas Pallos, és Aranjas Czaffrangh.

Gjazban eoltözve az Aranjas Sarkatjut fogja Vinni Majtheni Janos Uram.

Az Aranjas Pallost viszi Balogh Lukacs Uram.

Az Botot fogja vinni Gergej Gjörgj Uram.

Az Aranjas Sissakot bokor Strucz Tollal ekessitteteth fogja vinni Mariassj Andras³⁷ Uram.

Az fabol faragot Aranjas Czimerth fogjak Vinni

Es Redej Istvan³⁸ Uram, Segitseggel lesznek az mikor megh álnak kik Tarcsak, ugyminth

Az Eoregh feketehe Arannjal irott Szegeny Ur Zaszloyat, melljeth fogh Viselni Kosztolani Gaspar Uram.

Az feketehe gjaz Zaszlot feketehe Taffotabol gjalogh Viszi Platj Ferencz Uram.

Ez utan az Urnak és az Aszonnak³⁹ legh közzelb Valo Attyaffiay, és az Attjaffiak köwetej.

Ezt köwetik az Erdely fejedelem, Leopoldus Herczegh és Chaszar Urunk ö fölsegek köwetei, kiknel feyer szöwetinek lesznek, Azokon egj egj Aranjos Czimer.

Ezek utan megjen Hat Inas feketében ketten ketten fejer szöwetinekkel, kiben Aranjos Czimerék ugj minth job kéz felöl elöl bal kéz felöl Forgach Istvan, Masodik job kéz felöl Fisher Janos, Bal kéz felöl Matthiassoczj, Harmadik job kéz felöl Pongrácz Christoph, Es bal kéz felöl Szent Iwani.

Ez utan Groff Thurzo Staniszlo Uram és Groff Thurzo Adam Uram ö Nagyságok.⁴⁰

Eö Nagyságok mellet két felöl megjen ket Ur ugyminth

Az ö Nagyságok Szablya hordozo Inasj Viszik az Szabljat és botot w Nagyságok mellet oldalaslagh Wassassi és Kerekes.

Hoff Mester Uram az Hoff Mester pálczaval.

³⁷ Szepes vármegyei nemes, Máriássy Ferenc szepesi alispán legkisebb öccse; NAGY Iván, *Magyarország családai, czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, VII, Pest, 1860, 314.

³⁸ Rhédey István, a család magyarországi ágának megalapítója, 1637–1644 között Szepes vármegye alispánja. NAGY Iván, *i. m.*, IX, Pest, 1862, 747.

³⁹ Liszti Anna Rozália, Liszti János lánya, 1583-ban született, 1598-ban ment férjhez Thurzó Szaniszlóhoz. Hét gyermek született, akik közül Szaniszló, Ádám, Mihály és Éva érte meg a felnőttkort. Liszti Anna férje halála után Pogrányi István felesége lett. MOL, Csáky család levéltára, P 72, fasc. 320, 4. b.

⁴⁰ Thurzó S. aniszló gyermekei. Ifjabb Szaniszló (1607. február 15.–1627. december 14.) apja halála után Szepes vármegye főispánja. Ádám (1610. február 8.–1635. november 16.) bátyját követi a főispáni székben. Uo.

Az kys Ur⁴¹ Testet fogják Vinni feketében, ugj minth

Szövetnekeket feiereket, kiken Aranjos Czimer leszen, visznek 1. Lörincz 2. Matias	Bal kez felöl 1. Szempczy Janos 2. Sido Andras 3. Bossani Farkas 4. Fridrik	Job kez felöl 1. Patai Samuel 2. Tarnoczi Marton 3. Guttaj 4. Turanzkj	Szövetnekeket feiereket, kiken Aranjos Czimer leszen, visznek 1. Horwat 2. Nagj Janos fia ⁴²
---	---	--	--

Ez utan az szegény Ur gjermeki⁴³ Testét
fogják Vinni feketeben, ugj minth

Fejer Szövet- nekeket visznek, kiben Aranjos Czimer leszén	Bal kez felöl	Job kez felöl	Fejer Szövet- nekeket visznek, kiben Aranjos Czimer leszén
--	---	---	--

Az utan az szegény Ur Testét fogják Vinni feketeben, ugyminth

Fejer Szövet- nekeket visznek, kiben Aranjos Czimer leszen	Bal kez felöl 1. Desö Gergely 2. Talkos Albert 3. Stupiczai Istvan 4. Kys András 5. Saghj Mihalj 6. Nadasdj Györgj 7. Nagj Gjörgj 8. Szabo Andras 9. Korontani Istvan 10. Bornemisza Gjörgj 11. Bernat Thamas 12. Toth Urban	Job kez felöl 1. Beke Gergely 2. Agardi Benedek 3. Bosany Mihaly 4. Balogh Janos 5. Oszagh Janos 6. Horvat Gjörgj 7. Bornemisza Peter 8. Györi Janos 9. Subich Thamas 10. Bornemisza Ferencz 11. Solyomi Pal 12. Soki Ferencz	Fejer Szövet- nekeket visznek, kiben Aranjos Czimer leszen
--	--	---	--

Az gjazban eoltözteteth Lótól fogva mind eddigh kellettik két fő Ember, kik rendelljek ugyminth, Balogh Ferencz Uram, Fanchj Gjörgj Uram es Grompeszter Ferencz Uram.

⁴¹ Thurzó Szaniszló nádor unokája, ifj. Thurzó Szaniszló és Czobor Anna fia, szintén Szaniszló, nem sokkal születése után meghalt.

⁴² A nevek mellett két oldalt, utólagos beszúrás.

⁴³ A temetési beszédekben a nádort és unokáját búcsúztatták. Harmadik halotról nem esik szó. A nádornak három, korán meghalt gyermeke – Pál, Erzsébet és István – ismert. Nem tudjuk, hogy itt melyikükről lehet szó, de a temetési beszédek alapján mégsem a nádorral együtt temették el.

Aszonyom w Nagysága Hoff Mesteri lesznek
Görgey Wylhelm Uram, és Kovacs Balas Uram.

Az Testet követi Aszonjom w Nagysága és az Urakban ketten fogjak karon fogva
vinni, ugj minth Doczi Istvan Uram, és az ő Nagysága Szoknyaja alljat fogja vinni

.....
Eo Nagysága utan egj Magas Sellje szeket feketehe posztoval be vonyva Viszen
Bakoch Lörincz, hogj az hol megh Alnak az testel, rea wltessek w Nagyságot.

Az utan az Kys Aszonj megjelen, kjt Bossanj Uram, Es Sambokrethj Gjörgj Uram fog-
nak karon fogva ketten vinnj.

Az utan Rottaller Sussanna kys Aszont fogja karon fogva vinni Gjczj Janos Uram.

Az utan egj rendben megjelen Hathalmi Miklosne Aszonjom, Plathj Ferenczne Aszonjom.

Az utan más rendben megjelen Sambokrethine Aszonjom, Balogh Ferenczne Aszonjom
es Bossanj Boldisarne Aszonjom.

Az utan Dombajne Aszonjom, Vitez Imrene Aszonjom, Bacsmegjerine Aszonjom, és
Margith Aszonj.

Az utan Katta Aszonj, Fruszka Aszonj, Marinka Aszonj

Az utan Borka Aszonj, Dombai Babedlj.

Az utan Vén Aszonj, és az Iffju Aszonj Vén Aszonja.

Mind eddigh Tart Görgey Wilhelm Uram, és Kovacs Balas Uram gondvisselessek.

Ezek utan más rendbelj Nemes Aszonjok kik ot lesznek, es Polgar Aszonjok Negjen
Negjen.

Ezeknek rendelessehez lesznek Gombköthő Istvan Uram és Szölőssi Miklos Uram.

Ezek utan az szegenj Úr gjalogj mennek Njolczan Njolczan, egj rendben feketehe
ruhaban, fejjveres kezzel.

Az egész kössegh megjelen ezek utan.

Az migh az Processio Tart, mind addigh harangozzanak.

Az Testet be viven az Templumban, az Praedicallo Szek elöt tegjek le, es az koporsok
alat az földet mindenestől feketehe posztoval be vonnjak, kin az koporsok alljanak.

Az Aszonyt az Attjafiak melleye ültessek az Testnek, és egj alachon Sellje Szeket
posztoval be Vonjvan Vigjenek oda, kire ülhessen az Aszony.

Az Iffjw Aszonnakis egj alachon Sellje Szeket posztoval be Vonjvan Vigjenek oda,
kire ülhessen.

Az töb gjazban eoltözteteth fő Aszonjok és Frauczimerek az Test körül az földre
terítetteth posztora ülljenek feketehe szekekre.

Az koporsok körül az fejer szövetnekekkel azon Iffjak alljanak az kik mikor vizzik
mellette járnak, mind addigh két felől migh az egész Processio el vegezeodik.

Az Nagj Oltart be vonni feketehe barsonnjal, arra fejer keresztet chinálni, és Aranjas
Czimereket kel rea Varranj.

Az Praedikallo Szeketis feketehe Barsonnjal be Vonni, Arrais egj kiseded fejer keresztet
chinálni, Es Aranjos Czimereket rea Varranj.

Az Sanctuariumath és az szekeket feketehe posztoval be Vonni, Es arra Aranjas
Czimereket Varranj.

Az Czimert, Zaszlokat, Pallost, botot, Sarkantjut és Sisakot, az koporsok elöt fogják Tartani, mind addigh mígh az Orationak és praedicationak Vege leszen.

Elöször az Templomban az Oratiot Deakol mongja Ursinus Uram.⁴⁴

Ez utan Praedicalljon Nemetöl Löcshej fö Praedikator Uram.⁴⁵

Ez utan Brunczwik Uram magjarol Praedikalljon.

Ez alat penigh kivöl az Czimiteriumban praedicalljon Totul

Az Praedicatio utan az Testet az boltban heljhesztetik, Es az fekete Gjaz Zaszlot kjt Platj Ferencz Uram fogh Vinni, el kel Törni, és az Töröt kopjat Zaszlojat rea tekerven, az koporsora fölljül Teszik.

Az Hoff Mester Palczatis el kel Törni.

Az utan Aszonjom w Nagysága hozza rendöltetet Emberekkel be kesertetek az szallasra.

Az Zaszlot Czimert, Sisakot, Pallost, botot, és Sarkantyut az Templomban helségre kel chinálni.

Gazda Uraim

Az fő köwetöket, Urakot és Nemeseket az Temetés Utan hyak be mingjarast az Ebedlő hazakban.

Az szekereket fogjak igazgattni

Uylaki Gergely Uram és

Az kik az Szöwetnekeket fogjak osztani

Falwssj Miklos Uram, Soproni Janos, Orszagh Janos, Hegedüs Janos.

Az kik az Zentegyház Ajtayat fogjak allanj.

Dravecckj Samuel Uram, és Végh Gjörgj Uram egjik Ajton, ezek mellet egj Tizedes, ugj minth Fekethe Balas az alatta valokkal.

Masik Ajton Veszthöy Jakab Uram, és Uylakj Gergelj Uram ezek mellet Vegh Thamas Tizedes az alatta valokkal.

Kivöl az Czimiterium Ajtayat allják.

Homokj Imre Uram és Mezej Istvan Tizedes az alatta Valokkal.

Gazdak

Simoni Gabor Uram, Vizkelethj Mihalj Uram Görgey Wylhelm Uram, Feyerwari Janos Uram, és Barna Gjörgj Uram.

Konyhahoz lassanak

Bors Lörincz Uram, Falussi Miklos Uram, Ersek Ujvari Albert Uram, Eory Janos Uram.

Pinczehez lassanak

Soporni Janos, Szabo Pal és ket Tizedes.

Kenjer osztok

Czizmasi Simon Szabo Jakab.

Bor Töltö

Porusar Marton és két Tizedes.

⁴⁴ Elias URSINUS, *Laudatio funebris ... Stanislai Thvrzonis de Bethlemlfalva, regni Hungariae palatini etc.*, Kassa, 1626 (RMNy II, 1364).

⁴⁵ Peter ZABELER, *Eine Christliche Leichpredigt etc.*, Kassa, 1626 (RMNy II, 1366).

H. KAKUCSKA MÁRIA

ORCZY LŐRINC VERSEI A MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁRBAN¹

A jelenlegi adatok szerint Orczy első verse 1754-ből származik, és Alexander Pope *Essay on Man* című költeményének francia változatából² állította össze. A vers nem jelent meg egyik kötetében sem.³ Versírási gyakorlatának megfelelően maga állította össze, hogy azután mégse fordítsa le teljes terjedelmében és az általa összeállított sorrendnek megfelelően: Orczy inkább átkölt, mint fordít. Ihletét nem a gyakran emlegetett műzsák adják, hanem egy-egy lefordított, elolvasott mű. Leghűbb az eredetihez a Boethiustól lefordított 23 metrum⁴ – talán mégsem volt olyan elégedett az általa támogatott Illei János-féle fordítással. Horatiustól, Nicolas Boileau-tól,⁵ Alexander Pope-tól,⁶ Léonard Thomastól⁷ és Voltaire-től⁸ is hasonló módon fordít. Versei, levelezése és Leveleskönyve⁹ tanúsága szerint ismerte Rousseau-t és Edward Youngot is; a magyarok közül Balassit, Koháryt emlegeti gyakran.

Az OL anyagának tanúsága szerint ő a szerzője a Barkóczy Ferenc¹⁰ egri püspök esztergomi érsekké választása alkalmára írt *Mátra hegyei közt mulatozó Nimfáknak éne-*

¹ Magyar Országos Levéltár, az Orczy család levéltára, P szekció 523, Varia irregistrata, 10. csomó: Preces Laurentii Orczy (a továbbiakban: OL, lelőhely és csomószám). Az általam megadott lap-, illetve oldal-szám minden esetben az anyagot rendező levéltáros(ok)é, miután rendezőelv híján Orczy kéziratai között sok egyéb, mástól – pl. Batsányi, Fekete János, Amade László, Orczy József – származó kézirat, illetve számlák és egyéb dokumentumok is találhatóak.

² Alexander POPE, *Oeuvres diverses*. Par Mr. DU RESNEL, Abbé de Sept-Fontaines, de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Amsterdam et Leipzig, 1749. Jelzete: Zb 6051–1.2. (Az említett, illetve felhasznált Pope-művek lelőhelye minden esetben: Berlin, Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz.)

³ *Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől*. A 'Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a 'nagyságos szerzőnek különös engedelmével közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonybann, Loewe Antal' betűivel, 1787 (a továbbiakban: KH); *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*. A 'Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a 'nagyságos szerzőknek egyező akaratjokból közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonybann, Loewe Antal' betűivel, 1789 (a továbbiakban: KNE).

⁴ Lásd TÖRÖK Konstantin, *Orczy és Boetius*, ItK, 1893, 167–183.

⁵ Nicolas BOILEAU, *Oeuvres complètes*. Paris, 1966; HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974.

⁶ FEST Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Bp., 1917.

⁷ SZIGETVÁRI Iván, *Orczy és Thomas*, ItK, 1911, 187–192.

⁸ VOLTAIRE, *Sur la paix (Békesség kívánása); Le mondain, Défense du mondain (Barátságos beszédje egy úrnak a káplánjával)*.

⁹ OL, P 520, Miscellanea, 16. csomó, Nr. 61.

¹⁰ Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök, majd esztergomi érsek. Apja Zemplén vármegye főispánja, anyja Zichy Julianna grófnő volt. Irodalmi mecénás.

ke...¹¹ című versnek is. Az igen nehezen olvasható kézirat nagyobb terjedelmű, mint a megjelent. Az ismétlődések miatt feltételezhetően több varációja létezhetett. Tisztázott alakban ez sem maradt ránk.

Horváth János azt írja tanulmányában¹² a KNE verseiről: „Egyébként a II. rész verses levelei valók még tőle, néhány kivétellel, melyek Barcsayéi; ezek: Árkádia' le íratása (222. l.) és a Tudományok' nevelkedéséről, budai ferdőben (206. l.)” Kristóf György¹³ szerint az „Együgyű életnek dítsérete (226. l.) is valószínűleg Barcsayé, jó erdélyi helyismeretet feltételez.”

A levéltári anyag ismeretében a következők mondhatók el: az *Árkádia leírata* és az *Együgyű életnek dítsérete* valóban Barcsay Ábrahám költeménye. Az utóbbinak Barcsay kézírásával fennmaradt, jól olvasható példánya megtalálható *Kenyér mezei pór* címmel az OL anyagában.¹⁴ A *Tudományok' nevelkedéséről, budai ferdőben* című költemény Orczyé. Leveleiből tudjuk, hogy gyakran járt fürdőben. József fia ír a Badenből éppen hazatért apjának a fürdőzés hasznosságáról.¹⁵ A vers hangulata, szóhasználata is inkább Orczyra, mint Barcsayra jellemző. Ezenkívül a levéltári anyagban ott a vers kézírata a 495, 495v, 478, 94. oldalakon. Az oldalak sorrendjét Révai szövegközlése nyomán állítottam össze, miután erre semmi utalás sincs Orczytól, és a lapszámozás, mint minden esetben, most is a rendező levéltárosé. Az itt található Orczy-versek többnyire fogalmazványként kezelhetők a sok javítás és töredékességük miatt. Gyakran címtelenek, így feltételezhetjük, hogy a KH-ban és a KNE-ben olvasható címek Révaitól származnak. Nehezen elképzelhető, hogy Révai Miklós a sok javítástól szinte olvashatatlan, helyenként a megértés határán lévő anyagot kapott volna kiadásra. Orczy nagyon gondosan kezelte a rábízott dolgokat, hivatalait is a legnagyobb lelkiismeretességgel látta el; gazdaként kora egyik legjobbika lehetett. Néhány versének tanúsága szerint – pl. a *Horátz' éneke a II. Könyvből* 4, a *Történetből talált írás* 3 töredékes változatból ismert – hasonló gondossággal járhatott el versei esetében is. Elképzelhetetlen, hogy pont „elmeszüleményeit” kezelte volna mostohán, és csak egy példányban létezett volna tisztázatauk, az, amelyet Révainak adott át. Tagadhatatlan, a családi archívum sok viszontagságon ment át: költőzkodések, tüzvészek és a nem igazán jó rendezés következtében sok minden elveszhetett. Az is elgondolkodtató, hogy az Orczy halála évében, 1789-ben megjelent KNE költeményeinek sokkal kevesebb kézírata maradt fenn, mint a még Orczy életében, 1787-ben megjelenteknek. Azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy a kéziratok esetleges elvesztéséért nem Orczy Józsefet terheli a felelősség. Ő maga is verselt, nagyon tisztelte apját, és már csak kegyeletből is jobban megőrizte volna költeményeit. Érdekes módon

¹¹ Az 1765-ös nyomtatott példány teljes címe: *Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak éneke, melyet a' nagy méltóságú Hertzeg Barkóczy Ferencz Magyar-Ország Primássának esztergami érsek úrnak mint-egy Bútszúó-képpen szomorodott szível mondának*, Nagy-Szombatban, A' Jezus Társasága Akadémiai Collegiumának Betűivel, 1765. Esztendőben. Jelzete a Széchényi Könyvtárban: 199 966.

¹² *I. m.*, 655.

¹³ KRISTÓF György, *Barcsay és Orczy*, EPHK, 1914, 785–791.

¹⁴ OL, P 523, Varia irregistrata, 702–704v.

¹⁵ OL, P 519, Familiaris, Orczy Barones, Nr. 99.

az az iratcsomó is megsemmisült, amely a költőkkel folytatott levelezést foglalta magában.¹⁶ Hogy a versek egyáltalán megjelentek, a Révai-leveleken kívül¹⁷ nincs más híradásunk: a levéltárban ennek semmi nyoma sincs.

A levéltárban megtalálható kéziratok

a <i>Költeményes Holmi</i> címei és lapszámjai		teljes kézirat	töredék
1. Barkóczy Ferentz esztergami érsek úrnak	3–10	K1	K2
2. Ezenn Munkához	13–15	K1	K2
3. Világi hívságoknak megvetéséről	39–41	K1	–
4. Seneca	41–42	K1	–
5. Békesség kívánása	44–48	–	K1
6. A' magyar hazának	48–51	–	K1
7. Álom a' tudományoknak...	51–52	–	K1
8. Apolló beszédje	54–67	–	K1
9. Richvaldszki prepost úrnak	70–79	–	K1
10. Nagy urakhoz, a' gyönyörűségek...	86–90	–	K1
11. Horátz' X. Éneke a II. Könyvből	91–92	K1	K2, K3, K4
12. Hívságok' megvetéséről	92–93	K1	–
13. Generális Belezainak	107–115	–	K1
14. Egy ifjú úrnak, ki hadi életre...	121–123	K1	–
15. Történetből talált írás	126–128	–	K1, K2, K3
16. A' szerentsének valóságos képe	128–133	K1	–
17. Nagyság' és szeretet' egybenn vetése	134–137	K1	–
18. A' magyar szépekhez	150–160	–	K1
19. Barátságos beszédje egy úrnak káplányával	161–172	–	K1
20. Egy megmátkásodott ifjúnak	172–196	–	K1
21. Szabad e szerelemről	196–197	K1	–
22. Bugatzi csárdának tiszteletére	199–201	K1	–
23. A' szegény paraszt néphez	226–235	K1	–

¹⁶ OL, P 520, Miscellanea, 18. csomó: Epistolae familiarum ad Stephanum, Laurentium et Josephum Orczy, jelzet nélkül, Nr. 1–115, 1720–1798. Főleg korabeli írók levelei.

¹⁷ Lásd Révai Miklós levelei Orczy Lőrínchez, Figyelő, XIII, 1882.

a <i>Két nemes elmének</i> címei és lapszámjai		teljes kézirat	töredék
1. Futó gondolat	3–60	K1	K2
2. Egy sebes katonának...	143–147	–	K1
3. Élete módjának változásáról	165–167	–	K1, K2
4. Tokajbann való érkezés télelenn	184–186	K1	–
5. A ' bétsi sziget kertbenn való sétálás...	201–203	–	K1
6. Tudományok' nevelkedéséről...	206–209	–	K1, K2
7. Panasz az öregségről	215–216	K1	–
8. Bessenyei Györgynek...	239–245	–	K1

Egyik kötetben sem szereplő Orczy-versek:

Mátra hegyei közt mulatozó nimfák...: a kézirat teljes, sőt hosszabb, mint a megjelentek.
Pest v[ár]megie Restauratioja, Pesth. 9-a febr. 1784 – töredék.

KERÉNYI FERENC

ISMERETLEN VÖRÖSMARTY-KÉZIRATOK

2000. december 1-jén ünnepeljük Vörösmarty Mihály születésének 200. évfordulóját. A szakmai figyelem ezért érthetően fordul a költő műveinek 1960-ban elkezdett kritikai kiadása felé, amely – ha nem is a nyilvánosság előtt, megjelent kötetekben, de legalább az elkészülő kéziratok szintjén – az évfordulóra nagyjában-egészében befejezhető. A cél érdekében Bodolay Géza a 15. kötetben dolgozik (Vörösmarty életében megjelent cikkei és tanulmányai); hátra van a 19. összeállítása (kéziratban maradt cikkek és írások + az 1–18. kötet pótlásai és kiegészítései) és a 20., a mutatókötet, a sorozat egészére (ezen Róbert Zsófia dolgozik). E sorok írója, Horváth Károly halála óta a kiadás sorozatszerkesztője, vonatkozó feladatai mellett a 19. kötet anyaggyűjtésébe kapcsolódott be. Ezúttal a dr. Csapó György magángyűjteményében (Budapest) őrzött Vörösmarty-kéziratokat ismertetjük.

A rendkívül gazdag gyűjteménynek, amelynek kéziratanyagából a Petőfi-, az Arany-, a Kölcsey- és a Kossuth-kritikai kiadás is profitál, jelenlegi tulajdonosa (a család történetében III. György) dédunokája Csapó Vilmosnak, az 1848-as ozorai győzőnek, és unokája a gyűjteményt megalapozó (II.) Vilmosnak (1840–1933). A hiánytalan családfáját 1606-ig visszavezető nemesi famíliának ez utóbbi tagja maga is literátus ember volt: publikált verseket, kisregényt és cikkeket, közreadta Liszt Ferenc leveleit, és 37 kötet kéziratot naplót hagyott hátra (1858. június–1931. december),¹ hogy csak a legfontosabbakat említsük. Úgy tűnik, megszerezte Fáy András (meghalt 1864-ben) és az 1902-ben elhunyt Lauka Gusztáv hagyatékának egy részét is. Az utóbbit bizonyíthatja, hogy itt őrzik Szendrey Júliának azt az 1850. április 1-jei levelét, amelyet először a possesszor Lauka közölt 1879-ben, emlékirataiban.² Vörösmarty kapcsán pedig mindenképpen említést érdemel, hogy Csapó (II.) Vilmos irodalomtanára Gyulai Pál, a költő első életrajzírója volt.³

A gyűjtemény Vörösmarty-tételei között levelek és anekdota jellegű kéziratok egyaránt találhatóak, ezért számozva, időrendben közöljük őket.

¹ CSAPÓ György, CSAPÓ Zoltán, *A tagyosi Csapó család története*, Bp., ELTE BTK Történelem Segédtdományai Tanszék, 1985 (Családtörténeti Adattár, 1), 31–34.

² LAUKA Gusztáv, *A múlttól a jelennek*, Bp., [1879.] 143–144.

³ CSAPÓ GY.–CSAPÓ Z., *i. m.*, 31.

1. *Nyugta; Pest, 1831. április 23.*

„Hogy »Zalán' futása« nevű munkámnak egy velín példányát mint megboldogúlt Kisfaludy Károlnál eladás végett letett sajátomat T[ekintete]s. Fáy András Úrtól által vettem evvel megismerem.

Pest. 23 April' 1831.

Vörösmarty Mihály
m[aga]k[ezével].”

A Kisfaludy-hagyaték sorsa 1904 óta tisztázott, amikor Viszota Gyula levéltári kutatások alapján kísérté végig – 1848. évi [!] archiválásáig – a hagyatéki eljárást, és tisztázta benne egyúttal a hivatalból eljáró Pest–Pilis–Solt vármegye kinevezte hagyatéki gondnok, Fáy András szerepét.⁴ Az 1830. november 21-én Pesten, végrendelet nélkül elhunyt Kisfaludy hagyatékát először a „királyi fiscus” (az államkincstár) zár alá vette, miután birtokrésze még testvéreivel osztály alatt volt, és nem lehetett tudni, három pesti hitelezőjének követelése meghaladják-e a hagyaték ingóságainak értékét. A testvérek, Kisfaludy Sándor és János, valamint a hitelezők a zár feloldását és Pest vármegye eljárását kérték. A megye 1831. február 28-i kisgyűlésén, 850. jegyzőkönyvi szám alatt Fáy Andrást nevezte ki hagyatéki gondnoknak, és megbízta hivatalnokait, hogy a fiscustól vegyék át (leltár felvételével) a hagyatékot és azt továbbítsák Fáynak.

Ebben az inventáriumban – felvéve 1831. március 5-én – a *Zalán futása* is ott szerepelt:

„...44. Zalán futása Vörösmarty Mih. exempl[ár]. 2 Darab
3.- Bets ár”⁵

A március 17-i árverésen az egyik példány elkelt; Sárközy Imre, a vármegye főjegyzője vette meg 4 forint 25 krajcáron.⁶ A másik példány eszerint visszakerült a szerzőhöz. A nyugta verzőjén olvasható „bb.” jelölés arra utal, hogy az elismervény eredetileg melléklet volt, feltehetően az inventáriumé; a ceruzás rájegyzés, a 8999/834 szám pedig a fiscus ügyintézésének nyoma lehet, pontosabb magyarázatát nem tudjuk adni.

2. *Vörösmarty Mihály levele Fáy Andrásnak, Pest, 1838. március 27.*

Zöldes levélpapíron, feltört pecséttel.

Küldoldali címzése: „Tekintetes Nemes Fáy András
Táblabíró Úrnak
Bényén.”

⁴ VISZOTA Gyula, *Kisfaludy Károly hagyatéka*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új Folyam, XXXVIII, 1903–1904, Bp., 1904, 81–154.

⁵ VISZOTA, *i. m.*, 90.

⁶ *Uo.*, 98.

A levél kiadatlan; a tulajdonos szívességéből már hivatkozhattunk rá a Wesselényi Miklós születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett budapesti, 1996. december 16-i emlékülésen tartott előadásban.⁷ A levél szövege a következő:

„Pest. 27 Mart 1838.

Kedves barátom,

Én folyvást házadban vagyok. Szeretném, ha minél előbb bejönél 's magad tennél pinczéd iránt rendeléseket. Házad olly erős, hogy száz között alig van egy, mellyet o<tt>ly biztosan lakhatónak lehessen tartani: miért is minden aggodalom nélkül bejöhetsz. A' házak' omlása különben is inkább ijesztő, mint veszedelmes. Félig beomlott házakban is laknak emberek 's a' repedezettektől épen nem tartanak. De nálad még repedés sincs <>, kivevén az új épület' tűzfalát; de annak lakházaddal semmi köze 's ott is valamint a' szomszéd Jankovichházban nem nevedeknek a' repedések. Az bizonyos, hogy a' házak megszállottak; de most már erősen fognak állani.

A' curia a Grassalkovichházban tartja üléseit.

A' magyar színházból merik a' vizet 's rövid időn meg akarják nyitni.

Távol létedben három követtársad keresett: Bezerédy, Klauzál Gábor és Török Gábor. Erről tudom, hogy azon országos küldöttség, mellynek ő is tagja, <elhal> most nem ül össze.

A' pestiek minden felől sok ajándékot kapnak és tetemes ajánlatokat Béctől. 1–3 millio kölcsönről beszélnek 3 procentummal.

A' hidat egy hét múlva reménylik; de alig hihető hogy akkorra beállítsák.

Jankovics mereti a' pinczéből a' vizet. A tiedből meretni talán bajosabb lesz; mert kapudtól távol jobbra és balra a' csatorna egy kissé beomlott 's így alig lesz lefolyása. Vásárhelyi napokban itt volt 's megmérvén a' pinczét, azt mondja, hogy a' duna csak két lábbal áll alantabb (mert Paks körül még állt a' jég) 's ezért nem apad a' pincze. A' pinczében egyébiránt ölnyi a' víz. Néhány üres hordódat kivette Csellaho (?) 's ki-mosta. A' kertből semmi sem maradt. Csókollak 's üdvözlöm a' kiket illet.

barátod

Vörösmarty Mihál'

A levél értéséhez szükséges tudnunk az alábbiakat (a kritikai kiadás apparátusa ennél persze részletesebb lesz): Vörösmarty a nagy, jeges árvíz idején a Belvárosban, a Kalap utcában (a mai Irányi utcában) lakott, a Jankovich-házban; tőzsomszédja Fáy András volt. 1838. március 14-én délelőtt, amikor a Duna már elöntötte a Kalap utcát és a pincéket, Vörösmarty egy létrán jutott át a Fáy-házba, ahonnan este a Fáy család közös, Nagyhid utcai (ma: Deák Ferenc utca) és mindvégig szárazon maradt házába költöztek át. A költőért március 16-án reggel a levélben is említett Vásárhelyi Pál küldött Budáról csónakot, ám Vörösmarty csak a többiekkel együtt távozott. S nem Budára, hanem

⁷ Az előadás megjelent: „Az árvízi hajós” és Vörösmarty Mihály = *Előadások és tanulmányok Wesselényi Miklósról*, szerk. TAKÁCS Péter, Debrecen, Az Erdélytörténeti Alapítvány Kuratóriuma, 1997 (Erdélytörténeti Könyvek, 1), 171–178. A hivatkozás: uo., 13.

Pécelre, ahonnan Stuller Ferenc, a Rádayak nevelője jött értük. Vörösmarty március 20-án tért vissza Pestre, és az összedőléssel fenyegető Jankovich-házból átköltözött Fáy házába. Fáy ekkor még – amint a címzésből kiderül – a Pest megyei Bényén tartózkodott, ahol részbirtokos volt. Levelünk abba a sorozatba illik, amelynek darabjaiban 1838. március 20-án, 21-én, 23-án és április 1-jén tájékoztatta a pesti helyzetről és háza állapotáról íróbarát-házigazdáját.⁸

3. Vörösmarty Mihály levele Tóth Lőrincnek, Pest, 1840. április 18.

A levél nem kiadatlan (ezért szövegét itt nem közöljük), ám a kritikai kiadás levelezésköteteiből kimaradt. Megjelent a Tolnavármegye című újság 1900. december 2-i, 48. számában, *Vörösmarty Mihály egy kiadatlan levele* címmel. A közlő maga Csapó Vilmos volt („Kézirat-gyűjteményemben a magyar írók közt nagy költőnk is képviselve lévén...”), aki az eredeti kézirat használatát is megfigérte a következő Vörösmarty-kiadás sajtó alá rendezői számára... A szövegközléshez a szerkesztő, dr. Leopold Kornél jegyzetet fűzött, amelyben utalt a tengelici kastélyban őrzött gyűjtemény egészére is: „Csapó Vilmos cs. és kir. kamarás, a tudományok és művészetek lelkes barátjának gazdag családi levéltárában számos nagy nevű költőtől s államférfiútól sok eredeti és nagy érdekű levél őriztetik...” A szövegközlés megfelelt a századfordulós gyakorlatnak, nem volt szigorúan betűhív: a kézirathoz képest (nem számolva az aposztrófok következtelen elhagyását és a levélben szereplő nevek elhagyását) 15 kisebb-nagyobb eltérést találunk.

4. Vörösmarty Mihály levélként küldött cédulája, ismeretlennek, dátum nélkül

A két előbbi levéllel azonos minőségű papírra írott üzenet mindössze ennyi (verzója üres):

„Kedves barátom

Küldök 5 Pályadramát: 1. 2. 3. 4. 7. ket. Még három van nálam. Julius' elsejéig légy szíves Bajzához elküldeni. Én a' nálam levőt nem sokára hozzád küldöm.

barátod
Vörösmarty”

A datálás ügyében egyetlen, formális kiindulási pontunk van: a bírálendő pályaművek száma. A Tudománytár 1839. IV. kötetének 4. füzeté jelentette a *Literatura* rovatban, hogy az 1839/1840. évi, kizárólag vígjátéokra meghirdetett akadémiai pályázatra nyolc kézirat érkezett (155). (A pályaművek száma kizárólag ebben az évben volt ennyi.)

⁸ A levelek: VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai K., 1965 (Vörösmarty Mihály Összes Művei [VÖM], 18), 105–108 (főszöveg), 338–342 (jegyzetek).

A pályázatot a Tudós Társaság X. nagygyűlése hirdette meg 1839 novemberében, 1840. március 25-i határidővel, és – akár korábban – most is Schedius Lajost, Fáy Andrást, Bajza Józsefet, Czuczor Gergelyt és Vörösmartyt küldték ki bírálatra. A Győrött lakó Czuczor írásban referált, a másik négy bíráló pedig Pesten, 1840. augusztus 24-én összegezte véleményét, éppen a költő megfogalmazásában („jegyzé Vörösmarty Mihál”).⁹ A jelentésből a kivonatot Schedel Ferenc készítette el a XI. nagygyűlés számára (augusztus 27-i dátummal), azt a 9. ülésen, 1840. szeptember 8-án olvasta fel.¹⁰

Az üzenet tágabb időhatárok között datálható. Figyelembe véve a március 25-i pályázati záróterminust, az öt vígjáték olvasására fordított időt, a július 1-jére utalást, valamint azt a valószínűséget, hogy Vörösmarty nem elsőként olvasta a darabokat, a megírást 1840 májusára vagy június első felére tehetjük. A levélben említett Bajzáról valóban tudható, hogy ekkor bizonyosan Pesten volt, mert június 8-án bírálatot keltezett.¹¹ A pályázattal kapcsolatban megjegyzendő még, hogy a pályanyertes vígjáték szerzőjét, Szigligeti Edét éppen Vörösmarty ajánlotta levelező tagnak, elsősorban a szintén 1840-ben színre került *Micbán családja* című drámája és az itt győztes, *Rózsa* című történelmi vígjátéka alapján. A XI. nagygyűlés szeptember 5-i ülése meg is választotta Szigligetit.¹²

Ami a címzett vélhető személyét illeti, az öttagú bírálóbizottságból a levélíró és az említett Bajza értelemszerűen kiesik. A levélforma laza kezelése, az odavetettség kizárni látszik, hogy a szöveg a Czuczornak elküldött csomag kísérőlevele lett volna, vagy hogy a Vörösmartynál 32 évvel idősebb és őt az egyetemen már tanított Schediusnak szólt volna. A feltételezhető címzett tehát Fáy András.

5. Verskéziratok, 1846–1847

Az álló formátumú, 210 × 265 mm nagyságú, vízjel nélküli, 2 folió terjedelmű kézirat jelentőségét növeli, hogy abból a költői korszakból való, amelyről a legkevesebb ismeretünk van a poétaként alig publikáló Vörösmartyról. A következők találhatók rajta:

- *A' nefelejshez* című vers cím nélküli fogalmazványa (1. f. r–v.),
- a *Lövöldébe* című epigramma fogalmazványa (2. f. r.),
- *Virágversek* című kétsoros, eddig ismeretlen töredék (2. f. r.),

⁹ Az összesített bírálati jelentést lásd VISZOTA Gyula, *Vörösmarty nagyjutalmi és drámai jelentései*, Akadémiai Értesítő, 1914, 122–123; és a kritikai kiadásban is: VÖRÖSMARTY Mihály, *Publicisztikai írások*, s. a. r. SOLT Andor és FEHÉR Géza, Bp., Akadémiai K., 1977 (VÖM, 16), 252–253 (főszöveg), 713 (jegyzet).

¹⁰ A pályázat rekonstruálására: *A' Magyar Tudós Társaság' évkönyvei, V, 1838–1840*, Buda, 1842, 26, 45–46, 92–93.

¹¹ MTAKKt, RAL 21/1840.

¹² A *Micbán családja* bemutatója: Pesti Magyar Színház, 1840. május 30., a *Rózsáé*: Nemzeti Színház, 1840. november 30. (A játékszín azonos, a két bemutató között lett Nemzeti.) A *Rózsa* nyomtatásban is megjelent, még ebben az évben, az *Eredeti Játékszín* című akadémiai sorozat 9., a másodikként értékelt Nagy Ignác-vígjáték, az *Életúttak* pedig a 10. köteteként. (Utóbbi nem került színre.) A további hat darab szerzőjét (a jelíges borítékok megsemmisítése miatt) nem ismerjük; közülük később egyik sem bukkant fel a Nemzeti Színház könyvtárában.

– Thomas Moore *Forget not the Field* című verse fordításának cím nélküli fogalmazványa (2. f. r–v.).

Az első vershez kapcsolható a gyűjteménynek egy másik kézirata, egy 181 × 225 mm nagyságú, álló formátumú, kettéhajtott, így 2 folióra alakított papírlap, amelyen *A' ne-felejtshes* című vers már címmel, a befejezés dátumával megfejtelt („1847. Febr.”) és „Vörösmarty” aláírású tisztázata olvasható, az 1. f. rektóján és verzóján és a 2. f. rektóján. E költeményről tehát K_1 és K_2 áll rendelkezésünkre.

5.1. *A' nefelejtshes*

A vers megjelent a kritikai kiadás 3. kötetében.¹³ Kéziratát eddig nem ismertük; keletkezési idejéről (a Pesti Divatlapban való megjelenés alapján) „1847. március 14. előtt” szerepelt. A tisztázata a K_2 szerint már 1847 februárjában elkészült, a fogalmazvány pedig már 1846-ban megszülethetett, a K_1 után ugyanis a *Lövöldébe* című epigramma olvasható, amely (alkalmi vers lévén) „1846. november 12. előtt”-re datálható.

A K_1 és K_2 szövegváltozatait a kritikai kiadás jelöléseivel közöljük. Ezek:

- < > a kéziratban áthúzott szövegrészek (ékkárójel);
- { } a kézirat áthúzott részeiben külön is áthúzott, azaz kétszeresen érvénytelenített szakaszok (kapcsos zárójel);
- <...> a kéziratban áthúzott, olvashatatlan szövegrészek;
- [...] a szövegközlő megjegyzései.

Mivel a szóban forgó versek más kéziratait nem ismerjük, a *Pótlások* kötetére egy munkafázis marad, a kritikai kiadás főszövegével való egybevetés; viszont mostani közlésünk a kritikai kiadás vonatkozó kötetének használata nélkül, önmagában is követhető.

[A kéziratlap bal felső sarkában] K_2 1847. Febr.

C K_2 *A' nefelejtshes*.

1 Nefelejts! te gyáva, kékszemű K_2 gyáva kékszemű virág K_2 virág,

2 <Kihez fordul az érző kábaság> Kit birka <szemmel> képpel néz a' kábaság. K_2 kábaság,

3 Kit annyiszor megemlít szerelem

4 És a' barátság, két gyanús elem K_2 barátság – két dús érzelem –

K_1 <Kit feltesznek sírra és kebelre

Megemlékezni holtra 's elevenre.>

5 Kit sírra és kebelre egyaránt K_2 egyiránt

6 Tüzdolnak <élő> gyengéd <hű emlék> múlásjel K_2 búcsújel gyanánt <>,

¹³ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények, 3 (1840–1855)*, kiad. TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai K., 1962 (VÖM, 3), 159 (főszöveg), 513–514 (jegyzetek).

K₁<[három, hurkos vonalakkal olvashatatlanná tett sor]>

<Te hú, és emlék! hervadj el szegény

Szegény emlék>

7 Mi vagy te jámbor <hervatag növény,> gyom **K₂** gyom, hogy tégedet

8 Segédül **K₂** Segédül hí a hú emlékezet?

K₁<Hő keblen elhervadsz, a' sír el

Hő keblen a' tűz, síron a' fagy emészt ől

Amott az élet, itt halál.>

9 A' <sír hideg> síron dermedsz, **K₂** fázol, hervaszt a' kebel: **K₂**, **K₁** <{I}Ott a' halál{,} ől {ott} itt az élet el>

10 Élet, halál rád egy romlást lehel. **K₂**,

11 'S te hú emlék vagy, **K₂**? <pusztulásodig,> <végső percedig> mely nem változik **K₂** változik?

12 Míg a' hűség tart – egy pillantatig.

K₁<Oh hány savó szem nyer>

13 <Még is> Igen! szemed ha volna fekete

14 Mint a' korom, hogy <í>írhatn<ánk>ál vele

15 <M> 'S a' <nappal> jókkal szembe <szálló hazugot> néző álnokot

16 <Befestenéd> Lefestenéd, <...> hogy rúttól hazudott **K₂** hazudott,

17 **K₁** <'S a'> A fényben úszó <csalfa élet> élet' árjain **K₂** Az élet' fényben úszó <élet> árjain

18 <Által vonulnál,> Vonulnál át, **K₂** Átrémlenél, mint feddő durva szín:

19 <'S ne> Ne **K₂**, Ne <|> felejtsd el szent nagy esküdet király, **K₂** esküdet, király!

20 Ne felejtsd a' hálát **K₂** hálát, nép, ha feljutál **K₂** feljutál,

K₁<Ne felejtsd el barát barátodat

Ne felejts el lenni tettel hú barát>

21 Ne felejtsd el gyermek ősz szülőidet **K₂** szülőidet,

22 Szülő ne hagyj el veszni gyermeked **K₂** elveszni gyermeked' <,>.

23 **K₂** Ne felejtsd a' munkát és becsületet,

24 **K₂** Hogy a jutalmat a' szerint vehesd.

25 Ne felejts el lenni ember 's hú barát

26 Soha ne felejtsd el honfi a' hazát." **K₂**'

[A **K₁**-en a zárójel megnyitása a 19. sor elején a rektóról átütő javítás miatt nem látszik.]

27 Ha erre intenél sze<rény>líd virág

28 <Sz> 'S hervadna – nem te, – a' ki bünbe vág **K₂** vág,

29 Akkor volnál v<á>alódi nefelejts **K₂** nefelejts,

30 Most <gyom vagy a' ki gyávákat megejts.> **K₂** Most – vagy, hogy gyarló szíveket megejts.

[Az aláírás helyén] **K₂** Vörösmarty

A töredék terjedelme mindenféle következtetést kizár. Legfeljebb arra emlékeztethetünk, hogy Vörösmarty jelenleg ismert legkorábbi verse, egy disztichon *A' virág' le szakasztásakor* címet viselte (Székesfehérvár, 1816).¹⁶

5.4. *Thomas Moore Forget not the Field* című versének cím nélküli fordításfogalmazványa

A versfordítás először a pesti reformellenzék külföldön kiadott kiadványában jelent meg: *Ellenőr*. Politicai zsebkönyv. A' Pesti Ellenzéki Kör megbízásából szerkeszti Bajza Németsországban, 1847, 291–292; *Vörösmarty*. aláírással.¹⁷ Itthon a zsebkönyvet csak 1848 januárjában kezdték hirdetni,¹⁸ szerkesztése pedig 1847 nyarán zárulhatott (tartalmazza még az 1847. június 6–7-én elfogadott Ellenzéki Nyilatkozatot); a benne közölt szépirodalmi anyag 1846-ból és 1847 első feléből való. A fogalmazvány felbukkanása e részben nem hoz újat, hiszen az az 1846 novemberéről keltezhető lövöldei epigramma után áll. A fordítás közléséhez Vörösmarty jegyzetet fűzött: „E' vers Moore Tamás 'Irish Melodies' című költeményei közt van. Nem inyem szerint van így fordítani, de miután az eredetiek versmértékét nem követhetem, kénytelen valék e' tágabb versmértéket némi apróbb toldásokkal betölteni, azon ügyekezve mindazonáltal, hogy az eredeti eszméket méltóképen kifejezzem.”

A fogalmazvány tanúsága szerint már a munka kezdetén eldőlt, hogy Vörösmarty disztichonokban fordít, és ennek megfelelően mellőzi a strófikus beosztást is. Nem történt változás a cím kérdésében: az *Ellenőr*ben megjelent szöveg is az eredetit viselte. (A verset a forradalomváró költeményei között, 1848 januárjában lefordító Petőfi Sándor *Ne feledd a tért...*, a verset szintén átültető, de már egészen más körülmények között alkotó Arany János 1852-ben *Eszünkbe jussan...* címmel adta közre fordítását.)

A fogalmazvány teljes szövegét közöljük, ismét a kritikai kiadás jelrendszerét használva, a sorszámozás is arra utal (az eredeti is 20 soros).

- 1 El ne feledd a' mezőt a' hol ők elhulltanak, a' hűk
- 2 És a' legvégsők a' haza jobbjai <közt>ból
- 3 Mind oda <vannak> vesztenek, és oda <volt> van nagy fényü reményünk
- 4 Mellyet <apoltunk> tápláltunk, <sírnok' ölébe merül> sírba merüle velök
- 5 Vajha ama' sziveket a' haláltól visszavehetnők
- 6 Teljes erő<jök> ben¹⁹ mint dobogának elébb

¹⁶ *Kisebb költemények, I (1826-ig)*, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai K., 1960 (VÖM, 1), 7.

¹⁷ VÖM 3, 160 (főszöveg), 528–529 (jegyzetek).

¹⁸ Vö. *Petőfi-adattár*, I, gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta KISS József, Bp., Akadémiai K., 1987 (Fontes, 11), 164. (A zsebkönyv tí. három Petőfi-verset is tartalmazott.)

¹⁹ Vörösmarty a második szótag ismételt javítása miatt az utolsó szótagot külön is leírta. (Hasonló eljárást követett a 17. és a 19. sor első szavánál.) A javítás miatt viszont egy szótag hiányzott a pentameterből, amit az *Ellenőr*ben az „ügy” szó betoldásával pótolta.

- 7–8 { <A' magas égnek színe előtt>
<Harczaidat>
Még egyszer <szent> vér harczaidat megvíni szabadság
A' magas istennek színe világa előtt
- 9 <Hullnának le csak. Egy {...} láncz' még>
Vajha ezen láncz<ok> <szétpattannának e' perczben> egy pill<na>tig meg tudna<...>
- 10 Mellyet a' zsarnoklat' <ke> vas keze fűze reánk
- 11 <Nin> Oh sem az ég, sem a' föld nem <bír hatalommal ezentúl> bírná tenni, hogy
azt a'
- 12 Zsarnok még egyszer vissza <szorítsa> kötözze reánk.
- 13 De meg van. 'S ámbár győzőnk neve büszke vonással
tündökölég
- 14 A' történetírás <írva> lapjain <írva marad> égve ragyog
- 15–16 { <{Átok se} Átokozatos marad a' hadjárás, mellyel az ádáz
Büszke dicsőség tart a' szabadok szivein
Melly szabadoknak szíve fölött gázolt, a' dicsőség
A' szabadok sziveit>
Átok ül a' szabadok' sziveit gázolta dicsőség'
Hadjárása fölött, átok
- 17 Sokkal <Sokkal> drágább a' sir <vagy a'> a' börtön, melly<a'>be világot
- 18 <Melly> Elhagyatottan bár önt el a' honfi neve,
- 19 Mint <Mint> minden diadalj<a> eleik, kik hirre <jutottak> <szabadság'> jutottak
- 20 <Rom> Ősi szabadságunk' vérteli romja fölött

BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES

A SZABADKÖMŰVES KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

A 19–20. századi magyar szabadkőművességhez a szellemi élet szinte valamennyi jelentős képviselője csatlakozott, Ady Endrétől Zipernovszky Károlyig. A legkülönbözőbb egyéniségek, eltérő, néha ellentétes nézetekkel.

Kosztolányi Dezsőt, az érzékeny lélek és a szépség nagy ismerőjeként, a szabadkőművesség három vezérlő fogalma: a Bölcsesség, az Erő és a Szépség közül a legutóbbi vezette a szabadkőművesek közé.

Munkája során került kapcsolatba a szabadkőművességgel. A Világ című lapnak 1910-től fogva lett a munkatársa. Ezt a lapot a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy alapította ebben az évben, majd az is tartotta fenn. A nagyközönség számára szóló szabadkőműves szellemű napilap kiadása akkor egyedülálló teljesítmény volt a nemzetközi szabadkőművesség történetében.

Kosztolányi Dezső fordításokat, színbírálatokat, novellákat írt a Világba, időszerű kérdésekről esszéket is. A lap munkatársai legnagyobb részt szabadkőművesek voltak.

A költő korábban is, feltehetően már Szabadkán kapcsolatba került a szabadkőművességgel. Az 1899-től ott működő Kossuth Lajos szabadkőműves kör,¹ később az Alkotás páholy körül pezsgett a szabadkőművesi élet. Kosztolányi Dezső közeli ismerősei, sőt családtagjai tevékenyen részt vettek ebben. Közéjük tartozott dr. Brenner József, unokatestvére édesapja. Csáth Géza is előbb lépett a szabadkőművesek közé. Már 1912-ben a budapesti Martinovics páholy tagja lett.

Nem maradhatott hatástalan az Eötvös-kollégium szelleme, nagyszerű társai: Kuncz Aladár, Laczkó Géza, Benedek Marcell barátsága, az egész szabadelvű, szabadkőművesi eszméktől átitatott szellemi élet. Ezért nem meglepő, hogy Kosztolányi Dezső is jelentkezett a szabadkőművesek közé.

1915. december 20-án olvasták fel felvételi kérelmét a Március páholyban.² Ebben a páholyban már régebb óta több jeles író, újságíró működött. Köztük dr. Pető Sándor 1911 óta és Király György.

A páholyt 1909-ben a Petőfi páholyból kivált tagok létesítették, mert számukra a Petőfi páholy irányzata túlságosan is radikális volt. Az új páholy névválasztása mutatja, hogy ennek a tagjai sem voltak éppen maradiak, hiszen Március azonnal az 1848-as forradalom kitörésének napját, március 15-ét juttatja az eszünkbe. Egyes korai iratokon a páholy nevét csakugyan Március 15-eként jelölték. Az 1848–49-es forradalomra és sza-

¹ A kör a szabadkőműves társaságok közül kevesebb feltételt teljesít a szervezetté alakuláskor, mint a páholyok. Lásd BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes, *Páholyneveink 1991-ig*, kézirat.

² Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), P 1083, Március páholy, CX 38. t. 138. X, 137. lap.

badságharcra történő emlékezést jelzi, tehát feltevéstünk megerősíti a páholy jelszava: Gondolatszabadság, Sajtószabadság, Világszabadság!

Nevéhez és jelszavához méltóan a páholy már 1909-ben, az alapítás esztendejében a szabadkőművesek között máig is vitatott kérdést, a női egyenjogúság ügyét támogatta. Az Országos Nővédő Egyesület gondjait is megvizsgálták a páholy összejövetelein.

1909. október 12-én a Kelet című belső terjesztésű szabadkőműves lapra vonatkozó terveiket közölték a Nagymesterrel. Többféle kifogás merült fel. Nem tartották eléggé élesnek a Kelet hangját. (Sok más páholy pedig éppen túlságosan erősnek ítélte a lap hangnemét.) Másrészt óvták a lapot attól, hogy feltárja a szabadkőművesség belső életét, mert annak ellenére, hogy belső terjesztésű a lap, előfordul, hogy illetéktelenek kezébe kerül. Sokszor már a nyomdában, hiszen a nyomdatulajdonos ugyan szabadkőműves, de nem biztosíthatja, hogy az összes nyomdász szabadkőműves legyen! „A 'Kelet' legyen csatakürt!” – mondták. „Ne pedig bizalmas tanácskozások fonográfja!”

Támogattak mindenféle haladó intézményt. A Március páholy többek között alapító tagja lett a Tanítók Szabad Egyesületének. Általában a szabadkőműves hatásra megalakult szervezeteket támogatta, hiszen ezt szabadkőművesi kötelességüknek tartották.

Mint ezt a szabadkőművesi alkotmány előírja, politikai párthoz nem csatlakoztak, de a választójogi harcra, vagyis az általános, egyenlő és titkos választójogért folytatott küzdelemre szövetkező „profán” szervekkel összefogtak. Május elsejének a megünneplését a szabadkőművességen belül a Március páholy kezdeményezte. Ez a páholy úttörő módon támogatta azt, hogy nőket is vegyenek fel a szabadkőművesek közé. Az angol rendszerű szabadkőművesség még ma sem fogadta el ezt a javaslatot. Képzeltető, hogy a század első évtizedeiben milyen nagy megrökönyödést keltett ez a nézet.

Most térjünk vissza Kosztolányi Dezső szabadkőművesi életútjához! A Március páholyban tehát felolvasták a felvételi kérvényét, mint ezt dr. Gonda Jenő titkár 1915. december 27-én, formanyomtatványon a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholyinak intézett jelentésében közli. Születési helye és időpontja: „Szabadka, 1885. márc. 29.” Foglalkozása: „író. A 'Világ' belmunkatársa.” Lakhelye: „Bpesten, I. Fehérvary út 15/a.” A Nagypáholyinak 45/1915. szám alatt elküldött jelentés bal oldalán ceruzával két név olvasható: Bakonyi Miksa és Bálint Lajos.

A szabadkőművesi szokások közé tartozott ugyanis, hogy a felvételre jelentkezőket a páholy választott vezetője, az úgynevezett főmester több (általában három) szabadkőművessel megvizsgáltatta, hogy minden szempontból megfelel-e a szabadkőművesi tagság követelményeinek. Ezeket a megbízottakat nevezték „kutatóknak”. Kosztolányi Dezső esetében tehát erről a két kutatóról maradt írásbeli feljegyzés. A főmester ebben az évben Ranschburg Viktor volt, az Athenaeum igazgatója.³ A szokásoktól eltérően nem ő, ha-

³ Ranschburg Viktor (Győr, 1862. augusztus 8.–Budapest, 1930. augusztus 20.), könyvkiadó. 1884-től a Révai Testvérek könyvkereskedésében dolgozott, 1891-től az Athenaeum kiadóvállalat főnöke, 1903-tól 1919-ig ügyvezető igazgatója, 1920-tól haláláig igazgatója. A Pantheon Irodalmi Intézet vezérigazgatója volt.

nem dr. Bakonyi Kálmán, a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy helyettes nagymestere írta alá a kutatói megbízást.⁴ Ennek keltezése 1915. december 30.

Az egyetlen fennmaradt kutatói jelentést Bakonyi Miksa, a legradikálisabb belső terjesztésű szabadkőműves lap, a Dél szerkesztője írta.⁵ Ajánlő sorainak választékos kifejezései, szabadkőművesi fogalmakban gazdag szövegezése gyakorlott újságíróra vall. Így szól az ajánlás:

Kedv.: Nm.: tv.:em!⁶

Örömmel jelenthetem neked, hogy keresőben igen értékes láncszemet látok. Karakteres, korrekt, igen talentumos és tartalmas ember, aki díszünkre fog válni. A legmelegebben ajánlom.

Üdvözöl igaz szeretettel

Bakonyi Miksa

916. jan. 1.

A többi, fenn nem maradt ajánlás is kedvező lehetett, hiszen 1916. február 7-én ünnepélyes összejövetelen felvették Kosztolányi Dezsőt is a páholyba. Együtt nyert felvételt Cserna Andor, Engl Arthur, Herodek István és dr. Kertész Sámuel „keresővel”.

A „díszmunka” ünnepélyességét fokozta, hogy ekkor ünnepelték meg a páholy tiszteletbeli főmesterének, dr. Ságody Gyulának huszonötödik éves szabadkőművesi tagságát.⁷ Az ünnepi alkalomra 1916. január 31-én kelt körlevelében a „főmester” és a „titkár”, tehát Ranschburg Viktor és dr. Gonda Jenő aláírásával a következő szöveggel hívták meg a szabadkőműveseket:

MARCIUS □

Budapest kel. 19~~X~~16
31

Szer.: Tv.:!⁸

Páholyunk 1916. évi február hó 7-én, este pont ½8 órakor a páholyház I. sz. nagytermében

felvételi diszmunkát

tart, a melyen Cserna Andor, Engl Arthur, Herodek István, Dr. Kertész Sámuel és Kosztolányi Dezső keresőket fogjuk a szks.: szövetség és a Március □.: tagjaivá avatni.

⁴ Ol., P 1083, Március páholy, CX 38. t. 138. cs. 136. I. Bakonyi Kálmán ny. táblabíró Kölcseán született 1859. március 13-án. 1893-ban vették fel a Demokrácia páholyba. 1920 után a Nagypáholy egyik vezetője.

⁵ Bakonyi Miksa (Dunaföldvár, 1862. augusztus 23.–Budapest, 1935. március 15.). A budapesti piaristáknál végezte tanulmányait. Ezután hírlapírásba fogott. Több újságba írt, szerkesztő is lett, majd a Magyar Újságírók Egyesülete alelnökévé, az Otthon főtítkárává választották. 1892-ben már ott volt a Prometheus páholy alapítói között.

⁶ „Kedves Nagymester testvérem” belső használatú rövidítése.

⁷ Dr. Ságody (Sgallitzer) Gyula ügyvéd, Budapesten született 1863-ban. Felvették 1890-ben.

⁸ „Szeretett testvér” belső használatú rövidítése. Az itt látható keltezési forma is belső használatra szült.

E munkánk keretében fogjuk megünnepelni

Dr. Ságody Gyula tv.:

páholyunk tiszteletbeli főmesterének, a szövetségtanács tagjának szkssége XXV. évfordulóját.

Testvérünk e 25 esztendőt a szksi.: eszmék szolgálatában buzgó munkássággal töltötte el. Ünneplésére jöjjetek el valamennyien!

A testvérpáholyokat felkérjük, hogy ez ünnepi munkánk díszének növelésére páholyunkat testületi megjelenésükkel megtisztelni szíveskedjenek.

A távolmaradó tvv.:ek⁹ emlékezzenek meg az Özv.:ról!¹⁰

Tvi.: szer.: és üdv.: az e.: sz.: sz.:¹¹

TITKÁR

FŐMESTER.¹²

Cserna Andor¹³ is a Világ munkatársa volt, tehát Kosztolányi Dezsővel azonos lapnál, a szabadkőművesek újságjánál dolgozott. Engl Arthur bankár, Herodek István részvénytársasági cégvezető és dr. Kertész Sámuel pénztárigazgató nyert még ugyanekkor felvételt. Feltehető, hogy Kosztolányi Dezsőt elsősorban ezek az újságírórtársak és Ranschburg Viktor főmester vonzotta éppen ebbe a páholyba.

Kosztolányi szabadkőművesi tevékenységét irodalmi munkássága során fejtette ki. A lapnál és más írásaiban. Ennek elismerése volt az, hogy 1916. december 18-án „második” fokba, az úgynevezett „legényfokba” avatták. A szabadkőműveseket ugyanis munkásságuk alapján, ismereteiknek megfelelően, hagyományos és szigorúan meghatározott szertartások közepette a „magasabb fokba avatják”. Kosztolányi Dezső esetében nyilván irodalmi működését ismerték el az avatáskor.

1916. december 12-én körlevelet küldtek szét a főmester és a titkár aláírásával. Ebben értesítették a szabadkőművesi páholyokat, hogy 1916. december 18-án „másodikfokú” munkát tartanak, amelyen Engel Arthurt, Herodek Istvánt, dr. Kertész Sámuel és Kosztolányi Dezsőt legényfokba avatják. Az ilyen avatási „munkát” második fokban tartott munkának nevezték.

Az értesítés még azt is tudatja, hogy a felvétel után „mesterértekezletet” tartanak, amelyen többeket avatnak a harmadik, legmagasabb fokba. Az értesítés így szól:

⁹ „Testvérek” belső használatú rövidítése.

¹⁰ Az „özvegny” az „özvegypersely” szokásos rövidítése. Ebbe a perselybe gyűjtötték minden összejevetelt követően a szabadkőművesek özvegyeinek szánt adományokat.

¹¹ „Testvéri szeretettel és üdvözléssel az előttünk szent számokban” rövidítése belső használatra.

¹² OL, P 1125, Március páholy, 1. t., 79. lap.

¹³ Cserna Andor (Budapest, 1885. április 25.–Budapest, 1933. március 23.) újságíró, zenekritikus. Pályáját a függetlenségi párti Egyetértés című lapnál kezdte, majd a Világ szerkesztőségébe került. Volt rendőri, majd törvényszéki, tíz éven át országgyűlési tudósító. 1913-tól Az Est szerkesztőségi titkára, majd haláláig zenei rovatvezetője. Oscar Wilde, Beethoven, A. France, Tolsztoj-breviáriumot készített.

Szer.: Tv.:!

Páholyunk f. hó 18-án, hétfőn este fél 8 órakor II. f.: munkát tart, amelyen: *Engel Arthur, Herodek István, dr. Kertész Sámuel és Kosztolányi Dezső* tanoncttveket fogjuk a legényfokba emelni.

A II.: munka után *mesterértekezletet* tartunk, amelynek végeztével III. f.: munkánk lesz, a melyen: *Dallos Rezső, Haas Mór és Kondor Bernát* legény tveket emeljük a mesterfokba.

A tanoncttvek sziveskedjenek a vakoláshoz¹⁴ megjelenni, mert ez alkalommal megtartandó *általános értekezleten* óhajtjuk a jövő havi munkaprogrammot megállapítani. Meg kell állapítanunk ugyanis a folyamatban lévő érdemleges kérdések fölötti vita, az év zárultával és az új év kezdetével, továbbá a sorrenden lévő fölveteli és választási munkákkal járó adminisztrációs teendők és jelentések sorrendjét. Ezek körüli teendőkhöz minden munkaerőre szükségünk lévén, jöjjetek el teljes számban.

F. hó 20-án, szerdán este félnyolc órakor az érd.:¹⁵ *Corvin Mátyás* □.-ban *Pilis Lajos* tvünk tart előadást „Erdély a háboru után” címen. Érdemes testvérünk iránti szeretetünk kifejezéseül jelenjünk meg e munkán teljes számban!

A kezes testvérek sziveskedjenek a szükséges nyomtatványokat a titkár tvtől hétfőn átvenni, mert – az idő rövidegére való tekintettel – különben az általuk ajánlott keresők a legközelebbi felvételekből kiesnek.

Tv.:i ü.: az e.: sz.: sz.:¹⁶

Titkár

Főmester.

Páholyunkban keresők: *Gottlieb Márton* posztóárakereskedő, Bpest, Mészáros-u. 9.

Kis Vilmos gyógyszerész, Budapest, VIII., Park szálloda.

Polgár Zoltán kereskedő, a „Binder és Polgár” cég tagja, Budapest, V., Katona József-utca 25.

Wolf Sziegfried a „Magyar általános hitelbank” tisztviselője, Budapest, I., Mészáros-utca 14.¹⁷

Kosztolányi Dezsőnek a második fokba történő avatását a levéltárban található iratok közül abból tudhatjuk meg, amelyben a Március páholy a Nagypáholy számára jelenti, hogy a költőt a 102. sorszámon név szerint anyakönyvezte.¹⁸

Kosztolányi Dezső nem tartozott a szorgalmas páholylátogatók közé. Nyilvánvalóan jelen volt két alkalommal: felvételekor, 1916. február 7-én és a második fokba történt

¹⁴ A szertartásos összejövetelt követő baráti lakoma.

¹⁵ Az „érdemes” szó belső használatú rövidítése. Állandó díszítő jelző.

¹⁶ Belső használatú rövidítés. Jelentése: „Testvéri üdvözlét az előttünk szent számokban.”

¹⁷ OL, P 1083, Március páholy, I. t., 70. l.

¹⁸ OL, P 1083, Március páholy, XC 38. t. 138. cs., 176. l.

avatásakor, 1916. december 18-án. A Jelenléti könyvben megtalálható az aláírása még 1916. február 28-án és 1916. április 10-én is. Ezekon az összejöveteleken megjelentek a Kosztolányival együtt felvett társak is. Kosztolányi azonban többször nem írta alá a jelenléti könyvet. Talán ennek tulajdonítható, hogy a harmadik, ebben a szabadkőművesi rendszerben a legmagasabb fokba a költőt nem avatták fel, hiszen ennek a megtiszteltetésnek feltétele lett volna a rendszeres páholylátogatás.

Mint „legény” vált ki a Március páholyból huszonhárom társával együtt. 1917. május 21-én a páholy anyakönyvéből kihúzták a nevét.¹⁹ A kiválás okaként „fedezetet” említettek. Ez volt a páholy elhagyásának szabályos útja. Kosztolányi Dezső nem a szabadkőművésseget akarta elhagyni, hanem új páholy alakításában kívánt részt venni, társaival együtt.

A megritkult tagságú Március páholy lendületén – a levéltárban talált iratok szerint – ez a veszteség mit sem változtatott. A negyvenhat főnyi tagságból a világháborúban tizenegy katona volt, de a többiek helyálltak azok helyett is. Tovább folyt a jótékonykodás, elsősorban a szabadkőművesi alapítású intézményeket: a Stefánia Gyermekkórházat, a Társadalomtudományi Társaságot, a Világ című lapot és a többi népjóléti és jótékony célú alapítványt támogatták. A békét igyekeztek előkészíteni. Eddigi tevékenységükhöz hűen a nőket szándékoztak bevonni a szabadkőművességbe. Ezért a szabadkőművesek nőrokonai, pontosan meghatározva: hajadon nőtestvérei, a feleségek és az özvegy édesanyák, az úgynevezett „nővérek” számára külön forgatókönyvvel összejövetelt szerveztek. A népbetegségek leküzdésével foglalkoztak, elsősorban a tüdőbetegségek ellen harcoltak. 1918-ban tizenkét pontba foglalt követeléseiket terjesztették elő a szabadkőművesi főhatóság részére. Ennek második pontjában nyíltan követelték azt, hogy a magyar szabadkőművesség élére állítsanak radikális vezetőket.

Ezek után kövessük Kosztolányi Dezsőt szabadkőművesi útján! Nem a szabadkőművességgel történt esetleges meghasonlás vezette Kosztolányit, amikor kivált a Március páholyból. Célja – mint rámutattam – az volt, hogy új páholy alapításában vegyen részt.

Az eddig bemutatott tények mostanáig ismeretlenek voltak, ez az első közlésük, a levéltári források alapján. A szabadkőműves Kosztolányiról azonban már Réz Pál is írt 1984-ben.²⁰ Utalt ugyan rá, hogy „Kosztolányi 1916-ban lett szabadkőműves”, de a Március páholyának még a neve sem szerepel a cikkben. Közli azonban annak az új páholyának a nevét, amelynek egyik alapító tagja volt költőnk. A kérdéses páholy neve Világ lett. „1917. május 22-én részt vett a 'Világ' nevű páholy alapításában: ekkoriban a 'Világ' című napilap belső munkatársa volt” – írja Réz, forrásra történő hivatkozás nélkül.

Levéltári kutatásaim Réz Pál megállapításait alátámasztják. A levéltár ugyanis őrzi a Világ páholy alapító tagjainak névsorát is. A következőkben ezt a névsort közlöm abban a sorrendben, ahogyan a levéltár megfelelő iratán található.²¹ Az alapító tagok foglalkozása, születési helye, éve, lakásának címe, annak a páholyának a neve, amelyben felvételt

¹⁹ OL, P 1083, Március páholy, XC 38. t. 138. cs., 224. l.

²⁰ RÉZ Pál, *Kosztolányi-mozaik*, Kortárs, 1984/9. Többek között a költő egy szabadkőművesi versét közli (1459–1460), Vargha Balázsról hivatkozva, aki eszerint „1972-ben a költő hagyatékából tette közzé”.

²¹ OL, P 1083, Világ páholy, CXXIII. 146. cs. 124. 7. t. 44., 7. l.

nyert, a felvétel napja és a II., illetőleg a III. fokba történt emelésének időpontja is olvasható az íráson, valamint minden egyes tag aláírta a lapot. Ennek a névsornak ez az első közlése.

Ságody Gyula dr. ügyvéd	Budapest, 1863. október 25.	V. Honvéd u. 8.	Eötvös (Budapest), 1890. XII. 18.	1891. V. 24.	1891. X. 8.
Zárai Samu, műszaki, elektrotechnikai és olaj nagykereszk.	Szeged, 1867. december 21.	VI. Aradi u. 66.	Március (Budapest), 1909. XII. 17.	1910. V. 9.	1910. XII. 12.
Jancsó Károly író, „Világ” munkatársa	Vaskóh (Bihar megye), 1875. szeptember 30.	II. Retek u. 5.	László király (Nagyvárad), 1904. V. 17.	1904. V. 17.	1905. V. 30.
Gábor Ignác, tanár, Gáborféle fiú internátus igazgatója	Komlós, 1868. április 13.	VI. Munkácsy u. 21.	Reform (Budapest), 1908. II. 3.	1908. XI. 30.	1909. III. 29.
Veres Mihály dr. vegyész, a „Pester Lloyd” munkatársa	Temesvár, 1885. február 25.	V. Pozsonyi út 4/c.	Március (Budapest), 1909. V. 17.	1910. III. 31.	1910. XII. 12.
Ziffer Hugó dr. orvos	Budapest, 1877. február 23.	IV. Károly körút 4.	Kazinczy (Budapest), 1910. IV. 21.	1913. X. 6.	1914. II. 16.
Molnár Nándor, Leszámloló és Pénzváltó Bank főtisztviselője	Koháryháza, 1869. szeptember 18.	VI. Andrássy út 92.	Március (Budapest), 1910. X. 31.	1911. V. 25.	1912. I. 8.
Wolf Sándor, Wolf Lajos és fia cég tagja	Budapest, 1874. szeptember 2.	V. József tér 9.	Március (Budapest), 1910. X. 31.	1911. V. 15.	1912. I. 8.
Berczeller Gyula, divatárkereskedő	Balassagyarmat, 1868. július 23.	VI. Andrássy út 13.	Március (Budapest), 1911. II. 13.	1912. I. 8.	1912. V. 13.
Forgách Jenő, Magy. Bank és Keresk. r. t. főtisztviselője	Budapest, 1876. június 3.	VI. Szondy u. 90.	Március (Budapest), 1912. XII. 16.	1913. X. 6.	1914. II. 16.
Sellő Miksa, MÁV mérnök	Somogy-Nagybajom, 1884. ápr. 18.	VII. István út 20.	Március (Budapest), 1912. XII. 16.	1913. X. 6.	1914. II. 16.
Dallos Rezső, Magy. Bank és Keresk. r. t. igazgatója	Budapest, 1882. december 22.	I. Mészáros u. 10.	Március (Budapest), 1915. IX. 27.	1916. IV. 17.	1916. XII. 18.

Engel Artúr, Magy. Bank és Keresk. r. t. cégvezetője	Pusztamogyorós, 1885. február 11.	VII. Akácfa u. 36.	Március (Budapest), 1916. II. 7.	1917. I. 29.	1917. V. 7.
Kosztolányi Dezső, író, Pesti Napló munkatársa	Szabadka, 1885. március 29.	I. Fehérváry út 15/a.	Március (Budapest), 1916. II. 7.	1916. XII. 18.	–
Benedict Miksa, magyar tudakozódó egylet irodafőnöke	Torontál Józseffalva, 1869. november 4.	VII. Damjanich u. 18.	Március (Budapest), 1916. V. 15.	1917. IV. 2.	–
Bokor Mór dr. orvos	Nagy-Surány, 1869. május 27.	VI. Király u. 91.	Március (Budapest), 1916. V. 15.	1917. IV. 2.	–
Hegedűs Zsigmond, műkereskedő	Haraszi (Abaúj megye), 1862. febr. 14.	VI. Dalszínház u. 1.	Március (Budapest), 1916. V. 15.	1917. IV. 2.	–
Pilisi Lajos, író, „Világ” munkatársa	Kalocsa, 1878. február 24.	VII. Népszínház u. 20.	Március (Budapest), 1916. V. 15.	1917. IV. 2.	–
Nádasdi Baán Achilles dr. ügyvéd, Pénzügyintézet Központ ügyész	Tarca, 1882. május 30.	VI. Veres Pálné u. 10.	Március (Budapest), 1917. II. 5.	–	–
Frankl Manó, bőripari ve- gyész	Gyulafehérvár, 1876. március 2.	VI. Vörösmarty u. 73.	Március (Budapest), 1917. II. 5.	–	–
Kiss Vilmos, gyógyszerész	Kula, 1892. november 17.	Park szálló Baross tér	Március (Budapest), 1917. II. 5.	–	–
Vadász Henrik, lapkiadó	Vadász (Arad m.), 1874. június 22.	V. Csáky u. 8.	Március (Budapest), 1913. XII. 1.	1914. XI. 16.	1915. V. 17.

A lista hátán a következő, ugyancsak kézirásos jegyzet található:

A 'Világ' páholy alapító tagjainak túloldali névsorát hitelesítjük:

Dr. Ságody Gyula 3.: id. főm.:

Jancsó Károly 3.: id.: titkár

Berczeller Gyula 3.: id.: 1. felügyelő

Dallos Rezső 3.: 2. felügyelő

Gábor Ignác 3.: id. szónok

2055/1917 szám

Látta a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy

Budapest kel. 1917 június hó 30.

h. nagymester

pecsét

Murai
h. főtitkár

A huszonkét alapító tag között több, élesen elkülöníthető csoport rajzolódik ki. A Le-számítoló és Pénzváltó Bank, a Pénzintézeti Központ és a Magyar Bank és Kereskedelmi rt. munkatársai, az utóbbinak vezető állású dolgozói, alkalmazottai, kereskedők, ügyvédek, vegyészek, orvos, tanárok, gyógyszerész és végül írók, újságírók, lapkiadó.

Ennek az utoljára említett csoportnak volt tagja Kosztolányi Dezső. Ide tartozott a Világ munkatársai közül még Jancsó Károly és Pilisi Lajos, továbbá Vadász Henrik lapkiadó. Mindhárman idősebbek voltak Kosztolányi Dezsőnél, és régebben beléptek már a szabadkőművesek közé. Jancsó Károly és Pilisi Lajos ekkor már a szimbolikus rendszer legmagasabb fokát, a mesterfokot is elérte. Feltehető, hogy elsősorban ők kezdeményezték az új páholy alapításában való részvételt: ők hatottak Kosztolányi Dezsőre, őket követte a jeles költő. Ekkor már Kosztolányi Dezső a Pesti Napló munkatársa volt.

Az új páholy ideiglenes főmestere, dr. Ságody Gyula is régi ismerős. Akkor ünnepelte a Március páholy tagságának huszonötödik évfordulóját, amikor Kosztolányi Dezső felvételt nyert.

A páholyneveket és jelmondatokat *Páholyneveink* című, már idézett munkámban vizsgáltam meg elsőként. Nem lehetetlen, hogy ez a páholy nevét a Világ című lapról nyerte. Ezt annak szabadkőművesi elkötelezettsége, támogatottsága valószínűsíti, továbbá az, hogy több alapító tag dolgozott a lapnál belső munkatársként. Érdekessége a páholyneveknek az is, hogy a páholy jelmondatát ebből készítették: Világ–Világbéke!

1917-ben, tehát az első világháború negyedik évében ez a jelmondat nyilvánvalóan több volt filozofikus kijelentésnél. Az akkor már általános békevágy tömör kifejezése lett.

A Világ páholy irataiból megállapítható, hogy a páholy szélsőbaloldali beállítottságú volt, antiklerikális akciót indított. Ebben az ügyben naponta tartott a páholy ügyeletet a Nagypáholyházban, a Podmaniczky utca 45. szám alatt. Hamarosan kiállt a választójog követelése mellett, a középosztály érdekeit érintő kérdésekben, a különböző népbetegségek (pl. a nemi betegségek, a TBC) ellen szervezett mozgalmat indított. Gábor Ignác²² fiúnevelő intézetét, majd a vándordíák mozgalmat a páholy mindvégig kitartóan támogatta.

Réz Pál cikkére utalva említem, hogy a levéltári anyag valóban dr. Ságody Gyulát említi a páholy választott vezetőjeként, de – mint minden páholyinak – a Világ páholyának az élén nem nagymester, hanem főmester állott, ellentétben az idézett cikk megjelölésével.

Nem lehetetlen, hogy a Réz Pál tanulmányában ismertetett *Láncvers* a Világ páholy másik alapítójának temetésén hangzott el. Forgách Jenő keresztnévének rövidítése ugyanis könnyen olvasható kézírásban „I”-nek. A páholytárs Kosztolányi nagyobb valószínűséggel írhatta az ő halálára, mint egy másik páholy tagjának emlékeztérére. Réz Pál feltételezése szerint ugyanis esetleg Farkas Imre hivatalnok, a Könyves Kálmán, az Előítéletek Legyőzéséhez című páholy tagjának temetésén hangzott el a vers.

²² Gábor Ignác (Abaujkomlós, 1868. április 13.–Budapest, 1945. január 10.), irodalomtörténész, műfordító. Budapesten és a párizsi Sorbonne-on végezte egyetemi tanulmányait. Az 1900-as évek elején fiúnevelő internátust alapított. 1909-ben létrehozta és öt éven át vezette a Vándordíák Egyesületet. Ez turista egyesület volt diákok számára. Szerkesztette a Vándordíákok Évkönyvét. Az első világháború elején diákjóléti mozgalmat irányított. 1918–19-ben Forradalmi Könyvtár címmel sorozatot indított. Fordított szanszkritből, franciából, olaszból és más nyelvekből.

A most feltárt iratanyag birtokában határozottan állíthatjuk, hogy – ellentétben Réz Pál megállapításával – Kosztolányi fontos szerepet vállalt páholya életében. Évről évre tagja volt az úgynevezett „Irodalmi Bizottságnak”. Ez a szervezet nemcsak irodalmi igényeket szolgált, mint a neve mondja. Ezen kívül irányította a páholy életét, szervezte jótékonyági és egyéb mozgalmait. A páholy előzőekben vázolt sokirányú és igen radikális tevékenységében tehát Kosztolányi Dezsőnek irányító, vezető szerepe volt.

Egy „nővér-munkára” szóló meghívó is található a páholy iratanyagában.²³ A szabadkőművesek nőrokonai számára rendezett műsoros est meghívóján a bemutatott számok között említés esik kilencedik műsorszámként Kosztolányi Dezső testvér láncbeszédéről. Ennek a szövege nem található a páholy iratai között.

A következő szöveggel hívták meg az illetékes vendégeket az ünnepségre:

Meghívó

a Világ □ 1918. év március hó 17.-én este ½7 órakor
a páholyház szentélyében tartandó
nővér-munkájára,
amelynek keretében március idusát is ünnepeljük.

Munkarend:

1. Szertartásos megnyitás.	6. Ének-szám: Baán Gizella nővér.
2. Nővérek bevonulása.	7. Március idusa: Pilisi Lajos szónok tv.:
3. Megnyitó beszéd: Ságody Gyula dr.
főmester tv.:	8. Zeneszám. Özvegypersely.
4. Ének-szám: Pilisiné Pálfy Boriska nővér.	9. Láncbeszéd: Kosztolányi Dezső tv.:
5. Ringer Lili nővér előadása.	10. Nővérek kivonulása. Szertartásos bere-
kesztés.

Az orgonánál Rékai Nándor tv.:

A szer.: ttv.: -et és nővéreket ehhez a díszmunkához, valamint az ezt követő ünnepi vakoláshoz szeretettel meghívjuk.

Tv.: szer.: az e.: sz.: sz.: -ban

Kiss Vilmos
titkár

Dr. Ságody Gyula
főmester.

A vakoláshoz a jegyeket (személyenként 7 K 60 f.) f. hó 15-ig kell a háznagyi hivatalnál megváltani.

Kosztolányi Dezső tehát a szabadkőművességbe történt, 1916-os belépésétől fogva tevékeny tag volt. Erre vall az is, hogy új páholy alapításában vett részt. Irodalmi rangján kívül nyilván szabadkőművesi buzgalmát méltányolták páholytársai, amikor a páholyéletet irányító „Irodalmi Bizottság” tagjává választották. Szónoki képességeit is a páholy javára fordították, egy sírverset mondott, és egy ünnepségen őt kérték fel a záró szónoklat elmondására.

²³ OL, P 1083, CXXIII. 146. cs. 124. 7. t., 44. Világ páholy, 49. I.

LÖKÖS ISTVÁN: ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 233 l. (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 10).

Lökös István vállalt kutatási feladatát Hadrovics László 1970-ben, a *Délszláv filológiánk a felszabadulás után* című tanulmányában tűzte ki (Filológiai Közlemény, 1970, 3–4), amikor a Zrínyi-kérdés kapcsán megállapította, hogy Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiája minden további kutatás alapja, egyúttal pedig jelezte, a *Szigeti veszedelem* kapcsolatban van még felkutatni, megismerni való – éppen a 15–16. századi horvát költészet tüzetes vizsgálata terén. Utalt arra, hogy nem ismerik a kutatók azt a horvát krónikát, amely Zrínyi Miklósnak, a költőnek egyik forrása volt, és amelyből azt az adatot merítette, hogy Zrínyi ölte meg a szultánt, valamint Képes Géza nyomán arra is figyelmeztetett, hogy a *Szigeti veszedelem*ben is vannak középrimes sorok, amelyek a 15–16. századi horvát költészetnek „szinte elengedhetetlen kellékei”, és hozzátette: „lehet, hogy Zrínyi önkéntelenül is horvát reminiscenciák hatása alá került a verselésében”.

Ezeknek a kérdéseknek jobb és szélesebb körű megismerését szolgálja Lökös István munkája, amelyben a szerző a közismert világirodalmi (elsősorban olasz) háttér mellé odarajzolja immár a délszlávot is az 1501 és 1638 közötti időszakban – Marko Marulić *Judit* című eposzának megírásától a nagy dubrovnikai eposzíró, Ivan Gundulić haláláig. Lökös István nem úttörő a problémák felvetésében, hiszen Margalits Ede és Hajnal Márton kompara-

tisztikai értekezései a századfordulón (1903, 1905), majd Szegedy Rezső (1915), Bajza József (1937) és Hadrovics László (1938) tanulmánya biztosította a *Szigeti veszedelem* kapcsolatos vizsgálatok kontinuitását, s ezek a tapasztalatok a háború után Klaniczay Tibor 1954-es, illetve 1964-es Zrínyi-monográfiájának Karnarutiéről szóló mondataiban szintetizálódtak. Király Erzsébet 1993-as *Szigeti veszedelem*-kiadásának előszavában a minket érdeklő horvát relációt (Karnarutić szerepét az eposz megformálásában) Klaniczay Tibor megállapításaként nyomatékosítja, és hangsúlyozza jelentőségét az addigi nézetekkel szemben. Csuka Zoltán *A jugoszláv népek irodalmának történetében* (1963) már betekintést kínál a magyar olvasónak Marko Marulić, Brne Karnarutić és Ivan Gundulić munkásságába, most pedig Lökös István nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy Zrínyi Miklós hőskölteményének horvát epikai előzményeit tárja fel. Azokra a jelenségekre irányítja a figyelmet, amelyek a magyar kutatókat Lökös Istvánhoz hasonló részletességgel még nem foglalkoztatták. Lökös a horvát nyelvű műepika olyan alkotásainak elemzését végezte el, amelyek közvetve-közvetlenül a *Szigeti veszedelem* szövegébe, még inkább pedig Zrínyinek, a költőnek a tudatába épültek, anélkül azonban, hogy vállalta volna a költő horvát irodalmi ismereteinek vizsgálatát, mert feltételezhetően ezek az ismeretek alaposabbak voltak, mint

amennyire eddigi ismereteink alapján gondolni lehetne. Lőkös István monográfiajának írása közben kettős feladatot vállalt: megbízható képet akart rajzolni a horvátországi (elsősorban a horvát, de ugyanúgy a latin nyelvű) műepika történetéről a maga kijelölt 1501 és 1638 közötti időszakban, másodsorban olyan eszmetörténeti fejlődésvonalat, alakulástörténeti görbét kívánt felrajzolni, amely azt mutatja meg, hogy Marko Marulić művészetétől Brne Karnarutić versén át egyenes út vezet Zrínyi költői műhelyéhez, Marko Marulić *Judit* című eposzától Karnarutić históriás énekén át Zrínyi *Szigeti veszedelem* című hőskölteményéig. Kitekintésként pedig – a feltételezhető kiágazásokat is érintve – Ivan Gundulićig nyomozza az eposzműfaj, a török veszedelem és Szigetvár ostroma kérdésének összefonódását is. A fejlődésvonalnak két ága van: az egyik a műformát, a másik az eszmét célozza. Lőkös István mind a két ágon nyomoz. Nyomban megállapíthatjuk, hogy nem egyforma mértékben tett eleget a szerző mindezen elvárásoknak. Biztosabban mozgott a monográfiaírásnak a jelenségeket leíró és azokat összevető szférájában, s bizonytalanabb volt, amikor eszmetörténészként kellett megnyilatkoznia: sok kérdés tisztázását nem vállalta, azokat a horvát irodalomtudomány feladatának tudta be.

Joggal áll Lőkös István figyelmének előterében Marko Marulić műve, amelynek egy kismonografiát kitevő figyelmet szentelt könyvében *A Marulić-jelenség* címmel. A magyar világirodalom-ismeretben szinte teljesen ismeretlen spliti-spalatói író a horvát irodalom első nagy egyénisége, aki a középkor és a reneszánsz határán egyként mesterien kezelte a középkori világ anyanyelvét, a latint és anyanyelvét,

a horvát nyelv spalatói dialektusát. Marulić tudott mind a teológus, mind a világi értelmiségi ember módján gondolkodni és magasrendű műveket alkotni. Ő az, akit Hadrovics László 1938-ban a „régii horvát irodalom legegységesebb elméjének” mondott. Világi ember volt, aki a bűnös fiatalkor után fordult a valláshoz, „tért meg”, és 1500-ban elkészítette Kempis Tamás *Krisztus követése* című művének horvát fordítását, majd 1501-ben megírta *Judit* című elbeszélő költeményét, amely majd húsz év múlva jelenik meg nyomtatásban. „Amennyire istenfélő, annyira tudós” író lehetett Marulić, ahogyan egyik modern horvát életrajzírója minősítette, főképpen ha arra gondolunk, hogy szépírói munkái szorosan összefüggnek a vallással kapcsolatos elmélkedő karakterű, példázatszerű alkotásaival. Egyszerre képviselte a jámborságot, a tanultságot és a szépen szólást, tehát a pietást, az erudíciót és az eloquentiát, ezeket az Erasmus hirdette erényeket.

Annál feltűnőbb, hogy Lőkös István a teológus Marulićnak szentel kiemelt, részletekben bővelkedő figyelmet, amit akkor fogadhatunk el célravezetőnek, ha mindenekelőtt a szempontunkból elsősorban érdeklélő *Judit*-eposzban is a teológus tettét értékeljük. Holott költői alkotásról van szó, amelynek nem teológiai vonatkozásai vannak, hanem bibliai kapcsolódásai. Lőkös István könyvének Marulićról szóló fejezetében a kívánatosnál terjedelmesebb figyelmet szentelt a morálteológus írónak. Viszont még a kívánatos időrendet is elhanyagolva a Kempis-fordítást csak a Marulić-fejtegetések nyolcadik fejezetében tárgyalja, és ott Kempis hatását elhanyagolhatóan mondja, hogy nyomban utána megállapítsa: „ter-

mészetes, hogy a vallástudományok iránt fogékony, egyúttal költői ambíciókat is dédelgető Marulićot megragadta a modern ájtatosság, Kempis Tamás művéből megismert, spekulativitástól mentes gyakorlatiassága, az erények napi gyakorlására vonatkozó és a mindennapi vezeklés szükségességét hangsúlyozó intelme, s a hitélet érzelmi alapozottságú átélése” (37). Valójában a Kempis-fordítás szerepet játszhatott a Judit-eposz eszmei kialakításában, s feltételezhetően az 1506-ban megjelent *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum* című traktátusában is, amely vagy párhuzamosan formálódott a Judit-eposszal, vagy közvetlenül követte azt. Erre vall Lőkös Istvánnak az a megfigyelése, hogy a *De institutione bene vivendi...* negyedik könyvének negyedik fejezete, amely az igazság és a hazugság kategóriáit vizsgálja, felmenti Juditot, aki csellel ölte meg Holofernészt. Lőkös a pia fraust emlegeti, de említhette volna a vis maiort is, amikor – Marulić szavaival – „olykor mégis szükséges alakoskodni, titkolózni és hazudni”, hogy súlyosabb bünt ne kelljen elkövetni. Lőkös István idézi Marulićnak a sorait, amelyek egyúttal a Judit-történet összefoglalóját adják: „És mégis, ki merné elítélni az özvegy Juditot a ravaszságáért, csalásáért és tiszta hazugságáért, amellyel felszabadította szülőföldjét a megszállás alól, egész Júdeát pedig, azaz Isten népét a rabság veszedelmétől” (27). Szerzőnk nem tudott ellenállni a csábításnak, és Marulić művét nem a költő, hanem a moráleteológus alkotásaként szemlélte, és nem vette kézbe E. R. Curtius nevezetes művét, amelyben azt a megállapítást is megtalálta volna Jeromosról, Marulić földijéről szólva, hogy a Biblia „nem csupán szent dokumentum, hanem irodalmi mű is”.

Szembeötlő, hogy Lőkös István ragaszkodik például az in medias res eposzi követelményéhez akkor is, amikor azt nem leli fel Marulić eposzában. Idézi magának az eposznak a teljes címét: „Spalatói Marko Marulić könyve, amelyben Juditnak, a szent özvegynek története található horvát versekbe szedve, hogyan öli meg Holofernészt, a hadvezért tulajdon hadserege kellős közepén, és szabadítja meg az izraeli népet a nagy pusztulástól” (214). Érthetetlen, hogy ebben a terjedelmes címben látja az in medias res meglétét az eposzban, mondván, így biztosította Marulić a „medias res kezdést és a retrospekciót is”. Valójában nem talál sem az egyiket, sem a másikat, de az epizódoknak sincs meg az a szerepük, amelyet a szerző az eposzi cselekményépítés szabályainak ismeretében feltételezett. Egyenes vonalú az eposz cselekménye, s Judit csak a harmadik énekben kapcsolódik az eseményekbe, amikor Holofernész serege Betulia falai alá érkezik, s azután halad tovább a történet a végkifejlet felé.

Lőkös István monográfiájának másik vitatható tétele a „po običaju naših začinjavac” kifejezés értelmezése és értékelése. Lőkös szerint Marulić „éles különbséget tesz az általa rímfaragónak tekintett hazai versszerzők (začinjavac) és a régi poéták (starih poet), azaz az ókori mesterek között” (63). A szerző láthatóan úgy értelmezte Marulić előszavának ezt a kitételét, hogy a hazai versszerzőket lenézte, másodrendűeknek, „rímfaragóknak” tartotta. Azonban Marulić eposzában nem talál alapot erre a feltételezésre. Valójában Marulić egyforma tisztelettel beszél mind a horvát nyelven verselőkről (hiszen maga is horvát nyelven írta eposzát!), mind a követett mintáit megalkotó régi poétákról.

A horvát verstani irodalom már tisztázta Ivan Slamnig dolgozatával a začinjavac kérdését: Marulić előszava szerint a začinjavac a költő horvát nyelven. Sajnálatos az is, hogy míg Lőkös István gondosan számba veszi a „régí poéták”, elsősorban Vergilius, majd Dante követésének adatait, a „mi versszerzőink szokását”, tehát a horvát nyelvű verselés jellemzőit nem írja le, holott nyilvánvalóan arról a „kétszer rímelő izoszillabikus tizenkettős sorfajról” van szó, amelyről maga a szerző is közli, hogy már Marulić előtt is ismerték, és egy 1363-ból származó adatra hivatkozik, majd közli, hogy a 15. században már alkalmazták Zadar, Dubrovnik és Split horvát poétái.

A Marulić-fejezetek kapcsán végül sajnálni kell, hogy Lőkös István megállt a Judit-eposz elemzésénél, az erre következő majd 25 év költői termésének már alig vagy egyáltalán nem szentelt figyelmet. Latin nyelven írt Dávid-eposzt, amely csak 1954-ben jelent meg, még emlegeti, de nem nyomatékosítja a Judit-epossal rokon tematikáját. Nem említi a Herkulesről szóló Marulić-művet, csak annak 1519-es, Erasmust emlegető ajánlását figyelte meg. Pedig páratlan alkalom nyílt, hogy egy Marulić-monográfia teljességével mutassa fel a magyar irodalomtudományak a spliti író, aki Beriszló Péter horvát bán és veszprémi püspök baráti köréhez tartozott. Az azonban kiteszik Lőkös István munkájából, hogy Marko Marulić Kempis Tamástól eljutott Erasmusig, aki az 1510-es években éppen Jeromos műveivel foglalkozott.

Lőkös István könyvének másik nagyobb egységében Brne Karnarutić munkásságával, azon belül elsősorban a *Vazetja Sigeta* (*Sziget várának elfoglalása*) című epikus költeményével foglalko-

zik. Jelentős fejezete ez az értelmezésnek, hiszen Karnarutić művéhez nem Zrínyi Miklós hőskölteménye felől közelít. Az ilyennek, azaz a Zrínyi–Karnarutić-kutatásnak a magyar tudományban immár százéves a múltja. Lőkös István Karnarutić mintája és példája, Marko Marulić Judit-eposza felől közelíti meg a *Szigeti veszedelemben* is tetten érhető zadari-zárai katonaköltő művét. A szerző e mű jelentős közvetítő szerepét mutatja be dolgozatában. Egyet lehet érteni azzal a célkitűzéssel, hogy „körvonalazza”, milyen módon illeszkedik Karnarutić műve a törökellenes horvát műepika „Marulićtól Gundulićig ívelő folyamatába”. Az új horvát irodalomtörténet-írás java eredményeinek ismeretében mód nyílt számára, hogy a magyar filológia Karnarutić-képét újrarajzolja. Nem mindenben lehet azonban egyetérteni azzal az állítással, hogy ezeknek az új interpretációknak valódi „nóvuma” az, hogy a vizsgálódás körébe került Karnarutić másik műve, a *Ljubav i smrt Pirama i Tižbe* (*Pyramos és Thisbe szerelme és halála*) című műve is, mint ahogyan problematikusnak tetszik az a feltételezés, hogy azért ajánlotta Ovidius-átdolgozását éppen Verancsics Antalnak, mert felismerte, hogy a zadariak a „török elleni védelmet... elsősorban a magyar királytól és alattvalóitól remélhették és nem annyira Velencétől” (126). Legnagyobb eredménye az újabb horvát vizsgálódásoknak Karnarutić Marulić-recepciójának tüzetes kivizsgálása. Lőkös István Franjo Švelec elemzésére támaszkodik, aki Marulić és a 16–17. századi zadari költők kapcsolatait vizsgálta. E dolgozatból vette példatárát is, de nem tud Pavao Pavličić frissebb, 1989-es dolgozatáról a spliti Mogučnosti című folyóirat Marulić-számában, amely a legrészlete-

sebb a Marulić–Karnarutić-kapcsolatok kimutatásában. Pavličić számba vette a motívumokban, az eposz struktúrájában, nyelvében tetten érhető Marulić-hatásokat, de azokat a pontokat is, amelyek a különbözőségekről vallanak. Ez utóbbiak között a legfontosabb talán az a megfigyelés, hogy Karnarutić nem fejlesztette művét a *Judit* mintájára valódi eposzá, hanem a históriás ének szintjén tartotta, mert egyetemes jelentést nem tudott történetének adni. Ellenben Karnarutić volt az, aki Szigetvár „veszedelmében” meglátta az eposzi lehetőséget!

Az értekezés írója igazán elemében akkor volt, amikor két szöveget vethetett össze: Marulic Judit-eposzát a Bibliával, Karnarutić *Szigetvár elfoglalását* Ferenc Črnko *Sziget megszállása és elfoglalása* című beszámolójával. Črnko szövegét a maga tolmácsolásában idézi, noha a Rúzsa Lajos és Angyal Endre *Cserenko és Budina* című közleményében (Századok, 1971, 1) elérhető magyar fordítását is használhatta volna.

Elszalasztott alkalomnak tetszik, hogy Lőkös István mellékesen érinti csupán azt a Zrínyinél megszólaló és a *Szigeti veszedelemben* kiteljesedő gondolatot, hogy Isten a törököt a magyarok bűne miatt büntetesként küldte a nyakukra. Hivatkozik Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájának megfelelő fejezetére, amelyben éppen e gondolattal kapcsolatban Klaniczay azt állította, hogy ebben a felfogásban Zrínyi a „reformáció eszmekörére támaszkodik”. A magyar eszmei örökség erre látszik utalni, ám Zrínyinek horvát és katolikus forrásai is voltak. Ugyanez a gondolat, amelyet Marko Marulić szólaltatott meg, Karnarutić révén nyilvánvalóan bekerült Zrínyi tudatába.

Kevésbé sikerült és kevésbé meggyőző Lőkös István könyvének Gundulić-fejezete (188–202). Nyilván a teljesség igénye sugallta, hogy foglalkozzon Gundulićtyal és nagy művével, az *Osman* című barokk eposszal. A szerzővel együtt tehetjük fel mi is a kérdést: „eljuthatott-e Zrínyihez valamely kézíratos változata” a horvát eposzhoz?

A könyv kiegészítő fejezetei közül a Sztárai- és a Tinódi-analógiák a legtöbb mondóak, noha a Sztárai–Marulić érintkezés ténye inkább feltételezés, hiszen Marulić egyes életrajzírói szerint nincs semmi bizonyossága annak, hogy Marulić Padovában tanult. Mindenesetre szép filológiai fegyvertény lenne e kérdés megválaszolása!

Néhány apróbb megjegyzést is igényel Lőkös István könyve. Hadrovics László neve kimaradt a névmutatóból, holott a szövegben említi nevét. Elkerülte a figyelmét Vladimir Vratovićnak *Hrvatski latinizam i rimska književnost (Horvát latinitás és a római irodalom, Zágráb, 1989)* című tanulmánykötete, amelyben értekezés olvasható a latin és a horvát nyelvű *Davidiaszról*, a latin nyelv és a nemzeti nyelvek viszonyait vizsgáló dolgozat pedig foglalkozik Marulić *Judit*-jával, valamint Marulić és Beriszló Péter kapcsolatával.

Lőkös István, a fentiekből is kitetszik, a magyar tudományosság szempontjából jól minősíthető témát dolgozott fel, amikor a 16–17. századi horvát törökellenes műepikát és Zrínyi Miklós gondolkodását vizsgálta, valamint a *Szigeti veszedelem* mögé odarajzolta a horvát eszmei-irodalmi hátteret is, kiegészítve ilyen módon eddigi Zrínyi-ismereteinket. Felfedte, hogy a horvát irodalom szintén kidolgozta azokat

az eszmei téziseket, amelyek Zrínyi felfogásának is sarkalatos tételei. Nevezetesen azt, hogy Isten büntetése a török veszedelem, és hogy az idegen túlerővel a számbelileg kisebb, de erkölcsileg tiszta és egységes közösség képes megküzdeni.

Lőkös István elsősorban filológusként s kevésbé műértelmezőként vagy szellem-

történészként vizsgálta a három adriai város: Split-Spalato, Zadar-Zára és Dubrovnik-Raguza íróinak a törökellenesség jegyében írott műveit. Megállapításait legtöbbször hitelesíti a horvát irodalomtörténet-írás. Szerzőnk nagyjából naprakészen forgatta forrásait.

Bori Imre

EISEMANN GYÖRGY: SZIMBÓLUM ÉS METAFIZIKUM KOMJÁTHY JENŐ KÖLTÉSZETÉBEN

Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1997, 208 l.

Komjáthy Jenő az a fajta különös költő, akinek a verseit kezdettől igen kevesen olvasták; mégis lírikusok, irodalmárok számára nyomatékosan számon tartott példa, visszatérő, újraprofilált téma. Vajon miért? Napjainkban is tanúi lehetünk az élő jelenségnek. Évtizedek után, 1989-ben jelent meg verseinek és válogatott prózájának kiadása (Rába György gondozásában), s az utóbbi években immár a harmadik olyan elmélyült tanulmányt tarthatjuk a kezünkben, amely különös figyelmet szentel a költőnek. (NAGY Attila Kristóf, *Szemlelmi bonctan*, Bp., 1992; S. VARGA Pál, *A gondviselésihittől a vitalizmusig*, 1994; s jelenleg Eisemann György munkája.) Mi indokolja ezt a fokozott érdeklődést?

Eisemann György könyve válaszok sorát adja a felvetett kérdésre. Elsőként úgy térképezi fel az eddigi irodalomtörténeti megállapításokat, hogy nem elégszik meg az alkalmazott minősítések fogalmi tisztázásával, hanem e fogalomtisztázások feltételrendszerét, háttérét is megvilágítja. Azaz: Komjáthy Jenő költészete megközelítésének szemléleti kereteit jelöli ki, középpontba állítva – a címben is kiemelt

– „szimbólum” és „metafizikum” jelenségeit. Pontosítja, milyen értelemben tekinti a Komjáthy-lírárt „metafizikus”-nak. E jelző kapcsán hangsúlyozza filozofikum és költészet alapvető különbözőségét. Őv az immanens filozófiai kategóriákkal való megközelítéstől. Lírikus, líra esetében csakis a „műformában megjelenő” világkép metafizikai voltáról van szó. A költő, a költészet oldaláról annak „metafizikai igényéből” indul ki, mint az evilági ismereteken túli, transzcendens tudás felfedezésére irányuló törekvésekből. Az ilyen értelmű költői metafizika eredendően vonzódik a szimbolikus kifejezéshez. Eisemann ezen az összefüggésen belül azt állítja reflektorfénybe: lehet-e a kettő (metafizikus igény és szimbolizáció) között esztétikai kapcsolat? Majd így kérdez tovább: ha lehet, miként alakul ki? milyen változatokat, módokat alkot? Úgy véli, hogy a kettő esztétikai kapcsolatának módja, típusa, árnyalata stb. az, amely összehasonlíthatóvá tesz hasonló nemzetközi művészeti folyamatokat egymással. Köztük elhelyezhetővé tesz például egy Komjáthy Jenő által megteremtett lírát; hozzásegíthet annak körülhatárolásához,

hogy mi tekinthető egyik vagy másik költészetben (például Komjáthy Jenő lírájában) egyedinek, eredetinek.

Következő lépésként megkülönbözteti a „filozófiai szimbolizmust” a „stiliztikai szimbolizmustól” (Horváth János). R. Ingarden, E. Cassirer, Ch. Morris, S. Langer, W. K. Knight nyomán, Tamás Attilát, J. Derridát felidézve, kutatási eredményeiket önállóan szintetizálva felsorakoztatja és kifejti a finom árnyalati s mégis lényeges hordozó különbségeket. Eszerint kiemeli, hogy a „filozófiai szimbolizmus” esetében forma és idea, kép és fogalom, hasonlat és gondolat között nem „viszony” áll fenn, hanem megfelelés, sőt azonosság, eggyé válás. Jelentő és jelentett azonos, egybeesik, látható a láthatatlannal egyesül. Joggal idézi fel ez a romantika esztétikai felfogását, például Schelling „Sinnbild”-jét (mint eszme és kép összekapcsolását) – abban az értelemben is, amelyben ezt H. G. Gadamer említi.

Eisemann György egyetértően hivatkozik Nagy Attila Kristóf találó megállapítására: Komjáthy Jenő attitűdjében szimbolista, stílusában romantikus. Saját gondolatmenete mindkét vonatkozást jelentéke nyen kibővíti, elmélyíti a kijelentés tartalmát. Az ily módon körvonalazott „filozófiai szimbolizmus” segít Komjáthy Jenő szimbolizmusa egyedi karakterének közelebbi meghatározásához; költői létmódja, alkotásmódja, poétikája helyének kijelöléséhez a „szimbolizmus” művészi irányain, világirodalmi változatain belül.

Eszerint Komjáthy-nál is a szimbólumnak az a felfogása érvényesül, amely szerint a jelkép mintegy „ontikus státuszt nyer”. Az a fajta metafizikus líra az övé, amelyben – ellentétesen a korrespondancia-elvvel – nem megmutatkozik a titokza-

tos, hanem magát az őseredetit képezi; amelyben metafizikum és szimbólum nem közvetetten, sejtetés, sugallat formájában jelenik meg, hanem a két szféra közvetlen érintkezésében. Vagyis filozófia és művészet, metafizika és poétika sajátos találkozásának vagyunk tanúi, a „diskurzusszférák átfedésének”, mely a művészi és filozófiai nyelvezet különös kapcsolatában is jelentkezik. A fenti kifejezést Paul Ricoeurtól idézi Eisemann, s úgy vélem, okkal állítja merészen egymás mellé a neves francia teoretikus gondolatmenetét – ezen a ponton – Palágyi Menyhért hasonló okfejtésével. Komjáthy Jenő metafizikai szimbolizmusánál tehát nem korrespondenciával, hanem „aléteia”-val, eggyé olvadással találkozunk, beleértve egyúttal a felfogás platonikus gyökereit. Hogy ezeken az itt csupán elnagyoltan jelzett kereteken belül milyen érzékeny megkülönböztetésekkel él Eisemann, arra példa lehet akár az, amikor kiemeli, hogy Komjáthy-nál fogalom és kép egysége „nem a két beszédmód” (filozófia és költészet) „stiláris sajátosságainak megszüntetésén, hanem éppen az érzelmi és gondolati stílusérték állandó egymást-meghaladásán nyugszik”.

A szemléleti keret e felvázolása után, e fogalmi rend logikáját követve a továbbiakban szubjektum és idealitás kapcsolatát, filozofikum és poézis/poétika egymást átjárását kíséri figyelemmel. Vagyis: a Komjáthy Jenő-féle „filozófiai szimbolizmus” és az azt létrehozó „metafizikai igény” költői-személyiségfejlődési eredőit, az igény létrejöttét, forrásvidékét, gondolati, művelődési hátterét deríti fel pontosan. E nagy fejezetnek – gondos megfontoltságot sejtetően – a *Szöveghatárok és olvasatok* (kéziratban: *Ihletések és párhuzamok*)

címet adja, elkerülvén például a „Filozófiai és irodalmi hatások” pontatlan, félrevezetésekre okot adható megjelölését. Komjáthy Jenő filozófiai, eszmei elképzeléseinek lehetséges forrásait, a gondolataival rokon áramlatokat úttörőként Nagy Attila Kristóf mérte föl. Eisemann hivatkozik a *Szellemi bonctan* eredményeire, ugyanakkor kiterjeszti, s főleg elmélyíti az összefüggések feltárását. Fontos árnyalatok differenciálásával veszi számba nemcsak azt, hogy milyen bölceleti rendszereket ismert a költő, hanem azt is: milyen interpretációkon keresztül hatottak rá, mint elegyednek az egymással rokon felfogások bizonyos alapelvei, miként erősítik egymás hatását, avagy miként váltanak ki ellenhatást. S főként azt állítja középpontba: miként szerveznek a különböző eredetű gondolatelemek a Komjáthy-féle nézetek egészében; milyen személyesnek tekinthető egyénítés történik a költő metafizikai felfogása, tematikája, attitűdje kialakítása során. Olyan jelentékenyen eltérő fogantatású és kidolgozottságú rendszerek belső összefüggéseit keresi meg, mint amilyen a gnoszticizmus, Spinoza, a német misztikusok, Schopenhauer – a Schmitt Jenő Henrik által értelmezett Schopenhauer –, Nietzsche és Palágyi Menyhért. Meggyőzően, aprólékos figyelemmel szálazza szét az eszmerendszerek találkozási pontjait és elágazásait: a Komjáthy-költészet szempontjából meghatározó jelleget figyelve. Ilyen közös pont a szubjektum belső világa és az idealitás közötti közvetlen kapcsolatra törekvés, a földi látszattal szemben a titkos isteni szellem megismerhetősége, a „világmegváltó önmegismerés” – a heurisztikus belső megvilágosodás pillanataiban. (Vö. gnoszticizmus, Spinoza, Schmitt Jenő Henrik.) Az ideát megismerő

individuum a „dionüszoszi mámor” idején, a villámszerűen ható felismerés „pillanataiban” – mint istenülő öntudat egyetemes alanya éli meg önmaga létét, „örök jelenként” az időt. (Gnoszticizmus, Schopenhauer, Nietzsche.) Teozófiai, kozmológiai, antropológiai, bölcsészeti stb. ismeretek, tapasztalatok értelme és átértelmezése Komjáthy Jenő számára saját metafizikai igényének igazolását és megerősítését jelenti. Eisemann György e rendkívül körültekintő szemlével feltárja azt a gondolati bázist, egyben fogalmi rendszert, viszonyítási hálózatot, amely a költő belső meggyőződéseinek támpontjait képviseli, s esztétikai, poétikai gyakorlata kialakításának ösztönzője, háttere.

Ezek után kerül sor magának a költészetnek módszeres interpretációjára. Úgy látom, hogy munkájának egyik kiemelkedő vívmánya és találatja az a speciális eszköztár, amelyet kialakít magának e feladat megoldásához. Ilyen egyéni vívmánynak tartom a Komjáthy-líra analíziséhez kreált szempontrendszert; s külön azt, ahogy a heurisztikus mozzanatsort a dolgozat gerinceként, szervező elveként is kezeli. Ennek megfelelően az értekezés centrumát három nagy elemző fejezet alkotja: *Az én-önmaga alanyiság; Az én-te alanyiság; Az én-ő alanyiság.* A három „dimenzió” megfelel három alapvető összefüggésrendszernek. Olyan speciális kapcsolatokat jelölhet így meg, amelyek egyszerre teszik lehetővé a filozófiai, a pszichológiai, a költői nyelvi-poétikai megvilágítás esélyét. Egyúttal a felsorolt vizsgálatok egymás közötti érintkezéseit, másutt ellentéteit is követhetővé változtatják. Gyűjtőpontokként tekinthetők e kiemelt nézőpontok, amelyek a Komjáthy-líra természetéhez igen jól illenek. A három nagy fejezeten

belül az első és a harmadik (*Én-önmaga*, *Én-ő* alanyiség) mintegy tükörszerűen ki-egészíti egymást. Az elsőben a szubjektivitás mindenségként, a harmadikban pedig a mindenség szubjektivitásként jelenik meg. A költő versidézeteivel közelebb hozva: „*Én* vagyok az átló”, „Az időnek magva *vagyok*”, „*Bennem* a lét ősrja foly”; illetve: „Mindenben *ő* és minden *benne* él, / *ő* a központ, *ő* az ok s a cél”. Az első dimenzióban ez mint az alany átlényegülésének élménye, belső útja, azaz ennek költői megjelenítési fokozatsora jelenik meg az istenülésig. (A *Füst* című vers elemzésétől a *Deliriumban* című költemény interpretációjáig.) A harmadik alanyiségben pedig a kozmikus egységbe illeszkedés átélésével találkozunk (*Mégis egy!*, *Az ősi* stb.). A kettő között, a második (*Én-te*) dimenzió köre áll legközelebb a szokott, tematikus tagoláshoz. Itt a „tudvány és élvvagy”, a megismerés és a gyönyörvagy találkozása esetében a „polaritások összetartozásának” átélése, kifejezése a szerelmi költészetben, főként az *Éloa*-ciklusban valósul meg. Az egyes nagy fejezeteken belül az elemzések sorozatokat alkotnak. Például az elsőnél – az istenülésvagy élménykörénél – Eisemann számba veszi az idetartozó inspirációkat, majd figyelemmel kíséri, hogy fonódik ez össze Komjáthynál a tér-, majd időbeliség sajátos átélésével, az extázisban „térítő” közegébe emelkedéssel. Ehhez szorosan kapcsolódik a motivika kialakulása: a térképzetek változásai, ezek fázisai, ezek összefüggése toposzokkal (*Füst*); a térmozgás dinamizmusa (*Viharének*); a táj szerepének változása a poézisben, s az Eisemann által „téráthatás”-nak nevezett költészeti jelenség, egyben mozzanat. Mindez összefűződik a nyelvi mágiával, a

hangzás funkciójának felfokozódásával. Vezérfonál a líratörténeti megvilágítás, viszonyítás. Jó példa lehet erre Komjáthy „vihar”-képeinek összehasonlítása a romantika hasonló költői metaforáival, látomásaival (Vörösmarty stb.). Komjáthy négy álomversének egymás mellé állításával (*Az álmodó*, *Álom*, *Álmodva*, *Álom és valóság*) a belső látás metamorfózisára vet fényt, annak mozzanataira, amint a gnosztikus motívumok elérik a szimbolizmus határát. Eklatáns példát jelentenek az önszimbólumok, ezeknek is két ellentétes pólust képviselő változatai. Az otthonatlanságot átélő költő önmege „árnyéká”-nak, „istenálmok roncsának” érzi és nevezi magát; míg az otthonosság mámorában ő az „örök tűzmag”, „önnön lelkem lelke”, „ősi, isteni lélek” stb. (*Árny*, *És szólt a démon*, *Őszi dal*, *Óda a naphoz*, *Magamról*, *A koldus* stb.). Ez utóbbi, eksztatikus emelkedésre, „térmozgás és benső áthatás együttesére” (Eisemann) megéli Komjáthy a „lélekmadár” ősi toposzát (vö. Nagy Attila Kristóf), de máskor a tűzmadár vagy általában a madár, sőt: a madárszerű mozgás megidézésével utal erre (*Füst*). Így a szerző mintegy a metaforikusság megszületésének folyamatát szemlélteti elemzése során.

Summázó nagy fejezetében (*A stílus „metafizikája”*) Eisemann mintha önmege is alig győzné leartani, betakarítani az igényes, tágkörű vizsgálódás, az elméletileg mélyen megalapozott, kompetens módon szisztematizált, ugyanakkor érzékeny, árnyalatos, invenciózus elemzések rendszere nyomán adódó konklúziótermést. Mi ennek a lényege, újdonsága? Hivatkozik és támaszkodik a Komjáthy-líra nyelvi és stílusproblémáinak már meglévő, alapos feltárására, főként Németh G. Béla joggal

sokat idézett tanulmányaira. Saját munkája elsősorban azzal bővíti Németh G. Béla kitűnő, érvényes megállapításait, hogy a költészet metafizikai vonatkozásai felől indul. Mi ennek a gyakorlati nyeresége?

A Komjáthy-életmű felépítését a már kiemelt három szempont (dimenzió) felől világítja meg. Ez a három dimenzió megfelel a teremtés – megváltás – üdvözülés három *szakrális* mozzanatának (*teozófiailag*); ugyanakkor a *látomás*-jelleg három fázisának is (az eszme feltűnése, a látomás ontikus státuszának előtűnése – *nyelvként*; a vízióból kibomló létezés). Szintén a dimenzióknak megfelelő a háromféle *dikció*: a „heurisztikus”, az „imaginatív” és a „logoszi” karakterű. Ez utóbbiak egyúttal a stiláris „energiák” működésének, működtetésének is három alapváltozatát képviselik. Mindezek nyomán Eise-
mann György új oldalról igazít el Komjáthy költői világának egyedi karakterjegyei között.

Ezek áttekintéséhez a költő „kratüloszi” nyelvfelfogásából indul ki (egyetértően hivatkozva S. Varga Pál kitűnő fejtegetéseire). Párhuzamba állítja ezt a gondolat-sort a későbbi s mai nyelvfilozófiák megállapításaival (Humboldt, H. G. Gadamer stb.). Eszerint az egyik központi, közös gondolat: a nyelv nem termék (ergon), hanem kreatív (energia). Komjáthy esetében a kreatív lendület szerepét emeli ki. Felmutatja, hogy az alanyban rejlő feszültség, a „teremtő indulat” áradása, hullámzása milyen alapvető, meghatározó jellegű (*A homályból*). A kiemelt kreativitás jelenlétét fedeztet fel a jellegzetes Komjáthy-féle párhuzamos gondolatritmusok és versmondattan összefonódásában; a beszéd kreativitására való támaszkodásban; az alkotás organikus menetében s hangsúlyo-

zattan a költő jellegzetes képességének formáiban, metamorfózisaiiban. Így Komjáthynál a líra metaforikus szinten átlépi a „látható” körét, de nem szembesül, hanem azonosul a láthatóval. Azaz ellentétesen a sugallatos korrespondenciával, a költői kép nem sejtet, hanem konstruál. A képteremtés folyamatában, művön – és életművön – belüli sorozatokként teremtődik így az ő szimbolizációját jellemző jelentésbővülés. Ezt Eise-
mann Wheelwright nyomán nevezi epiforának, diaforának; illetve a kettő szintézisének. A képiesség e három iránya megfelel ekként a taglalt három dimenzióknak, polaritásaik feszültségének, az így keletkező „indulat” generálásának. Látomás és nyelviség így összefonódik, a fény motívuma különös jelentőséget nyer (igen találóan hivatkozik itt Ingarden erre vonatkozatható gondolataira). A metaforikus viszony átminősül. A végcél: az eksztatikus kifejelet felől nézve a metaforikus, metonimikus kifejezés-mód mintegy előzmény, előkép. (Ahogy például a kötet címadó versében a „homály” előképe a „fény”-nek mint önszimbólumnak.)

A Komjáthy-költészet irodalomtörténeti helyének meghatározó tényezőit így Eise-
mann György a romantikus képesség és a szimbolista gondolatiság egyedi szintézise folyamatában minden eddiginél pontosabban jelöli ki, s állításait sokrétű érvrendszerrel igazolja.

Felmerülhet az az ellenvetés, hogy a szerző adós marad a költő verseinek, költészetének kifejezetten esztétikai értékítéleteivel. Ugyanúgy hiányzik ez, mint ahogyan a szokásos, időrendet követő fejlődésrajz is. Hangsúlyozott ebben a fajta Komjáthy-képben a „belső” fejlődésment, az időrendtől független „lélekút”

követése. Mégis, ebben a speciális poétikai metszetsorban benne rejlik, fellelhető a szintézisben megfogalmazott ítéletek esztétikai vonatkozása is. Igen újszerű, alapvető eredménynek látom ezt a Komjáthy Jenő-megközelítést. S úgy vélem, hogy – túl a közvetlenül a költőt illető megállapításokon – több, tágabb körű tapasztalattal is gazdagítja eddigi szakirodalmunkat. Például Ady Endre lírájának új megközelít

téséhez termékeny és termékenyítő gondolatokat, esélyeket ad. Ugyanakkor, még általánosíthatóbban – a költők, a költészetek, a művek megközelítésének eszköztárához nyújthat új ösztönzéseket: terminológiai tisztázásaival, néhol terminusalkotásával s az egész munkamódszer jól átgondolt, jól kimívelt stratégiájával.

Széles Klára

VAJDA GÁBOR: A MAGYAR IRODALOM A DÉLVIDÉKEN TRIANONTÓL NAPJAINKIG

Budapest, Bereményi Könyvkiadó, 1996 (Irodalomtörténeti Kismonográfiák).

A sorozat grafikai arculatának megfelelően a fedőlapon írói arcképek láthatók, Szenteleky Kornél, Herceg János, Tolnai Ottó és Gion Nándor portréja. Nyilvánvalóan éppen ezek, mivel négyük munkássága jelent(het)i a Trianon óta létező, formálódó vajdasági magyar irodalom történetében az indulást (Szenteleky Kornél), a folytonosságot (Herceg János), valamint az utóbbi egy-két évtizedben a legtöbb figyelmet kiváltó költői és prózaírói tevékenységet (Tolnai Ottó, Gion Nándor), a jelent a vajdaságinak mondott magyar nyelvű részirodalomban. Jó választás éppen e négy portrénak címlapra nyomtatása, lévén hogy ők négyen valóban reprezentánsai a Trianon óta létező vajdasági irodalomnak. Ugyanakkor Szenteleky, Herceg és főleg Tolnai életművéről Vajda igen kevés jót mond, Gion opuszáról pedig afféle se hideg, se meleg méltatást ír. Különös ellentmondás, amelyet a szerző javára a mű nem old, s nem is oldhat fel, mert Vajda Gábor nem az életművek alapján teremti meg az *irodalom* belső hierarchiáját, ami az efféle történeti és

kritikai áttekintések egyik, talán legfontosabb feladata, történjék ez akár szélsőséges szempontok szerint is (ezeknek azonban alapfokon irodalmi jellegűeknek kell lenniük!), hanem irodalmon kívüli szempontok alapján minősít, méghozzá nem is műveket, hanem elsősorban embereket.

Következésképpen bár sok oldalról közelíthető meg Vajda Gábor irodalomtörténete, egy oldalról szinte megközelíthetetlen: az irodalom felől. A szerző ugyanis szinte teljesen mellőzi az irodalom esztétikai közegben való vizsgálatát, nem foglalkozik az irodalom eszköztárával, legjobb esetben néhány stílus kategóriával (biedermeier, szecesszió, újromantika) operál, melyeket – mint afféle varázsszavakat – meglobogtat, gondolván, hogy általuk mindent megmagyaráz(hat). Holott, mint amikor Szentelekyről ír, kit egyszer „tipikusan biedermeier korlátozottságú”-nak, máskor pedig „mindig szecessziós”-nak mond, csupán saját szakmai bizonytalanságát árulja el. Ugyanúgy, mint amikor egyaránt biedermeiernek nevezi nemcsak Szenteleky, hanem Kosztolányi, Urbán

János, Ács Károly, Dér Zoltán és P. Nagy István költészetét is, ami – ezen életművek futólagos ismerői is tudják, tanúsíthatják – merő képtelenség, az irodalom iránti érzéketlenségről árulkodik.

Vajda könyve számos helyen tanújelét adja az irodalom értéséhez szükséges szenzibilitás hiányának. Ennek legszembe-tűnőbb példája, amikor Bányai János *A szó fegyelme* című tanulmánykötete (1972) kapcsán megjegyzi, hogy a szerző ebben „a legújabb (többé-kevésbé hermetikus) magyar költészetet vizsgálja, többnyire függetlenül a mű esztétikai értékeitől, főleg a nyelvi-strukturális összefüggésekre korlátozódva” (153–154), amihez egyrészt tudni kell, hogy a szocrealista esztétika eszköztárából átvett hermetikus jelzőt Vajda Weöres Sándor, Pilinszky János, Rába György, Nemes Nagy Ágnes, Lator László, Marsall László és Tandori Dezső költészetére vonatkoztatja, róluk készültek Bányai tanulmányai, másrészt pedig megkerülhetetlenül felmerül a kérdés, vajon a „nyelvi-strukturális” összefüggések függetlenek-e a „mű esztétikai értékeitől”, ahogy ezt Vajda hiszi. De idézhetnénk Vajda azon észrevételét, hogy a hatalom irodalmi kiszolgálóinak nyomására Danyi Magdolna „a szűkebb értelemben vett irodalomnak a világába – volt – kénytelen emigrálni”, amikor Paul Celan és Pilinszky János költészetével kezdett foglalkozni, amit ő nyilván kegyetlen büntetésnek gondol, nem tudván, milyen jó költők társaságába került az irodalomtudós, arról nem is beszélve, hogy szó sincs száműzetésről, hanem választásról. Persze az is igen furcsa, hogy Vajda a Ladik Katalin-féle szürrealizmust „ahogy esik, úgy puffan’ verslogiká”-nak véli. Vagy ahogy Burány Nándor regényírását

jellemzi: „Az író azért állít tehetetlen hősokeket regényei középpontjába, hogy a gondolatburjánzás minél természetesebb legyen, s hogy a cselekvésre való képtelenségből eredő hiányérzet minél teljesebben kimutathassa a haladást gátló tényezőknél a szociográfiai spektrumát” (142). Ezt érteni sem lehet, nemhogy elfogadni.

Bár számos hasonló példamondattal szolgálhatnék (amint ezt tettem a Hídban írt kritikámban: *Idézetek a butaság könyvéből*, 1996/4, 348–367), álljon itt csupán egy hosszabb idézet a Csáthról szóló részből, amelyet joggal illet meg a pálma, mivel Vajda „irodalomtörténetének” nyelvi, logikai és irodalmi műhibáit egyszerre leplezi le: „Csáth Géza túlzottan melankolikus hajlandóságú volt s látomásai nemegyszer gyermekkorá mélységeiből törtek fel. Az érett író szorongása ugyanis a kisfiú félelmeinek a folytatódása, szimbolikus telítődése volt. Nem független attól a fájdalmas különbségtől, ami a túlérzékeny polgárcsemetét önmaga erőszakos énjétől és az élet farkastörvényeitől elválasztotta. Az író az élethelyzetétől függően hol a gyöngékhez, hol pedig az erősökhöz tartozott, s ennek megfelelően hol felerősödött, hol pedig lehalkult benne a lelkiismeret hangja. Ez alapvetően határozza meg a szövegeiben megvalósuló értékviszonyokat. Tévedés lenne azonban azt hinnünk, hogy a gyermekkor az utólag bevallott bűnöknek, gátlástalanságoknak a tárháza, s ha ezeket közvetetten esztétikusan utólag kiélvezte is a fiatal író, az érett alkotó témái már szabadon folyamodnak a realista kerektekhez és a moralista korlátokhoz” (29).

Mi köze mindennek s főleg így – az irodalomhoz?!

Talán nem tévedek, amikor úgy ítélem meg, hogy Vajda „irodalomtörténetének”

fogalmi, nyelvi, logikai zűrzavara csak részben ered a szerzőnek az irodalom iránti érzéketlenségéből, részben viszont azzal magyarázható, de nem igazolható, hogy két, teljesen irodalmon kívüli feladatnak kíván eleget tenni: a Vajdaságban született műveket kisebbségi irodalomként szeretné vizsgálni és értékelni, illetve a nagy leleplező szerepében akar tetszelegni. S bár mindkét út járható, nem valószínű, hogy az eredmény irodalomtörténetnek tekinthető, lévén hogy az első változat az irodalmi műveknek csupán tematikai vizsgálatában merül(het) ki, azt veszi sorra, melyik mű milyen formában foglalkozik a kisebbségi sors kérdéseivel, s ennek alapján értékeli, rangsorol, felmagasztal vagy elutasít; a második változat viszont inkább pamfletbe illő vállalkozás. A maga választotta kettős feladatból Vajda az elsőt, az irodalom kisebbségi vonatkozásait nem vizsgálja következetesen. Nyilván nincs kellő türelme hozzá, hogy műről műre haladva mutassa ki az ide vonatkozó sajátosságokat, de úgy látszik, nincs birtokában azon kritériumoknak sem, amelyek alapján megítélhető ilyen vonatkozásban az irodalom. Ugyanakkor sajátos, hogy azon esetekben, amelyekben a kisebbségi sors ábrázolása fölöttébb nyilvánvaló (Burány Nándor regényei, Németh István prózája, Domonkos István *Kormányeltörésben* című poemája, Tóth Ferenc *Jób* című drámája, Herceg János életműve, Deák Ferenc *Légszomj* című drámája, Brasnyó István néhány könyve stb.), Vajda tehetetlenül közhelyeket mond, néhány semmitmondó mondatot ír le vagy észre sem veszi a problémát. Inkább akkor van elemében, ha felróhatja azt, hogy egy-egy író nem foglalkozik a vajdasági emberrel, s ezért nem is lehet írója ennek az iroda-

lomnak, mint Sinkó Ervin, aki nem lehetett „jugoszláviai magyar, s még kevésbé vajdasági író”, egyrészt mert „nem fogadta el e táj irodalomtörténeti folytonosságának létezését” (?), másrészt „mert európai igényű magyar írónak tartotta magát”. Vajda szerint kisebbségi író ne ácsingózzon európai (kozmpolita?) szférák után, nem is szólva arról, hogy Sinkó esetét más körülmények is súlyosbítják, az irodalomtörténet szerzője szerint Sinkó Ervin „a származása (?), az életsorsa és vállalt eszményei (?) miatt nem válhatott vajdasági íróvá”.

És bár Vajda kísérletet tesz annak meghatározására, hogy ki „vajdasági író” – ez az író „születési és lakhely esetlegességén túl annak a kérdése, hogy élményvilágában meghatározó erővel van-e jelen a kisebbségi sors” –, meggyőző eredményre nem jut(hat), mert vagy az irodalommal összeegyeztethetetlen szempontokat követ (mint Sinkó esetében), vagy teljesen leszűkíti saját vizsgálódási horizontját, s a primér, felszínes jegyeken, mint a kisebbségi sors ábrázolása, nem lát túl, arra nem gondol, hogy általános emberi magatartásformák irodalmi ábrázolása éppen úgy hasznos és hasznosítható lehet a kisebbség számára, mint ha kizárólag ennek a közösségnek a sorsát formálná irodalmi művé az író, vagy pedig azért nem érkezik érdemben foglalkozni a vajdasági irodalom kisebbségi vonatkozásaival, mert figyelmét, erejét leleplező igyekezete köti le.

Ha valamiben következetes Vajda Gábor, akkor ebbéli szándékában valóban az. Könyvének fő rugója, pontosabban: a könyvét létre hívó vezérmotívum az általa elképzelt vajdasági irodalmi bünszövetkezet leleplezése. Ebbe elsősorban Bori Imre, általában Újvidék s a város intézmé-

neyei, a Forum Könyvkiadó, a Magyar Tanszék, a Híd s ezek munkatársai tartoznak, akik a hatalommal szövetkezve, annak megbízásából tették nyomorékká, hazuggá a vajdasági irodalmat, emeltek álértékeket értékekké. Ahogy nem több rögeszménél az a Bori Imre ellen felhozott vád sem, hogy függetleníteni akarja a vajdasági irodalmat az egyetemes magyar irodalomtól, ezért tárja fel a vidék évszázadokra visszanyúló művelődési, irodalmi múltját – holott épp ezáltal hangsúlyozza szerves odatartozását, nemkülönben azzal, hogy az avantgárdról és Móriczról, József Attiláról és Kosztolányiról, Krúdyról és Mándyról, Nagy Lászlóról és Juhász Ferencről, Jókairól és Déryről, a két Cholnokyról és Németh Lászlóról írt fontos tanulmányokat –, ugyanúgy nem több téveszménél az a gondolat sem, hogy a „Vajdaságban a politika elsősorban az értekező prózán keresztül igyekezett egyenirányítani az irodalmi életet”. Kétségtelenül létezett irányítás, de az egészen másként történt. Biztos, hogy sem a kritikusok, sem az említett intézmények nem kaptak állami mandátumot arra, hogy sterilizálják a vajdasági irodalmat, hogy megfojtsák az egészséges kritikai gondol-

kodást, megakadályozzák a „normális kulturális rezonancia kialakulását”, hogy misztifikálják az avantgárdot (ami Vajda szerint „szokatlan szókapcsolatok”, „cínikus körmönfontosság” csupán), arra kényszerítsék az írókat, hogy a megjelenés érdekében mondjanak le a „mű belvilágának” megalkotásáról. Nem utolsósorban pedig nem lehet a kritika vétke, hogy a műközpontú vizsgálódást szorgalmazta és érvényesítette.

Vajda könyve nem az irodalomért, hanem az ő felfogásával nem egyező szemlélet ellen íródott.

Ha ironizálni lenne kedvem, mondhatnám, a vajdasági magyar irodalom éppen ezzel, a létét, gyökereit és eredményeit kétségbe vonó, rögeszmékből építkező „irodalomtörténettel” lett nagykorú. Igaz, Vajda – Bori Imrével ellentétben – rendszert nem teremt, sőt egyetlen új adattal sem szolgál, nem az építés, hanem a rombolás igényével fog tollat, de azt kétségbevonhatatlanná teszi, hogy az egyetemes magyar irodalomnak van egy sajátos jegyekkel is rendelkező, vajdaságinak nevezhető ága.

Gerold László

DÉRY TIBOR: *LIA. KORAI ELBESZÉLÉSEK 1915–1920*

Sajtó alá rendezte és az előszót írta Botka Ferenc, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1996, 212 l. (Déry Archivum, 1).

A kötet a *Lián*, a címadó kisregényen kívül Déry Tibor hét ifjúkori novelláját tartalmazza. A *Schwarz úr öngyilkossági kísérlete* a Petőfi Irodalmi Múzeum Déry-hagyatékából került elő. Botka Ferenc a tintával írt kézirat hátradülő betűi alapján, az író édesanyjához szóló egykorú levelei-

nek írásképét is figyelembe véve 1914–1915-re datálja, első helyen és első ízben adja közre. *A két nővér* (1917), az *Ellopott élet* (1918), a *Novella* (1918), *A próba* (1919) és a *Salamon tornya* (1920) a Nyugatban jelent meg először, *A bábú* (1920) a temesvári Szemlében keltette fel

a „jól megcsinált”, fordulatos cselekményhez szokott olvasók érdeklődését.

A *Liát* a fiatal Déry az *Érdekes Újság* pályázatára nyújtotta be 1916 második felében, és második díjat nyert vele. A zsűrinek Osvát Ernő is tagja volt, ő adta közre az akkor még pályája peremén álló ismeretlen író munkáját a *Nyugatban* (1917). A folyóirat később a szemérem elleni vétségért kirótt büntetést is kifizette. Botka Ferenc a kisregény s a novellák első és esetleges további megjelenésének pontos helyéről, a kézirat meglétéről vagy hiányáról, a szöveg módosulásáról, tárgyi és életrajzi vonatkozásairól mindig gondos tájékoztatást ad.

E munkáit Déry érett fővel éretlen zsengeknek tekintette, és életmű-sorozatából kihagyta. Kötetbe foglalásuk ma mégis indokolt: az opus-szám nélküli művek is részei az életműnek. Mindegyik ma is érdekes olvasmány. E korai kísérletek váratlan fordulataikkal a későbbi novellaírókat előlegezik. A cselekményépítés epizodikus vargabetűivel (*Lia*) a majdani regényíró útját kövezi ki. Tragikus fojtásukkal, végletes vonalvezetésükkel és végzetes végkifejletükkel (*A két nővér*, *Ellopott élet*) vagy – ritkábban – komikus kalandjaikkal (*A bábú*) az eljövendő drámaíróra mutatnak előre. Zaklatott lélekrajzokkal (*Lia*, *Novella*, *A próba*) az érett író pszichológiai érdeklődését, forrongó társadalomábrázolásukkal (*Ellopott élet*, *Salamon tornya*) a készülődő forradalmár szociális érzékenységét vetítik előre.

A kötet borítólapján Déry festőbarátjának, Tihanyi Lajosnak az íróról készített portréja látható. Jó okkal. A kisregény és a novellagyűjtemény együttes tanúságtétele felerősíti az egyes művekben felülő stílus törekvéseket, köztük Déry nyelvének

már itt jelentkező és mindvégig érvényesülő, fokozódó, érlelődő festőiségét.

Thomas Mann *Bevezetés a Varázshegy olvasásához* című előadásában arról ír, hogy a költők, írók „többnyire *voltaképp* valami mások, átalakult festők, grafikusok, szobrászok, építészek”, s magát az írók sorában a zenészekhez sorolja. (*Válogatott tanulmányok*, ford. SZABÓ Ede, Bp., Magvető, 1956, 417.) Déry látásmódja gyakran szembeszökően festői.

Az öngyilkosságra készülő Schwarz úr lelkiállapotát a posztimpreszionista festészet felfűtött színkezelése jellemzi: „rőt” ég, „fekete füstgomolyok” (9), „szép vörös” pisztolytok, „kékfényű kicsi revolver” (11). A szinesztézia a hallásérzeteket láthatóvá teszi: az óra ketyegése olyan, „mint egy kis vonal” (10).

A *Lia* nemcsak epikus ujjgyakorlat, hanem festői kísérlet is. Endrei Tibor nemi kiéhezetttségét, felhevült érzékiségét magyarázkodó kommentár helyett alliterációval is élesre állított érzékletes kép tárgyasítja: „Villámló fehéren fénylik a márciusi nap” (17). A lány alakja impresszionista festmény: „Mögöttem a dombon kis vörös folt jelent meg, egyre nagyobbodva. Egy napernyő volt és alatta egy fehérruhás nő. Karcsú fehér nyaka van és büszke, fekete szemű arca.” (18.) Amikor Lia „kibomlott hajjal”, derékig meztelenül, egy magas ablakban, elérhetetlen távolságban megjelenik, „az egész széles utcán a fekete kalapos férfifejek hogy fordulnak mind felfelé!” (17.) Déry a romantikus tüneményt mechanikusan megsokszorozott realiztikus részletekkel perelteti, és jól szerkesztett tengelyvonalakkal is kiemeli.

Liára várva, jobb híján, Endrei a lány halott anyját képzeletbe maga elé. Az ábrándkép hajlékony kontúrja szecessziós vonal-

rajz: „magas lehetett, igen magas, úgy képelem, mint egy hullámvonal, szürke szemű, apró, gyors kezű, a szőke haja mindig kócos.” (40.)

A Liáról magáról festett fantáziakép szinte preraffaelita és szintén szecessziós vonalvezetésű, kecsesen kúszik, dekoratív módon hajlik, a finom naturalizmus felé fordul, impresszionisztikusan érzékeny, s a Rossettitől Whistlertől át Szinyei Merse Pálig ívelő korszak alaksejtelmeit idézi: „Karja lassú ívben hajlik, kinyíló csipei közül felfelé virágozik karcsúan nyúló dereka, lábai domborúan feszülnek, talán felveti a fejét, mintha nehéz gyümölcsökkel teli fára nézne” (53). A finom naturalizmus és az impresszionizmus határmezsgyéjén tűnik fel Lia akkor is, amikor – amint az árulkodó keresztnevű Endrei Tibor látja és mondja – „otthon fehér ruhában járkal, előtttem fésülködik” (47).

Ám a vágyakozás és várakozás tiszta idillje csak egy-egy beomló pillanat boldog adománya, a kegyelmi állapot hamar elillan. A hangulat képlékenységet a művészi képalkotás is megérzi. A szerelem az írás vetélytársa. Mihelyt fellobban, Endrei Tibor máris fogadkozik: befejezi munkáját. Az impresszionizmus expresszionizmusba, futurista aktivizmusba csap át, a mondatok görcsös kényszerességgel ígéretet kezdnek, rövid vezényszavakká zsugorodnak, felkiáltójelekkel zárulnak, aktív igékkel, igenevekkel dinamizálódnak, szenvedélyesen rohamoznak és vágtatnak, az erőfeszítés meggörbíti, megfeszíti a hátat: „Kész lesz! Összehúzni az idegeket. Kicsire a testet! És a fogakat összeharapni és úgy rohanni előre összegörbülő háttal.” (17.)

Vetélytársa nemcsak a szerelemnek, hanem a szerelmesnek is van. Dr. Kovács Leó orvos fesztelen modorával, költekező

gazdagságával, könnyen érvényesülő befolyásával, pökhendi magabiztosságával szabad utat talál Lia hiúságához, szívéhez. Endrei Tibor ellenszenvét, felgerjedő féltékenységét, vad indulatait Gauguin és Van Gogh nyers alapszíneinek éles ellentétei, a „Nabis”-csoport (Bonnard, Vuillard, Rippl-Rónai) kifejező, dekoratív, szimboliztikus, posztimpresszionista színkezelése és főként a „Vadak” (Matisse, Derain, Czöbel) expresszív, erős színkontrasztjai fejezik ki – természetesen irodalmi áttételben. Az orvos ápolt körszakálla fekete; ruhája, kalapja, táskája sarga; előadásának plakátja piros (49, 53, 58). Piros a kövezet is nappal (39), s „Éjjel világoskék a város” (59): a helyi színeket az indulat és a hangulat feszültsége átfesti, a meleg és a hideg színek az érzelmi tónus ellentétes sarkpontjain csapódnak ki közös kompozícióban. A szerelmi rivális cigarettafüsttel telített szállodai szobájában „a sarokban ... egy vad színekkel bemázolt, vigyorgó indiai faszobor állt” (53). Csoda-e ezek után, hogy eszelős dühében Endrei agyonüti az orvost, leteperi Liát, lerombolja a védőgátat, és rászabadítja a városra a tengert?

Végletes írás? Éretlen érzések? Kielégületlen érzékiség? Szélsőséges jellemábrázolás? Kiegyensúlyozatlan cselekmény? Szeszélyes szerkezet? Kiforratlan stílus? Minden bizonnyal.

Erőtéljes írás? Egyéni hang? Intuitív alakrajz? Művészi kifejezőerő? Érzékeny természetleírás? Szuggesztív megjelenítés? Modern látásmód? Érzékletes hangulatfestés? Festői színkezelés? Tehetséges szerzetelenség? Kétségkívül.

Osvát Ernő nem tévedett, amikor Déry Tibort beléptette az irodalomba.

Egri Péter

KABDEBÓ LÓRÁNT: VERS ÉS PRÓZA A MODERNSÉG MÁSODIK HULLÁMÁBAN

Budapest, Argumentum Kiadó, 1996, 329 l.

Kabdebó Lóránt kötet címének – *Vers és próza a modernség második hullámában* – korszakhatárra vonatkozó terminusa olyan jel, amely elvileg kétségtelenné teszi szerzőjének módszertani elkötelezettségét. A „másodmodernség”, avagy a „modernség utolsó horizontja” kifejezések ugyanis egyértelműen arra a Jauss által javasolt felosztásra utalnak, amely egy paradigmatis korszakváltás jegyeit a klasszikus modernséget ellenpontoszó, ám annak kérdezőhorizontjában megmaradó avantgárd, és az erre következő poétikai szemléletformák közti különbözőségeken ragadja meg. E korszakolás elfogadása pedig többé-kevésbé szükségszerűen azon elméleti előfeltevések és kérdésirányok érvényességének igenlését is jelenti, melyek eredményeképp e periodizáció egyáltalán lehetségessé válik. Így hát a kötet címlapjára épp csak odapillantó potenciális olvasó is – vonzalmainak függvényében jóleső izgalommal vagy rémült döbbenettel – azonmód konstatálhatja, hogy Kabdebó könyve nagy valószínűséggel a húszas–harmincas évek irodalmi termésének recepcióesztétikai indíttatású értelmezésére tesz kísérletet, azaz elsősorban a szubjektumfelfogás és a jelhasználat klasszikus modernséghez képest eltérő módozatainak tekintetében vizsgálja az elemzésre kerülő szövegeket vagy trendeket. Úgy vélem azonban, hogy a cím ezen ígérete részben beváltatlan marad, minek következtében a kötet egésze – fogalmi irányultságát, s az ebből következő konzekvenciák levonását tekintve – némiképp eklektikus összképet

mutat. Pedig a mű elején álló *Bevezetés* még a kötet cím kapcsán felderengő első sejtéseket látszik igazolni, hiszen a szerző itt határozottan hitet tesz a „dialogikus poétikai alkotói módként jellemezhető gyakorlat” megjelenésének feltérképezése mellett, illetőleg ennek „mai horizontunkon” való jelenlétének vizsgálatára.

A kötet (első) kilenc dolgozata – a Szabó Lőrinc-tanulmányok, a Yeats-, Rilke- és Pound-verseket mint a dialogikus poétikai gyakorlat előtörténetét elemző írás, az intertextualitás másodmodern megjelenését értelmező tanulmány, illetőleg a próza önreflexív gyakorlatát, valamint a Füst Milánt bemutató szöveg – még a legteljesebb mértékben váltja be a *Bevezetés* diszkurzív felütése által keltett várakozásokat.

Ezeket a szövegeket ugyanis koherensen fűzi össze a terminológiai apparátus egységességén keresztül megszilárduló módszertani azonosság, azaz a recepcióesztétika kérdezőhorizontja által meghatározott szöveg/világlátás. E tanulmánycsoport középpontjában érezhetően a Szabó Lőrincsel kapcsolatos vizsgálódások állnak, melyek okfejtése – a korábbi folyóirat-megjelenésektől függetlenül is – jó részt már ismerős lehet Kabdebó „*A költészet az én nyelvemen beszél*” című kötetéből. Állandó viszonyítási pontként e tanulmányok esetében is a költő 1932-es, *Te meg a világ* című könyve áll, amely „a dialogikus poétikai verseszmény első összegződése” (12) volt honi literatúránkban – olyan világirodalmi léptékű teljesítmény, amely lehetőséget nyújt az egyete-

mes líra legkiemelkedőbb alkotóival törté-
nő összevetésre. Ennek kapcsán a legtöbb-
ször Pound, Eliot vagy Benn neve kerül
elő, akik a transzcendált középponti lé-
nyek és az individualitás homogén vol-
tának megkérdőjelezésével egy, a Szabó
Lőrincéhez hasonló nyelv- és énfelfogást
rejtő poétikát alakítottak ki. Kabdebó
Lóránt álláspontja ez ügyben tökéletesen
kompatibilis Kulcsár Szabó Ernő nézetei-
vel, aki már irodalomtörténetében leszö-
gezte, hogy „Szabó Lőrinc óta nemcsak
alkotni, de olvasni is másként kell a mo-
dern verset” (KULCSÁR SZABÓ Ernő,
A magyar irodalom története 1945–1991,
Bp., 1993, 30), és aki szintén a *Te meg a
világ* „ellentétekben gondolkodó” létszem-
léletében látja megvalósulni az „én elimi-
nációjának poétikai alapjait” (KULCSÁR
SZABÓ Ernő, *A kettévált modernség nyo-
mában* = K. Sz. E., *Beszédmód és hori-
zont*, Bp., 1996, 56). Mind Kabdebó, mind
pedig Kulcsár Szabó a dialogicitás hangsú-
lyozott megjelenésében látják a paradig-
maváltás poétikai sajátosságának egyik
lényegét, melynek nyomán – mint Kabde-
bó írja – „a személyiséget valamely má-
sikkal valamiről folytatott beszéddel kife-
jező, a bármilyen szövegben mindig is
meglévő poétikai dialogicitást előhozó és
kiemelő – sőt versszervező erővé avató –
gyakorlat alakul” (9), s ami Szabó Lőrinc
korszakváltónak tekintett kötetében a
következőképp valósul meg: „nála nem a
te meg a világ szétválása teremti az eszté-
tikai megformálhatóság esélyét, hanem az
Énben egyszerre benne élő és ki is váltó-
dó, poétikai minőségében is dialógusba
kezdő *te meg a világ* polifón megszólalá-
sa” (16). Mindez Kulcsár Szabó megfo-
galmazásában: „a személyiség uralhatatlan
ellentétek foglalata, mint az őt magában

foglaló világ” (KULCSÁR SZABÓ, *A ma-
gyar irodalom története, i. m.*, 24), illető-
leg „az individuális személytelenség
paradoxona épp abból keletkezik, hogy
bármely ideiglenes individuális lényegi-
ségnek csupán az ellentétek összjátékából
jöhet létre az illúziója” (uo.).

Nem céloim a Kabdebó- és Kulcsár
Szabó-szövegek közti átjárhatóság további
demonstrációja, e néhány, egyébként jócs-
kán bővíthető példán keresztül mindössze
azt próbáltam meg láttatni, hogy Kabdebó
Lóránt diszkurzusa – legalábbis e tanul-
mányok esetében – milyen szigorú követ-
kezetességgel illeszkedik a Kulcsár Szabó
Ernő által a hazai irodalomtudományos
beszédmódok (szűkös) játékterébe emelt
receptióesztétikai rendszeréhez – és hát
innen nézvést csöppet sem csodálatos,
hogy a teljesen azonos kérdésirányok és
szempontok alkalmazása azonos ered-
ményre is vezet. Mégpedig olyan ered-
ményre, amely sikerrel fogalmaz meg
korszerű állításokat a század első évtizede-
inek irodalmi fejleményei kapcsán, némi-
leg át is rendezve a már megmerevedni
látszó történeti kánon bizonyos hangsú-
lyait. Ugyanerre az eredményre jut Palkó
Gábor a *Szempontváltások a Szabó
Lőrinc recepcióban* című írásában (It,
1994/1–2), aki a Szabó Lőrinc-értelmezé-
sek történetét áttekintve fogalmazza meg
állítását, mely szerint Kabdebó és Kulcsár
Szabó írásai a kortárs recepció azon
„reprezentáns” műveinek tekinthetők,
amelyek az igazi áttörést hozták meg a
költő eladdig részleges eredményeket
felmutató értékelésében.

Ám most vissza Kabdebó Lóránt köte-
téhez.

A dialogicitás hangsúlyozása mellett a
szerző másik fő szempontja filozófia és

költészet együttozvasása. Valójában már mindkét lehetőség gyakorta felbukkant a Szabó Lőrinc-értelmezések eddigi horizontjában is, ám ami a Kabdebó-tanulmányok újszerűségét mégis megteremti, az módszerének hatásosságában rejlik, ahogy e szempontokat a szubjektum és nyelvelmélet vetületében a jelen horizontjával való összevethetőségében vizsgálja.

A „dialogicitás” terminus helyett Halász Gábor például az „ösztönélet és a kutató értelelem” adekvát dichotómiáját hangsúlyozza (HALÁSZ Gábor, *Te meg a világ*, Nyugat, 1993, 134), Rába György „ellentétben gondolkodás”-ról beszél (RÁBA György, *Szabó Lőrinc*, Bp., 1972, 89), míg Baránszky-Jób László a „belső konfliktusok” világát emlegeti (BARÁNSZKY-JÓB László, *A józan költő* = B.-J. L., *Élmény és gondolat*, Bp., 1978, 208). Ám ezek az értelmezések a pontosan kitapintott ellentmondásokat – befogadói pozíciójuk monolitikus irányultságából eredően – a szerzői individuumból teljességének, integritásának képtőlusú megalkotottságaként, egymást tehát harmonikusan kiegészítő részeként szemlélték.

Baránszky-Jób például kifejezetten a szubjektív lázadó és az intellektuális szemlélődő kiegyensúlyozott *szintéziseként* látja a *Te meg a világ* szerzőjét, aki szerinte „a *Te meg a világ* kötetben józanodik ki igazán”, s jut el „a lázadó szubjektív szférából végre abba a magaslati szférába, ahova halhatatlan példaképei, Horatius, Goethe, George mindenkor is vonzótták.” (Uo., 209 és 208.)

Ezzel szemben Kabdebó dialogicitás-fogalma sokkal inkább a szubjektum uralhatatlan szituáltságának tudomásulvételéből fakadó poétikai következményeket hangsúlyozza: „Nem megoldásokat ad, de

elszánt eltévedést és hiánytól szenvedő keresést. A *másság* megtestesülése költészetének maradandó eredménye.” (118.) Igaz, ennek az általánosan jellemző kabdebói hangütésnek ellentmondani látszik *Az Egy álmai* című vers elemzésének végkövetkeztetése, amely – s ennek oka nyilván e tanulmány a többi szövegnél korábbi, 1974-es keletkezésében keresendő – a „megkötő polaritás” közömbösítésének igényét deklarálja, s a verset – vele együtt pedig az egész *Te meg a világ* korszakot – egy áhított „teljességigény” megszólaltatójának tekinti, ahol a „személyiség önmaga kiteljesedését tételezi föl a lehetetlen körülmények között is.” (117.)

Az „egész” elvesztésének tapasztalata, az „én vagyok” evidenciájának megingása a szubjektum és a lét megváltott viszonyán keresztül egy olyan beszédmódot és poétikai formarendszert hozott létre, amely a dialogikusság felértékelésével jelezte régebbi hiedelmeinek megingását. Világos tehát, hogy e terminus bőséges alkalmazása tág teret nyújt a klasszikus modernség, illetőleg a másodmodernség közt mutatkozó különbözőségek általános tárgyalására, részint pedig a Szabó Lőrinc-versek e szempontból történő elhelyezésére a kortárs európai, illetve magyar lírában. Ez utóbbival – sajnos – jóval könnyebb helyzetben van a szerző, minthogy elsősorban a különbségek felmutatására kényszerül, mivel a kortárs magyar lírában egyedül József Attila bizonyos művei tekinthetők e verseszmény Szabó Lőrincéhez hasonló megnyilvánulásainak. Kabdebó *A „Költőnk és kora” értelmezéséhez* című tanulmányában veti össze érdemben a két alkotó poétikáját – mindemelllett a többi dolgozatban is gyakorta bukkannak fel azok az észrevételek, melyek e poétikai rokonság mibenlétét hivatottak jelezni.

A Schrödinger-, Eddington- és Heisenberg-féle természettudományos nézetek József Attila szövegeibe való szemléleti beépülésének igazolása után vonja le Kabdebó azt a következtetést, mely szerint ezen új világtapasztalat poétikai adekvációja József Attila esetében (is) a dialogicitás előtérbe kerülése lesz. S innen már csak egy lépés a Szabó Lőrinc-párhuzam: „Lásd Szabó Lőrinc költészetét, amely az antinómiát a keleti-filozófiai példázatok átvételével nem oldja fel, hanem megtartva a kauzális európai gondolkozásformát, a schrödingeri megfigyelésben pszeudo-etikainak nevezett antinómiát teszi meg költészete gondolkozási formájává: a létezés etikátlanságának és a tudat »humanista« etikájának kettősében élve át a világbanlét mikéntjét.” (147.) Majd egészen explicitté téve a két költő közti párhuzamot, imígyen összegez: „Feltételezésem szerint a József Attila-i poétikai gondolkodás a Szabó Lőrinc-i Az egy álmaiban jelzett külső és belső világ egyszerre megélésének útját választja.” (147.) Mármost *Az Egy álmai* említésén keresztül igen szélesre tárulnak az összevethetőség kapui, ugyanis az e verset értelmező Kabdebó-szöveg a következőképp vezeti fel önmagát: „Keresve azt a verset, amely leginkább összefoglalhatná a *Te meg a világ* kötetvel elkövetkezett, a vers minden mozzanatára kiterjeszkedő változást a Szabó Lőrinc-i lírában és egyben reprezentálhatná a kötet-korszak személyiséglátásmódját – *Az egy álmai* című (...) verset találom.” (73.) A dialogicitás vezérfonalként történő alkalmazása részint ugyan valóban fontosnak tűnő eredményekhez juttat, másrészt viszont nem biztos, hogy következetes alkalmazása Szabó Lőrinc esetében teljes mértékben lehetséges len-

ne. Mert az világos, hogy a jelenkori irodalmi trend pozíciójából visszatekintve a dialogicitás tényleg meghatározó poétikai fejlemény, s az is igaz, hogy Szabó Lőrinc számos verse valóban megvalósítja ennek kritériumait, ám az is látható, hogy teleologikus módszeréből következőleg Kabdebó Lóránt nyilvánvalóan csak azokra a versszövegekre alkalmazza teóriáját, melyek kapcsán a neki megfelelő konklúzió szűrhető le. Ez annyit jelent, hogy célzatosan homogenezál egy amúgy heterogén szövegcsoportot, hisz Szabó Lőrinc életművében, ezen belül a *Te meg a világ* kötetben is, bőven található lennének e teóriát cáfoló, monologikus versek. Amiből is számomra az a kérdés következik, hogy a „paradigmaváltás” kifejezést a szerző vajon milyen „lágy” értelemben használja Szabó Lőrincel kapcsolatban?

A dialogicitás vizsgálata mellett, mint már említettem, Kabdebó másik fő szempontja a költészet és a filozófia együttolvasása. Bőséges idézeteket találunk a modern természettudományos és filozófiai gondolkodás képviselőinek munkásságából – Heisenberg, Nietzsche, Schrödinger, Tönnies, Heidegger, Russell és persze Stirner citátumai hálózák be Kabdebó textusait. A szerzőket egy ismeretelméleti rendszeren belül bekövetkező változónak tüneteiként, az individuum világban elfoglalt, egyre inkább átértelmeződő pozíciójának fontos jelzéseiént idézi Kabdebó, ezzel is elhelyezve Szabó Lőrinc (és József Attila) verseit a kor ismeretelméleti diskurzusának bizonyos vonulatában. Nem arról van azonban szó, hogy szemantikai hasonlóságuk alapján bizonyos szövegek kölcsönös megfeleltethetősége lenne ezen összevetés végső eredménye, hiszen a legtöbb esetben megtörténik ezen

egyezések poétikai következményeinek tisztázása is, mégpedig a szubjektum lét- és önmeghatározása a versnyelv által közvetített változásainak megragadásán keresztül. Egyetlen példával élnek, a közismert Stirner-hatás értékelése kapcsán. Baránszky-Jób László – más szempontok szerint szintén igen informatív tanulmányában – így foglalja össze a költő és a filozófus közt elemzett viszonyt: „Szabó Lőrinc ugyanis a Te meg a világ több versében kongeniálisan, együttérzőn, sőt változtatás nélkül, lendületes versekbe foglalja a Der Einzige und Sein Eigentum filozófiáját. Úgy, hogy az azidőbeli Szabó Lőrinc valóságos magyar Stirner.” (BARÁNSZKY-JÓB László, *A huszonhatodik év világa* = B.-J. L., *Élmény és gondolat, i. m.*, 166.) Míg tehát itt elsősorban a kapcsolat pusztá ténye tűnik revelatívnak, addig Kabdebó megállapításai e hasonlóság bemutatásán túlmutató következtetések levonásán is fáradoznak. „(Stirner) poétikailag, a jelen esetben felszabadító hatással volt Szabó Lőrincre. Stirner belépése ebbe a költészetbe az intertextualitás egy sajátos esetét is jelentheti”, s így „Stirner csak arra kellett neki, hogy a felgyült belső feszültségeket poétikai renddé alakítsa.” (60 és 72.)

A filozófiai diszkurzusok költészettani használhatóságát bemutató szöveghez hasonlóan a Yeats, Rilke és Pound poétikájával foglalkozó tanulmány is a poétikai paradigmaváltás előtörténetét és lehetőségfeltételeit vizsgálja, s azt próbálja meg bizonyítani, hogy az európai lírában az avantgárd abszolútnak vélt uralma mellett egy „másfajta versbeszéd” is jelen volt, amely a kortárs filozófiai nyelvjátékokhoz hasonlóan szintén a másodmodernség kiteljesítésében volt érdekelt. Hiányérze-

tem inkább *A próza önreflexivitása és gyakorlata* című tanulmánnyal kapcsolatban van, amely felvonultatja a recepcióesztétika gyakorlatilag teljes fogalomkészletét, és olyan fontos szövegeket jár körül, mint a *Prae* vagy Márai és Határ prózája, természetesen az Esterházy–Nádas-féle poétikai gyakorlat felől visszatekintve emelve ki a másodmodern próza pillanatnyilag fontosnak tűnő fejleményeit. Épp ezért érthetetlen, hogy Kosztolányi még afféle mellékszereplőként is csak futólag említődik a tanulmány során, holott – többek közt – már Kulcsár Szabó Ernő vagy Szegedy-Maszák Mihály számos írása igazolta Kosztolányi prózájának (elsősorban az Esti-történeteknek) vitathatatlanságát a prózapoétika másodmodern átalakulásában.

Ennek ellenére mégis úgy vélem, hogy az ismertetésem elején már cím szerint is felsorolt tanulmányok problémafelvetésbeli azonosságuk és módszertani homogeneitásuk eredményeképp egy összefüggő olvasat lehetőségét kínálják, s így egy korszak általános poétikai, ismeretelméleti horizontját is újszerű kapcsolatrendszerben képesek láttatni.

Nem mondható el ugyanez viszont a Jókait, Határ Győzöt, Szentkuthyt és Szabó Magdát bemutató tanulmányokról. Ezek esetében ugyanis mintegy elfelejtődik a *Bevezetés*ben felvállalt módszertani alapvetések alkalmazása, hogy egy egészen más alapokon nyugvó szemléletmódnak adja át a helyét. Igaz, Jókaiival kapcsolatban valóban nehéz lenne a másodmodernség poétikai jegyeinek mibenlétét firtatni, s habár egy tétova kérdésként regényszövegének esetleges dialogicitása ugyan mégis felmerül (182), szerencsére Kabdebó a későbbiekben eltekint sa-

ját felvetésének részletesebb megválaszolásától.

E dolgozatok általános hangvételére a hagyományos, kissé szubjektív, a szerző érzelmi kötődéseit sem véka alá rejtő „újholdas” esszényelv a jellemző. (Nem véletlen, hogy e tanulmányok közül három eredetileg az Újhold-évkönyvbe íródott.) A Szentkuthy-írás első része ugyan bizonyos értelemben kivételt képez ez alól – itt ugyanis fel-feltűnnek az eladdig egyed-uralkodónak számító recepcióesztétikai viszonyítási pontok, és Szentkuthy pályáíve elméletileg is alátámasztott kontextusba kerül a kor uralkodó beszédmódjaival: a *Fejezet a szerelemtől* kapcsán (Kabdebó szerint ez a legkimagaslóbb értékű Szentkuthy-szöveg) például Camus-vel, Heideggerrel vagy a *Te meg a világgal* mutatkozó szemléleti-poétikai hasonlóságok alapján vizsgálja Szentkuthy modernségét. Ám e tanulmány második, *A Circus Maximus-ban* című fejezete már a barát nem titkol-tan elfogult és személyes visszaemlékezése a már halott íróra, s ennek megfelelően leginkább az „impresszionisztikus” jelzővel lenne jellemezhető. Hasonló kettősség hatja át a Határ Győzővel foglalkozó írás argumentációját is, amely az író munkásságának ismertető jellegű bemutatására vállalkozik, s műveinek rövid ismertetésében keresztül próbálja meg láttatni a „modern magyar próza másik modelljét”. A dolgozat részint magában foglalja azt a szempontrendszert, amely a kötet első felének írásait jellemezte; e passzusokban Határ szövegeivel kapcsolatban „a személyiség megfogalmazhatósága és az írónak a nyelv fölötti uralma”, valamint a „történetek befejezhetetlensége, a világban való tájékozódás lezáratlansága” (258) kérdései problematizálódnak. Igaz, ezek a megál-

lapítások az 1947-es *Héliáne* és az 1948-as *Az Őrző könyve* kapcsán születtek, tehát olyan szövegekről, amelyek 14–15 évvel a „paradigmaváltást” beteljesítő *Te meg a világ* vagy akár az Esti-történetek és a *Prae* után születtek. Nem teljesen biztos tehát, hogy épp ezen sajátosságaik alapján lehetne megragadni Határ szövegeinek lényegi újszerűségét. Érdekes viszont Kabdebó figyelmeztetése, mely szerint *Az Őrző könyve* „nemcsak egyidős, de ütemelőző is lehet a világirodalomban” (266), ugyanis e vélekedés módosíthatja Kulcsár Szabó irodalomtörténetének azon állítását, mely szerint 1948 éppen a folytonosság megszakadásának éve lenne a magyar irodalomban. A beszéd „hogyan”-jának mint a művészi nyelv szempontjából értelmezhető közleménynek a vizsgálata azonban igen csekély részét képezi e dolgozatnak, amely pl. Határ és Szabó Lőrinc levelezésének előcitolása nyomán inkább a szubjektív viszonyulások játékerébe helyezi át önmagát.

A legmeglepőbb fordulattal azonban a Szabó Magda-tanulmányban kell szembe-sülnünk. Kabdebó itt már írása elején világossá teszi, hogy a másodmodernség poétikai problematizálása szóba sem fog kerülni az íróról kapcsán, akiről sietve le is szögezi, hogy „annak a hagyománynak folytatója, amelyik az író létét morális meghatározottságúnak tartja; az általa megfigyelt, észlelt jelenségek erkölcsi kihívást jelentenek számára, felháborodását formálja történetekké.” (287.)

Ez természetesen nem baj, habár a kötet előző dolgozatai épp az efféle célképzetes, monologikus megalkotottságú poétikákkal szemben tételezték fontos és kánonteremtő előrelépésnek a másodmodernség lét- és szubjektumfelfogását, melynek fényében

bizony Szabó Magda életműve alighanem visszalépést jelent egy már túlhaladottnak ítélt hagyományhoz. E minősítésnek – s így önmagának is – ellentmond azonban Kabdebó méltatása, amely a fenti anomáliára ügyet sem vetve épp morális elkötelezettségeit hüen tükröző, kevésbé bonyolult poétikai megformáltságuk alapján dicséri Szabó Magda regényeit: „Regényekben nem a katolikus gyónás felszabadult örömét érzem, a református írónő nem a gyónás rítusát követi, hanem az eklézsiamegkövetés, a nyilvános bűnbevallás, magavádolás komor katarziszt idézi elő.” (290.)

Mindezek ismeretében aztán a megdöbbenés erejével hat, mikor a tanulmány sorai közül váratlan fordulattal egyszer csak egy posztmodern Szabó Magda inte felénk (287 és 297).

E terminus előbukkanása az esszészöveg értékvilágába és nyelvi megformáltságába ágyazódva ugyancsak idegenül hat, ráadásul indokolatlannak is tűnik; nem csak azért, mert hát igen nehéz elképzelni a klasszikus epikai hagyományból 1990-ben hirtelen a „posztmodern”-be fejest ugró írónőt, akinek ezirányú szemléletbeli, nyelvi-poétikai alakulására a tanulmány egyáltalán nem is utal, hanem azért is, mert az érintett Szabó-regény e terminus használhatóságát igazolni kívánó nagyvonalú jellemzése – „a játék szabadsága, a történelem dekonstrukciója és a történet megszüntetésének öröme” (297) – nem túl meggyőzően indokolja egy posztmodern poétika létét Szabó Magda szövegében.

Kabdebó Lóránt kötetének *egészét* azért nem érzem egységes alkotásnak, mert két

érték- és szempontrendszer megvalósíthatatlan összeolvasztására tesz hiábavaló kísérletet. S teszi ezt egy olyan kronológiai rendezéssel párosítva, amely a húszas-harmincas évek fejleményeiből kiindulva Szabó Magda 1990-es művéig fogja át irodalmunk bizonyos eseményeit. E módszer paradoxona pedig abban rejlik, hogy míg a század első évtizedeiből származó szövegek vizsgálatára Kabdebó egy modernnek és korszerűnek mondható irodalomtudományos paradigmát alkalmaz, mégpedig konzekvensen és meggyőző argumentációval, addig a jelentünkhöz közelebb eső szerzőkhöz egy, ezt a paradigmát megelőző beszédmód segítségével közeledik; a kötetet olvasván úgy tűnhet ezáltal, mintha Kabdebó diszkurzusa egy visszamenőleges horizontváltás meglepő fordulatát valósította volna meg. (A könyv tanulmányainak eredeti megjelenési idejét és helyét kell megnézni ahhoz, hogy megnyugodhassunk: erről azért nincs szó.)

A kötetbe foglalt írások e zéttartó, heterogén nyelvi és értékvilága esetleg magyarázható azzal, hogy Kabdebó e szemléletbeli pluralitással mintegy a másodmodern poétikák lényegének tartott többszólamú dialogicitását akarta volna jelezni, ám egy tanulmánykötet szerkesztettségének szempontjából mégis inkább a konzekvens fogalomhasználat s az ebből fakadó homogén szemlélet lenne a kívánatos, minthogy az önmagukban és külön-külön egyébként meggyőző és informatív tanulmányok együttese talán épp ettől szerveződhetne egységes *kötetté*.

Szabó Gábor

BEVEZETÉS A MODERN IRODALOMELMÉLETBE.

ÖSSZEHASONLÍTÓ ÁTTEKINTÉS

Szerkesztette Ann Jefferson, David Robey, fordította Babarczy Eszter, Beck András, Budapest, Osiris Kiadó, 1995, 289 l. (Osiris Tankönyvek).

Az Osiris Kiadó sorozatot indított Az Osiris Kiadó Tankönyvei címmel. A sorozaton belül váltakoznak a magyar szerzők, illetőleg a külföldi, tehát fordításra szoruló alkotók munkái. A tárgykör igen széles, az eddig megjelentetett munkák szinte valamennyi diszciplínát felölelik, az alkotmánytantól a görög történelemig, a tudás- vagy éppen szerkezetszociológiától a szociolingvisztikáig. Vélhetnők: hiányt pótol a sorozat, és ez a magyar szakemberek könyveire vonatkozólag feltehetőleg igaz. Ám éppen az ismertető mőről mondhatjuk el, hogy efféle gyűjteményes kötet magyar szakíróktól is kitélt volna, ha alkalmat és lehetőséget kaptak volna ilyen kézikönyv összeállítására. Részben a Helikon című folyóirat tematikus számai, részben a különféle tudományegyetemi műhelyekben szerkesztett irodalomelméleti tanulmánykötetek arra engednek következtetni, hogy az irodalomelmélet immár nemcsak megtűrt egyetemi diszciplína, nem pusztán „avantgárd” kutatók „hobby horse”-a (Sterne-nel szólva), hanem igényelt, hasznosított része a szüntelen alakulásban lévő magyar irodalomtudománynak. Elismerem, hogy éppen az egyetemi oktatás, de az érdeklődő szakértelmiség számára is szükséges egy efféle kötet megjelentetése, amely akár tanulni való könyvnek is minősíthető, akár csupán kedvcsináló, tájékoztató jellegű kiadványnak, és viszonylag egyszerű megoldásnak tetszett egy 1987-ben (!) második kiadást megért angol munka kiadása (az eredeti címe: *Modern irodalomelmélet*).

Egy összehasonlító bevezetés – szó szerint fordítva). Valójában a 20. századi irodalomelméleti irányzatokról, iskolákról olvashatunk igen mértéktartó, többnyire megbízható, semmiféle meglepetéssel nem szolgáló, inkább leíró-bemutató jellegű írásokat; a nyolc fejezet hét szerzője az angolszász olvasó tájékoztatását tartja szem előtt, ezt a bibliográfiai kiegészítés hozza közelebb a magyar olvasóhoz. Önmagában nem helyteleníthető ez a megoldás, csakhogy aki ismeri az anyagot, és pusztán kíváncsi, mit is tartanak angol szerzők alkalmasnak arra, hogy egy kézikönyvbe kerüljön, a bibliográfia magyar nyelvű tételeit olvasta, esetleg fordította vagy éppen írta. Aki viszont ebben a könyvben kapja először meg az irodalomelmélet modern irányait, annak számára nem bizonyosan jó eligazító a főleg kis példányszámú, tudományos folyóiratokban, kiadványokban közzétett magyar tanulmányok még oly jó jegyzéke sem. Feltehetőleg szerzői jogi akadályai voltak annak, hogy a magyar irodalomelméleti kutatások szövegszerű kiegészítésével gazdagítsák a fordítók a kötetet. Amúgy is a régebbi, bár tanulságos álláspontot érzékelhető eredeti szövegek és nem egy (leg)mai(bb) magyar „eredmény” között esetleg ellentmondás feszülhet.

A nyolc fejezet a következő: Az orosz formalizmus története és képviselői; A modern nyelvészet és az irodalom nyelve; Az angolszász új kritika; Strukturális és posztstrukturális; Olvasás és értelmezés; A modern pszichoanalitikus

kritika; Marxista irodalomelméletek (szerzője: David Forgacs!); Feminista irodalomkritika.

Általában dicsérhető a szándék, hogy az egyes elméleti irányok keletkezésével, alakulástörténetével is foglalkoznak a szerzők, és az is, hogy „komparatív” a nézőpont, bár némely esetben inkább kontrasztív vagy konfrontáló: egyes tézisek használhatóságát és alkalmazhatóságát más iskolák hasonló gesztusaihoz, cselekvési formáihoz mérik, talán nem szentelve ilyen esetekben elég nagy figyelmet annak, hogy az egyes „iskolák” megteremtették vagy meg akarták teremteni a maguk terminológiáját, fogalomrendszerét, és ennek „át”-fordítása egy más irodalomrendszert képviselő felfogásba sohasem teljesen problémamentes. Ugyanakkor nem foglalkoznak eleget az egyes irányok közt lehetséges dialógussal, vajon hol lehet a legtermékenyebb a találkoztatás, s hol mutatkozik (mert van ilyen) reménytelennek.

Egy másik probléma a besorolás, az irányzatokba sorolás vitathatósága. A prágai nyelvészeti kör szőröstől-bőröstől *A modern nyelvészet és az irodalom nyelve* fejezetbe kerül, itt tárgyalatik Mukařovský, leginkább az 1930-as esztendőben írt munkáiról van szó, irodalmi elemzéseiről nem; e „fő”-fejezetben olvashatunk Auerbach *Mimézis* című könyvéről, mivel „az irodalmi stílus tanulmányozásának egyik legnagyobb hatású műve” (73), hogy aztán a fejezet szerzője Auerbach „klasszikus vonatkoztatási rendszer”-éről szóljon. Rámutat, hogy egy realizmusfelfogás kibontása, irodalmi alkotásokon való demonstrálása a *Mimézis*, amely felfogás viszont a leginkább a Lukács Györgyvel konfrontálható. A *Strukturalizmus és posztstrukturalizmus* főfejezetben kizáró-

lag francia „elméletész”-ekről esik szó. A 81. lapon a bibliográfiai tájékoztatásban közlik a fordítók (egyébként helyesen) Bojtár Endre szöveggyűjteményének címét: *Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban*. Mármost mind a cseh, mind a lengyel „strukturalizmus” (?) kizorul a strukturalizmus-fejezetből, ott a Saussure-re reagáló, őt vitató-továbbgondoló francia elméleti gondolkodás „belső” fejleményeként olvashatunk erről az irányról, mintha például Todorovnak semmi köze nem lett volna a „szláv” elméletekhez. Ugyanilyen módon számomra nem egészen megnyugtató Bahtyin munkásságának a marxista irodalomelméletek közé illesztése. A magam részéről nem azért tartom legalábbis vitatható megoldásnak, mivel az egykori „keleti blokk” irodalomtörténeti gondolkodása vulgarizálta a marxista ihletésű tudományos tételeket. Hanem elsősorban azért, mert Bahtyin felől viszonylag kevés út vezet ahhoz, amit akár e kötetben is marxizmusként fogadhatunk el. Nem az lehet a fő érv, hogy az orosz tudós mily mértékben különbözött Lukácstól vagy Goldmanntól, ennél fontosabb a fejezet szerzőjének a 225. lapon található, a Bahtyin-iskola és a marxista gyakorlat alapvető különbségeit taglaló fejtegetése: „összességében (...) szakítani akar azzal a szemlélettel, mely az irodalmat a valóság tiszta vagy közvetlen visszatükrözésének tekinti, újra akarja gondolni az ideológia jelentését és az irodalomban betöltött szerepét, s az irodalmat nem a tudás vagy a kifejezés formáinak tekinti, hanem tevékenységmódnak.” Hogy a „Bahtyin-iskola” a Szovjetunióban milyen nyomásnak volt kitéve, s hogy képviselői éppen ennek némi enyhítése kedvéért a megfogalma-

zásban olykor milyen engedményekre kényszerültek, a „béketábor” hajdani lakosainak aligha kell bővebben magyarázni, egy angliai vagy amerikai szerző ezt talán kevésbé érti. Más kérdés, hogy Kristeva *Semeiotikéja* sem problémamentesen „marxista”. Ha egy szerzőnek volt egy (szélső)baloldali korszaka, nem feltétlenül jelenti azt, hogy marxista lett volna, még akkor sem, ha szerzők, művek „tágabb” kontextusa is érdekli. Önmagában a „dialektika” említése nem bizonyosan „marxista felfogást” jelez (226), egy klasszikus szerző nyelvi szubverzivitásából aligha lehet közvetlenül „forradalmiság”-ára következtetni. A nyelvi téren mutatkozó, mintegy metaforikusan értett forradalmiság nemigen hasonlít a marxista terminológia szerint használt kifejezésre.

Itt és még több más helyen tettem ki a magam kérdőjeleit, korántsem azért, hogy bárkit lebeszéljek a kötet olvasásáról. Végül is a szerzők sok ismeretet közölnek, előadásmódjuk (legalább a fordításban) rokonszenvesen nyitott, szinte olvasmányos, az olvasóra, annak esetleg csekély ismereteire tekintettel vannak. Elsősorban azok forgathatják haszonnal ezt a könyvet, akik még csak ismerkednek a modernnek mondott irodalomelmélettel. Ilyen érdeklődők bizonyára sokan vannak, így hát fenntartásaim ellenére is örülök annak, hogy a kötet kiadása színesíti az irodalomelmélettel foglalkozó művek örvendően bővülő körét.

Fried István

Beszámoló az MTA Textológiai Bizottságának 1998. évi üléseiről

Az évi első ülésre február 16-án került sor, melyen tizenkét tag és (a levelezéskötetek szöveggondozásának fontos témájára való tekintettel rendhagyóan sok) hét meghívott tag jelent meg. Az ülést a Bizottság elnöke, Bíró Ferenc vezette. Első napirendi pontként Máder Béla, a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Program elnöke azokról a pályázati lehetőségekről adott tájékoztatást, amelyeknek segítségével forráskiadványok és kritikai kiadások megjelentetését lehet finanszírozni. Ismertette a Magyar Könyv Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap profilját, vezetőségét és pénzügyi lehetőségeit. Második napirendi pontként a Textológiai Bizottság felkérésére Korompay János számolt be az Arany János kritikai kiadás helyzetéről. A vita az általa készített és előre szétküldött tizenöt oldalas anyag alapján történt, melyben részletesen leírta a kiadás több évtizedes történetét, valamint összefoglalta a további teendőket, különös tekintettel a nagyszalontai Arany Múzeumban található kiadatlan lapszéli jegyzetek nem kis szervezési, sőt diplomáciai munkát igénylő fényképezésének feladatára. Majd kitért a levelezéskötetek szövegkiadási elveire és az Adattár eddigi problémáira. Legfontosabb javaslat a kritikai kiadások szabályzatának előírásához képest a 19. századi szövegeknél a betűhív átíráshoz való visszatérés volt. A címzés, a kihúzások jelölésével, a jegyzetanyag kialakításával Korompay János azt hangsúlyozta, hogy vállalni kell az immár negyven éve megjelent kötetek már akkor is túlhaladottnak számító textológiai megoldásaitól való eltérést, de úgy, hogy az újonnan kialakított elvek következetesek és világosak legyenek. Péter László, aki példaszerűnek nevezte a tervezetet, a betűhív és formahív közlés határkérdéseire hívta fel a figyelmet: ő a túlzott hűség helyett bizonyos esetekben a formai egységesítés híve. Például szerinte a dátumokat a levelek száma alá kell elhelyezni, függetlenül attól, hogy a kéziratban hol található; ezen kívül a jegyzetek belső utalásai helyett cím- és tárgymutató használatát javasolta. A betűhív közlés elvével a hozzászólók lényegében mind egyetértettek, és a továbbiakban az elv alkalmazásának kényesebb kérdéseit vitatták meg. Például a rövid és hosszú magánhangzók írásmódjának megkülönböztetését, a levélbeli versidézetek közlésének lehetőségeit, az olvashatatlan betűk problémáját stb. Nagy Miklós felvetette az emendálás mértékének kérdését: mikor menynyt hagyjunk meg például az aláírások egyéni írásmódjából (rövidítések, egybeírás stb). A levelek címzését többen is a főszövegben javasolták elhelyezni. A Kölcseynél tapasztalt jellegzetességekről Szabó Zoltán, a Babits kritikai kiadásnál felmerülő ékezési és központozási nehézségekről Éder Zoltán, Láng József és Kelevéz Ágnes, a Csokonai-kiadás sajtó alá rendezésének gondjairól Debreczeni Attila, az Ady és Jókai kritikai kiadások textológiai megoldásairól Koczkás Sándor és Nagy Miklós számolt be, végül az Arany-levelezés szempontjainak ismertetéséhez Új Imre szólott hozzá. Befejezésül Bíró Ferenc és Korompay János összegző hozzászólásukban az elhangzottak alapján levonták a textológiai szempontból igen jelentős következtetést: nemcsak a 20. századi szövegek-

nél, hanem az úgynevezett Simonyi-féle iskolai helyesírás (1904) előtti, 19. századi szövegek kiadásánál is a betűhűség elvének megszilárdulása tapasztalható, sőt egyre inkább e megoldás támogatandó a kritikai kiadások sajtó alá rendezése során.

Az évi második ülésre október 27-én került sor, melyen kilenc tag és öt meghívott vett részt. Az ülést vezető Bíró Ferenc az első napirendi pont előadóját, Voigt Vilmost kérte fel szólásra. Az előzőleg kiküldött tiszoldalas vitaindító szövegben Voigt a magyar folklorisztika eredményeit (melyet még külföldön is „irigyelhetnek”) és egyre súlyosbodó problémáit (melyek nem állnak egyedül a textológiát művelők körében) ismertette. A negyed évszázaddal ezelőtt készült szabályzatot ma sem kell átírni, legfeljebb néhány új technikai lehetőségre kell kitérni: folklorisztikai textológiánk elgondolásai szilárdnak látszanak. Azonban egyre több problémát jelent, hogy a különböző folklorisztikai kiadványokban (tankönyvekben, kézikönyvekben, még a néprajzi lexikonjainkban is) sokszor pontatlan a forráskezelés, megoldatlan a terminológiai egységesítés. Az utóbbi években új lehetőségek és egyszersem több probléma is jelentkezik a folklór-textológiában, e folyamat egyik legjellemzőbb példája a Magyar Népzene Tára sorozata; a kötetek legalább háromnegyed évszázada készülnek, ennek minden előnyével és hátrányával. E sorozatban jól nyomon követhető a szerkesztési szempontok nem mindig következetes változása: a szokásköltészet egy-egy témáját összegzik az első kötetek, majd a VI. kötet (1973) megkezdődik a tisztán zenemorfológiai csoportosítás, s aztán a VIII. kötet (1992) új megoldást hoz: itt külön van kötet a dallamközlés és a jegyzetek, mutatók anyaga. Meglehető módon a legutóbbi kötet (1997) megint a régebbi változatfelsorolási módszert követi, a mutatók sem mindig egyformák. Egyedülálló eredmény viszont, hogy a teljes kötetek kétnyelvűek (magyar–angol), így – minden belső szerkesztési változás ellenére – ez a kiadványsorozat nemzetközi viszonylatban is igen jelentős. Voigt szerint a folklorisztika szerteágazó textológiai problémáinak valódi megoldására a körültekintően felépített számítógépes adatbázisok, az internetes kapcsolatok, a jó minőségű CD-ROM-ok lesznek alkalmasak, de ekkor sem szabad elfeledni: a gép nem gondolkodhat és kutat-hat a szakember helyett. A jelenlévő néprajzkutatók hozzászólásaiból a néprajzkutatás ellentmondásos helyzete rajzolódott ki. Miközben viszonylag sok megjelenési alkalmat biztosítanak folklorisztikai kiadványok számára az új kiadók, sajnos a szerkesztés során vagy az anyagi lehetőségek szűkössége miatt, vagy a nagyobb példányszám elérésének bűvöletében a sajtó alá rendezők a tudományos szempontok érvényesítésének rovására döntenek. Mindezért égetően hiányzik az, hogy a folklór szakmának nincs központi intézete, mely szervezné és irányítaná a munkát, s tekintélyével pressziót gyakorolna a folk-lórközlések tudományos színvonalának megőrzése érdekében. A vita során többen szóvá tették azt is, hogy általában a textológiai kutatás tudományos presztízse és megbecsültsége tovább csökkent az utóbbi időben, aminek tragikus következménye lehet a kritikai kiadásokra nézve. Hiszen ha az anyagi szűkösség mellé az erkölcsi alábecsültség érzése is társul, az a textológia teljes szétzülléséhez vezethet: erre sürgősen fel kell hívni az irodalomtörténeti szakma figyelmét. A néprajzkutatók végül kérték, hogy a Textológiai Bizottság képviselje érdekeiket az Akadémia előtt, jelezve, hogy akár egy új intézet felállítását is szükségesnek tartanák. A második napirendi pont Horváth Iván előre meg-

nevezett cikkének (*Bábeli könyvtár, magyar könyvespolc*, 2000, 1998. május, 53–60), s az abban felmerülő számtalan, internettel kapcsolatos problémának a megbeszélése volt. Horváth Iván felhívta a figyelmet arra, hogy még soha nem volt ekkora szükség a szöveggondozási elvek szigorú betartására, szakmai felügyeletére, mint most, amikor óriási érdeklődés és elképesztő nyomás van az irodalmi szövegek számítógépes kezelése iránt (pl. Digitális Akadémia, Neumann Könyvtár). Nem mindegy, hogy milyen szövegek kerülnek fel a hálóra: pongyolán szkennelt és félreértett versek, regények vagy következetes elvek alapján felvitt szövegek, életművek. A Bizottság szakmai támogatása szükséges ahhoz, hogy (egy kidolgozandó szabályzat megvitatása után) tudományos színvonal legyen megkövetelhető a most kialakulófélben lévő „bábeli” káoszban. Horváth Iván jelezte, hogy fiatal kutatói csapatával vállalkozna egy textológiai vitaanyag elkészítésére. Bíró Ferenc mindkét beszámolót fontosnak és hasznosnak nevezte, s jelezte, hogy levelet készít az Akadémiának a néprajzi kutatások és a textológiai munkák megbecsülésének segítésére.

Kelevéz Ágnes

A Martinkó András-díj 1998. évi odaítéléséről

Az Irodalomtudományi Intézet Martinkó András-díját 1998-ban S. Varga Pál kapta, „Az ember véges állat” (*Kölcsey irodalomfelfogásának kultúranropológiai háttéréről*) című tanulmányának elismeréseként.

A díjat az átadási ünnepségen, 1998. január 31-én az alábbi beszéddel köszönte meg a díjazott:

1983 őszén, TMB-ösztöndíjasként, nekiláttam tudatlanságom Augiász-istállójának kitakarításához (legalábbis akkor azt hittem, hogy ez ügyben herkulési képességek birtokában vagyok). Betültem a Hajdú-Bihar Megyei Könyvtárba (Debrecenben egyedül itt szabadpolcosak a szakmai folyóiratok), s elkezdtem levenni az ItK, az It, a Helikon, a Literatura s még néhány folyóirat számait, szépen egymás után, szisztematikusan, s mindent elolvastam, ami közel s távol érdekes lehetett szempontomból. Cetti cetti után, boríték boríték után telt meg, annak rendje és módja szerint. Akkori borítékjaimat elővéve, Martinkó András nevét Berzsenyi *Foháskodásának* – az 1976-os ItK-ban megjelent – elemzése fémjelzi. De a borítékon van egy másik cím is: *Bevezető gondolatok egy „valóságos” Ady-vers elemzéséhez* – s szögletes zárójelben: *teljes szöveg*.

Nos, ez a teljes szöveg egy fénymásolat. (Méretei miatt került ki a cédulák közül, az Ady-szakirodalom közé a könyvespolcra.) Nem hiszem, hogy a jelenlévőknek mondanom kell, milyen konnotációi vannak egy fénymásolatnak – 1983-ban. (Szamizdat, a fénymásológépek rendőrségi nyilvántartása – meg egyáltalán: öt forint volt egy oldal.) Nos, én Martinkó András dolgozatát elkezdtem ugyan jegyzetelni, de hamar abbahagytam, mert az egész le kellett volna írni. Mivel a könyvtárban működött (rendőrségileg ellenőrzött) fénymásológép, rászántam 115 forintot, s lemásoltattam az egészet. (Hogy az

– oldalankénti – öt forint nemcsak Megyerinek, a színészek volt elég sok pénz *anno*, hanem nekem is, abból gondolom, hogy az utolsó oldal tíz sornyi szövegét inkább lejegyeztem s otthon írógéppel leírtam.)

Ne tessenek csodálkozni azon, hogy a Berzsenyi *Foházkodását* tárgyazó tanulmányról – amelyik pedig talán szakmailag komolyabb, s akkori munkám szempontjából is fontosabb volt – „csak” jegyzeteim vannak, míg az Ady-dolgozat arra készítetett, hogy – dacolva a körülményekkel – minden szavát, minden betűjét birtokomba vegyem.

Hogy finoman fogalmazzak, nem leledzettem az előfeltevésmentesség („Voraussetzungslosigkeit”) elméletileg ugyan elvárható, de gyakorlatilag nehezen megvalósítható pozíciójában. Írtam volt ugyanis egy dolgozatot *A nem racionális megismerés esélyei* címmel, amely 1982-ben megjelent a Valóság című folyóiratban. Egy akkor mérvadó egyetemi személyiség (nem irodalmár) szerint ezzel az írással kimerítettem az irracionalista propaganda vádpontját, ezért jelenlegi állapotomban nem tart rám igényt az intézmény.

Elég friss volt még ez az emlék, amikor szemembe tűntek Martinkó András mondatai. „A mitológia nem dogma – írja –, nem is transzcendencia (még kevésbé obskurantizmus vagy babona), hanem – igényében – filozófia (ismeretelmélet) és tudomány, melynek alapjában azonban a ráció magyarázatán túleső, sőt azt többnyire nem is igénylő, azzal vitába sem bocsátkozó hit, mint a valóságnak egy, a ráción felül helyezett elv, »igazság« alapján titokként való felfogása, átélése áll.” S alább: „felismerhető egy *hullámmozgás*, melynek egy intellektuális, racionális, tudományos és egy metafizikus, irracionális, mitológikus – más szóval egy istent (s minden transzcendenciát) elhárító, kiiktató és egy istent kereső, istent »építő«, istennel (vagy más transzcendenciával) érvelő, okoló hulláma követi váltakozva egymást. Az előbbivel általában együtt jár az autonómia megnövekedése, az emberi tudás addig elért fokának túlértékelése, sőt nem ritkán önteltség, gőg s túlzott magabiztosság. »Mindent tudok már, mindent...« – mondják a *Csongor és Tünde* tudósával. Kevesen jutnak el végül a Tudós őszinteségéig – »semmit sem tudok«. De sokan, az igazán keresők úgyszólván kivétel nélkül eljutnak a végtelennek vélt tudás korlátaihoz, a megválaszolhatatlan eszchatologikus kérdésekig [...]» Az Ady fellépését megelőző fél, háromnegyed század – olvasom, olvastam tovább a dolgozatot – „egy isten nélküli, racionális-scientifista-technicista »hullám« – a modern materialista pozitívizmus kora volt. Ám ezzel – az emberi haladásban egyik legnagyobb – korról s a kornak tudományával is úgy járt az ember, mint Csokonai a felvilágosodás hatalmas örökségével [...]: »Nagy kérdés, amellyet ha mélyen vizsgálok, / Még több mélységnek mélyére találok.« A 19. század végén – a 20. század elején (akárcsak ma, közel száz év múlva) a tudományos haladással egy időben mind az univerzumban, mind a természetben, az anyagban, a történelemben, az emberben, a lélekben stb. halmozódnak a kifürkészhetetlen »mélységek« [...]»

Ezek Martinkó András mondatai. Ezek a mondatok a reveláció erejével hatottak rám. Felvillanyoztak, megvigasztaltak, s megnyugtattak, hogy nem vagyok egyedül. Minden szavára, minden betűjére: szükségem volt.

Amikor Martinkó e dolgozatának néhány (kevés) elavult mondatát olvasom (a vallássosság formáját öltő ateizmusról beszélvén jegyzi meg, hogy az ateistának „egy Marx-

nak, egy Leninnek kell lennie ahhoz, hogy [...] elkerülje [...] az ateizmusnak, materializmusnak irracionális-vallásos hőfokú abszolutizálását”), ebben is magamra ismerék: ugyanígy próbáltam én is, a magam hályogkovács, dilettáns módján, egyensúlyozni, a hivatalos ideológia képviselőinek az ő nyelvükre lefordítva közvetíteni azt, ami erre a nyelvre ab ovo lefordíthatatlan. (Talán inkább azokra gondolva, akik, bár ezt a nyelvet beszélik és használják, nemigen hisznek ebben az ideológiában.)

Martinkó András írásai attól fogva mérvadóak voltak számomra. Madách-dolgozatom megírásához az ő tanulmánya adta meg 1985-ben a döntő lökést. Madách művészi teremtő munkája, úgymond, „az analógiáknak, kapcsolatoknak, kölcsönös függőségeknek és drámai szerkezeti átkötéseknek egy olyan szilárd, művészileg ellentmondás nélküli, arányos, szép műstruktúrát eredményezett, melynek nincs párja a világirodalomban. [...]”

Madách azonban még tovább fejlesztette műve komplexségét és egyetemességét. Eszmei, gondolati drámáját három síkon »viszi színre« és »viszi véghez«. A három síknak azonban – általában – egészen más az ismeretelmélete, gondolkodásformája, igazság- és érvényességi rendszere, hitele és hatása. Ami az egyik síkon érvényes, igaz, netán szép, nem föltétlenül (sőt csak ritkán) az a másikon vagy a másik kettőn. És ezzel el is érkeztünk *Az ember tragédiája* körüli, véglegesen máig sem elnyugodott heves viták és nézeteltérések gyökeréhez. Valóban »nézet«: látószög, »álláspont« kérdése ez. Az egyik síkon felvetődő kifogásokat ugyanis nem lehet igazolni a másik sík érvelésével. Alig lehet olyasmit állítani *Az ember tragédiájáról*, ami ne lenne igaz is, meg téves is a más és más »nézet« alapjáról. Mondanom sem kell, hogy a hiba nem a műben, hanem a műalkotásra nem alkalmazható megközelítési módokban, »készülékekben« van. Aki nem ismeri fel és el, hogy egy irodalmi alkotásban minden *rész* – legyen az akár egy egész sík – igazsága, hitele, érvényessége nem önmagában, csakis az *egész* műben kapott szerepének, funkciójának függvényében fogható fel, nos azzal nehéz lesz a jövőben is szót érteni.”

Mínthogy tehát Martinkó munkái egyre fontosabbak lettek nekem, szerettem volna fizikailag is birtokolni őket. *A Teremtő idők* című könyvet azonban akkor már sehol sem lehetett megszerezni. Antikváriumokban sem. A kötethez végül 1988-ban jutottam hozzá. Amikor Barta János meghalt, az a szomorú megtiszteltetés ért, hogy választhattam szakkönyvtára legértékesebb darabjai közül. Így került birtokomba a kötet recenziós példánya, amelyet ő használt a tanulmányzámba menő bírálat megírásakor. (A kötetben ott van Tverdota György felkérő levele – a levél hátoldalán Barta ceruzajegyzetei.)

Megkerestem a bírálatot. Őszintén meg kell mondanom, hogy bennem, aki Barta Jánosban – a tanítványának tanítványára is kiterjedő figyelme okán – (nem kis nagyképűséggel) már korábban mesterét tisztelte, ez a bírálat meglehetősen zavart keltett. Aki ismeri, bizonyára egyetért velem abban: ritkán bíráltak meg könyvet oly igazságtalanul szigorúan, mint Barta a Martinkóét. Álláspontját érteni vélem (nem szereti a „túl-értelmezést”; nem szereti, amikor az esztétikai szemponttal szemben eszmetörténeti szempontok érvényesülnek egy irodalmi mű értékének megítélésakor stb.). A recenziós példány azonban – amely amúgy a Barta munkamódszerét tanulmányozó filológusnak ritka csemege – arról tanúskodik, hogy az idős tudós magának sem akarta bevallani, mennyit tanult a nála tíz

évvél fiatalabb pályatárstól. Míg ceruzajegyzetei közül a legkisebb maliciózus megjegyzés is bekerült a bírálóba, alig van nyomuk benne azoknak a néma, ám sokatmondó aláhúzásoknak és kereszteknek, amelyekkel a recenzens Martinkó szellemes, találó vagy éppen revelatív megállapításait jegyzi.

Am a méla utódnak igazából nincs is szüksége arra, hogy akár a bíráló, akár a megbírált számára mentséget vagy magyarázatot keressen. Az ugyanis, hogy Martinkó Ady-dolgozata revelatív hatással lehetett rá, elképzelhetetlen lett volna Barta János Ady-dolgozata, a *Vallásos élmény, élelmény és küldetésstudat Ady lírájában* című dolgozat nélkül, amely – minthogy a KLTE irodalmi tanszékeinek kiadványában, a *Studia Litterariában* jelent meg – a kossuthos magyar szakos egyetemisták körében mindjárt megjelenecekor közkezen forgott.

Az már aztán a fátum (meg a lustaság) munkája, hogy ez a két, egyszerre (az Ady-centenáriumra írt), vagyis egymástól függetlenül keletkezett, egymással mégis legbensőbb rokonságban álló dolgozat különböző időben jutott el hozzám. Am ha komolyan veszem szerzőjüket, akkor nem csupán metaforának szánom, hogy Martinkó András és Barta János lelke itt van most, s ha (félre a komolysággal) a lelkeknek van karjuk, átölelik egymást.

„Keveseknek adatik művei által nemzedékről-nemzedékre közvetlenül hatni” – írta Martinkó András Kemény Zsigmond regényművészetének utóéletén töprengve. Nos, ami engem illet: nagyerejű mondatait – akár Adyról, akár Berzsenyiről, akár Vörösmartyról, akár Keményről vagy Madáchról szóljanak – úgy olvasom, úgy hallgatom, mintha legégetőbb, legszemélyesebb kérdéseimre szabott válaszok volnának. Hogy a következő nemzedék is így érzi-e majd, az már nem Martinkó Andrásón múlik.

De ha már Barta János lelkét s szellemét is megidéztem, engedessék meg még egy megjegyzés. A jelenlévők jól tudják, hogy a *Teremtő idők* akadémiai díjjal jutalmaztatott. A Martinkó András nevével fémjelzett díj átvételekor is jó, ha az ember látja a maga láthatatlan Barta Jánosát, aki egyetlen hibát, egyetlen aránytalanságot sem hagy kritikus szó nélkül.

Végül: őszinte szívvel köszönöm mindazok – jelenlévők és jelen nem lévő – segítségét, akik tanácsokkal, információkkal láttak el munkám során, s bomlott cimbalom gyanánt zavart lélekkel köszönöm meg a Martinkó András-díj kuratóriumának, hogy e nagy megtiszteltetésben részesítették munkámat. Külön öröömre szolgál, hogy a díjazottak – egyelőre nem túl hosszú – sorában tanáromat s kollégámat, Imre Lászlót követhetem.

S. Varga Pál

Pázmány Péter és kora
(Tudományos konferencia, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar, 1998. május 21–23.)

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Osztálya a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Irodalomtudományi Intézetével és az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékeivel közösen a piliscsabai campuson rendezte meg 1998. évi vándorgyűlését. A két és félnapos konferencián Erdő Péter rektor megnyitó szavai után négy külföldi és huszonkilenc hazai előadó tartott húsz perces referátumot legújabb kutatási eredményeiről. A vizsgálatok középpontjában Pázmány irodalmi és történelmi tevékenységének elemzése állt. Az utóbbi fél évszázadban Magyarországon ez volt a második konferencia, amely Pázmány működésével foglalkozott. Az előadásokat népes hallgatóság kísérte figyelemmel, s az érdeklődés a referátumokat követő vitákon is megnyilvánult.

Az első ülésen Bitskey István elnöklete alatt a következő előadások hangzottak el:
Šoltes, Ladislav (Nagyszombat): Pázmányove idey na našich univerzitách;
Šimončič, Jozef (Nagyszombat): Pázmány a nástup rekatolizácie;
Káfer István: „...in Slavonico exprimere...” A szlovák irodalmi műveltség kezdetei;
Blum, Paul Richard (Piliscsaba–Berlin): Péter Pázmány als Philosophieprofessor;
Szabó Ferenc S. J.: Szent Tamás Pázmány *Theologia scholasticájában*;
Rokay Zoltán: Néhány észrevétel Pázmány filozófiai munkássága kapcsán (Pázmány és Suarez);

Horváth Attila: Pázmány politikai-jogi gondolkodása;

Zlinszky János: Pázmány és a szentgotthárdi apátság kegyúri jogai.

A második ülés elnöke R. Várkonyi Ágnes volt, s az alábbi előadások hangzottak el:

Bitskey István: Pázmány a felső-magyarországi misszióban;

Dobrovits Mihály–Öze Sándor: Az iszlám megítélése a 16. századi Magyarországon;

Schimert Péter: A katolikus arisztokrácia restaurációjának kérdéséhez;

Horn Ildikó: Pázmány Péter és az erdélyi katolikus elit;

Szabó Péter: Bethlen Péter, I. Rákóczi György, Pázmány Péter;

Horváth Mária: Pázmány és Batthyány Ádám.

A harmadik ülés elnöke Balázs Mihály volt, s az alábbi előadások hangzottak el:

Hiller István: Pázmány szerepe a Habsburg diplomáciában, 1616–1637;

G. Etényi Nóra: Pázmány Péter és a korabeli publicisztika;

J. Újváry Zsuzsanna: Magyarai és Pázmány vitája;

Voigt Vilmos: Pázmány és a magyar szemiotika;

Balázs Géza: Pázmány retorikája;

Bartók István: Pázmány prédikációi és a katolikus-protestáns retorika;

Kovács Sándor Iván: Pázmány és a magyar barokk költészet.

A negyedik ülésen Jankovics József elnökölt s az alábbi előadások hangzottak el:

Hargittay Emil: Pázmány és a kompiláció;

P. Vásárhelyi Judit: Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns Biblia-fordításról;

Ács Pál: Jeruzsálem pusztulása – Pázmány és Josephus Flavius;
 Gábor Csilla (Kolozsvár): Káldi György prédikációtípusai;
 Szörényi László: Latin jezsuita költemény Pázmányról;
 Tusor Péter: Pázmány és a Titkos Tanács;
 Győri Levente: Pázmány vitamódszere a *Két rövid könyvecskékben*.
 Az utolsó ülés Hargittay Emil elnökletével zajlott s az alábbi előadások hangzottak el:
 Nagy László (Szelestei): Nagyfalvi Gergely naplója (1626–1627);
 Thimár Attila: Pázmány, a vitapartner?;
 Bajáki Rita: Pázmány *Imádságos könyvének* utóéletéhez;
 Barta László: Adalékok a *Kalauzra* adott wittenbergi válasz készítéséhez;
 Báthory Orsolya: Pázmány Dobronoki György naplójában.

A konferencia tudományos programját színesítették az ilyenkor szokásos egyéb rendezvények: az első napon Maróth Miklós dékán esti fogadása a campus rectoriumában, a második napon a Pázmány Péter Kórus és az Ars Renata szólóének-együttes hangversenye az Ambrosianumban az e század elején készült Pázmány-szobor körül, valamint az utolsó esti társasvacsora a pilisecsbai Kopár csárdában.

A tervek szerint a konferencia előadásainak túlnyomó részét tartalmazó kötet 2000 elején jelenik meg az egyetem kiadásában. A konferencián hangsúllyal fogalmazódott meg az igény egy Pázmány magyar nyelvű műveit tartalmazó kritikai kiadás elkészítésére. A konferencia óta a munkálatok már megindultak.

Hargittay Emil

Intézeti hírek (1998. január 1.–december 31.)

Az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Zágrábi Egyetem Filozófiai Fakultásának Hungarológiai Intézete január 20-án Budapesten tartotta meg *Baroque Concept of History and National Identity in the 17th and 18th Century Croatia and Hungary* című tudományos tanácskozását. Bene Sándor *La fondazione storiografica del pensiero nazionale: Giorgio Rattkay e i suoi critici*, Szörényi László pedig *Vita del re S. Ladislao di Paolo Vitezović Ritter* címmel tartott előadást.

Nemzetközi Szövetségének elnöke tartott előadást az Irodalomtudományi Intézetben Erasmusról és Lorenzo Valláról.

*

A február 12–15. között Jyväskyläben megrendezett *Balassi-szimpoziumon* Jankovics József *A legújabb Balassi-szakirodalom eredményei*, Kőszeghy Péter pedig *A Balassi-kutatás története* címmel adott elő.

*

*

Január 21-én Jean-Claude Margolin, a Reneszánszkutató Intézetek és Társaságok

A február 12-én Budapesten ülésezett *A Nyugat-jelenség* című tudományos ta-

nácskozáson Angyalosi Gergely *A 'nem osztott' vélemény: Ignotus kritikai nézetei*, Tverdota György pedig *A Nyugat útja* című előadását tartotta meg.

*

A február 27--28-án Miskolcon megrendezett *Az újraolvasott Ady Endre* című tudományos tanácskozáson Veres András ismertette *Szemponatok Ady 'depolitizálásához'* című előadását.

*

A március 7-én Gödöllőn ülésezett '48 kultusza' című konferencián Dávidházi Péter *A kultusz kutatás módszertanához*, Kerényi Ferenc pedig *Tények és legendák Petőfi gödöllői tartózkodásáról* című előadását olvasta fel.

*

A március 13-án a varsói Magyar Kulturális Központban *az 1848-as magyar szabadságharcról* rendezett konferencián Pomogáts Béla adott elő.

*

A Szatmáron a magyar középfokú oktatásról rendezett március 24--25-i konferencia előadója volt Pomogáts Béla: *Restitúció és renováció az erdélyi magyar oktatásban*.

*

Március 30-án a pozsonyi Magyar Kulturális Központban Pomogáts Béla

adott elő *Az avantgárdtól a posztmodernig* címmel.

*

Az április 2--3-án Budapesten megtartott *Nemzeti romantika – európai identitás* című konferenciának Dávidházi Péter volt az egyik előadója: *To Vindicate the Nation: The Romantic Legacy in Hungarian Literary Histories*.

*

Az április 4-én Gödöllőn megrendezett tanácskozáson Szili József adott elő *A narrativitás ereje* címmel.

*

Az április 16--17-én Szegeden megtartott *Esterházy Péter: Fuharosok (DEKONFERENCIA IV)* című konferencián Kálmán C. György és Odorics Ferenc szólalt fel.

*

Április 17-én Budapesten, Pest megye közgyűlésének ünnepi emlékülésén Kerényi Ferenc *Pest megye a reformkorban* című előadásával vett részt.

*

Az április 21--22-én megrendezett *Magyar professzorok első világtalálkozóján*, Budapesten Sárközy Péter tartotta meg *Hungarológiai kutatások Olaszországban* című előadását.

*

Az április 23–25-én New Yorkban sorra került *Reform, Revolution, Integration – Hungary, Past and Present* című tudományos tanácskozáson Pomogáts Béla tartott előadást *A magyarság irodalma az ezredfordulón* címmel, Szörényi László pedig *Márai Sándorról* beszélt.

*

Az április 28–29-én Debrecenben sorra került *Esztétikai tapasztalat és interpretáció* című konferencián Angyalosi Gergely *Idea és funkció*, Odorics Ferenc pedig *A disszemináció ábrándja* című előadásával vett részt.

*

Az Irodalomtudományi Intézet, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, a Magyarországi Olasz Intézet és a Collegium Budapest május 3–5-én nemzetközi konferenciát rendezett *Marsilio Ficino in Central Europe* címmel. A tanácskozáson Pajorin Klára *La polemica fra Váradai János (Iohannes Pannonius) e Marsilio Ficino* című előadásával szerepelt.

*

A romantika problémái (Eszmék, poétika) címmel rendeztek tudományos tanácskozást Pécsen, május 7–9-én. Az Irodalomtudományi Intézetet Fenyő István *A magyar romantika és liberalizmus közös gondolkodástörténeti forrásvidékéről* és Gyapay László *A poéta „mindent bizonyos varázslat által megszébbít” (Kölcsey, az idealizálás poétikájának teoretikusa)* című előadása képviselte.

*

A május 8-án Debrecenben megtartott *Németh László irodalomszemlélete* című tudományos tanácskozáson Dávidházi Péter volt az egyik előadó: *Vallástipológia és irodalomszemlélet: Németh László és Pap Károly párbeszéde Jézusról*.

*

A május 12-én Budapesten megrendezett *Bohemia et Hungaria: Cseh–magyar irodalmi kapcsolatok a barokk kortól 1945-ig* című tudományos tanácskozáson Berkes Tamás *A magyar bohémisztika elvi kérdései*, Bojtár Endre *Kell-e összehasonlító irodalomtudomány?*, Németh S. Katalin *Egy Comenius-tanítvány hagyatéka Svájcban*, Szörényi László pedig *Balbinus és a magyarok* címmel adott elő.

*

Befejeződött *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* nyolckötetes sorozatának megjelenése. Az utolsóként elkészült 4. és 5. kötet sajtóbemutatójára május 20-án került sor az Irodalomtudományi Intézetben.

*

A római La Sapienza egyetemen (Dipartimento di Studi Slavi e dell'Europa Centro-Orientale) május 23–25. között szervezett kelet-európai szonett-történeti konferencián Szörényi László adott elő: *Gli inizi del sonetto ungherese nei secoli XVIII e XIX*.

*

A június 1–3. között Rómában sorra került AILC-ülésszakon Sárközy Péter *Qu'est-ce la littérature nationale en Europe Centrale?* című előadásával szerepelt.

*

A június 12–13-án Párizsban megrendezett *Perspectives sur la critique littéraire* című tudományos tanácskozáson számos intézeti munkatárs vett részt: Angyalosi Gergely *La relation critique (sur le rôle de l'esthétique et de la poétique dans la critique littéraire)*, Karafiáth Judit *Le culte littéraire comme réception canonique*, Korompay H. János *Une synthèse historique de la critique littéraire hongroise*, Tverdota György *Est-il possible d'écrire l'histoire de la critique littéraire de nos jours?*, Varga László pedig *L'interprétabilité des œuvres littéraires contemporaines* címmel adott elő.

*

A június 28-i szatmári *Szilágyi Domokos emlékkonferencián* Pomogáts Béla adott elő *Szilágyi Domokos költészete és az avantgárd* címmel.

*

A június 28–29-én Santiago de Compostelában megrendezett *ICLA-konferencián* Kálmán C. György adott elő *Do Theories Help in Interpreting Literary Works?* címmel.

*

A Honismereti Szövetség konferenciáján (Karcag, június 29–30.) Szörényi

László adott elő *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc epikai feldolgozásairól*.

*

A július 26–31-én Göttingenben ülésezett *Twelfth International Congress of the International Society for Folk Narrative Research* című tudományos tanácskozáson Tüskés Gábor mondta el *Schriftliche Folklore im 17. Jahrhundert* című előadását.

*

Az augusztus 12–21-én Szovátán megtartott *Határon – Párbeszéd az ezredvég magyar irodalmáról és irodalomtudományáról* című konferenciának Odorics Ferenc volt az egyik előadója: *(A) Disszemináció magyarul – Kanonikus mozgások az ezredvégen*.

*

Az augusztus 25–26-án Budapesten ülésezett *A magyar könyv külföldön* című konferencián Tverdota György *A külföldi magyar oktatásról* című előadásával vett részt.

*

A szeptember 3–7. között Liège-ben megrendezett *Vingt-et-unième Biennale Internationale de Poésie* című tudományos tanácskozáson Ferenczi László volt az egyik előadó: *Méditations innocentes*.

*

Szeptember 4-én Gyulán, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlésén Kerényi Ferenc tartott előadást *Az Apostolról* címmel.

*

A szeptember 10–11-én Sárvarott megrendezett *Nádasdy Tamás emlékezete: 500 éve született Magyarország nádora* című tudományos tanácskozáson Bartók István *A Nádasdy-mecénatúra hatása az irodalmi gondolkodásra*, Jankovics József pedig *Tinódi törökképe* című előadását ismertette.

*

A szeptember 17-én Budapesten sorra került *Kis népek és a kánonok* című észt–magyar tudományos konferencián Bezecski Gábor *Metaphor in Literary History*, Szili József pedig *Counter-Canons of the World Literature in the Periphery or The Case of Undiscovered World Classics in Minor Literatures* című előadásával vett részt.

*

A szeptember 18-án Salgótarjánban megrendezett *Az európai emberiségköltemények és Madách* című tudományos tanácskozáson Dávidházi Péter „*Szabadnak lenni minden orthodox védelemtől*”: *Az ember tragédiája és a miltoni hagyomány* és Kerényi Ferenc *A drámai költemény hazai műfajtörténetéből* című előadása hangzott el.

*

A szeptember 23–24-én Pécsen megrendezett *Horvát–magyar könyvtári konferencián* Bene Sándor szólalt fel *Egy kánonok három királysága* című előadásával.

*

A szeptember 24–26-án Pécsen megrendezett 'Situáció': *Bécsy Tamás köszöntése* című konferenciának Kappanyos András volt az egyik előadója: *A hiányzó műfaj esete*.

*

A szeptember 24-én Nagyváradon ülésezett *Kétszáz éves a magyar színházas Nagyváradon* című konferencián Kerényi Ferenc adott elő *A híd Magyarország és Erdély között* címmel.

*

Az október 1-jén Debrecenben ülésezett *Kulturwissenschaften, Datenbanken und Europa* című tudományos tanácskozásnak Veres András volt az egyik előadója: *Können literaturwissenschaftliche Forschungsergebnisse im Internet (Schul-Net) vermittelt werden?*

*

Az október 3-án Csesztvén megrendezett *Madách Irodalmi Nap: 175 éve született Madách Imre* című tudományos tanácskozáson Kerényi Ferenc szólalt fel *Petőfi és Madách, a tehetség két útja* című előadásával.

*

Az október 4–7. között Tartuban sorra került *The 2nd International Conference of the Estonian ACL: World Poetry in the Postmodern Age* című tudományos tanácskozáson Kappanyos András adott elő *The Case of the Missing Genre* címmel.

*

Az MTA Irodalomtudományi Intézete október 7-én megemlékezett Sötér István halálának 10. évfordulójáról.

*

Az október 21–22-én Ungváron sorra került *A magyar oktatás bevezetésének jubileuma* című tanácskozáson Tverdota György adott elő *A hungarológia kérdéseiről*.

*

Az Intézet Modern Magyar Irodalmi Osztálya október 28-án emlékülést szervezett *Béládi Miklósról*. Többek között Bodnár György *Béládi Miklós és a falak*, Ferenczi László *Emléksorok Béládi Miklósról*, Karafiáth Judit *Béládi Miklós és a szürrealizmus*, Pomogáts Béla *Béládi, a hídépítő* és Tverdota György *A közvetítő kritikus* című előadása hangzott el.

*

A Petőfi-emlékhelyek XIV. találkozásának (Eger, október 31.) Kerényi Ferenc volt az egyik előadója: *Petőfi új életrajza*.

*

A november 1–3. között Szegeden sorra került *Magyar–olasz történész konferencián* Sárközy Péter adott elő *La cultura ungherese tra le due guerre* címmel.

*

A Magyar Tudomány Napja alkalmából az MTA elnöksége kiemelkedő tudományos életműve elismeréseként Eötvös József Koszorúval tüntette ki Bodnár Györgyöt, az Irodalomtudományi Intézet emeritus igazgatóját.

*

November 4-én a Reneszánsz Osztály vendége volt Gianni Venturi professzor, a ferrarai Istituto di Studi Rinascimentali igazgatója, aki az európai udvari kultúra kutatásának legújabb eredményeiről tartott előadást.

*

A november 4-én Kecskeméten megrendezett *Petőfi, az Alföld költője* című tudományos tanácskozáson Kerényi Ferenc *Petőfi tájköltészete* című előadása hangzott el.

*

A Fábry Zoltán napok rendezvényeinek (Kassa, november 6–7.) Pomogáts Béla volt az előadója (*Fábry Zoltán és Európa*).

*

A november 9–11-én, az Irodalomtudományi Intézet és a Fondazione Giorgio Cini által szervezett, Velencében sorra

került *L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento* című tudományos tanácskozáson Pajorin Klára *Elementi virgiliani in due 'katabasis' medievali in Ungheria*, Sárközy Péter *Pellegrini ungheresi nella patria comune* és Szörényi László *L'influenza della Farsaglia di Lucano sull'epopea tardo-umanistica in Ungheria* című előadásával szerepelt.

*

A november 9–12-én Vilenicán ülésezett *Írótalálkozón* Bojtár Endre *Nádas Péter – az ember és a mű: Néhány szó a mai magyar irodalomról* című előadásával vett részt.

*

Intézetünk és az ELTE Egyetemközi Francia Központja Budapesten szervezett konferenciát november 10–11-én *Entre esthétique et avant-gardes* címmel. Angyalosi Gergely *La tentation de l'impersonnalisme: La poésie du jeune Milán Füst*, Tverdota György *L'héritage de Verhaeren et les canons littéraires en Hongrie* címmel adott elő.

*

A november 12–13-án Rómában rendezett *La letteratura per l'infanzia* című tanácskozáson Sárközy Péter tartotta meg *La linea di 'Via Pál' nella cultura italiana* című előadását.

*

A november 12–14-i *Újabb tendenciák az összehasonlító irodalomkutatásban* című konferencián Odorics Ferenc volt az egyik előadó: *A kortárs magyar regény a kánonok erőterében*.

*

A november 23–25. között Viterbóban ülésezett *Il Turco nella cultura europea nei secoli 17–18.* című tudományos tanácskozáson Sárközy Péter tartotta meg *Il Turco in Arcadia e nella cultura ungherese* című előadását.

*

A november 23–25-én Újvidéken sorra került *Krasznahorkai László írásművésze-te* című tudományos tanácskozáson Angyalosi Gergely *Az utolsó metafizikus*, Kappanyos András *A kizökkenség mint létállapot*, Pomogáts Béla *Az időtlenség regénye (Az urgai fogoly)* és Tverdota György *Szutyok és periódus* című előadása hangzott el.

*

A november 26–27-én Rómában összehívott *Petőfi e l'Europa: il poeta, il rivoluzionario, il mito* című tudományos tanácskozás előadói voltak: Dávidházi Péter (*The Poet and Patron Saint: Mythical Patterns in Petőfi's Appropriation*), Ferenczi László (*Petőfi et la poésie européenne*), Korompay H. János (*La réception critique de Petőfi*) és Sárközy Péter (*Petőfi nella cultura ungherese del 20. secolo*).

*

A november 27–28-án Balatonföldváron megtartott *Bunkóság, avagy a társadalom reprimítívizációja* című konferencián Veres András mondta el *Kis magyar bunkológia* című előadását.

*

A december 6–9. között Rigában sorra került *A lett irodalom külföldön* című tanácskozáson Bojtár Endre tartott előadást *A lett irodalom Magyarországon* címmel.

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap,
a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
és a Soros Alapítvány támogatásával

**ELŐFIZETÉSI ÉS
ELŐFIZETŐK RÉGIZMUSZTERE**

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 1999

A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető: László András
HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-
előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A) közvetlenül
vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 11991102-02102799 pénzforgalmi
jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023
Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, fax: 335-2885).

Előfizetési díj egy évre: 1350 Ft
Egy szám ára: 225 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

PUBLICATIONS D'HISTOIRE LITTÉRAIRE

102e année – n° 5–6 1998

COMITE DE REDACTION

László Szörényi

directeur de la revue

Gábor Kecskeméti

rédacteur en chef

Mihály Balázs

Ferenc Bíró

István Bitskey

Péter Dávidházi

Edit Erdődy

Péter Kőszeghy

Péter Kulcsár

György Tverdota

András Vizkelety

*

Tünde Császtvay

rédacteur technique

REDACTION

H-1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Hongrie

Internet:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Adresse électronique:

itk@iti.mta.hu

Szabados, György: Des chroniques à la Gesta 615

Bartók, István: Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica (János Sylvester et Marcus Crodellius) 642

Margócsy, István: L'apologie de Szigvárt 655

Takáts, József: Façons de parler politiques en Hongrie au début du XIXe siècle (Le cadre) 668

Bulletin

Bitskey, István: Rhétorique et éthique dans les sermons de Péter Pázmány 687

Hartvig, Gabriella: «Que notre correspondance vienne du fond du cœur au lieu de s'adresser au cœur» (Le débat sur la traduction de la correspondance de Yorick et Eliza) 696

Ferenzi, László: Tamás Szana 705

Atelier

Rákai, Orsolya: La fête de la langue hongroise? (Hommage à la littérature hongroise – Les deux premiers décernements de la prime Marczibányi) 708

Analyse

Tverdota, György: *Nagyon fáj* (Cela fait très mal) de Attila József 729

Documents

Szabó, Péter: Remarques sur les sources des traditions funébres hongroises découvertes récemment 744

Horn, Ildikó: Des règlements funébres inconnus du XVIe et du XVIIe siècle 760

H. Kakucska, Mária: Les poèmes de Lőrinc Orczy dans les Archives Nationales de Hongrie 773

Kerényi, Ferenc: Des manuscrits inconnus de Vörösmarty 777

Berényi, Zsuzsanna Agnes: Dezső Kosztolányi comme franc-maçon 787

Revue

Lőkös, István: Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei (Les antécédents épiques croates de l'épopée de Zrínyi) (*Bori, Imre*) 797

Eisemann, György: Szimbólum és metafizikum Komjáthy Jenő költészetében (Symbole et métaphysique dans la poésie de Jenő Komjáthy) (*Széles, Klára*) 802

Vajda, Gábor: A magyar irodalom a délvidéken Trianontól napjainkig (La littérature hongroise dans la Yougoslavie actuelle depuis les traités de Versailles de 1918 jusqu'à nos jours) (*Gerold, László*) 807

Déry, Tibor: Lia. Korai elbeszélések 1915–1920 (Lia. Les nouvelles de la période de 1915 à 1920) (*Egri, Péter*) 810

Kabdebó, Lóránt: Vers és próza a modernség második hullámában (Le poème et la prose de la deuxième vague de la modernité) (*Szabó, Gábor*) 813

Bevezetés a modern irodalomelméletbe (Introduction à la théorie littéraire moderne) (*Fried, István*) 820

Chronique 823

„Először az Templomban az Oratíot Deakol mongja Ursinus Uram.

Ez utan Praedicalljon Nemetől Lőcshej fő Praedikator Uram.

Ez utan Brunczwik Uram magyarul Praedikalljon.

Ez alat penigh kivöl az Czimiteriumban praedicalljon Totul [? ?]”

„De mi van akkor, ha az írrok figyelmét egy-két pillanatra valami elvonta, és amikor visszatért munkájához, csak annyi rémlett neki, hogy az asztalánál álló hallgató valamelyik evangélista nevét viseli?”

„De szigorú is volt: a Figyelő szerkesztőjeként évekig nem közölt verset, mert jó verset nem talált, középszerűt pedig nem érdemes kiadni.”

„A népiesség elméletének [...] legfontosabb szövegeiben [...] minduntalan visszatér az a (herderi) téma, hogy a nemzetek előtt kétféle lehetséges kulturális fejlődési modell áll, a római, a magaskultúra szervesen, utánozó átvételének útja és a görög, a szerves, önmagából kifejlődött kultúra modellje, s a kettő közül az utóbbit kell választani.”

„A szerelem kibontakozásában szerepet játszhat a meggyőzés, de a szerelemnek nem logikája, hanem retorikája van. Nem az igazság belátását kell elvárni a partnertől, hanem tetszését felkelteni, ellenállását leküzdíteni.”

„»A közelebb való Muzsikodalomban szózangoza Mariánának egygy pár Dallítzát, mellyeknek bé foglalványok a két szerelmészeknek újonnan lett öszszegygyesülések vala«”

„Ebben a helyzetben ugyanis egyetlen egerút adódik, amelyen a menedéket jelentő lyukba bújhat a férfiember (az asszociáció, amely itt majdnem szükségképp felöltik, egyértelműen obszcén, bár ehhez hasonló képzettársítások József Attila más verseiben is adódnak): ez pedig a nő.”

„A szerelmi rivális cigarettafüsttel telített szállodai szobájában »a sarokban egy vad színekkel bemázolt, vígyorgó indiai faszobor állt«. Csoda-e ezek után, hogy eszelős dühében Endrei agyonüti az orvost, leteperi Liát, lerombolja a védőgátat, és rászabadítja a városra a tengert?”

„Ez esetben azok, akik elutasították a felvilágosult kormányzati politikát, olyan érvelést használtak, amely abban a politikai nyelvben is érvényes volt, amit a felvilágosult kormányzat hívei beszéltek.”

